

2 | LA VIL·LA ROMANA DELS MUNTS (TÀRRACO)

Josep-Anton REMOLÀ VALLVERDÚ, Jacinto SÁNCHEZ GIL DE MONTES i Francesc TARRATS BOU¹

1. Introducció

La vil·la romana dels Munts és el resultat d'una complexa successió d'edificacions generades al llarg de vuit segles d'ocupació estable ininterrompuda (segles I aC-VII).² En els prop de dos-cents anys d'existència de la vil·la altoimperial dels Munts, el seu període de màxim esplendor i desenvolupament arquitectònic, l'edificació va patir successives transformacions que, unides a les construccions corresponents a edificacions precedents i posteriors, configuren una realitat arquitectònica de complexa interpretació i articulació. Una complexitat, intuïda en les primeres campanyes d'excavació (Sánchez, 1971; Berges, 1970a i b i 1977a i b), que s'ha vist refermada i ampliada en les intervencions arqueològiques posteriors, base sobre la qual es fonamenta aquesta proposta d'evolució de la vil·la (Tarrats *et alii*, 1998a i b i 2000; Tarrats, Remolà, 2007; Tarrats *et alii*, 2008). La proposta no hauria estat possible sense el concurs dels estudis monogràfics realitzats per especialistes en cadascuna de les matèries, a qui volem agrair sincerament la seva disponibilitat per incloure en aquest text els seus principals resultats.

El comportament de la vil·la romana altoimperial s'ha de caracteritzar i contextualitzar, tant espacialment com històricament, per, entre altres coses, evidenciar la seva excepcionalitat en relació amb el conjunt del territori de Tàrraco. Una excepcionalitat basada en aspectes i elements tan heterogenis com, per esmentar-ne alguns, l'enorme extensió i magnificència decorativa, la proximitat de l'arc de Berà, el segell de *Caius Valerius Avitus*, el *titulus pictus* que commemora la construcció d'una cisterna ordenada per *Avitus* i *Faustina* en època de l'emperador Antoní Pius, l'estàtua d'Antínoos o la presència, possiblement, del mitreu més gran de l'Imperi.

Els resultats de les intervencions arqueològiques de finals del segle xx i, particularment, inicis del XXI ens han fet reflexionar sobre quines podrien haver estat les causes d'aquesta manifesta singularitat. La datació de la vil·la a inicis del segle II, en una data propera a l'estada de l'emperador Adrià a Tàrraco (hivern del 122 al 123), obria les portes a una possible vinculació entre la vil·la dels Munts i un esdeveniment tan excepcional per a la ciutat. Una hipòtesi que, en una primera aproximació, hem volgut explorar en el darrer capítol.

2. L'emplaçament i l'entorn

El paisatge per on discorria el tram de la *via Augusta* —remodelació d'un traçat precedent (*via Heraklea*)— entre Tàrraco i l'arc de Berà, on es localitza la vil·la, està format per una alternança de platges i promontoris miocènics (puntes i caps)³ i de petites valls i turons. Al nord de la desembocadura del riu Gaià, el paisatge es comença a obrir i forma una plana limitada al nord pel bloc del Gaià i, més enllà, la plana del Baix Penedès (figures 2.1 i 2.2).

La vil·la romana s'estenia, principalment, per un replà (22 metres sobre el nivell del mar, msnm) del vessant occidental del Cap Roig (40 msnm) (també conegut com a punta de Senna, Senna o punta

¹ Museu Nacional Arqueològic de Tarragona (MNAT-ACdPC).

² També s'han documentat evidències que indiquen la presència d'una ocupació d'època possiblement neolítica, d'una ocupació altomedieval i freqüentacions posteriors lligades a l'explotació agrícola fins a mitjan segle xx.

³ De sud a nord: platja del Miracle, puntes del Miracle i Grossa, platja de la Rabassada, punta de la Savinosa, platja de la Savinosa, platja dels Capellans, el Morrot, platja llarga, punta de la Creueta (a l'altura de la torre dels Escipions), platja de l'Arboçar, punta de la Mora, cala de la Mora, Tamarit, desembocadura del Gaià, platja d'Altafulla i el cap Gros (emplaçament de la vil·la romana dels Munts) (Font: ICC.cat, Solé, 1968).

del fortí), un turó de costa de configuració irregular situat a uns 12 quilòmetres al nord-est de Tàrraco i proper a la desembocadura del riu Gaià i al traçat de la *via Augusta*. Aquest replà, encarat al mar, queda delimitat a l'est per una lleugera depressió que el separa del promontori de costa (32 msnm) i que interromp la continuïtat entre les platges d'Altafulla i el Canyadell. Pel nord, amb un perfil més abrupte, baixa fins a la vall per on discorria la *via Augusta* i, actualment, la via fèrria Barcelona-Tarragona, l'N-340a i l'autopista AP-7. Pel sud, el pendent, més suau, descendeix fins a la platja travessada perpendicularment per la Rasa, límit entre les partides dels Munts i el Prat.

A més de la vil·la romana dels Munts, en aquest tram de *via Augusta* es documenten un seguit d'evidències d'ocupació romana de tipologia diversa. En relació directa amb el tram viari, destaquen el monument funerari de la torre dels Escipions i l'arc honorífic de Berà. Entre l'un i l'altre, a l'esquerra de la via, es troba la pedrera del Mèdol. Els indicis restants corresponen a vil·les i establiments o equipaments rurals.

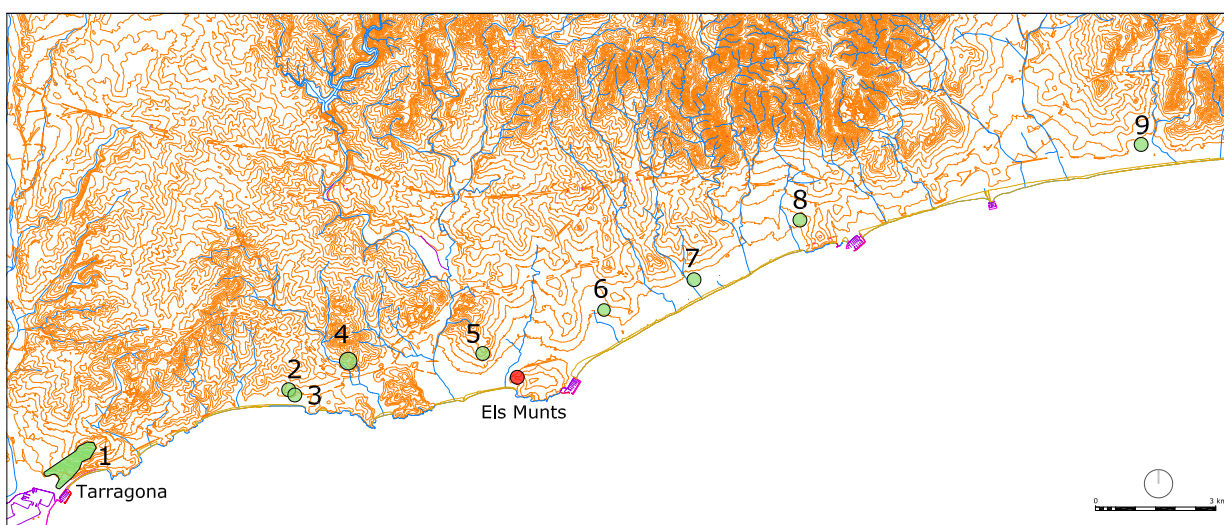

Figura 2.1. Tram de costa entre Tarragona i l'arc de Berà. 1. Tarragona; 2. Torre dels Escipions; 3. Vil·la de la torre dels Escipions; 4. Pedrera del Mèdol; 5. Turó d'Altafulla; 6. Vil·la romana del Moro; 7. La Clota; 8. Arc de Berà; 9. Vil·la romana del Vilarenc (J Sánchez/Arxiu MNAT).

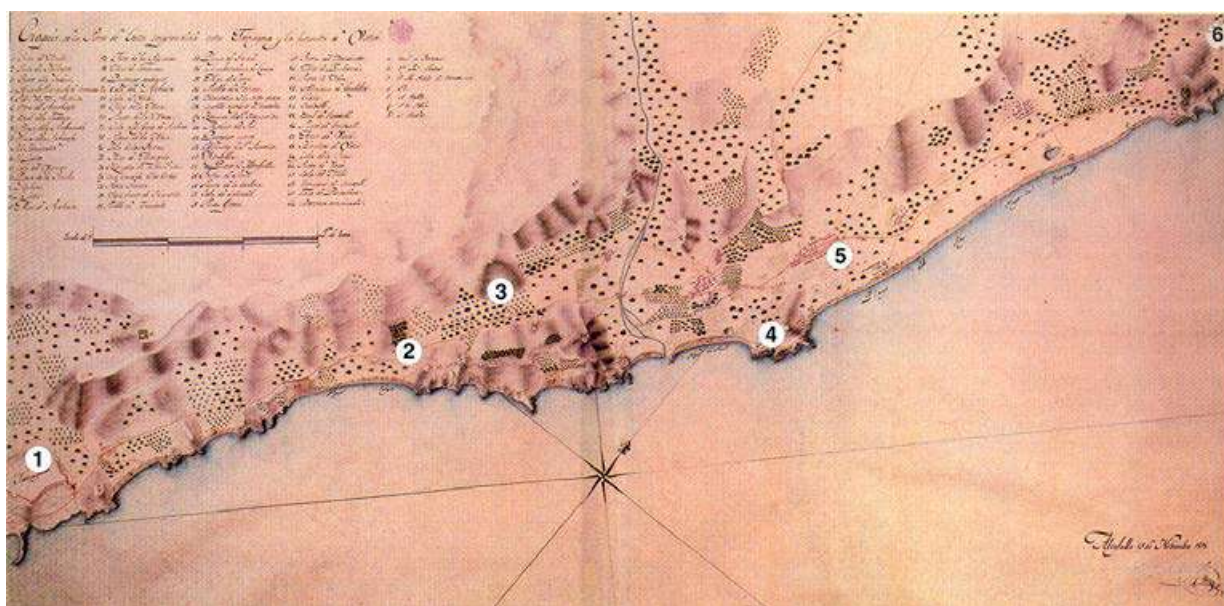

Figura 2.2. Tram de costa entre Tarragona i l'ermita de Berà a principis del segle XIX ("Croquis de la parte de costa comprendida entre Tarragona y la hermita de Vará", 1818). El traçat de la carretera principal (blanc) seguia aproximadament el de la *via Augusta*. 1. Tarragona; 2. Torre dels Escipions; 3. Pedrera del Mèdol; 4. Vil·la romana dels Munts; 5. Vil·la romana del Moro; 6. Arc de Berà (Arxiu MNAT).

2.1. Torre dels Escipions (Tarragona)

Monument funerari de tipus turriforme construït sobre una moderada elevació del terreny que domina la costa, datat en la primera meitat del segle I dC i situat al costat de la *via Augusta*, a uns cinc quilòmetres al nord-est de Tarragona (N-340a, pk 1169) i a poc menys de sis quilòmetres a l'oest de la vil·la romana dels Munts (figures 2.1.2, 2.2.2, 2.3.1 i 2.3.4). És una estructura de planta quadrangular (4,47 x 4,72 m a la base) feta amb carreus de pedra del Mèdol-Soldó⁴ i formada per tres cossos superposats decreixents culminats, possiblement, per un remat piramidal, amb la façana principal orientada al mar i a la via. Malauradament, el destinatari del sepulcre principal ens és desconegut però, sens dubte, devia formar part de l'elit social i econòmica tarraconense. L'origen d'aquesta àrea funerària es podria situar en època d'August —en relació amb la remodelació viària de finals del segle I aC— i es mantindria en ús fins a un moment incert del període altoimperial.

El cos central del monument està presidit per dues figures simètriques en alt relleu, col·locades sobre pedestals motllurats. Tradicionalment, s'ha identificat aquestes figures amb representacions d'Atis, una divinitat oriental lligada a la deessa mare Cíbele, protectora dels difunts. Per sobre es lleix una inscripció en *tabula ansata* (3,66 m x 36 cm) de complexa restitució i interpretació:

*Ornate · ea quae linq[ui]t specio]sę vi[tae] suae rebus
· pos[it]is · negl[igen]s unum · statui reliqui]s sep[ulc]-
h[er]um (!) · ubi · perpetuo · rema'ne'['nt].*

”Adorneu tot allò que ell ha deixat després d’haver viscut una vida esplèndida, oblidant-se només d’una cosa: haver deixat per a les seves despulles un sepulcre on han de romandre per sempre” (Gorostidi, 2010, 99). Entre les figures hi ha indicis d’una segona inscripció en forma de placa quadrangular encastada⁵ que, segons les referències del segle XVI, hauria estat sostreta.⁶ El cos superior mostra les restes d’un baix relleu molt malmès, on s’aprecien dos personatges relacionats, probablement, amb el titular o titulars del sepulcre.

Figura 2.3.1. Façana de la torre dels Escipions (Arxiu MNAT); 2. Clot de la pedrera del Mèdol (Arxiu MNAT); 3. Arc de Berà (Arxiu MNAT); 4. Calc de la inscripció de la torre dels Escipions (DAI, 1966); 5. Dibuix de la inscripció (Dupré, 1994).

- ⁴ Procedents d’una pedrera propera al monument (punta de la Creueta, Tarragona) (Gutiérrez, 2009a).
- ⁵ Aquest rebaix s’aprecia en el gravat del principi del segle XIX d’A. de Laborde però no en el dibuix, més esquemàtic, d’A. Van Den Wyngaerde (1563). Recentment, s’ha proposat que aquesta inscripció correspondria a la placa de *L. Marcius Optatus* procedent d’*Thuro* i conservada en el Museu de Mataró (CIL II, 4616 = ILS 6948) (Gris, Ruiz de Arbulo, 2018).
- ⁶ Hi ha disparitat sobre l’autoria. Mariangelo Accursio (1525) assenyala el papa Alexandre VI Borgia (Dupré, 1994, 48), mentre que Ll. Pons d’Icart en fa responsable el cardenal Jiménez de Cisneros, conseller d’Isabel de Castella, que se l’hauria endut a Roma o Castella (Pons d’Icart, 1572-1573, capítol 45).

Alexandre de Laborde (1802), en el text que acompanya les làmines XLIII-XLV, fa esment a la localització al peu de la tomba de “ruïnes de construccions antigues, entre les quals hom trobà un cofre de pedra que contenia una urna de vidre amb els ossos d’un nen, dos lacrimatoris i una medalla d’August [en realitat, una moneda de bronze de Tiberi] encunyada a Tarragona” (De Laborde, 1974, 121). Amb aquesta àrea d’enterraments —“trobadra sota terra junt a la torre dels Scipions”, segons el testimoni de Ll. Pons d’Icart— estaria relacionada l’ara funerària de *L. Lucretius Nicephorus*, llibert de la gens *Lucretia* que va accedir al sevirat augustal (segles II-III) (CIL II², 14, 2304; Gorostidi, 2010).

També entre Tarragona i la torre dels Escipions, al costat del camí (fossilització de la via romana), es va localitzar, l’any 1803, un pedestal o ara amb una inscripció votiva dedicada a Júpiter datada en els segles II-III (CIL II², 14, 2303; Gorostidi, 2010). El dedicant, *Licinius Callidromus*, hauria estat llibert dels *Licinii* i la presència de l’exvot podria estar relacionada amb un hipotètic santuari privat d’aquesta família (CIL II², 14, 2303; Gorostidi, 2010) amb clars interessos en aquesta part del territori tarragoní, com es desprèn de l’arc erigit a uns 14 quilòmetres al nord-est per *Lucius Licinius Sura*, sobre el traçat de la mateixa *via Augusta*. L’arc i, potser, l’àrea d’enterraments de la torre dels Escipions podrien assenyalar els límits d’un gran *fundus* propietat de la família liciniana, una hipòtesi compartida per D. Gorostidi (2010) i ja plantejada per A. de Laborde a inicis del segle XIX.⁷

2.2. Vil·la romana de la torre dels Escipions (Tarragona)

A prop del monument funerari, entre aquest i l’actual línia fèrria, la dispersió de ceràmica romana en superfície s’ha relacionat amb l’existència d’una vil·la romana (Rovira, Dasca, 1994) (figura 2.1.3). La manca de dades no permet precisar ni la funcionalitat ni la cronologia de les eventuais restes conservades.

2.3. Pedrera del Mèdol (Tarragona)

A uns set quilòmetres al nord-est de la ciutat, la *via Augusta* discorria per una mena de corredor natural delimitat per dos afloraments miocènics (Boada, 2004; Gutiérrez, 2009a; López, Gutiérrez, 2009a) (figures 2.1.4, 2.2.3 i 2.3.2). Un d’aquests monticles és el turó de costa conegut com la Mora, amb una alçària màxima de 87 msnm. L’altre, a la banda d’interior i amb una alçària màxima de 114 msnm, és on es troba el clot del Mèdol (Boada, 2002), una extensa i profunda pedrera a cel obert d’època romana situada en el vessant meridional del turó de Sant Sulpici (entre els 7 i els 30 msnm), a poc més d’un quilòmetre en línia recta de l’actual línia de costa. Un emplaçament, doncs, proper a dues importants vies de comunicació, el mar i la *via Augusta*, i a uns quatre quilòmetres a l’oest de la vil·la romana dels Munts.

El nucli principal de l’explotació romana —conegut pròpiament com el clot del Mèdol— consta de dos grans rebaixos units per un corredor estret.⁸ En el més meridional, s’alça l’“agulla”, un pilar de pedra de planta quadrangular i atalussat d’uns 17 metres d’alçària que indica el nivell original del sòl abans de l’inici l’activitat extractiva. En els fronts verticals visibles actualment s’aprecia el perfil esglaonat deixat per l’extracció dels blocs i les marques que ens permeten determinar la tècnica emprada i les dimensions aproximades dels blocs obtinguts (165 x 83 x 75 cm, amb variacions). Durant el segle I dC s’intensificaria l’activitat extractiva en relació amb la profunda remodelació urbanística de la ciutat durant aquesta centúria. No existeixen dades per argumentar una continuïtat de l’activitat, en època antiga, més enllà d’aquest període, tot i les dificultats de fixar-ne el cessament.

⁷ “Ignorem el motiu de la seva erecció [arc de Berà]. (...) Podria ésser que aquest camí [la *via Augusta*] passés per una part dels seus dominis, i que el sepulcre conegut amb el nom dels Escipions, que no n’és gaire lluny i que també es troba sobre la via romana, pertanyés a la seva família.” (De Laborde, 1974, Planxa XL = De Laborde, 1806, 24-25).

⁸ A l’entorn d’aquest es troben altres fronts d’extracció, en algun cas de clara filiació romana, així com una hipotètica zona de dipòsit de blocs, situada entre el clot del Mèdol i l’autopista, i d’un assentament d’època romana (vil·la romana del Mas del Mèdol), proper a l’àrea de servei de l’AP-7 (Rodà, Gutiérrez, 2002; Gutiérrez, 2009a; López, Gutiérrez, 2016). També van ser objecte d’explotació altres afloraments miocènics de la zona, com la punta de la Mora (mas del Marquès, Tarragona), la punta de la Creueta (Tarragona) —propera a la torre dels Escipions—, el turó de Sant Antoni (Altafulla) (d’època posterior a la romana segons M. D. del Amo, 1981, 24), el turó dels Munts —on es localitzen les pedreres dels Munts (Altafulla) i de la platja dels Capellans o del Canyadell (Torredembarra), a les quals ens referirem més endavant— i la zona propera a l’arc de Berà.

2.4. Turó d'Altafulla (Altafulla)

En aquesta denominació topogràfica englobem un conjunt d'evidències arqueològiques localitzades en punts relativament propers del casc antic actual del poble, que es troba sobre un petit monticle miocènic (53 msnm) obert a la platja on desaigua el riu Gaià, entre els turons de costa de Tamarit i dels Munts (figura 2.1.5). L'indici més antic és una sitja ubicada a l'indret conegut com les Eres, darrera el castell, amortitzada en la segona meitat del segle II aC (Adserias 1999). També es fa referència a les restes d'una hipotètica vil·la romana situada davant de l'església. Gràcies a algunes dades orals, es té constància de l'existència d'un presumpte *hypocaustum*, blocs de pedra i fragments de paviment romà reaprofitats (Otiña, 2006).

2.5. Vil·la romana del Moro (Torredembarra)

Passada la vil·la romana dels Munts, seguint la *via Augusta* cap a l'arc de Berà, s'alça, a l'esquerra, la vil·la romana del Moro (Torredembarra) (Terré, 1987 i 1993; Piñol, 1996 i 2000; Remolà, 2003 i 2008a) (figures 2.1.6, 2.2.5, 2.157 i 2.158). En aquest indret es conserven restes de dues vil·les successives. El primer edifici (segona meitat del segle I aC) correspon a una vil·la ordenada al voltant d'un pati central. Presenta una planta aproximadament rectangular, amb l'eix llarg orientat nord-sud, amb la façana principal, oberta al sud, formada per dos cossos emergents als extrems i un pòrtic del qual es conserven notables indicis arquitectònics.

Les estances principals s'ordenen al voltant d'un pati porticat en tres dels costats amb tres columnes a les ales est i oest i quatre a la septentrional. Tant la part coberta com la descoberta presenten un paviment de terra argilosa compactada. Amb aquest pòrtic, d'entre 2,5 i 2,9 m d'amplada, es poden relacionar les bases àtiques sense plint de pedra del Mèdol-Soldó recuperades en àrees properes amb un diàmetre inferior de 80 cm, mentre que el diàmetre del fust era d'aproximadament 60 cm. L'intercolumni se situava a l'entorn dels 3,6 m (12 peus), semblant a l'alçària de les columnes que, aplicant la modulació vitrubiana, devia ser d'uns 4,2 m (14 peus). No s'han trobat capitells associats a les columnes, tot i que l'ordre devia ser probablement toscà. Les bases s'assenten sobre blocs de pedra quadrangulars de pedra del Mèdol-Soldó d'aproximadament un metre de costat.

El pati presenta dos nivells comunicats a través d'una escala de la qual es conserven els dos esglaons inferiors d'un tram de possiblement tres. Una canalització creua axialment el pati i l'estança central de la façana meridional i indica la posició de la porta principal. En relació amb aquest primer edifici, a finals del segle passat, es va excavar un conjunt de sis estances situat a la banda oriental de l'edifici que es van interpretar com uns banys sense *hypocaustum* (Piñol, 1996). Dels àmbits restants, pavimentats amb terra compactada i *opus signinum*, i parets enlluïdes o pintades, no disposem d'informació suficient per determinar-ne la planta completa ni la funció. També en aquest cas, s'han pogut individualitzar reformes que afecten tant la façana principal com el pati porticat (figura 2.157).

Durant la primera meitat del segle I dC l'edifici col·lapsa o és enderrocat. L'absència d'indicis arqueològics associats a la vida de l'edifici ens fa pensar en un abandonament premeditat que va permetre retirar el contingut abans que el foc afectés part de la vil·la, com es dedueix de la intensa rubefacció que mostren alguns murs i dels nivells d'enderroc i incendi documentats.

Sobre la superfície deixada pels nivells d'enderroc del primer edifici, s'alça, a mitjan segle I dC, una nova vil·la que seguia el model arquitectònic de la primera ampliant aproximadament al doble la superfície construïda (figura 2.157). Com la vil·la del segle I aC, el nou edifici té d'una planta rectangular amb un gran peristil (en gran part construït sobre el pati porticat de l'edifici anterior) amb la façana principal al sud flanquejada per dos cossos avançats i porticada. L'àrea construïda, de gairebé 2.500 m², presenta l'eix longitudinal orientat nord-sud. Les darreres observacions permeten hipotetitzar que el projecte original devia partir de dos rectangles de 44,8 x 19 m, en orientació nord-sud, i un altre, de les mateixes dimensions, adossat a l'extrem meridional dels primers i amb l'eix longitudinal orientat est-oest. És a dir, tres rectangles de 851 m² que sumen un total de 2.554 m², una xifra molt propera al valor de dos *actus* quadrats, que equivalen a un *iugerum*. Aquesta configuració crea articulacions en angle a les façanes oriental i occidental. Malauradament, l'accés principal, situat a la

banda meridional (mirant a la via i al mar), i l'àrea central (*atrium*, *tablinum*, *alae*, etc) es conserven en un estat molt precari.

De la vil·la altoimperial coneixem, amb una certa precisió, el jardí porticat al qual s'obren diverses estances i els banys (figura 2.157). El peristil és un àmbit descobert de planta rectangular d'uns 200 m² (12 x 16 m, aproximadament) envoltat per galeries porticades de 3,2 m d'amplada. Les ales oriental i occidental, més curtes, estaven formades per sis columnes recolzades sobre un carreu de base amb un ritme d'intercolumni d'aproximadament 2 metres i mig. Els braços nord i sud, a l'eix longitudinal de la vil·la, semblen haver tingut quatre columnes amb intercolumnis variables: 3,4 m als angles i 6,8 m al centre. Aquesta amplada més gran es podria explicar per la posició que ocupa respecte a l'eix principal. Les columnes, amb un diàmetre a l'entorn dels 35 cm i una alçària aproximada d'uns tres metres seguint l'ordre de modulació, anaven pintades de vermell (el sòcol) i blanc.

Inicialment, l'intercolumni estava delimitat per una mena de vorera feta amb plaques de pedra del Mèdol-Soldó d'uns 15 cm d'amplada. En un moment posterior, aquesta separació entre el jardí i el corredor porticat s'accentua amb el tancament parcial dels intercolumnis amb un mur baix de 45 cm d'amplada per tal de mantenir la comunicació visual. La coberta del pòrtic estava formada per una armadura de fusta revestida amb *tegulae* i *imbrices* exceptuant, potser, la part central dels braços nord i sud, on la coberta podria haver estat d'*opus signinum*. Un enllosat de pedra del Mèdol-Soldó travessa el jardí seguint l'eix nord-sud d'ordenació general de la vil·la. Aquesta superfície empedrada enllaça el possible *tablinum* amb una gran estança (7,4 x 12 m) situada al fons del braç septentrional (*triclinium* d'estiu?, *oecus*?) i vertebraria el jardí en dos espais rectangulars probablement dotats de fonts. Al voltant del corredor del peristil es disposen diversos àmbits de difícil interpretació. Al costat nord destaca la gran estança esmentada, mentre que del braç occidental cal destacar una estança (4 x 6 m) pavimentada amb *opus signinum* amb una porta doble comunicada amb un dipòsit semisoterrat (3,2 x 2,3 m) al qual, en una reforma posterior, li incorporen una banquetta d'*opus caementicium* amb quatre piques (*fullonica*?) revestides d'*opus signinum*.

Pel que fa als banys de la vil·la altoimperial, podem indicar que es van afegir al projecte original i van afectar l'articulació en angle de la façana oest. Malauradament, no disposem de dades que permetin situar aquesta reforma en el temps. Els banys, construïts íntegrament amb *opus caementicium* encofrat, presenten una planta senzilla ordenada en un espai fred (*frigidarium*), on s'ubicava l'accés, a l'est, i un espai calent a l'oest, de cara al sol de tarda. La unitat de l'obra s'estenia a les latrines, mentre que el vestíbul i el corredor d'accés es van construir modificant estances precedents.

Així, doncs, l'ordenació dels àmbits devia ser la següent: vestíbul, latrines, corredor, *frigidarium*, *caldarium*, *tepidarium*, *praefurnium* i corredor de servei. La primera estança que podem relacionar amb l'activitat bàlnica, vestíbul o *apodyterium* (7,7 x 5 m), presenta un paviment de mosaic de grans tesselles blanques. L'accés es podria ubicar a l'angle sud-oest i a l'extrem oposat —coincidint amb el traçat de la claveguera que conduïa les aigües sobrants dels banys a les latrines— es va descobrir un albelló de marbre, extret l'any 1984, que recollia l'aigua d'un hipotètic *labrum* situat al costat de la porta de les latrines. En el mateix mur est es conserven restes del revestiment pictòric. Des d'aquest àmbit es podia accedir a les latrines ja esmentades o al corredor que conduïa al *frigidarium*. Des del vestíbul o *apodyterium* s'accedia tant al corredor d'accés (5,7 x 1,25 m) al *frigidarium*, també pavimentat amb un mosaic de grans tesselles blanques, com a les latrines (2,75 x 3,40 m), que aprofitava les aigües sobrants a través d'un canal de desguàs. El *frigidarium* inclou la sala (5 x 4,50 m) i la piscina del frigidari (3 x 2,55 m), aquesta darrera conservada fins a la volta de coberta. Des de la sala del *frigidarium* s'accedia al *caldarium* i al corredor de servei. El *caldarium*, conservat a nivell de fonamentació, consta de dues sales (3,40 x 3,35 m i 3,40 x 3,30 m) i dues banyeres. Des d'aquestes s'accedia al *tepidarium* (3,10 x 3,40 m), connectat també amb la sala del frigidari. Finalment, un corredor de servei (4,1 x 1 m) s'estenia entre el *caldarium* i el *frigidarium* per permetre el manteniment i la neteja.

La façana oriental presentava igualment un porticat que en un moment determinat és tancat i compartimentat. No és pas l'única reforma documentada. En els banys, ja producte d'una reforma del

projecte original, es tapia la finestra oberta en el mur nord i es remodela la decoració interior de la piscina del frigidari. Diverses estances que s'obren al peristil mostren, també, evidències de reforma. Malauradament, les darreres fases han estat profundament arrasades pels treballs agrícoles d'època moderna i contemporània, i es difícil precisar-ne l'ordenació temporal. El moment final de la vil·la el podríem situar, amb les escasses evidències disponibles, en un moment indeterminat del segle III.

2.6. La Clota (Creixell)

Establiment rural situat vora la línia de costa propera a Creixell, a un sis quilòmetres a l'est de la vil·la romana dels Munts (figura 2.1.7). La primera fase d'ocupació documentada, aparentment d'època tardorepublicana, correspon a un edifici de planta rectangular compartimentat en quatre àmbits oberts a un corredor orientat nord-sud (Vilaseca, 1994). Les dues estances més septentrionals estaven pavimentades amb *opus signinum* mentre que la resta, amb restes d'estucat en els paraments (excepte el corredor), presentaven sòls de terra compactada. Ocupant una part arruïnada i espoliada de l'edifici precedent, es detecta la presència d'un abocador de material de rebuig d'un forn d'àmfores vinàries Dressel 2-4 (segle I dC) i distints nivells amb materials del segle II, aparentment vinculats amb les estructures identificades en una parcel·la veïna.

2.7. Arc de Berà (Roda de Berà)

A uns 20 quilòmetres al nord-est de Tarragona (pk 1183 de l'N-340a), entre 13 i 14 milles romanes, i a poc més de vuit quilòmetres de la vil·la romana dels Munts, s'alça l'arc de Berà sobre el traçat de la *via Augusta* que, en aquest punt, discorre a uns 750 metres de la línia de costa (figures 2.1.8, 2.2.6, 2.3.3 i 2.3.5). Seguint la proposta de X. Dupré i Raventós (1994), l'arc va ser construït en el darrer quart del segle I aC (15-5 aC) per disposició testamentària de *Lucius Licinius Sura*, adscrit a la tribu *Sergia*, originari de la *Colonia Victrix Iulia Lepida* i *praefectus* l'any 39 aC. Amb posterioritat a aquesta data s'hauria transferit a Tàrraco, on és possible que exercís algun càrrec públic i va continuar el seu *cur-sus honorum* i l'ascens de la família. Un personatge possiblement relacionat amb la mateixa reforma viària empresa pel *princeps* i avantpassat del famós senador d'origen hispà (54-108), tres vegades cònsol en època de Trajà (93 o 97, 102 i 107), que va tenir un paper decisiu en l'adopció i l'elecció de Trajà per part de Nerva.⁹

Es tracta d'un arc simple, fet amb carreus de pedra del Mèdol-Soldó,¹⁰ amb una alçària total de 10,15 m i una amplada de 4,87 m d'amplada, emmarcat per dues pilastres corínties que sostenen l'entaulament (Dupré, 1994). En total, 12,28 m d'alçària per 12 m d'amplada. No s'han documentat indicis de l'àtic. En el fris es podia llegir la inscripció, repetida a les dues façanes: ----- / *Ex testamento · L(u-ci) · Licini · L(uci) · f(ili) · Serg(ia tribu) · Surae · consa[cratum]*.¹¹ Un arc consagrat probablement a August, a August i altres membres de la família imperial o al *numen* d'August amb una representació icònica de l'emperador (Dupré, 1994, 272 i 277).

L'aspecte que ens interessa més és la hipòtesi versemblant que l'arc es va erigir en el límit d'un *fundus* propietat de la *gens Licinia*.¹² Un *fundus* d'extensió i delimitació imprecisa però que hauria de tenir alguna mena de relació amb una de les dues vil·les més destacades de la zona: les vil·les romanes del Moro (Torredembarra) i dels Munts (Altafulla). Ambdues amb fases d'ocupació compatibles amb la

⁹ Dels interessos de la *gens Licinia* a la Tarraconense en són una prova, a més de l'arc de Berà, els 22 pedestals localitzats a Bàrcino dedicats al seu llibert predilecte *L. Licinius Secundus, accensus* de Luci Licini Sura en els seus tres consolats i *sevir Augustalis* a Tàrraco (Rodà, 1970; Dupré, 1994, 234-236; Domingo, 2015) i la possible existència d'un *fundus* de la *gens Licinia* al voltant de les poblacions actuals de Lliçà d'Amunt i Lliçà de Vall (Maresme) (Rodà, 1970, 168 i 182; Berni et alii, 2005, 179-181).

¹⁰ La pedra utilitzada en la construcció provenia de la pedrera de l'Elies (Roda de Berà) (Gutiérrez, 2009a).

¹¹ "Consagrat (a August?), segons el testament de Luci Licini Sura, fill de Luci, de la tribu Sergia" (Gorostidi, 2010, 63).

¹² Una hipòtesi ja plantejada pel pare H. Florez (1769, 235), "[...] y por que le mandó hacer en aquel sitio? ¿Si fue ordenado a perpetuar memoria Antigua acontecida allí? Ó si era el suelo propio?" - i àmpliament analitzada per X. Dupré després de refutar un caràcter territorial o jurídic de l'arc. "La situació de l'arc es podria posar en relació amb una possible propietat de qui en decidí la construcció, un *fundus* dels *Licinii*, a la zona." (Dupré, 1994, 277).

data proposada per a la construcció de l'arc. De la primera, situada a uns cinc quilòmetres i en ús entre l'època d'August (o poc abans) i la primera meitat del segle I dC, destaca la notable monumentalitat arquitectònica. De la segona, la vil·la romana dels Munts, a uns vuit quilòmetres i d'època d'August, en tenim un coneixement molt més limitat —part productiva i pati porticat— que no impedeix, però, plantejar una extensió considerable.

2.8. Vil·la romana del Vilarenc (Calafell)

Tot i que queda fora de l'àrea considerada —entre la torre dels Escipions i l'arc de Berà—, no podem deixar d'esmentar les línies evolutives bàsiques d'aquest jaciment (figura 2.1.9), conegut des de finals del segle XIX (1883) (Pou, Revilla, 1996; Revilla, 2006).¹³ En els decennis centrals del segle I aC —època tardorepublicana o d'August— s'edificà una vil·la rústica de planta rectangular que inclou un conjunt de dependències relacionades amb la producció agrícola (amb una premsa i un *lucus*), un pòrtic amb grans columnes i una àrea descoberta central que servia com a pati distribuïdor. A mitjan segle I dC, sobre les restes enderrocades de la fase precedent s'alçà una vil·la dotada de dependències residencials, incloent-hi uns banys, i àrees productives i de servei. Al segle I dC es documenta una re-estructuració que comporta l'abandonament dels banys i la conversió de la zona de serveis en tallers de forja. L'edifici sembla abandonar-se en un moment indeterminat a cavall dels segles II-III. Cal destacar les semblances entre el comportament d'aquest jaciment i el de la vil·la romana del Moro (Remolà, 2003 i 2008a).

3. Historiografia

La primera notícia relativa a l'existència de restes romanes en el turó de costa situat davant d'Altafulla —anomenat Senna—¹⁴ ens la proporciona l'humanista Lluís Pons d'Icart en el capítol del *Llibre de les Grandeses de Tarragona* (ca. 1564) dedicat a les ruïnes dels romans disseminades pel camp de Tarragona (Duran, 1984; Remolà, 2003, 2004 i 2007) i en l'edició castellana, *Libro de las Grandezas y cosas memorables de la ciudad de Tarragona* (Lleida, 1572-1573).

“Cenna. En una montanyeta que és devant Altafulla se mòstran vestigis de grans edificis de temps dels romans; tròban-s'hi medallas y trossos de marbres de diverses colós y vetas pintats, que eren de païments o parets ont estaven encrostats lo castell molt enderrocat que allí és encara vuy. Se diu Cemna |121v| y segons-lo dit reverent canonge Cessé se à de dir Cenna, a Cornèlio Cenna capità dels romans. És la antiquitat molt gran, prop de mar, ont també se troben trossos de columnas relluents com las que tinc dit en lo capítol de sanct Fructuós.” (Pons d'Icart, *Llibre de les Grandeses*, capítol 21).

“Cenna. Delante el lugar de Alta Fulla, el qual es de don Pedro de Castellet procurador real de la ciudad y campo de Tarragona, sobrino mio, cerca de la marina se muestra un castillo derribado, que se dize Cenna, y alrededor de aquel vistigio, de muchas antiguallas y de otros edificios derribados, y pedacos de columnas, y de piedras de mármol alabastrino, y de otros colores, y algunas cormolas y otras piedras gravadas, ...” (Pons d'Icart, *Libro de las Grandezas*, capítol 47).

La historiografia posterior (segles XVII-XVIII) no torna a fer referència a les restes antigues dels Munts. No s'esmenta, per exemple, ni en el volum XXIV (*Antigüedades Tarraconenses*) de l'*España Sagrada* del pare Henrique Flórez (1769) ni a l'*Indicador Arqueológico de Tarragona* (1867) de Bonaventura Hernández Sanahuja.

¹³ Agraïm a Víctor Revilla la informació facilitada.

¹⁴ Seguim la grafia proposada per J. Sánchez Real (1971, 155-158) d'acord amb textos medievals. Vegeu també Morera 1899 i els plànols dels segles XVII i XVIII publicats per E. Morera (Morera, ca. 1910, 1025, 1048, 1053 i 1055), on apareixen els topònims *Senna* i *punta de Senna* a la banda de mar d'Altafulla, entre les puntes de la Mora i de la Galera.

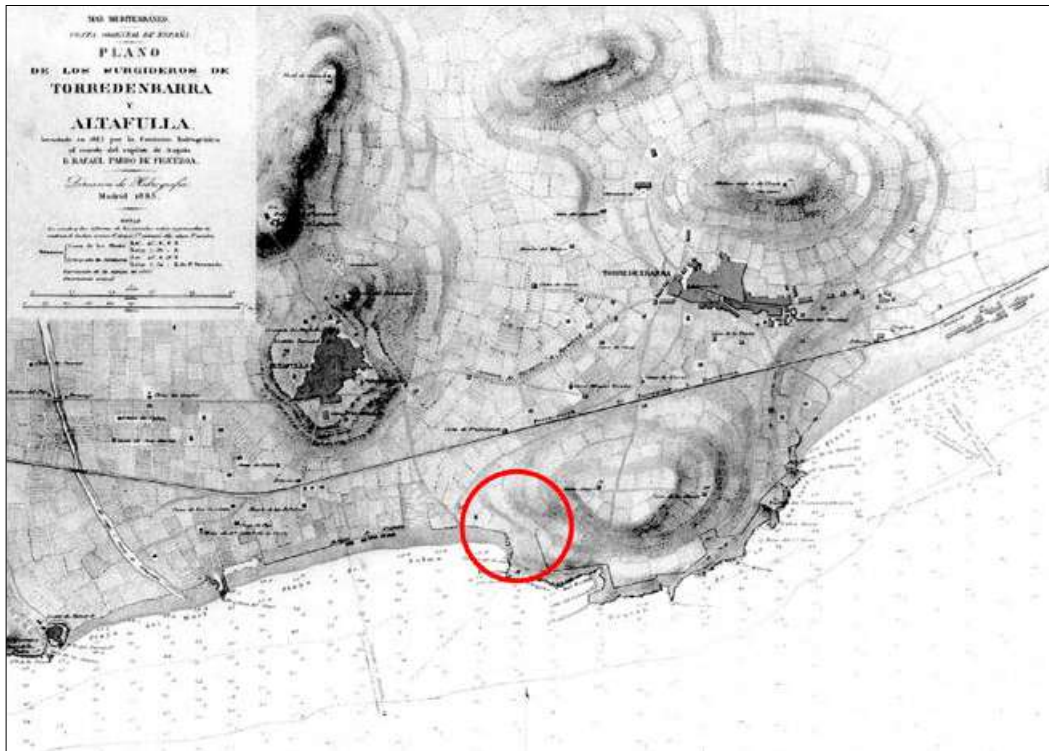

Figura 2.4. Turó dels Munts a finals del segle XIX (“Plano de los surgideros de Torredembarra y Altafulla”, 1885). Ressaltat l’emplaçament de la vil·la (Arxiu MNAT).

El 17 de maig de 1859, B. Hernández Sanahuja va donar a conèixer la troballa d’enterraments d’època romana a Torredembarra que, per referències posteriors, situem a la zona dels Munts.¹⁵ L’any 1918, la Comisión Provincial de Monumentos es fa ressò, en les sessions del 27 d’abril i del 22 de maig, de la troballa d’unes 15 o 20 inhumacions d’època romana en fossa i coberta de lloses “en la colina de Vista Alegre, a dos kilòmetros de Torredembarra, entre la vía férrea y el mar”¹⁶ (figura 2.4). Aquest conjunt d’enterraments podria estar vinculat amb la necròpolis tardoromana documentada en la dècada dels vuitanta i, especialment, noranta del segle passat al vessant occidental del turó dels Munts (Necròpolis dels Munts, sector 9).

¹⁵ “Hace algún tiempo que don Juan Oliver, uno de los primeros propietarios de este pueblo, hizo plantar una viña que posee a media hora de la población, y con este motivo fueron descubiertos una serie de sepulturas toscas, compuestas de losas ordinarias de piedra, colocadas unas horizontalmente en el suelo formando el fondo, otras verticales que constituían las paredes y todas ellas en fin cubiertas con otras losas de la misma clase. Cada una de estas sepulturas contenía un esqueleto mas o menos conservado, y en sus inmediaciones se encontraron algunas vasijas, que según la incompleta relación de los peones eran lacrimatorios cinerarios, en su consecuencia pudierase fundadamente creer fuese este pequeño cementerio romano. Recientemente y en el mismo punto aparecieron otras dos sepulturas, de un género distinto, pues se hallaban excavadas en la tierra virgen, esto es un hoyo prolongado, cuyas paredes laterales eran rectas y paralelas, y los dos extremos describían una curva o semicírculo. Se hallaban estas sepulturas juntas, pero algo oblicua la una con relación a la otra, y cubiertas ambas con losas de piedra ordinaria. La mayor contenía un esqueleto de una mujer, y la otra algo menor, el de una persona como de quince años. Ni en las sepulturas, ni en sus inmediaciones existía resto alguno que indicase la época y pueblo á que correspondían, y á no ser por la proximidad y circunstancias de los descubiertos anteriormente, aun podría dudarse de si fueron romanos, o si pertenecían a una época muy posterior.” (diari *El Tarraconense*, 17 de maig de 1859; extret d’Otiña, 2005, 30).

¹⁶ “[...] el vocal D. Luis del Arco da cuenta de la visita que la comisión le encomendó a Torredembarra, según acuerdo de sesión anterior, manifestando que se trata de una serie de quince o veinte sepulturas comunes, de la época romana, situada en la colina de ‘Vista Alegre’ a 2 km de la población de Torredembarra, entre la vía férrea y el mar. Están cavadas en la misma roca caliza y se hallan cubiertas con grandes losas de piedra del país. En su interior se han hallado restos humanos, pero sin contener *útiles, armas ni monedas* que pudieran concretar la fecha de los enterramientos. Hoy no es fácil un detenido examen de todos ellos, porque se hallan cubiertas por una capa de dos metros de tierra laborable, recientemente plantada de viña, motivo por el cual sólo pudo examinar dos de dichas sepulturas que fueron descubiertas a su instancia y en su presencia. Por los datos que pude recoger de labios de uno de los acompañantes del pueblo, hace unos cuarenta años ya fueron descubiertas y observadas estas sepulturas sin que se encontraran tampoco en ellas vestigio alguno que pudiera dar mayor luz que ahora acerca el pueblo que las cavó.” (*Libro de Actas de las sesiones celebradas por la Comisión Provincial de Monumentos Artísticos e históricos, 18 de julio 1904-2 de octubre 1922*, pàgina 44). Les tombes descobertes feia uns quaranta anys són les al·ludides en l’escrit de B. Hernández Sanahuja. El topònim *Vista Alegre* apareix en el punt més alt del cap Roig en el plànol del terme municipal d’Altafulla elaborat per L. Burguete l’any 1921 (ICC). En aquest mateix plànol, apareixen indicats els *Munts*, com a nom de partida, i el Fortí i la Caseta com a edificacions. Aquesta darrera, a l’est de la cruïlla dels camins de la platja d’Altafulla a Torredembarra i dels Munts.

Al principi del segle xx, les restes van despertar l'interès de curiosos i investigadors, com el rector d'Altafulla Josep Vilaró Tous (1905)¹⁷ i Pere Bosch Gimpera, autor d'una breu nota en què fa una primera relació de les restes visibles en superfície (1925).¹⁸ En el manuscrit de J. Vilaró es fa referència als “banys de la platja” (7) i a la troballa de més de 600 monedes del Baix Imperi durant els treballs de replantat d'una vinya situada en una zona de difícil localització topogràfica.¹⁹ Cinquanta anys més tard, José Sánchez Real va localitzar 227 monedes procedents d'aquest “tresoret” —aproximadament un terç del total—²⁰ i va situar el lloc de la troballa a la zona on l'any 1948 es van descobrir quatre mosaics (Sánchez, 1949b i 1971, 158), corresponents al *triclinium* (3.2–3.4) i a l'extrem oriental del corredor del criptopòrtic (2.1). A partir de la documentació facilitada per J. Sánchez Real, Felip Mateu Llopis fa un estudi preliminar del lot de 227 antoninians, compresos entre Gordià Pius (238-243) i Pòstum (257-268) (Mateu, 1950). J. Vilaró identifica les ruïnes amb *Palfuriana*, primera *statio* esmentada en els itineraris al nord de Tàrraco, i afegeix un comentari sobre l'etimologia del topònim *Senna*, idèntic al que ja havia fet Ll. Pons d'Icart en el segle xvi.

Pel que fa a la descripció de P. Bosch Gimpera (1925), s'ordena seguint un corriol que, partint del camí que connecta Altafulla amb la platja del Fortí (camí Vell dels Munts?), puja resseguint les roques fins al capdamunt i passa al costat d'una “muralla en la que hi ha ben visibles dos ‘torreons’ de planta semicircular” (1.3-1.4) (figura 2.5). Del “torreó nord sorgia un altre mur al qual s'adossava una “cambra estucada de roig que algú buidà fa temps” (dipòsit “Castel”, 1.1). A la part més elevada s'observaven les restes d'una “cambra amb volta de mig canó encare en peu” (la “Tartrana”, 1.5). Acaba la descripció de les restes de la plataforma superior (1) amb un comentari que podem situar a la zona del tancament septentrional: “Per la part aon cal suposar l'entrada de la vila qual entrada devia estar d'espatlles al mar i de cara a l'actual vila d'Altafulla, les roques formen una mena de plataforma i el camí d'accés sembla a voltes tallat a la roca”. Aquest retall a la roca és encara perceptible en els punts amb absència de vegetació. Davallant pel vessant meridional, vora la platja i la incipient urbanització “Vora Mar”, es trobava la “ruïna d'un àngul, d'una construcció que degué tenir més d'un pis, molt desfeta” (banys meridionals, 6.12).

L'autor afegeix que per aquesta zona propera a la platja “es aon hi ha el reste de basament de columna que esmenta el Sr. Boronat en el seu article”. A tocar de la platja, sota el fortí i un mur “que sembla de contenció de les roques del fort”, hi havia “unes construccions com de piscines” (“banys de la platja”, sector 7). Per acabar, esmenta les pedreres dels voltants dels Munts (sector 8), “constituïdes per dos espais ovalats producte de l'extracció de la pedra”.

Figura 2.5. Visita de P. Bosch Gimpera als Munts (1925, figura 1; foto: Baldric). Al fons, el tancament occidental de la vil·la.

¹⁷ Manuscrit que no hem pogut consultar. Les referències que coneixem han estat extretes d'altres autors. P. Bosch Gimpera assenyala que el manuscrit era conservat per l'aleshores rector d'Altafulla, J. Llombart.

¹⁸ És la resposta a l'article de J. M. Boronat Recasens publicat al diari *La Publicitat* (23 de febrer de 1925) i reproduït l'endemà al *Diari de Tarragona* i adreçat als doctors P. Bosch Gimpera i J. Balcells, estiujants a Altafulla. En el text breu, topogràficament molt imprecís, fa referència a un basament “dòric o, potser, jònic” (P. Bosch Gimpera el situa entre els banys meridionals i la platja) i a la troballa d'un fragment de marbre amb un relleu que representava “una cama d'home flectada com si fos part d'un cos lluitant o corrent”. Finalment, apunta una particular analogia entre *Cenna*, *Cissa*, *Cesse* i *Cose*.

¹⁹ Escriu “por todo aquel término”, referint-se als “banys de la platja”, i “en el término que llaman Canet”. Joaquim Botet Sisó fa referència a “més de mil monedes romanes de billó, totes del segle III de l'Era cristiana” (1908, LXXVIII) i Emili Morera Llauredó sembla parlar de dues troballes quan escriu que “com ha succeït no fà gayre temps en la partida anomenada dels Munts, en lo terme de Torredembarra, y en l'any 1905 en lo terme d'Altafulla” (Morera, *ca.* 1910, 215).

²⁰ La major part de les monedes (206) estaven en mans de P. Bernet, d'Altafulla (Mateu, 1950, 54, nota 3), familiar del descobridor (Sánchez, 1971, 129). Una petita part (21 monedes) del lot estava en mans de Juan Garcia Bermejo (Mateu, 1950, 54, nota 4), propietari de la vinya on es van localitzar els quatre mosaics l'any 1948.

Figura 2.6. Vista des de l'oest de l'àmbit 3.3 (mosaic M5) localitzat en les excavacions de l'any 1948 *in situ* (Arxiu MNAT).

Figura 2.7. Excavacions de l'any 1953 a la plataforma superior (Isidre Valentines).

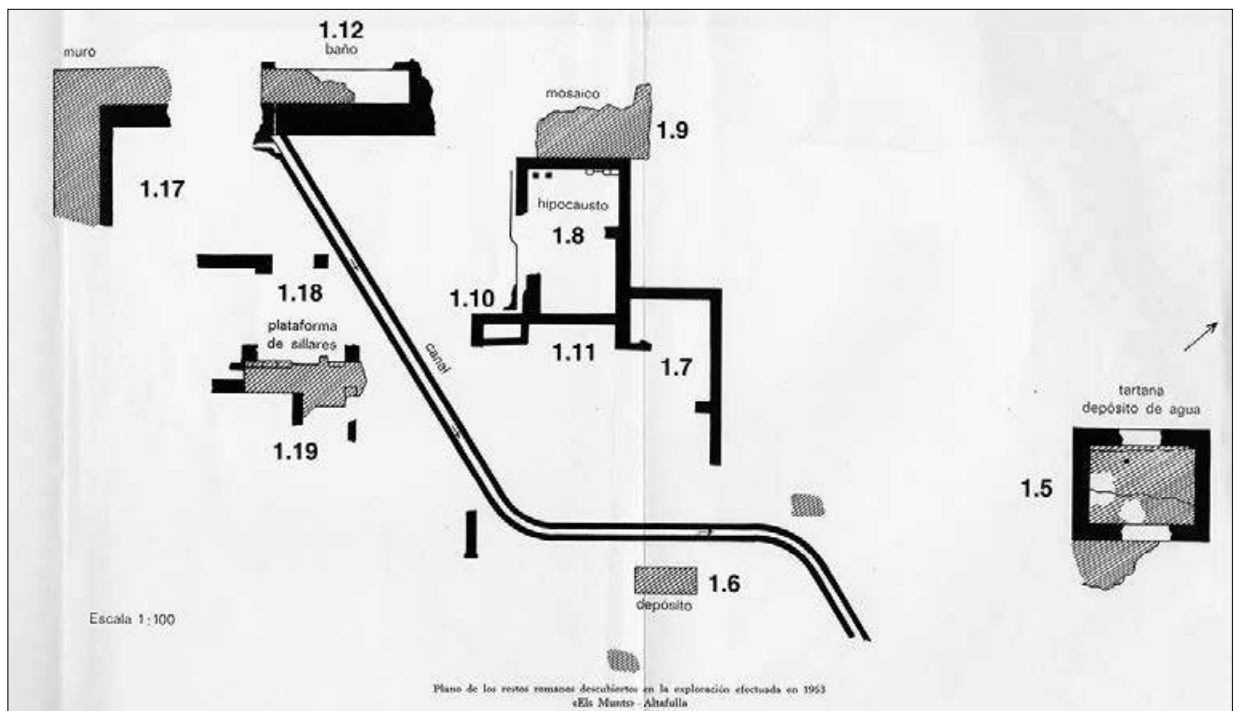

Figura 2.8. Planta de les estructures excavades l'any 1953 indicant la numeració d'àmbits (planta base: Sánchez, 1971).

P. Bosch Gimpera interpreta les ruïnes dels Munts com una “vila amurallada” o “poblat” i aventura una hipotètica relació amb les pedreres de l'entorn: “Qui sap si la població dels Munts degué la seva existència a aquestes explotacions i que a ella hi visqueren els empresaris i trevellers d'aitals canteres”. Finalment, qüestiona les propostes d'identificació de *Palfuriana* amb els Munts i l'etimologia del topònim *Senna*, dos temes recurrents en la historiografia.

Les primeres excavacions arqueològiques documentades corresponen a mitjan segle xx. Després d'una primera exploració visual (1944),²¹ l'any 1948 J. Sánchez Real i Isidro Valentines Llobell aprofiten els treballs de replantat d'una vinya (propietat de J. Garcia Bermejo) per dur a terme les primeres comprovacions de les restes ocultes en el subsòl.²² La riquesa arqueològica del jaciment es va posar de manifest amb el descobriment de quatre mosaics (Sánchez, 1949b i 1971, 158) que corresponien a l'extrem oriental del corredor criptoporticat (2.1) i a les tres estances que componen el gran *triclíni* (3.2-3.4) (figures 2.6, 2.73, 2.75 i 2.77). Més tard,²³ el mes de novembre de l'any 1953, el replantat d'una vinya situada a la plataforma superior (propietat de Ramon Inglada) va reportar noves dades,²⁴ com la localització d'uns banys (“termas superiores”), aparentment tardans, i la identificació de la “Tartrana” com un dipòsit d'aigua (Sánchez, 1971) (figures 2.7 i 2.8).

²¹ D'aquesta exploració de les restes visibles en superfície en resulten un seguit de notes, un plànol-croquis i diverses fotografies que serveixen per elaborar la memòria que, un any després (30 de maig de 1945), acompanyarà la sol·licitud de subvenció —denegada uns dies després (9 de juny de 1945)— de Joan Serra Vilaró a la Comissaria General de Excavaciones Arqueológicas per fer-hi exploracions. El 1947 (21 de novembre) ingressen al Museu un fragment de genoll i un dit de marbre trobats en les exploracions del 1944 als terrenys de J. Garcia Bermejo.

²² Malgrat la bona predisposició del propietari, els treballs de documentació (plantes, fotografies, dibuixos i calcs de les restes) i consolidació d'urgència dels mosaics es van haver de fer en un dia. No es va poder fer cap observació estratigràfica i pel que fa a les troballes mobles, podem destacar “trozos de decoración interior de techos y paredes, tégulas, trozos de mosaicos, fustes de columnas, un depósito de teselas blancas, y fragmentos cerámicos” (Sánchez, 1971, 13). El responsable dels treballs publicà sengles notes al *Diario Español de Tarragona* dels dies 7 i 8 de juny de 1949 sobre les troballes (Sánchez, 1949b i c; reproduïdes a Sánchez, 1971) i una breu referència als mosaics en el *Boletín Arqueológico* (Sánchez, 1949a).

²³ El mes de setembre del 1952 es va presentar una sol·licitud de permís d'excavació per part de la William L. Bryant Foundation a nom de Manuel Almagro Basch, director del Museu Arqueològic de Barcelona, que fou cancel·lada posteriorment a petició del titular (abril del 1953). Uns mesos després (28 de juliol de 1953) es concedeix permís d'excavació a nom de J. Serra Vilaró (Sánchez, 1971, 157).

²⁴ La memòria d'excavació de la campanya del 1953, publicada per J. Sánchez Real l'any 1971, inclou una planta esquemàtica que hem pogut integrar, aproximativament, en la planta general del jaciment. La major part de l'àrea excavada al nord de la canalització principal no és actualment visible.

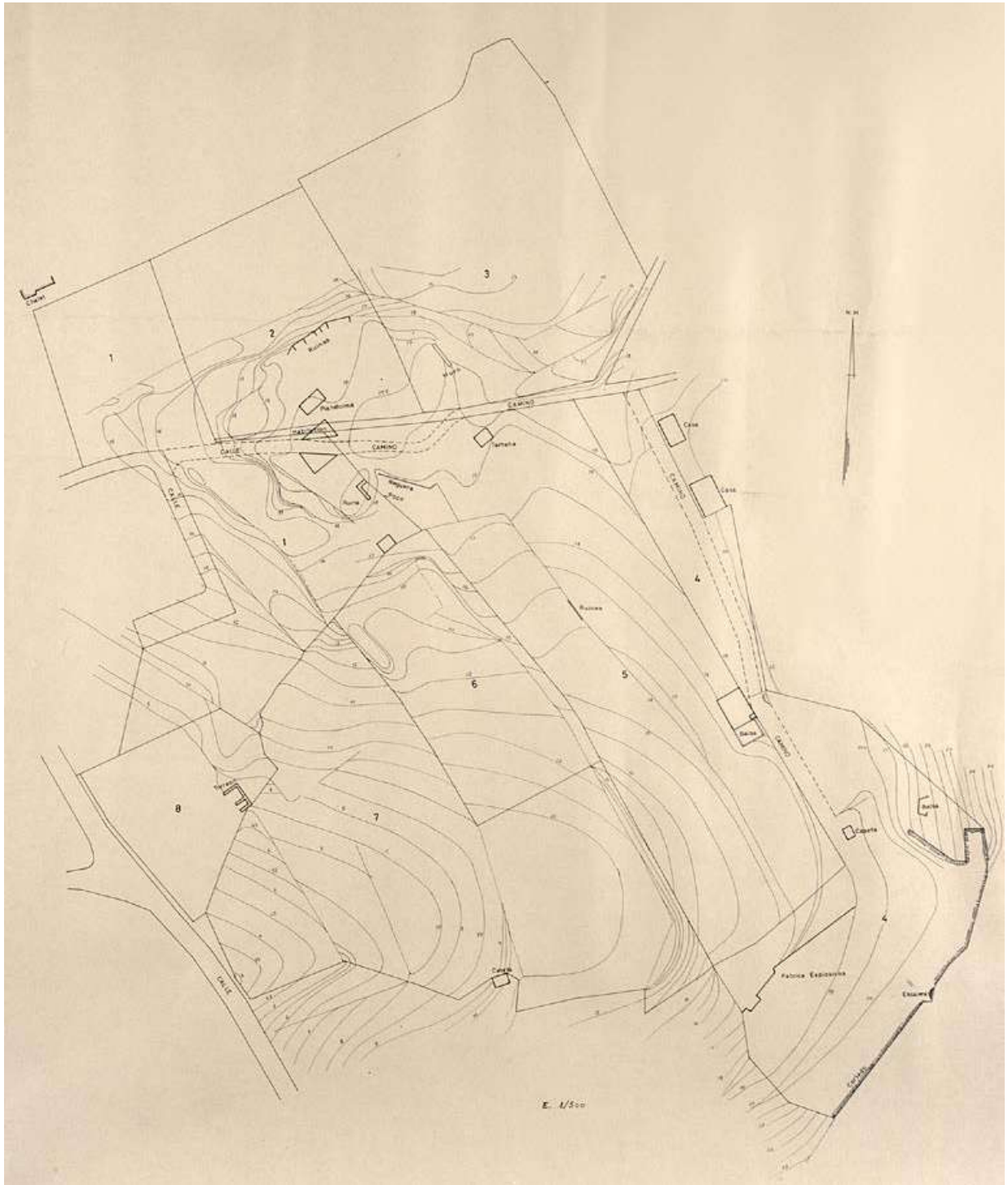

Figura 2.9. Plànol topogràfic (escala 1/500) del sector del Munts a finals de la dècada dels seixanta del segle xx (Arxiu MNAT).

Pel que fa a la naturalesa de les restes, J. Sánchez Real s’hi refereix, principalment, com les “ruïnes” o el “lugar” dels Munts i en situa el període d’existència entre els segles I i III dC. Considerava que aquestes restes —com ja havia fet J. Vilaró— corresponien a *Palfuriana*, adduint arguments toponímics²⁵ i corregint la distància en milles respecte a Tàrraco indicada en els itineraris (set en comptes de 16 o 17 milles). A partir de l’anàlisi de les estructures i de la seqüència estratigràfica, conclou que es tracta “de una zona en la que se vivió intensament sólo en una época”, en la qual hi ha “dos momentos en que se

²⁵ Segons l'autor, el topònim “Altafulla” derivaria de *Palfuriana* (*Palfuriana-Alfuriana-Alfuliana-Altafullana-Altafulla*) i “Mèdol” de *Medius* (*Medius-Medula-Medullum-Medollo-Mèdol*), ja que aquesta pedrera romana es trobaria a mig camí entre Tàrraco i els Munts (*Palfuriana*) (Sánchez, 1971, 159-161, “Palfuriana-Senna”, originalment publicat al *Diario Español de Tarragona* del 8 de juny de 1949 amb el títol “Consideraciones arqueológicas. Palfuriana-Senna”).

construye” i que fou abandonada com a conseqüència de “varios incendios provocados. (¿Destrucción, incendio y abandono? o ¿saqueo, destrucción e incendio?)” (Sánchez, 1971, 131-132). De les excavacions efectuades i de l'estudi d'aproximadament un terç del “tresoret” trobat a principis del segle xx en aquest sector arriba a la conclusió que “como la moneda más moderna corresponde a Póstumo (258-268) esta nos marca un límite para el enterramiento del tesoro. Si además se considera la capa de cenizas y restos calcinados que hallamos fueron destruidos alrededor del año 260 por el fuego” (Sánchez, 1971, 158).²⁶

Després d'un llarg parèntesi, les excavacions no es reprenen fins al mes de novembre del 1967 a càrrec de P. M. Berges, nomenat director del Museu Arqueològic (1967-1978) (Berges, 1977a, 27) (figura 2.9). La intensa activitat d'excavació desenvolupada durant aquest període en diversos punts del jaciment contrasta amb l'escassa documentació i difusió dels resultats.²⁷ Entre el 1967 i el 1969 les excavacions es van centrar, principalment, en la plataforma superior (1), entre els àmbits annexos al criptopòrtic (2), al sud, i la canalització documentada l'any 1953 al nord. L'any 1968 es van excavar diversos sondeigs i una rasa (“zanja estucos”) entre les estances de la planta semisoterrani (2.1, 2.4, 2.5, 2.6 i 2.8) i al jardí (4). L'hivern del 1969-1970 es va dur a terme una intervenció als “banys de la platja” (7) i, a partir del 1970 les excavacions es van centrar en l'edifici dels banys meridional (6), on ja s'havia excavat un sondeig previ (1968), i es va continuar amb més o menys intensitat durant els següents anys²⁸ fins a recuperar-ne íntegrament la planta. El 1972 s'inicià el procés d'adquisició de les parcel·les afectades per les restes arqueològiques dels Munts i l'any 1974 s'excavà el dipòsit “Castel” (1.1), situat al nord de la vil·la.

P. M. Berges atribueix les restes a una única vil·la romana, “aunque de extensión y fasto poco frecuentes”,²⁹ i divideix el jaciment en quatre àrees integrades per diversos àmbits de definició desigual: Zona A o principal, Zona B o “termas de la playa” i Zona C o pedreres (Berges, 1970b, 82-83, figura 1 i 1970c, 310-311). A la zona A s'integra el conjunt de la vil·la, incloent-hi la plataforma superior (1), el gran jardí (4), el criptopòrtic i àmbits annexos (2), els banys meridionals (6), etc. A la planta que publica P. M. Berges l'any 1977a (29-35, figura 1) s'identifiquen amb millor concreció els distints sectors i àmbits: 1. Estança amb absis, possiblement relacionada amb les “termas superiores” (1.4); 2. Gran dipòsit d'aigua (“Castel”) (1.1); 3. Dipòsit d'aigua (àrea 1.2); 4. Dipòsit d'aigua (“la Tartrana”) (1.5); 5. Gran sala termal envoltada per un passadís (1.13-1.14); 6. Estança del segle III construïda sobre una de precedent i dipòsit d'aigua soterrat amb pou (1.17); 7. Forn de calç modern, petits dipòsits semiesfèrics d'ús industrial o domèstic, estances i canalitzacions (1.20-1.23); 8. Dipòsit soterrat que abastia els brolladors de l'estança 3.2 (2.9); 9. Ambulacre o passadís al qual s'obrien sales per una banda i el gran jardí per l'altra (2.1 i 3.1); 10. Estances luxoses, la més gran amb brolladors de planta octogonal (3.2-3.4); 11. *Dolia* (àrea 2.15); 12. Dipòsit d'aigua d'un petit nimfeu del jardí (4.2); 13. Dipòsit d'aigua (4.3), 14. Gran dipòsit que abastia els banys meridionals (4.4) i 15. Grans termes meridionals o “termas inferiores” (sector 6) (figures 2.10 i 2.11).

Pel que fa a la interpretació de les restes, els plantejaments de P. M. Berges no presenten grans modificacions entre el 1970 i el 1977. La vil·la es construiria en època de Claudi i l'ocupació s'estendria

²⁶ Una opinió que manté de forma categòrica en altres publicacions (Sánchez, 1949a, 224; 1949c, 161; 1951), apuntant com a data probable de la “invasió” i, per tant, de l'ocultació el 259 (Sánchez, 1971, 131), tot i que després amplia la datació a 259-262 (atenent a un estudi d'A. Balil que situava aquest esdeveniment cap al 262 (Balil, 1957). A partir d'una revisió posterior de les monedes de Gal·liè —una de les quals corresponen a l'emissió de l'any 266—, proposa que “el cese de la tesaurización y correspondiente ocultación tuvo lugar hacia el año 267 d. J. C.” (Balil, 1980, 99).

²⁷ Les publicacions es redueixen, bàsicament, a dos informes preliminars publicats al *Boletín Arqueológico* (1970a) i a la revista *Estudis Altafullencs* (1977a) en què, a més d'una descripció general del jaciment, es fa referència als aspectes més destacats de la realitat arqueològica que s'anava exhumant. Atesa l'escassa documentació conservada en els arxius del MNAT, aquestes dues publicacions breus són la base d'aquest apartat que es complementa amb l'estudi posterior de P. Otiña (2005) sobre una part del material recuperat en aquestes excavacions. També han estat de gran utilitat els comentaris i les informacions facilitades pels col·laboradors de P. M. Berges, Víctor Simó Elias i Francisco García Rodríguez.

²⁸ A l'arxiu del MNAT es conserven les autoritzacions de la “Dirección General” a P. M. Berges per excavar els anys 1970 (20 d'octubre), 1975 (1 d'abril), 1977 (20 d'abril) i 1980 (30 de juny).

²⁹ També insinua, basant-se en els tres conjunts de banys documentats, que podria haver tingut “una explotación o uso de tipo termal-religioso o de termas-casa de juegos” (Berges, 1977a, 29).

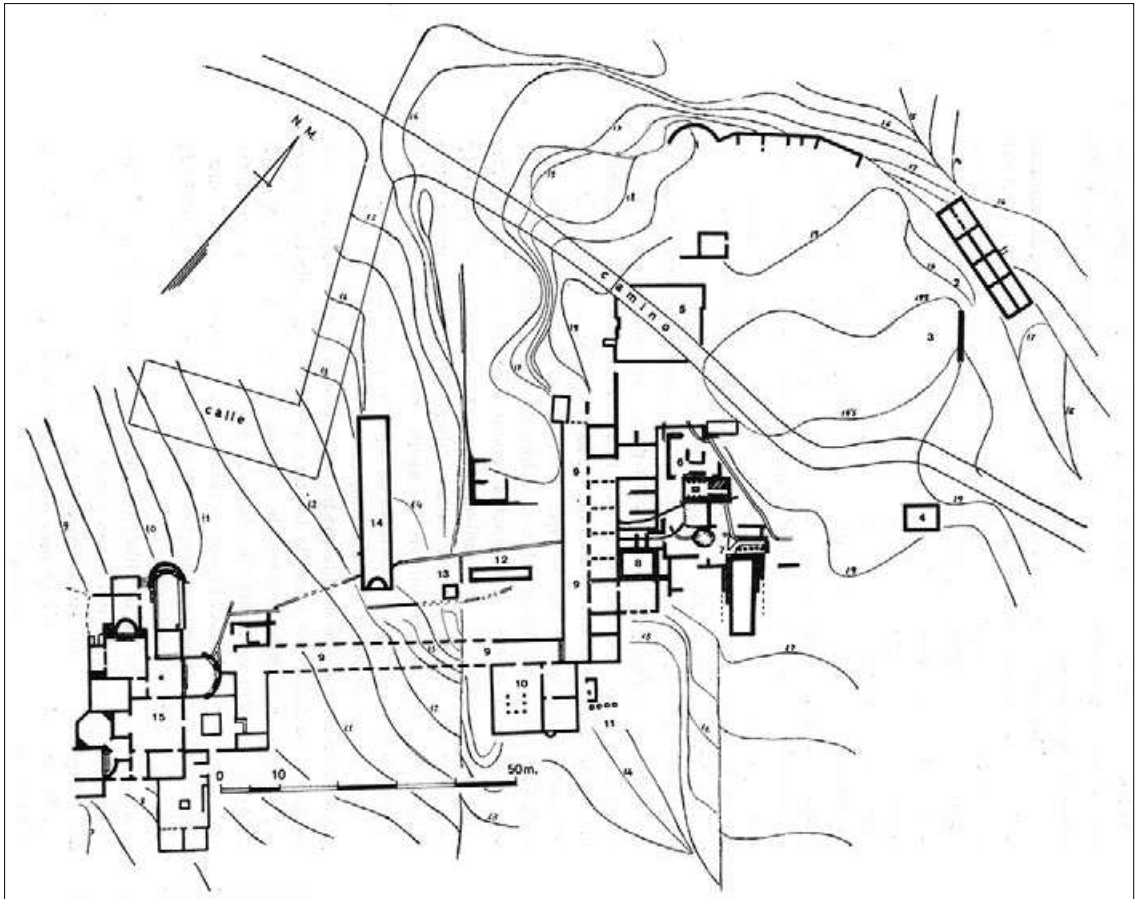

Figura 2.10. Planta dels Munts a mitjans de la dècada dels setanta del segle xx (Berges, 1977a, figura 1).

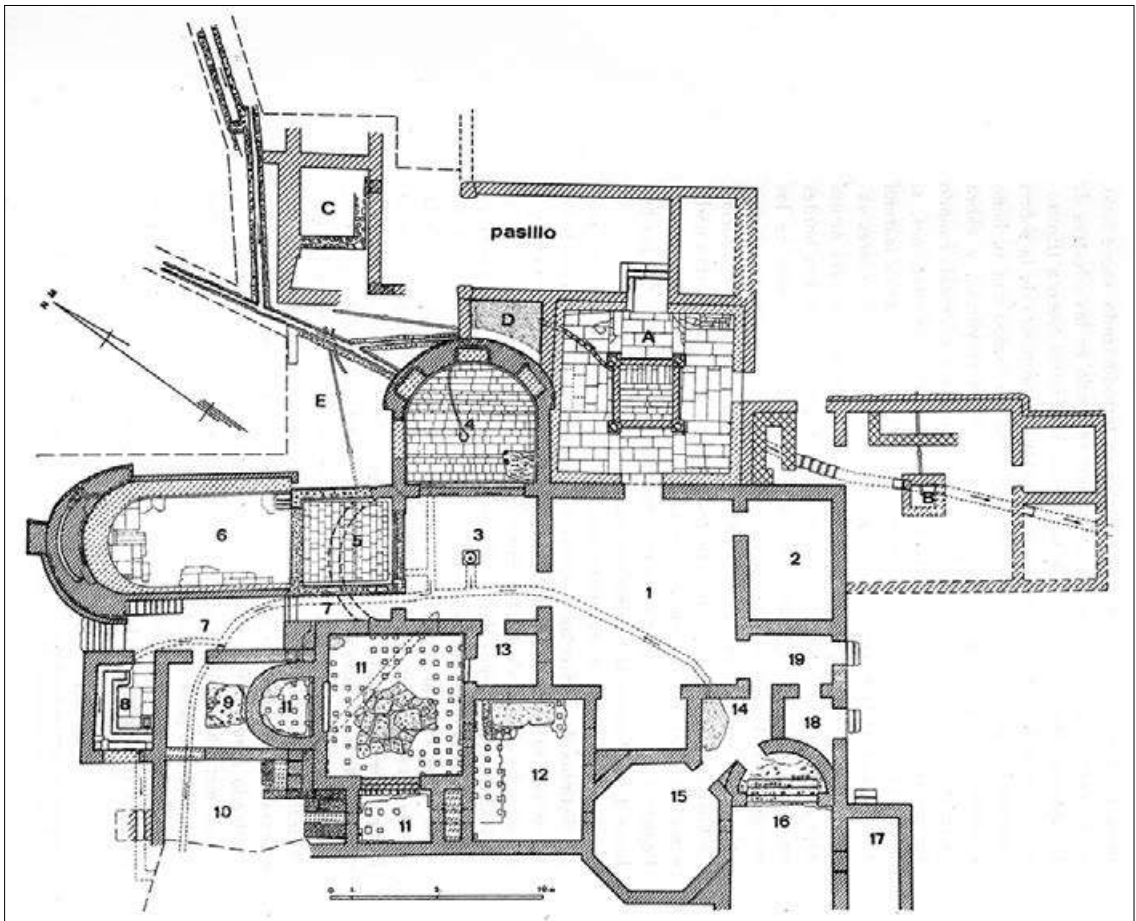

Figura 2.11. Planta dels banys meridionals (sector 6) al finalitzar les excavacions de P. M. Berges (1977a, figura 3).

fins al segle v, tot i patir les conseqüències de la invasió “franco-alamana” a finals del segle III que la van reduir a una part del conjunt arquitectònic, i la resta va quedar en estat de ruïna (Berges, 1970a, 142 i 1970b, 87). Amb més o menys precisió, fa esment de troballes singulars, com el segell de bronze amb el nom de *Caius Valerius Avitus* (MNAT 45427) (figura 11.1), una sivella de bronze visigoda (Berges, 1970a, làmina IX; actualment no localitzada), monedes romanes —des de Claudi fins a època tardana— i ceràmiques (predomini de la TS Africana C, característica del segle III). Assenyala que l'estatuària recuperada correspon al segle II i remarca la troballa de dos capitells de marbre del segle IV.

Els treballs d'excavació es reprenen l'any 1983 amb una actuació en un dels àmbits de la plataforma superior (1.3), al costat de l'absís desaparegut del tancament septentrional al qual ja ens hem referit (Dupré, 1984). Es van documentar restes d'un hipocaust d'època probablement altoimperial. Entre el 1987 i el 1989 es van fer diverses actuacions puntuals de condicionament i excavació sota la direcció de M. Vilalta i F. Tarrats. Les excavacions es van centrar en la plataforma superior: el sector al nord del dipòsit “Castel” (1.5), el peristil (1.13-14) i l'àmbit absidat del tancament nord-occidental (1.4). També es va excavar la part conservada d'un dipòsit situat a l'est de la vil·la (5.4). A aquestes intervencions, cal afegir-hi les excavacions d'urgència —fora dels límits actuals del jaciment— d'un enterrament en fossa cobert amb *tegulae* (sector 9) i d'una estructura excavada a la roca (4.5) que van aparèixer durant els treballs d'urbanització del carrer dels Munts (figures 2.12 i 2.13).

L'any 1995 s'inicia una nova etapa amb la redacció d'una proposta d'actuació en el conjunt arqueològic que preveia el condicionament general del jaciment³⁰ i l'excavació del tram inexplorat del corredor del criptopòrtic (2.1, 95/4100) i de diversos sondeigs de comprovació estratigràfica en un tram del corredor (3.1, 95/3100) i en els àmbits 3.2 (95/3200), 3.3 (95/3300) i 3.4 (95/3400).³¹ Les intervencions dels anys 1995 i 1996 es van centrar en l'edificació principal (1), entre els mosaics descoberts l'any 1948 (extrem oriental de l'àmbit 2.1 i àmbits 3.2-3.4) i l'àrea excavada l'any 1953. Un punt on, en superfície, ja s'insinuava un conjunt arquitectònic format pel corredor pavimentat amb mosaic (2.1) al qual s'obrien, pel nord, diverses estances (2.4, 2.5, ...). Es va determinar que el conjunt corresponia a la planta semisoterrani de l'edifici principal, articulada per un corredor que girava cap als banys meridionals (6), passant per davant del *triclinium* (3.2-3.4) i delimitant pel nord i l'est el gran jardí (4). Les estructures arquitectòniques exhumades i els potents nivells d'enderroc dipositats sobre el corredor i les sales annexes van permetre articular una primera evolució ordenada de la vil·la (Tarrats *et alii*, 1998a i b i 2000).³²

L'any 1996, i fins a inicis del 1997, l'activitat arqueològica va consistir en l'excavació de sis de les estances situades al nord d'aquest tram de corredor (2.3-2.8, 96/4200-4700) i de dos petits sondeigs als àmbits 3.5 (96/2120-2132) i 5.3 (96/2101-2107).³³ Així mateix, es van dur a terme treballs de millora del sistema de drenatge dels banys meridionals (6.19) i de l'àrea adjacent (96/sectors 5100 i 5200). L'any 1999, es va excavar el farciment que rebria la canalització que s'estenia entre la cisterna de l'àmbit 2.9 —construïda a mitjan segle II per iniciativa de *Caius Valerius Avitus* i *Faustina*— i els banys meridionals (6) (Ramón, 2000).

La troballa, durant aquestes excavacions, d'un mural *in situ* amb la representació d'*Oceanos* i una *tabula ansata* amb els noms dels ordenants (*Avitus* i *Faustina*) de la construcció de la cisterna dins de l'àmbit 2.9 —ja excavada per P. M. Berges— permetien datar una de les diverses reformes documentades (tapiats de porta, revestiments pictòrics, canvis d'ús, etc). El personatge esmentat en el text és relacionat immediatament amb el *Caius Valerius Avitus* propietari del segell personal

³⁰ A aquesta intervenció corresponen les restitucions arquitectòniques realitzades a la gran cisterna meridional del jardí (4.4), a l'angle que formen 2.1 i 3.1 i en algunes de les estances annexes (3.2, 3.3, 3.4, 2.11, 2.12 i 2.13) (Macias, Ramón, 1999, 20-25).

³¹ Sota la direcció d'E. Ramón i la coordinació de F. Tarrats (MNAT) (Macias, Ramón, 1999). Els principals resultats d'aquestes excavacions van ser objecte de sengles publicacions (Tarrats *et alii*, 1998a i b i 2000).

³² Algunes de les hipòtesis plantejades en els articles publicats s'han vist confirmades en intervencions posteriors mentre que d'altres no s'han pogut verificar. Ens remetem als apartats descriptiu i conclusiu d'aquesta contribució per indicar els eventuais canvis de plantejament interpretatiu.

³³ Sota la direcció de J. M. Macias i E. Ramón i la coordinació de F. Tarrats (MNAT) (Macias, Ramón, 1999).

Figura 2.12. Imatge aèria del turó dels Munts a finals de la dècada dels vuitanta del segle xx (Arxiu MNAT).

Figura 2.13. Imatges dels Munts des de l'est i l'oest a finals de la dècada dels vuitanta del segle xx (Arxiu MNAT).

recuperat anteriorment dins del pou de l'àmbit **1.18** i esmentat en diversos epígrafs. La construcció de la cisterna estaria vinculada amb una ampliació dels banys meridionals (**6**) —una transformació que P. M. Berges havia situat en el segle IV— i la incorporació d'un nou programa decoratiu del qual formarien part les estàtues d'Esculapi, *Higea* i *Eros*.

A la mateixa estança on es va trobar el mural d'*Oceanos* (**2.7**) es va identificar el cadàver parcialment carbonitzat d'un individu adult acompanyat d'un cartutx amb quinze sestercis, el més recent datat durant l'imperi de Gal·liè (255-257) i una llàntia (Dressel 20). La seva mort es va posar en relació amb un devastador incendi, i el subsegüent col·lapse de l'estructura, que, a finals del segle III (ca. 270), van interrompre de manera brusca la dinàmica de la vil·la altoimperial. En les conclusions derivades d'aquestes intervencions també es feia referència a que just abans d'aquest episodi crític, aquesta part de la vil·la es devia trobar, hipotèticament, en obres atesa la manca de mobiliari i la presència de diverses acumulacions de tesselles aparentment preparades per a una remodelació dels mosaics (Macias, Ramón, 1999). L'estructura col·lapsaria, inutilitzant la planta semisoterrada sobre la qual, a partir de la segona meitat del segle IV, s'estendria la vil·la tardoromana, sense indicis d'ostentació arquitectònica i funció principalment agrícola.³⁴ Unes hipòtesis que, en part, s'han modificat posteriorment com exposarem en el capítol conclusiu. També es va intervenir en el sector **5**, al sud-est del *triclinium* (**3.2-3.4**), amb l'objectiu de verificar l'existència d'un tercer corredor orientat nord-oest/sud-est, perpendicular al que conduïa (**3.1**) als banys meridionals (**6**). La troballa d'indícis d'un pòrtic davant de la façana meridional del *triclinium* (**3.5**) va deixar oberta aquesta possibilitat fins que intervencions posteriors (2004-2005) van identificar un gran mitreu (**5**).

Els anys 2004 i 2005 es van reprendre les excavacions amb l'objectiu principal de resoldre la connexió entre el nucli central de la vil·la situat a la plataforma superior (**1**) i els banys meridionals (**6**). A tal efecte es va incidir en diversos sectors amb actuacions diverses: àmbits **3.5**, **5.1**, **5.2**, **5.3** i **5.4** (04/sectors 2200-2300 i 2600-2700), **3.6** (04/sector 2500), **3.1** (04/sector 6500 i 6100), **6.27** (04/sector 6200), **6.1** (04/6300-6400). Així mateix, es va actuar a l'extrem oriental del corredor del criptopòrtic (**2.1**; 04/sector 4100) i a l'angle nord-est del jardí (**4**; 04/sector 7000). Les dades obtingudes (Remolà, Sánchez, 2007; Tarrats, Remolà, 2007; Tarrats *et alii*, 2008), complementades amb les obtingudes en les campanyes d'excavació dels anys 1995-1996, constitueixen el cos argumental i interpretatiu principal de l'evolució arquitectònica i estratigràfica que plantegem en aquest volum.

L'any 2008 es van dur a terme feines de neteja i consolidació al dipòsit "Castel" (**1.1**) i al peristil (**1.13-14**) que van requerir l'excavació dels retalls identificats durant la neteja en el paviment de l'estany central (**1.13**), el braç sud del pòrtic (**1.14**) i l'extrem nord-occidental del jardí (**4**). Posteriorment (2018), els treballs d'excavació arqueològica es van focalitzar al corredor d'accés als banys meridionals (**3.1**) i a les estances **6.1** i **6.5**, afectades pel projecte d'adequació d'aquest edifici.

4. Descripció general

Prenem com a referència principal l'articulació de l'edificació del segle II que, per l'extensió i contundència arquitectònica, s'ha fossilitzat més clarament en la topografia del jaciment. En certa manera, però a menor escala, la vil·la precedent, del segle I dC, ja mostrava una disposició similar. Ambdues s'estenien pel pendent meridional del turó, format per un replà més o menys regular que descendeix en terrasses amb un perfil suau fins a la platja.

Sobre el replà natural s'alçava l'edifici principal (**1**), amb la façana meridional —porticada i dotada d'una planta semisoterrada (**2**)— oberta a un extens jardí (**4**) que, en descens esglaonat, arribava fins als banys meridionals (**6**) situats a l'angle sud-oriental del jardí. Més enllà, a peu de platja, s'ubicava

³⁴ En tot cas, no tindria relació, com s'apunta en les publicacions esmentades, amb les restes d'una premsa d'oli posada al descobert per P. M. Berges al nord del *triclinium* (**2.15**). En realitat, aquesta estructura productiva correspon a la vil·la que va ocupar aquest espai anteriorment (segle I dC).

Figura 2.14. Imatge aèria dels Muntos indicant els principals sectors (Global-Mediterrànea Geomàtica/Arxiu MNAT).

un altre edifici relacionat amb les aigües (“banys de la platja”) (7). Des del tram de corredor (en part cobert i en part porticat) (3) que descudia fins a l’edifici de banys meridional s’accedia a un ampli *triclíni* i a un mitreu de notables dimensions (5). Al nord-est de la vil·la, es localitza una pedrera (8) i a l’est una necròpolis tardoromana i visigoda (9). Dins de cada sector s’han individualitzat els àmbits seguint, preferentment, l’articulació arquitectònica de la vil·la del segle II. Únicament quan no ha estat possible identificar unitats estructurals coherents, per l’estat d’arrasament o la manca d’intervencions arqueològiques, s’aplica la denominació més imprecisa d’àrea. La descripció del jaciment s’estructura en nou grans sectors (figures 2.14-2.16):

1. Planta principal
2. Planta semisoterrani
3. Ala oriental (*triclíni*)
4. Jardí
5. Mitreu
6. Banys meridionals
7. “Banys de la platja”
8. Pedrera
9. Necròpolis tardoromana

4.1. Planta principal (1)

Les escasses restes conservades de la planta principal de la vil·la del segle II s’estenen per un replà regular del vessant sud-occidental del turó (figures 2.17 i 2.18). Abans d’iniciar-se les primeres excavacions només eren visibles una estructura coberta amb volta —anomenada popularment “la Tartrana” (1.5)—, un mur absidat al nord delimitant els àmbits 1.3 i 1.4, l’angle d’una de les estances del cos central (1.17), la façana septentrional del dipòsit “Castel” (1.1) i diverses estructures hidràuliques a l’extrem nord (àrea 1.2). La roca aflora en diversos punts i, en general, la potència estratigràfica és escassa. De fet, la major part de les estructures posades al descobert corresponen a substruccions hidràuliques i canalitzacions.

El vessant nord-occidental d’aquest replà, més abrupte, queda delimitat per un potent mur d’*opus caementiciu* i carreus, articulat en trams curvilinis i rectes, flanquejant un possible accés.³⁵ Aquestes estructures formaven la base de la façana nord-occidental de la vil·la i tancaven els àmbits que s’obrien a la plataforma superior. Al peu d’aquestes restes s’observen carreus i fragments de parament d’*opus caementiciu* despresos *in situ*. Dels dos absis (“torreons”) descrits per P. Bosch Gimpera (1925) actualment només se’n conserva el més meridional (1.4) (figura 2.5). Del “torreó” septentrional s’observen indicis lleus de l’arrancada *in situ* i una concentració de fragments d’*opus caementiciu* en el pendent que de manera versemblant podrien correspondre a aquest parament semicircular.³⁶ Destaca la contundència de l’obra —combinació d’*opus caementiciu* i carreus— i la presència de dos moments constructius relacionats amb les reformes que es fan a l’edifici al llarg de la seva història. El dipòsit “Castel” (1.1) donaria continuïtat a aquest límit perimetral cap al nord revestint el pendent i regularitzant els límits de la terrassa artificial creada.

Al sud-oest i est de la plataforma superior, on la roca davalla, existeix una complexa amalgama de substruccions, murs, estructures, fonamentacions i paviments de caràcter hidràulic visibles ja a l’inici de les excavacions de finals de la dècada dels seixanta del segle XX. Aquesta depressió del nivell geològic motiva que, en alguns punts, les estructures tinguin una certa altura tot i no perdre el caràcter d’àmbits soterrats. La desaparició gairebé completa dels alçats i la juxtaposició d’estructures de fases diverses impedeixen una correcta comprensió arquitectònica d’una part tant destacada de l’edifici.

³⁵ En la descripció general que fa P. Bosch Gimpera d’aquest sector inclou una observació sobre l’existència d’una possible entrada a la vil·la en relació amb una rampa parcialment excavada a la roca. Certament, entre els dos paraments absidats hi ha una discontinuïtat que podria suggerir un accés secundari al nucli central de la vil·la.

³⁶ Devia enderrocar-se entre la data de la visita de P. Bosch Gimpera i finals de la dècada dels quaranta del segle passat, quan es van iniciar les exploracions arqueològiques.

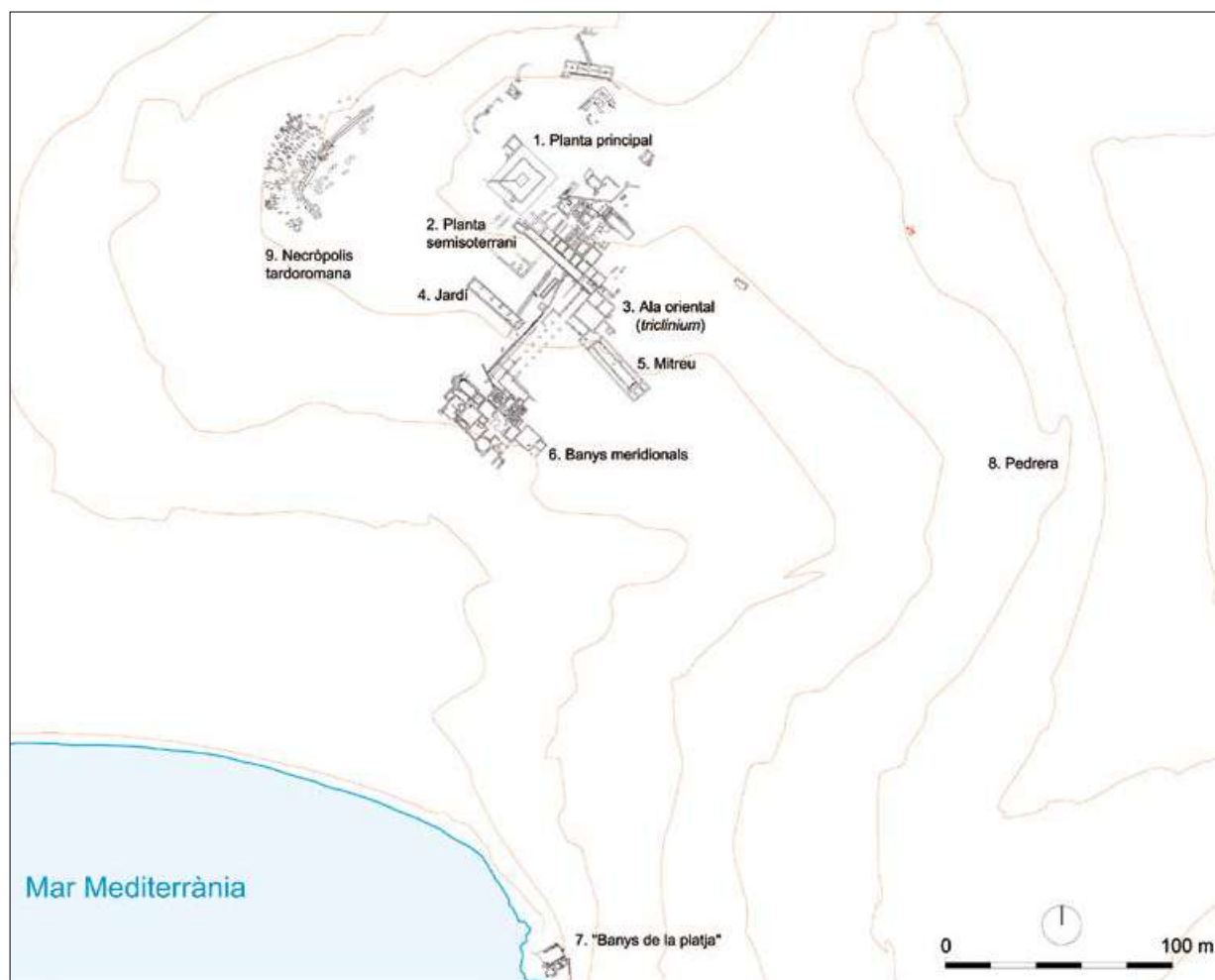

Figura 2.15. Planta de les restes indicant els principals sectors 1. Planta principal (plataforma superior); 2. Planta semisoterrani; 3. Ala oriental (*triclinium*); 4. Jardí; 5. Mitreu; 6. Banys meridionals; 7. "Banys de la platja"; 8. Pedrera; 9. Necròpolis tardoromana (J. Sánchez/Arxiu MNAT).

Les primeres excavacions documentades en aquesta zona, a càrrec de J. Sánchez Real i I. Valentines Llobell amb el finançament de la William L. Bryant Foundation, es van dur a terme a finals del 1953 (2-14 de novembre) en un tros de terra³⁷ situat a la dreta del camí que duia de la platja d'Altafulla fins a Torredembarra (Sánchez, 1971) (figures 2.6, 2.7 i 2.8). Es van identificar i excavar els àmbits **1.7-1.12** (relacionats amb les anomenades "termas superiores", d'època aparentment tardana), el dipòsit **1.6** i, parcialment, l'àmbit **1.18**. També es va intervenir en el dipòsit conegut com la "Tartrana" (**1.5**) i es va resseguir una canalització (amplada mitjana de 40 cm i pendent oest-est), de traçat sinuós, a la que desembocaven diverses canalitzacions i conduccions secundàries.

Posteriorment, P. M. Berges va dedicar els primers anys de la seva presència a Tarragona (1967-1969) a excavar en extensió, però sense exhaurir totalment la seqüència estratigràfica, l'àrea al sud de la canalització esmentada anteriorment, posant al descobert els àmbits **1.13-1.14** (parcialment), **1.15-1.27** i l'àrea **1.28**. L'any 1974 es va dur a terme l'excavació dels nivells de farciment interior del dipòsit "Castel" (**1.1**). La parcialitat de les excavacions i la manca de documentació³⁸ ens obliguen a fer un plantejament genèric en el qual només s'individualitzen —seguint una ordenació aproximadament topogràfica de nord a sud— aquells espais o àmbits més o menys definits o dels quals disposem d'informació.

³⁷ Propietat de R. Inglada, titular també dels terrenys on es troba la pedrera dels Muntj (Del Amo, 1981, 5).

³⁸ Entre els materials revisats per P. Otiña (2005, 74-81) s'inclou l'estrat I de las "termas superiores", sense més precisions. En un conjunt caracteritzat per l'heterogeneïtat i la residualitat (destaca la TS itàlica de les formes *conspicuous* 19 i 20), les ceràmiques de cronologia més recent són les formes Hayes 61A i 91A/B de TS Africana D (segona meitat del segle IV-v).

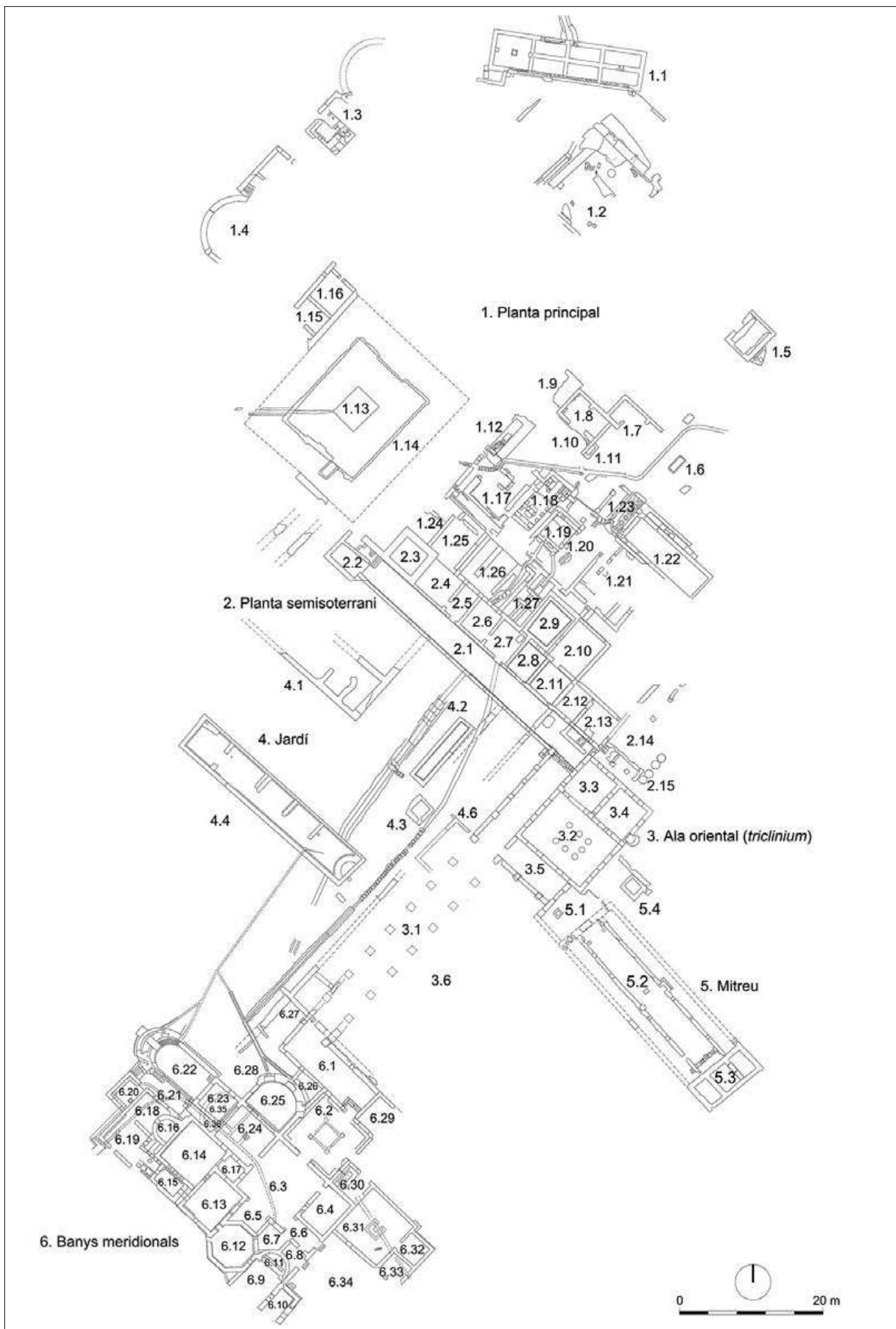

Figura 2.16. Planta de l'àrea central indicant la numeració d'àmbits (J. Sánchez/Arxiu MNAT).

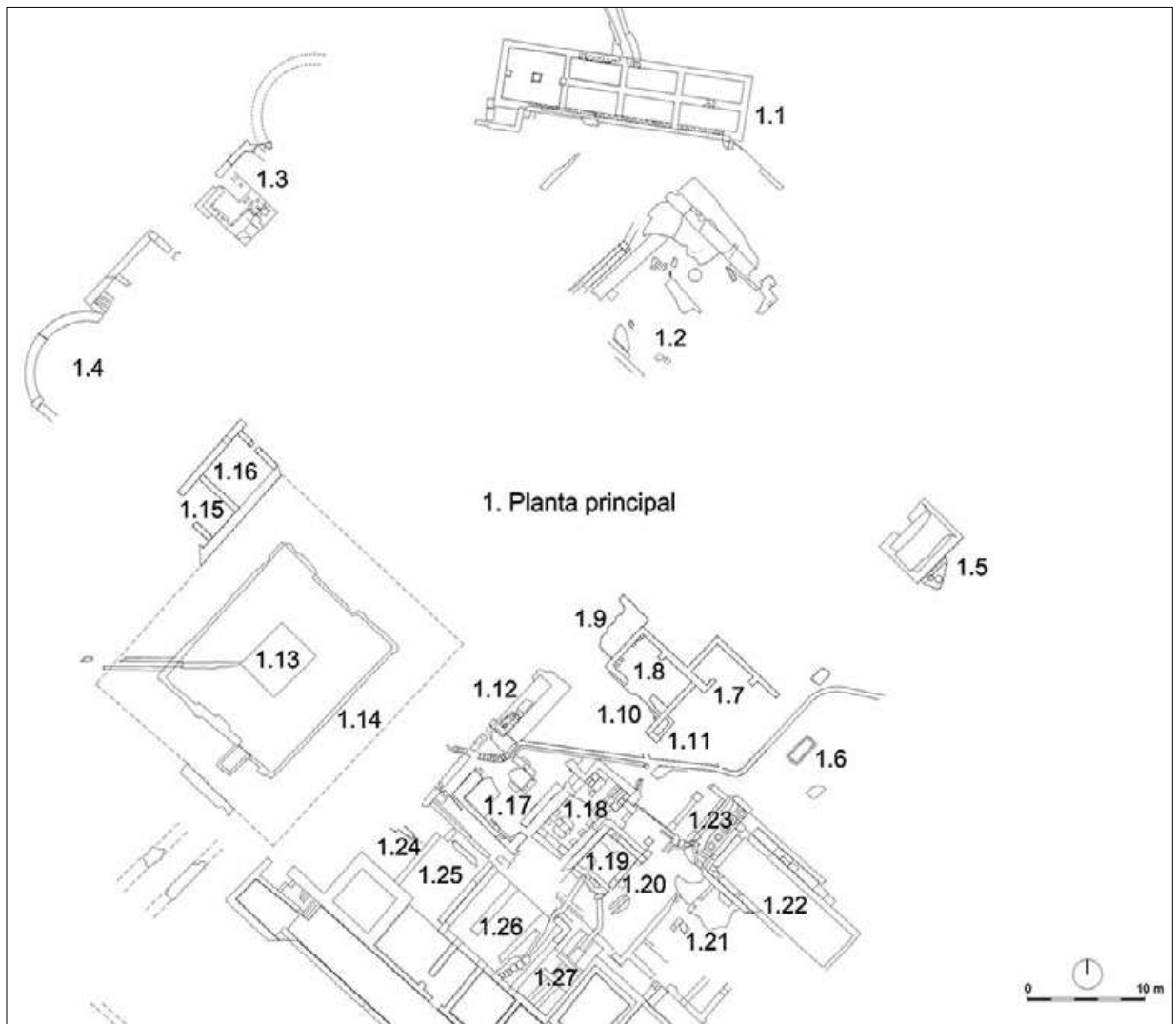

Figura 2.17. Planta del sector 1 indicant la numeració d'àmbits (J. Sánchez/Arxiu MNAT).

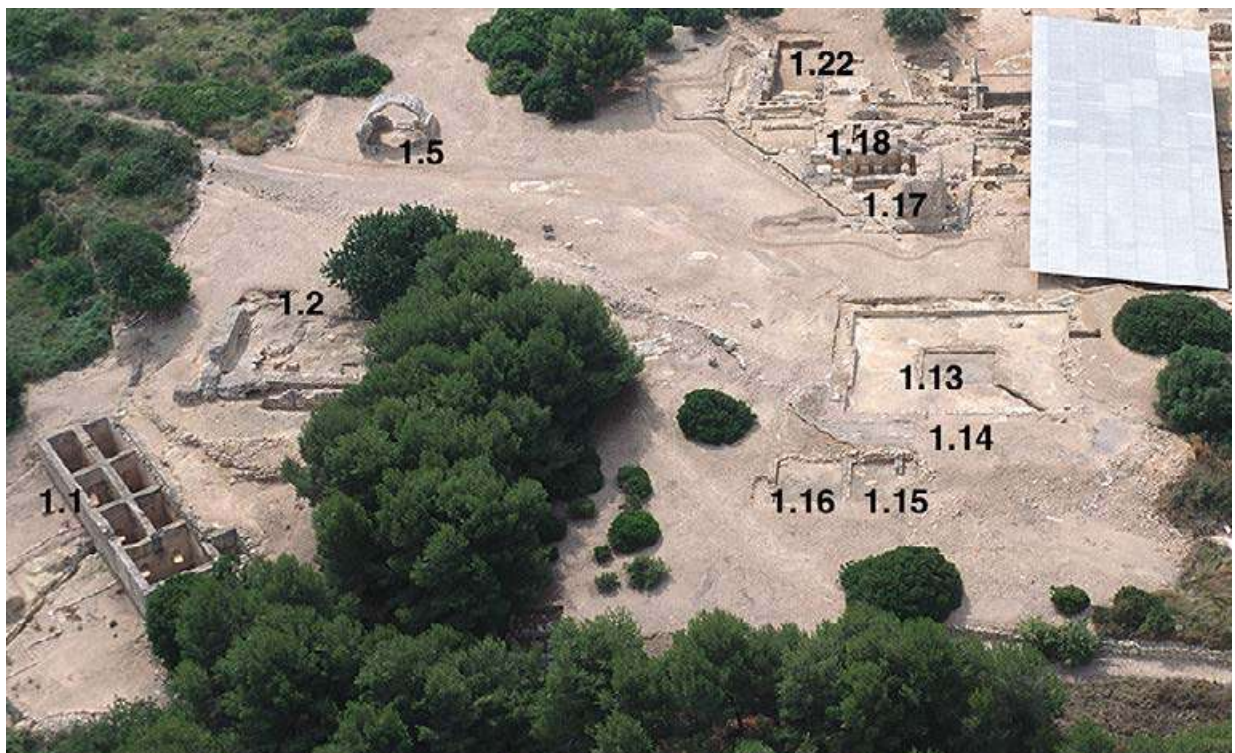

Figura 2.18. Imatge aèria del sector 1 (Arxiu MNAT/ R. Perdomo).

L'any 1983 es va excavar una part d'un àmbit calefactat, delimitat pel mur de tancament nord-occidental (Dupré, 1984) (1.3). Entre el 1987 i el 1989 es va excavar el tram del camí de la platja d'Altafulla a Torredembarra que travessava en diagonal el peristil (1.13-1.14) i un sondeig al peu de la façana septentrional del dipòsit "Castel" (1.1). En la dècada dels noranta del segle passat es va regularitzar el perímetre i millorar l'accés i la comprensibilitat del conjunt. Les restes corresponents a l'àrea excavada l'any 1953 ("termas superiores") es van cobrir per permetre una adequada circulació dels visitants. L'any 2008 es van dur a terme tasques de sanejament i consolidació del peristil (1.13-1.14) (Remolà, Sánchez, 2011).

Àmbit 1.1

La cisterna o dipòsit "Castel",³⁹ situada al peu del vessant septentrional, és una monumental estructura hidràulica de planta rectangular amb coberta plana sustentada sobre bigues de fusta que recolzaven sobre els murs longitudinals i el central, on també es conserven evidències de l'encaix de les bigues (figures 2.17, 2.18-2.22 i 2.24).⁴⁰ Es tracta, sens dubte, d'una de les edificacions més destacables del conjunt tant per l'entitat arquitectònica com per l'excel·lent estat de conservació. L'edificació s'adossa al vessant septentrional del turó, més abrupte, i formaria part del tancament d'aquesta part de la vil·la. Exteriorment mesura uns 21,5 x 5,6 m (interior: 20,2 x 4,3 m) i té una profunditat de 3,5 m des del paviment fins a l'extrem superior dels murs, on acaba el revestiment d'opus signinum.

Els murs, tant perimetrals com de compartimentació interna, tenen una amplada mitjana de 65 cm (incloent-hi les capes de revestiment hidràulic). Tècnicament, aquests murs estan fets amb paraments d'*opus caementicium* encofrat sobre una banqueteta, també d'*opus caementicium*, que sobresurt uns 20 cm de la vertical,⁴¹ amb tramades horitzontals de 55 cm. Els murs interns combinen els carreus —l'únic bloc visible en planta mesura 55 x 52 cm— que formen els arcs i la pedra i la maçoneria amb morter de calç. Les cares internes dels murs, els pilars i el paviment estan recoberts amb una densa capa d'*opus signinum* amb la característica mitja canya en els angles. No es constaten marques de calcificació en els murs que puguin orientar sobre el volum habitual d'aigua continguda. El paviment presenta una inclinació cap al punt de sortida de l'aigua, situat en el mur septentrional, aproximadament al centre. La conservació gairebé íntegra de l'estructura permet afirmar que l'entrada de l'aigua i l'accés per a eventuais tasques de manteniment es devia fer a través d'una o més obertures en la coberta. De fet, a l'angle sud-est, a la part superior del mur longitudinal meridional s'observen indicis d'un possible llindar relacionat amb l'àmbit existent per sobre de la cisterna.

Una observació de l'estructura permet plantejar almenys tres fases constructives, les dues primeres parts del mateix procés constructiu mentre que la tercera seria una reforma posterior (figura 2.21). A un primer moment correspondrien els murs perimetrals i el central, aquest darrer sobre vuit arcs construïts amb blocs de pedra del Mèdol-Soldó⁴². El punt de contacte de la cara interna dels murs i dels pilars amb el paviment es va reforçar amb una mitja canya alta, de 28 cm. En un segon moment es van aixecar els tres murs transversals que donen com a resultat la compartimentació en quatre grans àmbits (A+B, C+D, E+F i H+G)⁴³ (figura 2.22). El punt de contacte dels murs transversals amb el paviment es dota d'una mitja canya de dimensions més reduïdes (uns 10 cm d'altura) que ressegueix, també, la ja existent en els murs perimetrals i crea, així, en aquests punts, una doble mitja canya.

En aquests murs transversals s'aprecien diverses obertures i canonades que comuniquen els diversos àmbits. En el mur que separa els àmbits G i E s'observa una canonada de plom (uns 6 cm de diàmetre) a nivell de paviment a l'angle nord-occidental i, en el centre, una obertura amb arc de 94 cm

³⁹ Pel nom de l'antic propietari del lloc on està situada la cisterna.

⁴⁰ De manera aproximada, el volum màxim d'aigua se situaria al voltant d'uns 240 m³, uns 30 m³ per compartiment.

⁴¹ En relació amb les banquetes, els forats, d'uns 6 cm de diàmetre, es troben (de baix a dalt) a uns 52 cm, a uns 1,53 m i a uns 2,04 m. A la cara nord s'observen les empremtes dels taulons i els forats d'encofrat. La renglera superior de forats d'encofrat està a uns 50 cm del coronament del mur on recolzen les bigues.

⁴² Els que són visibles com a conseqüència de la caiguda del revestiment hidràulic mesuren entre 55 x 52 cm i 55 x 60 cm.

⁴³ Seguint la denominació proposada per P. M. Berges (1977a). Les fases constructives detectades, a les que fem referència especialment a l'apartat descritiu dels distints sectors, principalment de la planta principal, no es corresponen amb les fases generals d'ocupació proposades. En la majoria dels casos, per manca de documentació només ha estat possible determinar seqüències relatives o basades en les tècniques i materials constructius.

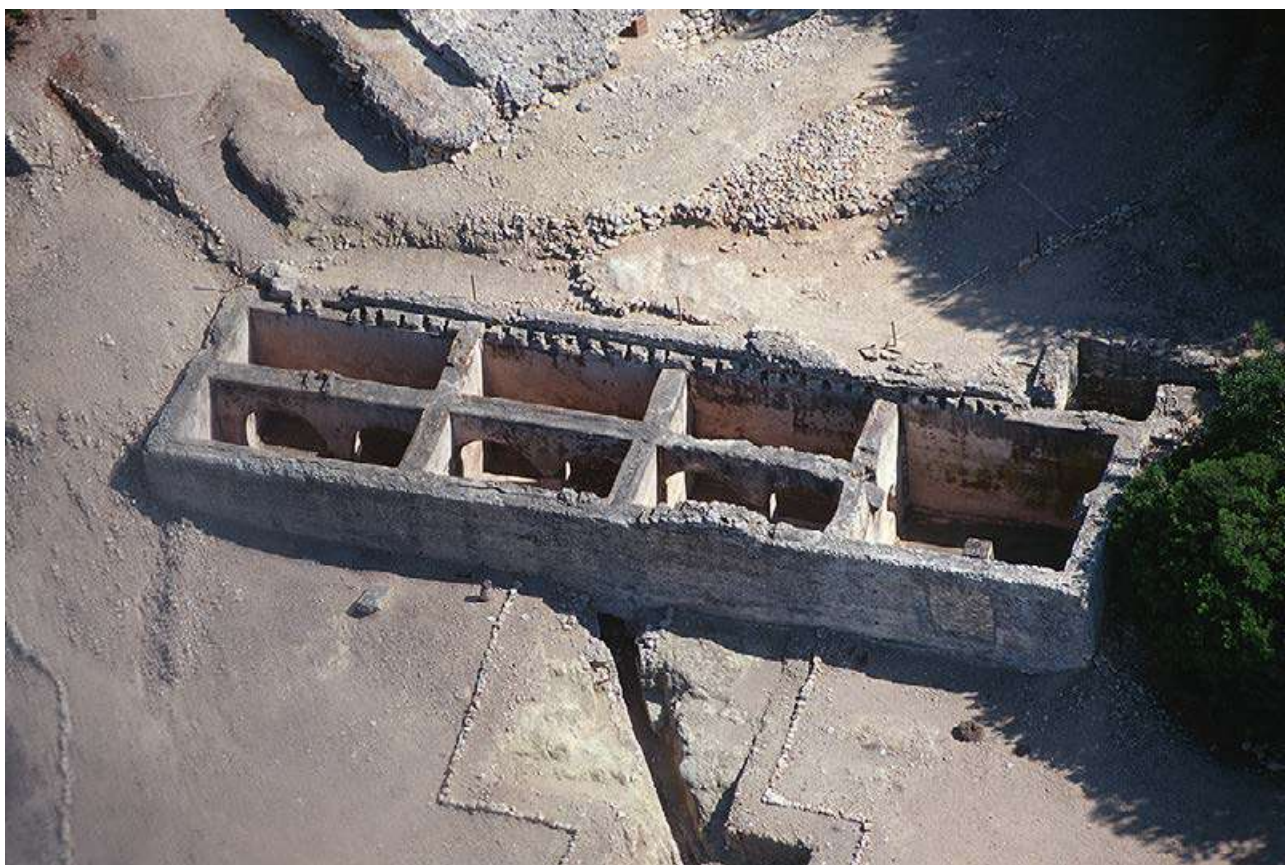

Figura 2.19. Imatge aèria de l'àmbit 1.1 (Arxiu MNAT).

Figura 2.20. Detalls de l'àmbit 1.1 (Pito Latova/Ministerio de Cultura).

d'altura i 66 cm d'amplada situada a 70 cm del paviment i, per sobre, a 1,63 m del paviment, un orifici fet amb dos *imbrices* contraposats (diàmetre 16 cm). En el mur que separa els àmbits H i F, es constata la presència d'un tub de plom (diàmetre d'uns 5 cm) situat a 2,25 m d'altura respecte al paviment. En el mur que separa els àmbits E i C es troba, en el centre, una obertura amb arc semblant a l'anterior (1,07 m x 58 cm i a 61 cm del paviment) i, a l'angle nord-occidental, un tub de plom (diàmetre d'uns 6 cm) ran del paviment. En el mur que separa els àmbits F i D es constata una única canonada de plom (molt alterada) situada a uns 2,10 m del paviment. En el mur que separa els àmbits C i A es repeteix l'esquema del mur entre E i C: obertura amb arc central (94 x 61 cm i a 67 cm del paviment) i tub de plom (diàmetre 6 cm) angular. En el mur que separa D i B es troba, en el centre, una obertura amb arc (90 x 56 cm i a uns 68 cm del paviment). Un complex sistema de gestió de l'aigua emmagatzemada.

Posteriorment, i sense poder precisar la datació, els dos àmbits centrals es reformen amb la construcció de murets a la part baixa dels pilars del mur central definint així sis compartiments: dos de dimensions més grans

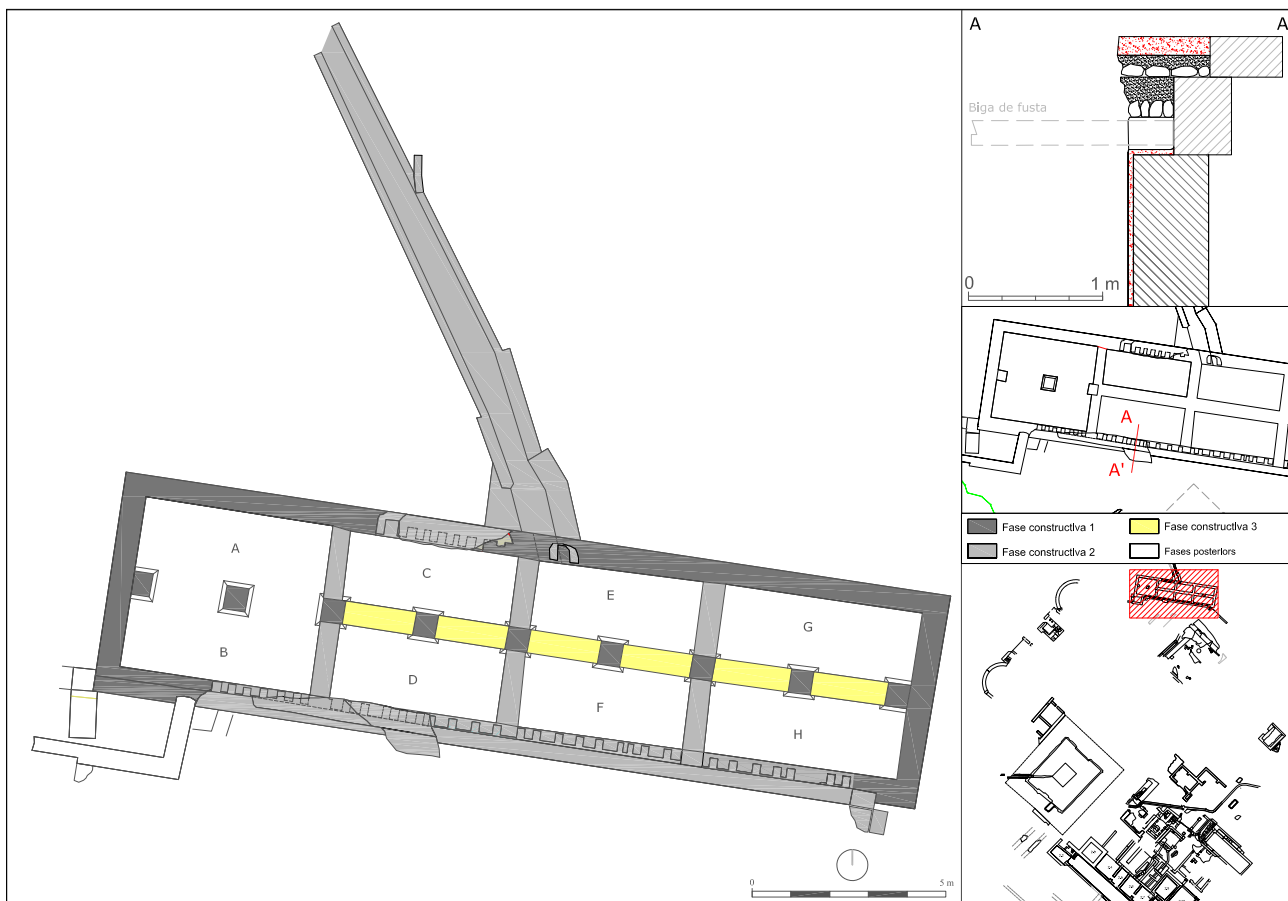

Figura 2.21. Planta de l'àmbit 1.1 (J. Sánchez/Arxiu MNAT).

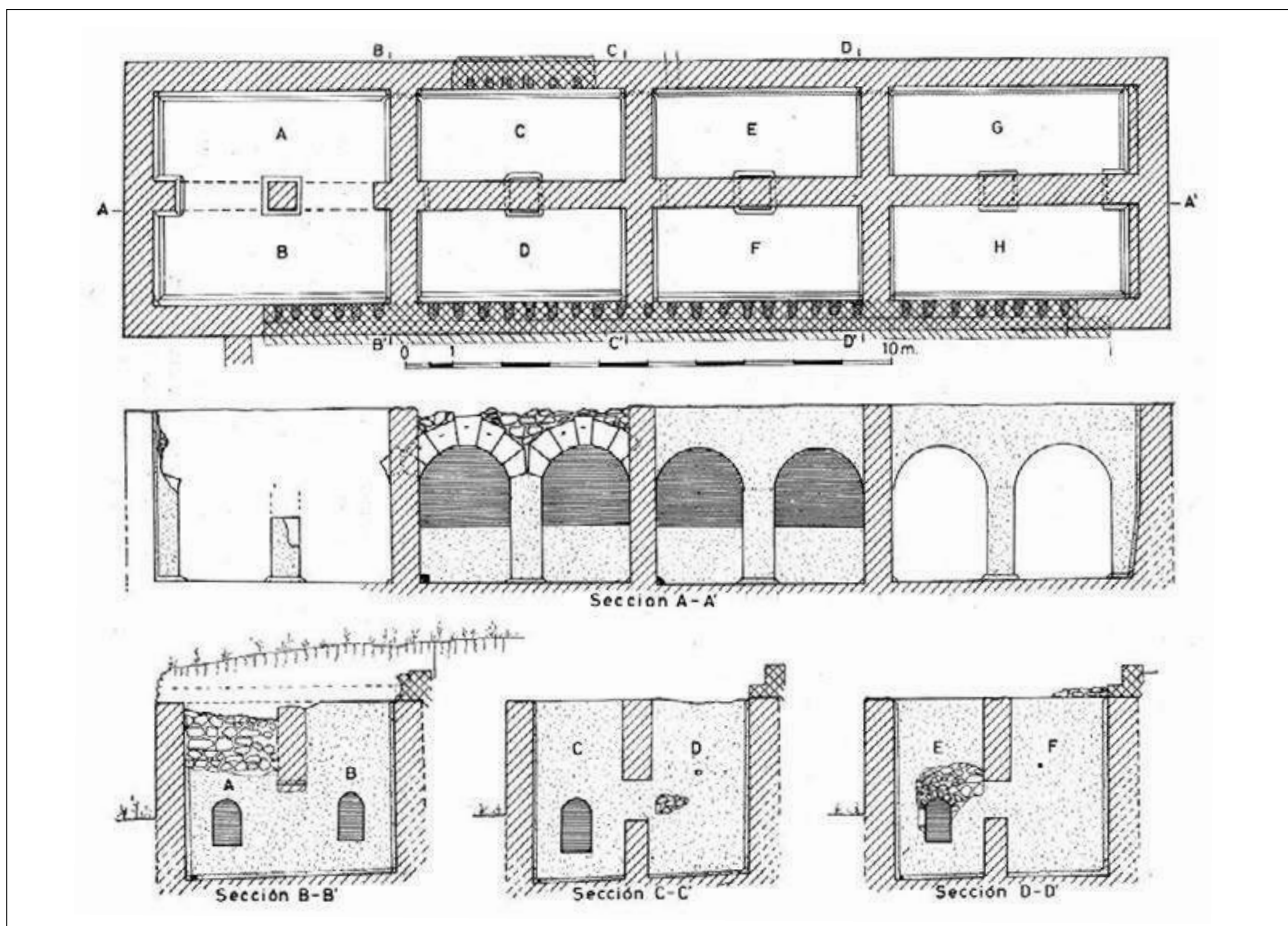

Figura 2.22. Planta, alçats i seccions de l'àmbit 1.1 (Berges, 1977a, figura 2).

en els extrems (A+B i H+G) i quatre a la part central (C, D, E i F). Aquests murs, amb una alçària aproximada d'1,17 m sobre el paviment, redueixen la llum dels arcs a 1,66 m. A diferència dels murs descrits anteriorment, no presenten mitja canya i els orificis de comunicació ran del paviment, situats en els extrems occidentals, no tenen tub de plom. Són obertures en el mur de secció quadrangular (uns 12 cm de costat) situades ran del paviment, en els extrems occidentals, que comuniquen E i F i C i D.

Per sobre del coronament regularitzat dels murs longitudinals de façana s'alçaven sengles murs en *opus caementicium* encofrat d'uns 43 cm d'amplada als quals es lliuraven els extrems de les bigues que sustentaven la coberta. D'aquestes bigues se'n conserven els forats d'encaix en el morter; la major part de les del mur meridional i una petita secció de les del mur nord.⁴⁴ El muret meridional està lleugerament desplaçat respecte a la vertical exterior del mur de base de la cisterna i recolzat, en part, sobre els nivells de farciment constructiu. De la coberta pròpiament dita només es conserven restes en un punt al costat del mur meridional. Per sobre de l'embigat s'observa una seqüència formada per una capa de pedres irregulars lligades amb morter (*rudus*), una capa de morter, una capa de pedres irregulars i, finalment, una capa d'*opus signinum* de 14 cm de gruix que constituïa la coberta de la cisterna i, a la vegada, el sòl d'un àmbit situat per sobre (terrassa?, mirador?) (figura 2.21 secció A-A').

A la base del mur septentrional, a poca distància de l'angle nord-occidental del compartiment E, es localitza la sortida de l'aigua, identificada en les excavacions del 1987-1989⁴⁵ (figures 2.19 i 2.21). És un orifici quadrangular que enllaça amb una canalització que presenta un primer tram d'obra cobert amb volta fet amb pedres lligades amb morter de calç. Per les dimensions (amplada d'un metre i profunditat fins a la línia d'imposta conservada d'uns 90 cm) i posició, en el punt de sortida de l'aigua, devia actuar com a pou de registre. A aquest primer tram s'adossa una canalització d'obra de 45 cm d'amplada, possiblement amb coberta plana. La canalització enllaçava amb una rasa excavada en el nivell geològic (tapàs) que, possiblement, podia haver contingut originàriament una canonada de plom, material ceràmic o pedra. No és versemblant, per les característiques de substrat (molt porós i tou), que l'aigua discorres sense canalitzar per la rasa. Com a possible hipòtesi, es podria plantejar una connexió entre aquest canal i un tram de rasa documentat a l'àrea de la necròpolis (9) en direcció, aparentment, cap al jardí (4) i els banys meridionals (6). És a dir, recorrent el vessant occidental, seguint les corbes de nivell, i connectant el punt de captació i emmagatzematge amb els sectors de major demanda, situats a l'altra vessant.

Una de les principals qüestions a resoldre és la datació, ja que no disposem de documentació estratigràfica. És encara visible un sondeig a l'exterior de l'extrem oest del mur meridional on es poden observar capes de nivells constructius lliurant-se al pendent natural modificat i a la cara externa del mur esmentat. La envergadura de l'obra i la ubicació ens fan pensar que la seva construcció podria estar relacionada amb el projecte finalment executat de la vil·la del segle II, en connexió amb el replantejament del sistema hidràulic motivat per la construcció de la planta semisoterrani (2).

Disposem d'alguna dada més sobre el moment final d'ús. L'interior de la cisterna va ser excavat l'any 1974 per P. M. Berges (1977a, figura 1, 2) i es van identificar un total de vuit estrats diferenciats en els vuit compartiments que integren l'estructura interna (A-H) (Berges, 1977a, figura 2)⁴⁶ (figura 2.22). Part del material recuperat a l'interior de la cisterna, conservat als magatzems del MNAT, va ser objecte d'estudi i s'hi van identificar tres moments cronològics distints (Otiña, 2005, 88-113): la segona

⁴⁴ Els encaixos en els murs perimetrals indiquen l'ús de bigues de dimensions diverses. En termes generals, les dimensions dels encaixos, de secció tant quadrangular com arrodonida, oscil·len a l'entorn de 16 x 20 cm, amb una profunditat d'uns 27 cm. La llargada total de les bigues seria de prop de 2,45 m, incloent-hi la profunditat dels encaixos. La distància entre bigues, també variable, és d'uns 38 cm. En total, es podrien restituir una cinquantena de bigues.

⁴⁵ Durant aquesta mateixa excavació es va detectar un retall circular excavat en el nivell geològic que contenia un conjunt d'ossos humans remenats de característiques similars als documentats, en aquest mateix període (1987-1989), a l'excavació de l'àmbit 1.14. Inhumacions que podrien associar-se a una ocupació neolítica o del bronze documentada en diversos punts del jaciment.

⁴⁶ Del plantejament i del comportament estratigràfic, en tenim poques dades. A l'Arxiu del MNAT es conserva un croquis 1/100 a bolígraf de la planta amb la denominació dels compartiments.

meitat del segle II (estrats III, IV, V, VI i, possiblement,⁴⁷ VII), els segles VI-VII? (estrat II) i l'època medieval (estrat I, segles XIII-XIV?).

Els estrats altoimperials (III, IV, V i VI) van aportar una quantitat ingent de material que podria suggerir l'ús de la cisterna com a lloc d'abocament de deixalles domèstiques des de la part superior a partir de la segona meitat del segle II.⁴⁸ La cronologia d'aquests nivells de deposició podria indicar que la pèrdua de la funció original de la cisterna se situaria en època de *Caius Valerius Avitus* o poc després. Precisament aquest personatge, documentat a la vil·la a mitjan segle II, va promoure la construcció d'una cisterna en una de les estances de la planta semisoterrani (2.9), més propera a l'edifici de banys meridionals (6) al qual subministraria aigua. Ambdós esdeveniments —inutilització del dipòsit 1.1 i construcció d'una nova cisterna— podrien estar vinculats com es planteja a la part conclusiva.

Àrea 1.2

En el punt més alt de la plataforma, a l'oest del dipòsit “Castel” (1.1), s'observen potents estructures d'*opus caementicium* i paviments d'*opus signinum* corresponents a diversos moments constructius⁴⁹ (figures 2.17, 2.23 i 2.24). Aquestes restes devien ser visibles d'antic ja que no ens consta que hagin estat objecte d'actuacions arqueològiques i, per tant, no podem donar una datació precisa. A l'espera d'un estudi estructural aprofundit, no s'han delimitat els distints àmbits que es perfilen en aquesta àrea i que, hipotèticament, podríem relacionar amb la vil·la del segle II.

Sembla intuir-se una primera fase constructiva formada per un edifici, possiblement rectangular, amb l'orientació general dels altres edificis de la vil·la (nord-oest/sud-est), del qual no es coneixen els laterals oriental i meridional ni, per tant, les dimensions totals. L'estructura mostra una fonamentació “a sacco” de més de 3 m d'amplada, amb filades més o menys regulars de pedres de calcària local lligades amb argila. El lateral oest estava delimitat per un mur fet amb pedres irregulars lligades amb fang.

En un segon moment d'aquesta primera fase constructiva, sobre l'extrem meridional del braç nord es va alçar un mur d'1,2 m d'amplada en *opus caementicium* encofrat, amb sèries de 60 cm (la de base) i 45 cm, amb restes de revestiment amb *opus signinum*. Aquest mur delimitava dos àmbits. El septentrional mostra indicis d'una potent capa d'*opus caementicium* d'entre 34 i 54 cm de potència que servia de base a un paviment d'*opus signinum* de 12 cm de gruix i 1,8 m d'amplada conservada. No hi ha indicis dels límits occidental, septentrional⁵⁰ i oriental d'aquest paviment i, per tant, no en coneixem les dimensions. L'àmbit meridional, de més de 15 m de longitud i més de dos metres d'amplada conservada, presenta un paviment d'*opus signinum* de 12 cm de potència sobre una preparació de morter i pedres (*rudus*). Hi ha evidències de la mitja canya en el punt de contacte del paviment amb el mur. En aquest àmbit també es va documentar un pou que, tot i que és anterior al paviment, és molt possible que sigui contemporani al moment de funcionament. Aquest edifici, integrat per almenys dos àmbits, es podria relacionar amb un sistema d'emmagatzematge d'aigua i podria haver

⁴⁷ De l'estrat VII, en contacte directe amb el paviment, només es conserva una mostra molt reduïda de materials residuals (TS Itàlica *conspectus* 20, TS Sudgàlica Dragendorff 18/31 i TS *marmorata*) producte, probablement, d'arrossegaments incontrolats durant el període d'ús.

⁴⁸ Des del punt de vista estrictament cronològic, la vaixel·la de taula està dominada per la TS Hispànica (24/25, 27, 29/37, 33, 35, 36, 37, 44 i Ritterling 8, el tipus majoritari), seguida de la TS Africana A amb un repertori tipològic (Lamboglia 1B, 2A, 2B?, 2C, 3A, 3B, 4/36A, 4/36B i 23) datable durant o amb posterioritat a la segona meitat del segle II. Pel que fa a la ceràmica de cuina africana, estan àmpliament representades les formes habituals (Ostia III, figura 267, Lamboglia 10A, Lamboglia 10B i Lamboglia 9 i els plats-tapadores Ostia III, figura 332 i Ostia II, figura 302) en contextos de la segona meitat del segle II. Per acabar, el repertori amfòric es redueix a àmfors tarraconenses del tipus Dressel 2-4 evolucionat, sudhispàniques (Beltrán IIA i B i Dressel 7-11 i 20) i eivissenques (PE-25). També es van recuperar nombroses peces d'*opus sectile* en marbre (S2), però no queda clara la seva procedència estratigràfica. És igualment significativa la presència de materials ceràmics dels segles VI i VII a l'estrat II (àmfors africanes Keay 62A, àmfors eivissenques tardanes i ceràmica reduïda d'origen oriental Oc/Or/62-65), possiblement vinculada amb l'ús d'aquest espai en relació amb la vil·la tardana dels Munts. La presència de ceràmics dels segles XIII-XIV a l'estrat I indicaria, segons P. M. Berges, una reutilització en època medieval. En un període més recent es va produir una reocupació agrícola (cabana de pagès) que va afectar els compartiments més occidentals del dipòsit (Bosch Gimpera, 1925).

⁴⁹ Un dipòsit, un pou i els “fundamentos de otros muros romanos y medievales” (Berges, 1977a, 32, figura 1, 3).

⁵⁰ Al nord d'aquest àmbit es conserva un mur d'*opus caementicium* que podria haver format part del tancament septentrional.

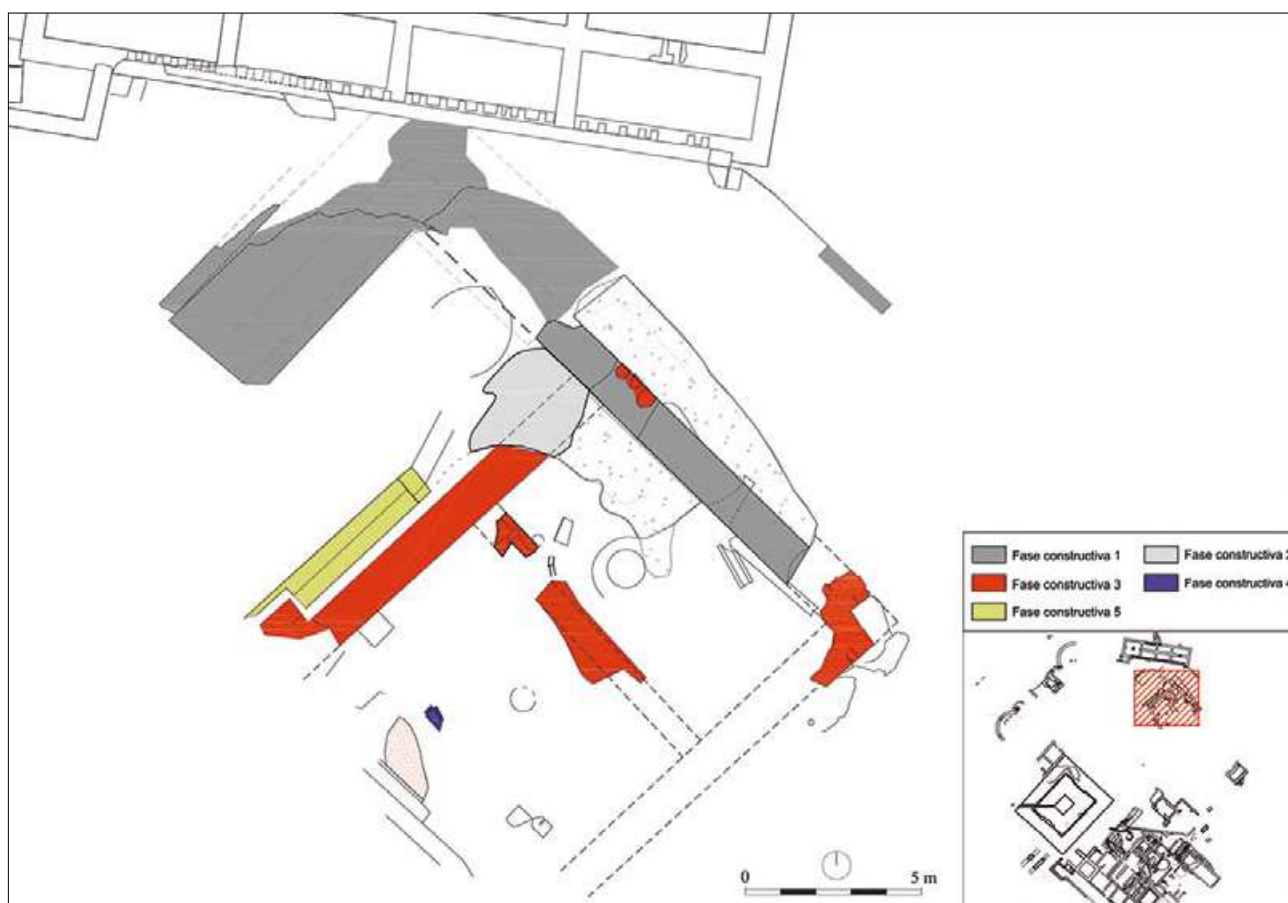

Figura 2.23. Planta parcial indicant les fases constructives de l'àrea 1.2 (J. Sánchez/Arxiu MNAT).

funcionat conjuntament amb el dipòsit “Castel” (1.1). Posteriorment, en la segona fase constructiva, es va alçar sobre el paviment i en una posició gairebé axial, una potent estructura en *opus caementicium* amb forma d'exedra i revestida amb plaques de pedra d'Alcover.

La tercera fase constructiva,⁵¹ documentada a l'àmbit meridional de l'edifici anterior, correspon a una edificació rectangular delimitada a l'oest per un mur d'1,17 m d'amplada fet amb carreus de pedra de Mèdol-Soldó (possiblement provinents de la reutilització de material constructiu d'altres parts de la vil·la). A l'extrem sud es va documentar una estructura molt similar que podria ser un gir del mur cap a l'oest o bé un contrafort. Al nord estava delimitada, en bona part, pel mur de l'edifici anterior. A l'est, l'edifici quedava delimitat per una estructura molt semblant a la primera, de la qual només es conserva una filada de l'extrem nord. És possible que a aquesta fase constructiva correspongui també un mur que dividia aquest edifici en dos àmbits i del qual es va documentar una possible porta. Al sud d'aquest mur es van trobar les restes d'un paviment, però no és possible verificar la seva adscripció a aquest edifici.

Tot i les dificultats expressades, resulta evident la vinculació inicial d'aquest edifici (bateria de cisternes?), al costat del dipòsit “Castel” (1.1), amb el sistema d'emmagatzematge i distribució d'aigua i la hipotètica arribada a aquest punt d'un aqüeducte. A l'espera d'una anàlisi més detallada, sembla que la cisterna 1.1, a una cota inferior, subministraria aigua al jardí (4) i als banys meridionals (6) mentre que els dipòsits d'aquesta àrea es destinarien a satisfer les necessitats de la planta principal (1). A un moment posterior a la funció original de l'edifici, correspondria una tomba en caixa de lloses de pedres corresponent a un individu infantil i un mur atalussat paral·lel al mur de tancament occidental de l'edifici anterior, fet amb pedres lligades amb fang i un carreu de reforç reutilitzat. És ben possible que aquesta darrera estructura correspongui a una fase medieval o postmedieval.

⁵¹ En aquesta àrea es documenten altres estructures de menys entitat, sense relació física, relacionades amb reformes associades a les diferents fases constructives. És el cas d'una canalització de pedra que podria tenir relació amb un orifici en el mur del primer edifici i que, si més no, es podria vincular amb la tercera fase constructiva identificada en aquest punt.

Figura 2.24. Imatge aèria de l'àrea 1.2; a la dreta la cisterna 1.1 (Arxiu MNAT / R. Perdomo).

Àmbit 1.3

Aquest àmbit, encara per definir completament en planta, forma part del tancament nord-occidental de la vil·la, vora el desaparegut absis nord (figures 2.17, 2.23, 2.25 i 2.26). La distància que separa aquesta estança de les anomenades “termas superiores” (1.7-1.11), identificades per J. Sánchez Real (1971), fa difícil determinar una eventual relació. Va ser parcialment excavat l'any 1983 sota la direcció de X. Dupré i Raventós (1984, 189) i es va localitzar l'angle d'un àmbit calefactat ocupat per una piscina de planta rectangular (2,52 x 2 m). Sota el nivell d'enderroc es van documentar part de les *pilae* de sosteniment de l'*hypocaustum*. La cota del paviment, desaparegut, coincidiria aproximadament amb el nivell actual de circulació. En el mur occidental s'obre el conducte de circulació de l'aire calent, de 50 cm d'amplada, que en un moment posterior es va tapiar amb fragments de maó i petits blocs de pedra del Mèdol-Soldó, deixant un orifici d'aproximadament 14 x 15 cm.

Aquest àmbit es podria relacionar amb les restes d'una sala absidada pavimentada amb *opus signinum* i amb paraments d'*opus vittatum* situada al nord-est⁵² (figures 2.25 i 2.26). Ambdós àmbits queden connectats a través d'un mur que delimitava les terrasses d'aquest sector de la vil·la. Al sud s'observa una discontinuïtat en el parament i un canal (25 x 21 cm, amb revestiment d'*opus signinum*) seccionat en el perfil que, juntament amb el canal de desguàs de l'estany del peristil (1.13) i el canal existent al costat de l'àmbit 1.4 devien formar part del sistema d'eliminació de les aigües excedentàries de la planta principal cap a aquesta vessant.

Àmbit 1.4

Aquest àmbit, d'uns vuit metres d'amplada i culminat al nord amb un absis, forma part del tancament nord-occidental (figures 2.17, 2.25 i 2.26). Entre el 1988 i el 1989 es van dur a terme tasques de sanejament i excavació parcial del tram absidat. Més al nord, l'absis enllaçava amb un tram rectilini

⁵² El “torreó” que va veure P. Bosch Gimpera (1925) i del qual, presumiblement, només en resten escassos indicis al pendent.

Figura 2.25. Vista des de l'exterior del mur de tancament nordoccidental (àmbits 1.3-1.4) (Arxiu MNAT).

Figura 2.26. Detall des de l'oest del mur de tancament nordoccidental (àmbits 1.3-1.4) (Arxiu MNAT).

corresponent al límit nord de dues estances (2,78 m d'amplada la més meridional i 4 m l'altra) visibles en el perfil erosionat a conseqüència de la caiguda parcial del mur. Una canalització d'*opus caementicium*, de 66 cm d'amplada i 46 cm d'altura amb una regatera al fons d'entre 25 i 19 cm d'amplada i 23 cm de profunditat, travessa obliquament la sala més meridional.

Àmbit 1.5

Cisterna o dipòsit amb coberta de volta —coneguda popularment com la “Tartrana”— situada al capdamunt de la plataforma, una de les poques restes visibles en superfície abans de l'inici de les excavacions arqueològiques i l'única que conserva gran part de la coberta (figures 2.8, 2.17, 2.24, 2.27, 2.28 i 2.29). L'excavació de l'interior de la cisterna es va dur a terme l'any 1953 (Sánchez, 1971). A més, es va sondejar al costat nord de la “Tartrana”, on es van identificar diverses estructures considerades d'escassa entitat i no reflectides en el plànol publicat l'any 1970 (Berges, 1970b, 84 i 1977a, figura 1, 4).

És un àmbit rectangular (5,60 x 4,50/ 4,68 m a l'exterior i 4,24/4,30 x 3,10/3,22 m a l'interior) fet amb murs d'*opus caementicium* encofrat.⁵³ Els murs perimetrals, d'entre 67 i 71 cm d'amplada, tenen

⁵³ Són visibles els forats circulars (de gairebé vuit centímetres) separats entre 80 i 94 cm i a una altura de 60 cm respecte al paviment interior.

Figura 2.27. Vistes des del nord-oest de l'àmbit 1.5 ("tartrana") durant la visita de P. Bosch Gimpera (1925, figura 4; Baldrich) i l'any 1987 (Pito Latova/Ministerio de Cultura).

una alçària de 1,60 m respecte al paviment. La part inferior dels angles està construïda amb carreus de pedra del Mèdol-Soldó. La volta, amb una llum de 3,45 m recolza sobre els murs llargs, que tenen un gruix que oscil·la entre els 37 cm, a la línia d'imposta, i 30 cm en el punt més alt. Les restes del revestiment hidràulic, incloses les mitges canyes dels angles, només es conserven a la base dels murs amb un gruix aproximat de 5 cm. En el paviment, la capa de revestiment és de 10 cm i recolza directament sobre una capa de morter de 35 cm de gruix disposada directament sobre la roca. Vora el mur septentrional, en el paviment, s'observa un forat circular de 17 cm de diàmetre i 25 de fons. Els paraments nord-est i sud-oest conserven una part del revestiment intern d'*opus signinum*. En el segon també s'observa, a l'exterior, una capa del mateix material amb cendres.

El parament sud-est mostra a l'exterior evidències de pintura de color blanc delimitada per una franja negra (figura 2.28). Posteriorment, la pintura es va cobrir per un dipòsit o receptacle de 3,25 m de longitud, amb un tram de paviment d'*opus signinum* conservat de 2,45 m de longitud. No s'aprecien vestigis dels altres murs que delimitaven aquesta estructura hidràulica. En la resta de paraments, molt erosionats, no s'observen restes de continuïtat del revestiment pictòric (figura 2.29). En el parament nord-oest es va documentar una estructura paral·lela al mur, que estava reforçada al nord per un carreu de pedra del Mèdol-Soldó amb funcionalitat i context indeterminats. Per acabar, s'aprecien indicis de reforma del segon dipòsit o receptacle. Com a hipòtesi, podríem apuntar la possibilitat que es tractés d'una cisterna amb font, per la presència de pintura en una de les cares, que ocuparia el centre d'un possible espai descobert o jardí situat a la plataforma superior. En un moment posterior li van adossar un receptacle també hidràulic que va permetre conservar restes de la pintura inicial.

Figura 2.28. Detalls de l'àmbit 1.5; parament sud-est, on s'aprecien les restes de pintura (esquerra) i parament sud-oest, amb restes del revestiment d'*opus signinum* (dreta) (J. Sánchez/Arxiu MNAT).

Figura 2.29. Planta per fases constructives de l'àmbit 1.5 (J. Sánchez/Arxiu MNAT).

Àmbit 1.6

Petit dipòsit (2,86 x 1,06 m i 25/35 cm d'alçada màxima conservada) de planta rectangular amb revestiment d'*opus signinum* i mitja canya en els angles situat al sud de la "Tartana" (1.5) (figures 2.8, 2.17 i 2.30). Al paviment, prop de l'angle sud-occidental, es localitza una lleugera depressió circular de 25 cm de diàmetre. Va ser excavat l'any 1953 (Sánchez, 1971).

Àrea 1.7

Conjunt d'estances de característiques arquitectòniques i funcionalitat indefinides (figures 2.8, 2.17 i 2.30). Al costat d'un dels murs es van localitzar dues "jarritas", una moneda de Constantí (324-361), un bloc de pedra calcària amb vetes vermelles i marques de serra i un bloc de pedra del Mèdol-Soldó (35 x 24 x 21 cm) amb un petit orifici quadrangular (7 x 6 x 8 cm) al centre d'un dels extrems curts (Sánchez, 1971, 67). Els murs, d'*opus caementicium*, tenen una amplada de 50 cm. No és possible determinar la relació que tenia amb els àmbits de l'entorn, també excavats l'any 1953 i actualment no visibles.

Àmbit 1.8

Àmbit aproximadament rectangular (5,92 x 3,65 m) identificat en planta que no va ser excavat íntegrament (Sánchez, 1971) (figures 2.8, 2.17 i 2.30). Es profunditzà a l'extrem occidental, on es van posar al descobert part de les *pilae* d'un *hypocaustum*.⁵⁴ El mur sud-est, aixecat amb carreus de pedra del Mèdol-Soldó, tenia una amplada de 48 cm. La resta de murs que delimiten l'àmbit semblen construïts amb pedres lligades amb morter (*opus caementicium*?) i revocades amb morter per la cara interna. A l'angle septentrional, una banquetta d'obra i material ceràmic de construcció adossada al mur servia

⁵⁴ *Pilae* de pedra de 18 i 20 cm de costat o de *bessales* separades entre si 25 cm.

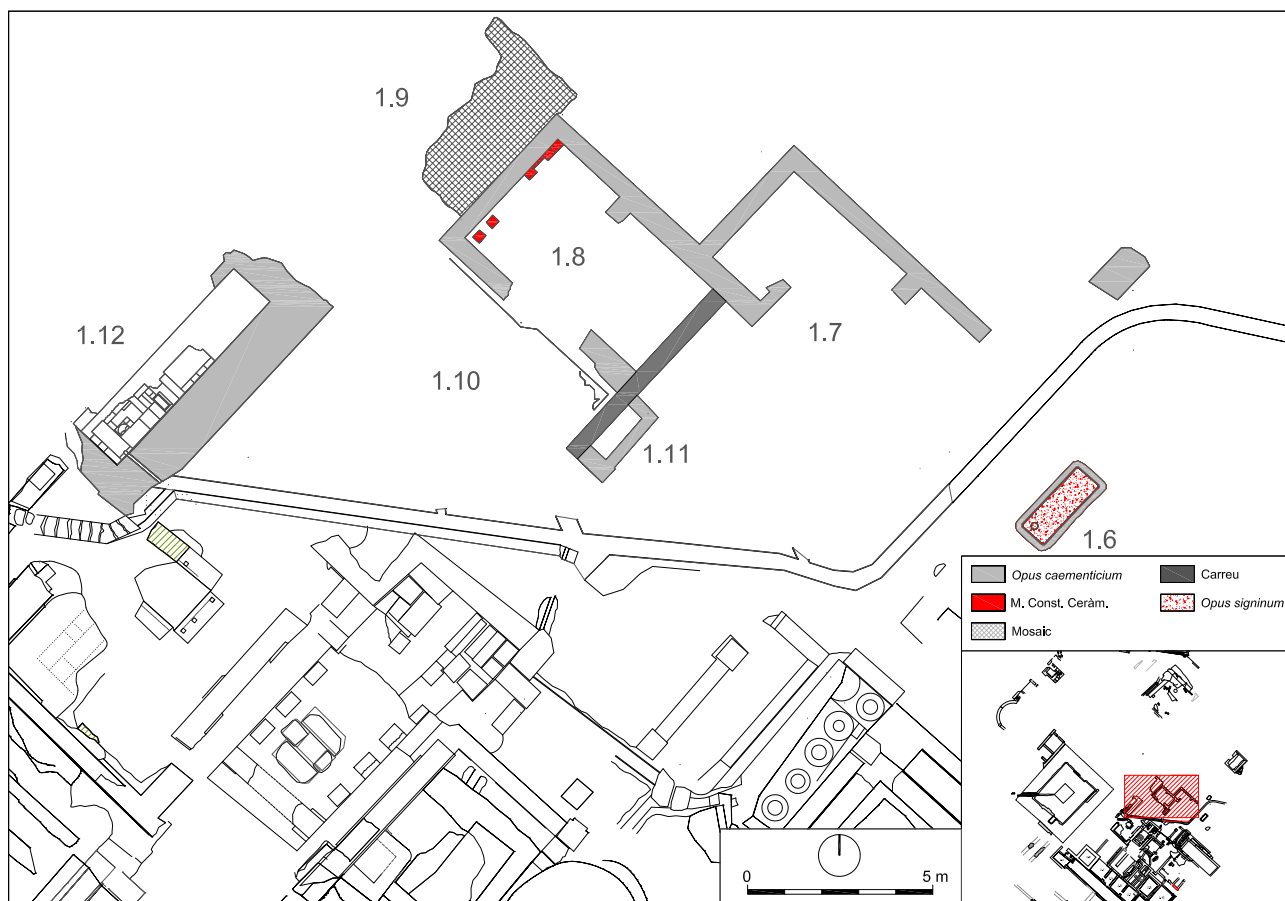

Figura 2.30. Planta dels àmbits 1.6-1.12 (J. Sánchez/Arxiu MNAT).

per recolzar el paviment suspès. Les restes de tesselles blanques a la part superior del mur, úniques evidències del paviment d'aquesta estança, indica la possible presència d'una porta que comunicava aquesta sala calefactada amb un àmbit pavimentat, també, amb tesselles blanques localitzat al nord-oest (1.9). La troballa en el nivell d'enderroc de *tubuli* i claus de ferro fa pensar en un sistema de calefacció parietal.

Àmbit 1.9

A l'oest de l'estança calefactada 1.8, es va documentar la major part (dimensions màximes: 4,95 x 3 m) d'una habitació pavimentada amb un mosaic de grans tesselles blanques “bastas, irregulars, de poco más de un centímetro de lado” (Sánchez, 1971, 101) deteriorat per l'acció de l'arada (mosaic M1)⁵⁵ (figures 2.8, 2.17 i 2.30). L'autor afegeix que “cerca de uno de los bordes aparece incrustado en el lecho [...], un trozo de moldura de mármol de 11 x 9 cm”, un indicatiu de la reutilització d'elements decoratius. Pel que fa a la cota, es pot relacionar amb el paviment de mosaic desaparegut de la sala amb *hypocaustum* —aparentment de característiques semblants, tesselles d'1,5 cm—, que componen uns banys (“termas superiores”) aparentment de dimensions reduïdes i, possiblement, associats a una de les darreres fases de la vil·la.

Àmbit 1.10

Àmbit de dimensions indeterminades del qual només coneixem l'angle meridional (Sánchez, 1971, 47-48) (figures 2.8, 2.17 i 2.30). Està situat al sud-oest de l'àmbit 1.8 i només va ser possible documentar un canal revestit en *opus signinum* d'uns 17 cm de profunditat i amplada variable (entre 35 i 26 cm, reduint-se fins a 15 cm a partir de l'angle) adossat al mur que el separa de l'àmbit 1.8 (oscil·la entre 58 i 70 cm de gruix, en funció de l'amplada del canal). Com a possible hipòtesi, es podria tractar d'unes latrines relacionades amb les anomenades “termas superiores”.

⁵⁵ Vegeu el capítol 6.

Àmbit 1.11

Adossat, aparentment, al mur de carreus de pedra del Mèdol-Soldó que limita pel sud-est els àmbits **1.8** i **1.10**, es documentà un petit àmbit rectangular d'aproximadament 1,52 m x 61 cm (“en forma de trapezio”, Sánchez, 1971, 47-48) (figures 2.8, 2.17 i 2.30). Està delimitat per un mur paral·lel format per “cinco filas superpuestas de ladrillos de 22 x 22 x 4 - en total 20 cm de altura” i, en els costats curts, dos murets de pedra lligada amb morter (*opus caementicium?*). El paviment estava fet amb material ceràmic de construcció i la superfície del parament de carreus estava revocada amb morter. A tretze centímetres d'aquest mur “se levantó como un tabique de ladrillos, del que quedan señales de arranque en el pavimento y pared lateral”. Tot l'àmbit es mostrava “muy castigado por el fuego” i cobert per “tierra carbonizada”, de la qual es van recuperar algunes peces ceràmiques trapezoidals (30 x 30 cm) usades en la construcció de voltes calefactades. La proximitat a l'àmbit calefactat **1.8** podria suggerir una relació amb les “termas superiores”.

Àmbit 1.12

Àmbit rectangular (6,10 x 1,35 m; uns 8 m²) d'ús hidràulic situat al sud-oest de l'àmbit **1.9**. El mur oriental, continuació d'un dels murs visibles en alçat (**1.17**), està fet en *opus caementicium* i té una amplada (a nivell de fonamentació) d'1,40 m (figures 2.8, 2.17 i 2.30). En un dels angles, un tub de plom (8 cm diàmetre exterior i 6,5 cm diàmetre interior) travessa perpendicularment la base del mur en el punt de contacte amb el paviment, i desguassa les aigües en la canalització d'obra ja esmentada. Tant el paviment com la part conservada dels alçats (40 cm d'altura màxima) estaven revestits amb plaques de marbre reutilitzades, dues de les quals, en el paviment, amb decoració en relleu (una pelta i una cartel·la). L'excavació del farciment intern (1953) va permetre recuperar algunes de les plaques despreses en el nivell d'enderroc (Sánchez, 1971, 71-77). Interpretada com un “depósito-cisterna o baño” pels excavadors (Sánchez, 1971, 72), podria relacionar-se amb les “termas superiores”.

Àmbits 1.13 - 1.14

Els àmbits **1.13** i **1.14** corresponen a l'àrea central (estany) i al pòrtic d'un peristil al qual s'obrien un grup d'estances —de les quals només se n'han excavat dues (**1.15** i **1.16**)— que actuava com a distribuïdor de la planta principal, en connexió amb la planta semisoterrani (**2**) (figures 2.17 i 2.31-2.34). La major part de l'àmbit va ser excavada a finals dels anys seixanta del segle passat (Berges, 1977a, figura 1, 5), exceptuant una franja en diagonal ocupada pel camí de la platja d'Altafulla a Torredembarra, suprimida els mesos de setembre-desembre del 1988.⁵⁶ Es tractava, segons P. M. Berges, d’una gran sala termal⁵⁷ envoltada “por un pasillo o ambulacro un poco más elevado, recubierto por un mosaico policromo” (Berges, 1970a, 141 i 1970b, 84) amb una “pequeña bañera o piscinita” oberta en el mur sud-oest (Berges, 1977a, 32). Afegeix, també, que és possible que “estas termas [“termas superiores”, amb les que relaciona aquest àmbit] estuvieran ya inservibles cuando se construyeron las del sur [“banys meridionals”, **6**]” (Berges, 1977a, 32).

L'estany (**1.13**), de planta rectangular (15,15 x 12,57 m; poc més de 190 m²), estava envoltat per un pòrtic (**1.14**) amb una amplada aproximada de 3,30 m. La construcció del peristil va exigir el rebaix de la roca, especialment a la meitat sud-est, per aconseguir una superfície regular. Actualment són visibles, a l'angle nord del pòrtic, restes de les distintes capes de preparació d'un mosaic de composició geomètrica —ortogonal de quadrats i losanges adjacents en colors contrastants— amb orla vegetal (3 x 2 m de longitud i amplada màxima conservades) datat, d'acord amb criteris estilístics, en el segle II (M2)

⁵⁶ En aquesta intervenció també es va excavar en el braç sud-oriental del pòrtic, per sota dels nivells de preparació del mosaic, i es van identificar dos retalls circulars a la roca que contenien restes òssies humanes. El més septentrional conservava les restes d'un cadàver en connexió anatòmica en posició fetal. En dos més, es van recuperar restes òssies remogudes per activitats posteriors. Proves de l'existència d'una ocupació d'època neolítica o del bronze que s'estendria per la plataforma superior i els vessants.

⁵⁷ En una publicació anterior havia definit aquesta estança com un “gran *tepidarium*” (Berges, 1970c, 314).

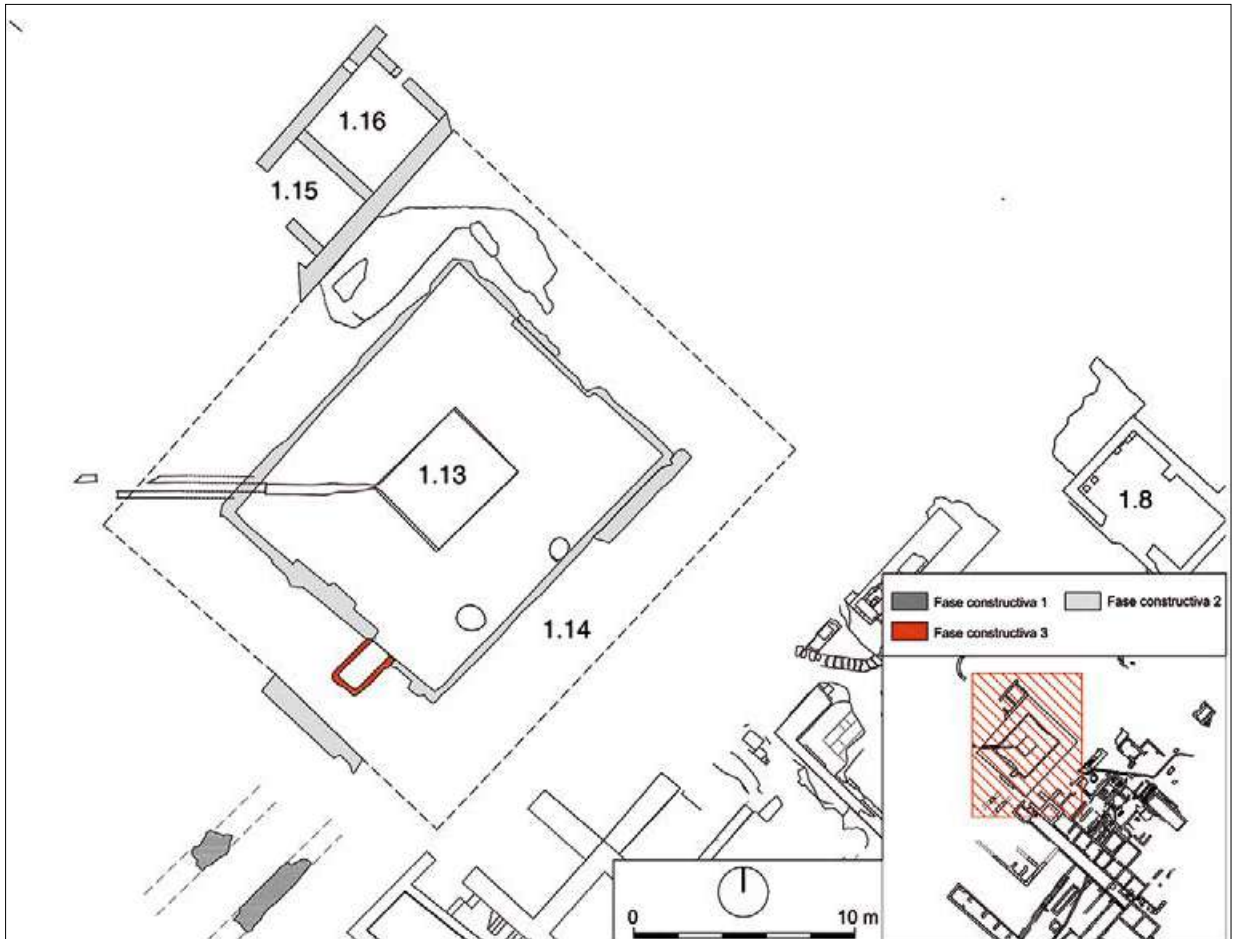

Figura 2.31. Planta dels àmbits 1.13-1.16 (J. Sánchez/Arxiu MNAT).

Figura 2.32. Vista des del nord dels àmbits 1.13-1.14 (Arxiu MNAT).

(figura 6.1).⁵⁸ Les capes de preparació estan tallades, aproximadament a un metre del revestiment intern de l'estany, per la rasa d'espoliació d'una cadena de carreus de 48 cm d'amplada, que l'envoltava i servia de base a la columnata del pòrtic, i de la qual no s'ha conservat cap vestigi i que restituïm, a manera d'hipòtesi, amb sis columnes en els costats llargs i quatre en els curts (figures 2.32 i 2.33). De la línia perimetral de carreus esmentada només en queden dos *in situ* al mur nord-oriental, prop de l'angle. En altres punts, com ara el costat sud-oriental, es conserva la base d'un mur de pedres irregulars lligades amb argila, que ocupa les davallades de la roca, sobre el qual recolzaria la cadena de carreus.

L'estany presenta sengles articulacions als costats curts, doble en el cas del mur més meridional, en eix amb la visual orientada al mar. Els murets perimetrals són d'obra, amb una amplada que varia entre els 30 i 40 cm i una profunditat mínima de 57 cm. La capa d'*opus signinum* que revesteix la cara interna dels murs té una amplada de 4 cm i presenta les característiques mitges canyes, amb una amplada de 12 cm excepte en els angles, que és de 18 cm. El paviment, d'*opus signinum* de gra més gruixut, i els murs perimetrals conserven restes d'una capa de concreció calcària i diverses alteracions. Dins de l'estany podem destacar reparacions puntuals dels revestiments, així com restes de calç que semblen indicar la traça d'un mur construït dins de l'estany, prop de l'angle oriental, dos retalls de planta aproximadament circular al costat del mur sud-est i dos carreus del Mèdol-Soldó en el paviment de l'angle occidental que tallen les mitges canyes. A tocar de l'angle meridional es va construir un dipòsit (2 m x 72/89 cm i una profunditat conservada de 70 cm) la rasa constructiva del qual tallava la fonamentació de la columnata i, parcialment, el muret de delimitació de l'estany.

Al centre de l'estany hi ha un receptacle de planta quadrangular (4,98 x 4,06 m i entre 33 i 50 cm de profunditat), destinat a les feines de neteja i manteniment, connectat amb un canal de desguàs, excavat parcialment a la roca i descobert, que creua en diagonal per sota de l'angle occidental del pòrtic. Sota el muret que delimita l'estany s'observa un tub de plom tallat. El traçat presenta irregularitats de factura i amplades variables.⁵⁹ Una caracterització que contrasta amb la regularitat del tram de canal que travessa per sota del corredor i continua en sentit sud-oest. El canal, amb un revestiment d'*opus signinum* diferent i un ressalt a la part superior per a la col·locació de la coberta, sembla tallat per la construcció del muret de delimitació de l'estany en coincidència, si més no, amb el punt per on el travessa el canal de desguàs.

La cronologia estaria marcada per la seva adscripció al projecte de la vil·la del segle II i per la datació estilística del mosaic del pòrtic. Durant la neteja del paviment d'*opus signinum* de l'estany (2008) es va recuperar un exigü conjunt de materials ceràmics datables *grosso modo* en el segle III,⁶⁰ relacionats amb reparacions posteriors del revestiment. En els nivells de farciment i amortització excavats l'any 1988 es va documentar TS Africana D, que en situaria la formació a partir de mitjan segle IV. En el nivell de base,⁶¹ que cobria el receptacle central, van aparèixer una gran quantitat de marbres i fragments de capitells, bases i columnes, així com diversos fragments escultòrics: un cap de divinitat femenina en marbre de Paros (MNAT 45433) (figura 7.1), datable a l'època d'Adrià;⁶² un possible fragment molt deteriorat de plint d'una estàtua de dimensions més petites que la real en marbre, probablement, de Tasos (MNAT 46578) (figura 8.5); un fragment de braç dret nu d'una estàtua masculina major del natural en marbre, possiblement, de Paros (MNAT 46576) (figura 8.6) i un fragment de plint amb fragments d'un peu nu d'una peça de dimensions més petites que la natural en marbre, probablement, de Tasos (MNAT 46577)⁶³ (figura 8.7).

⁵⁸ Número 128 del catàleg de la tesi doctoral, Navarro, 1980. Fotografies de detall abans de l'extracció a càrrec de P. M. Berges (Navarro, 1979, làmina LXVIII,1-3). Vegeu el capítol 6.

⁵⁹ Dotze centímetres en el punt de contacte amb el receptacle i 44 cm a l'altre extrem; la profunditat en relació al paviment de l'estany també oscil·la entre 53 i 71 cm.

⁶⁰ TS Africana A (Lamboglia 3 i 23), TS Africana C i Cuina Africana Ostia III, 267 i Ostia I, 261. L'adscripció dels fragments és dubtosa per l'elevat grau de fragmentació.

⁶¹ UE 29 del sector "T[ermes] S[uperiors] 5015".

⁶² Vegeu el capítol 7.

⁶³ Vegeu el capítol 8.

Figura 2.33. Vista des del sud dels àmbits 1.13-14 (Arxiu MNAT).

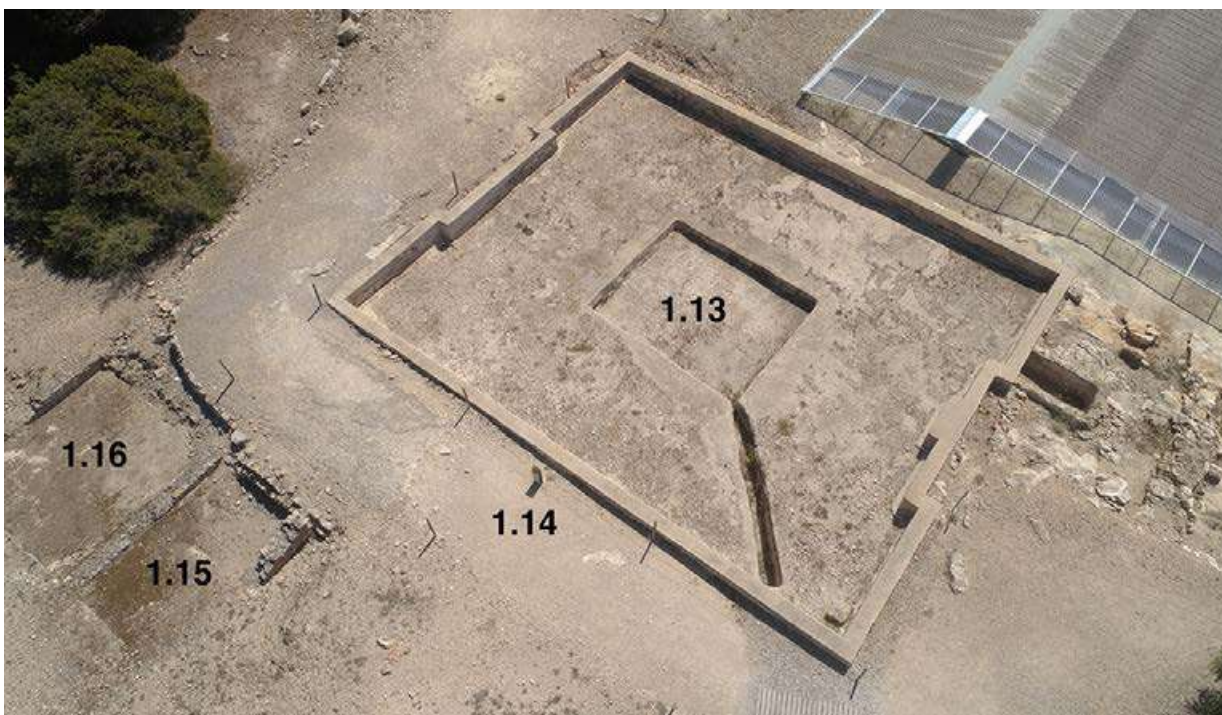

Figura 2.34. Vista aèria dels àmbits 1.13-14, 1.15 i 1.16 (Arxiu MNAT / R. Perdomo).

Pel que fa als elements marmoris,⁶⁴ d'aquest sector procedeixen un seguit de fragments de fustos llisos de marbre —un d'ells de tipus *pavonazzeto*— (F5) suposadament relacionats amb el pòrtic del peristil (figura 5.18). També en van recuperar fragments de fustos de columna amb estriat vertical i helicoidal en marbre tipus *pavonazzeto* (F4) idèntics als que es van recuperar en els nivells d'enderroc del corredor **2.1** (figures 5.16-5.17); arquitraus amb (A1) i sense bossell (A2) (figures 5.20-5.22) i petites

⁶⁴ Vegeu el capítol 5.

motllures de marbre blanc.⁶⁵ La presència de fragments de capitells de columna en pedra calcària (C6) (figura 5.32) similars als de *Luni-Carrara* de la galeria porticada (C5) (figura 5.30) o els fragments de capitells de columna en marbre, també amb similituds amb els capitells de *Luni-Carrara* però més esquemàtics i de dimensions més petites (C7) (figura 5.33), suggereixen la transformació d'aquest espai en època tardoromana i visigoda. D'aquest període es documenten també fragments de capitells de columna de talla molt matussera en pedra calcària (C8) (figura 5.34), capitells de lesena en *brocatello* (C12) (figura 4.40) i fragments de fustos estriats de marbre (F9) (figura 5.48). Les estructures documentades dins de l'estany amb una funció ja no hidràulica i d'interpretació funcional complexa indiquen el moment final d'ús de l'àmbit.

Àmbits 1.15 - 1.16

Aquestes estances, excavades per P. M. Berges (1977a, figura 1, 5), s'obrien al braç occidental del pòrtic del peristil (1.14) (figures 2.17, 2.31 i 2.34). L'àmbit 1.16, millor conservat, mesura 4,51 x 4,34 m, mentre que l'estança 1.15 se situa a l'entorn de 4,50 x 4,25 m. Només se'n conserven les fonamentacions. En el mur nord-oriental de l'àmbit 1.16 s'aprecia una obertura d'aproximadament 50 cm d'amplada, formada per un carreu, al nord-oest, i l'empremta d'un altre, al sud-est, que podria estar relacionada amb un sistema de calefacció. Aquesta interpretació es podria corroborar amb la presència, en el mur nord-est, d'una petita obertura. Aquests àmbits es lliuraven a una fonamentació feta amb pedres irregulars lligades amb argila que delimitava l'angle nord-oest del pòrtic del peristil.

Àmbit 1.17

Àmbit rectangular d'aproximadament 8,15 x 5,45 m proper al corredor del peristil (figures 2.8, 2.17, 2.35, 2.36, 2.45 i 2.46). L'angle occidental d'aquesta sala era una de les poques estructures que aflorava abans d'iniciar-se les excavacions arqueològiques (3,15 m d'altura en relació amb la preparació conservada del paviment). La part no visible va ser excavada per P. M. Berges entre els anys 1967 i 1969 (Berges, 1977a, figura 1, 6). Durant la neteja dels murs es van descobrir les empremtes d'un revestiment parietal d'*opus sectile*⁶⁶ que combinava peces de marbre i de pasta vítria de colors variats (S1).⁶⁷ Segons P. M. Berges, l'estança es va construir en el segle III sobre una sala anterior (Berges, 1977a, 33).

La primera estructura documentada correspon a un dipòsit rectangular (4,75 x 3,41 m) que s'estenia també pels àmbits 1.18 i 1.19. A l'àmbit 1.17 es troba el mur de tancament occidental. Es tractava d'una estructura subterrània construïda amb murs de 60 cm d'amplada encofrats en *opus caementicium* i revestida, tant a l'exterior com a l'interior, amb una capa d'*opus signinum*. En una segona fase, a l'oest d'aquest dipòsit, es construï una estança, delimitada al sud-est i el nord-est per murs de pedres irregulars lligades amb morter de calç, que estava pavimentada amb una capa d'*opus signinum*. Posteriorment s'alçà una estructura de la qual es conserven tres carreus del Mèdol-Soldó⁶⁸ que delimitaven un espai rectangular, pavimentat amb una capa d'*opus signinum* (1,4 m d'amplada i més d'1,74 m de longitud conservada). En els carreus s'aprecien una sèrie de encaixos que suggereixen que es devia tractar de llindars reutilitzats. Els carreus sud i est estan alineats amb els murs anteriors. Ara com ara, no queda clara la funcionalitat d'aquesta estructura.

Posteriorment es va construir l'àmbit 1.17. Aquesta sala estava pavimentada amb un *opus sectile* del qual només tenim la preparació i les empremtes de les plaques. Els murs estan fets amb *opus caementicium* encofrat de pedres irregulars lligades amb morter de calç amb grava i fragments

⁶⁵ Amb una banda, un *cyma revers*, un llistell i un *cyma recte* (P1), amb un ½ bossell, un llistell, un *cyma revers*, un llistell i un *cyma revers* (P2), amb una banda, un *cyma recte* i una banda (P9), amb mig bossell (P11) i amb quart de bossell, un llistell, un *cyma recte* i una banda (P12). Pel que fa a les bases, se n'han identificat de columna en pedra calcària (B5) i de lesena en marbre blanc (B7).

⁶⁶ "Sus paredes descarnadas, de hormigón, nada nos dicen hoy del rico revestimiento de mosaico de *opus sectile*, es decir de un fino mosaico hecho con plaquitas marmóreas y de pastas vítreas de llamativos colores, cuyas huellas todavía alcanzamos a descubrir al efectuar la limpieza de los muros" (Berges, 1977a, 33).

⁶⁷ Vegeu el capítol 6.

⁶⁸ Manca el carreu que devia tancar l'extrem nord-oest. Aquesta estructura es construï després de la destrucció de la estança prèvia.

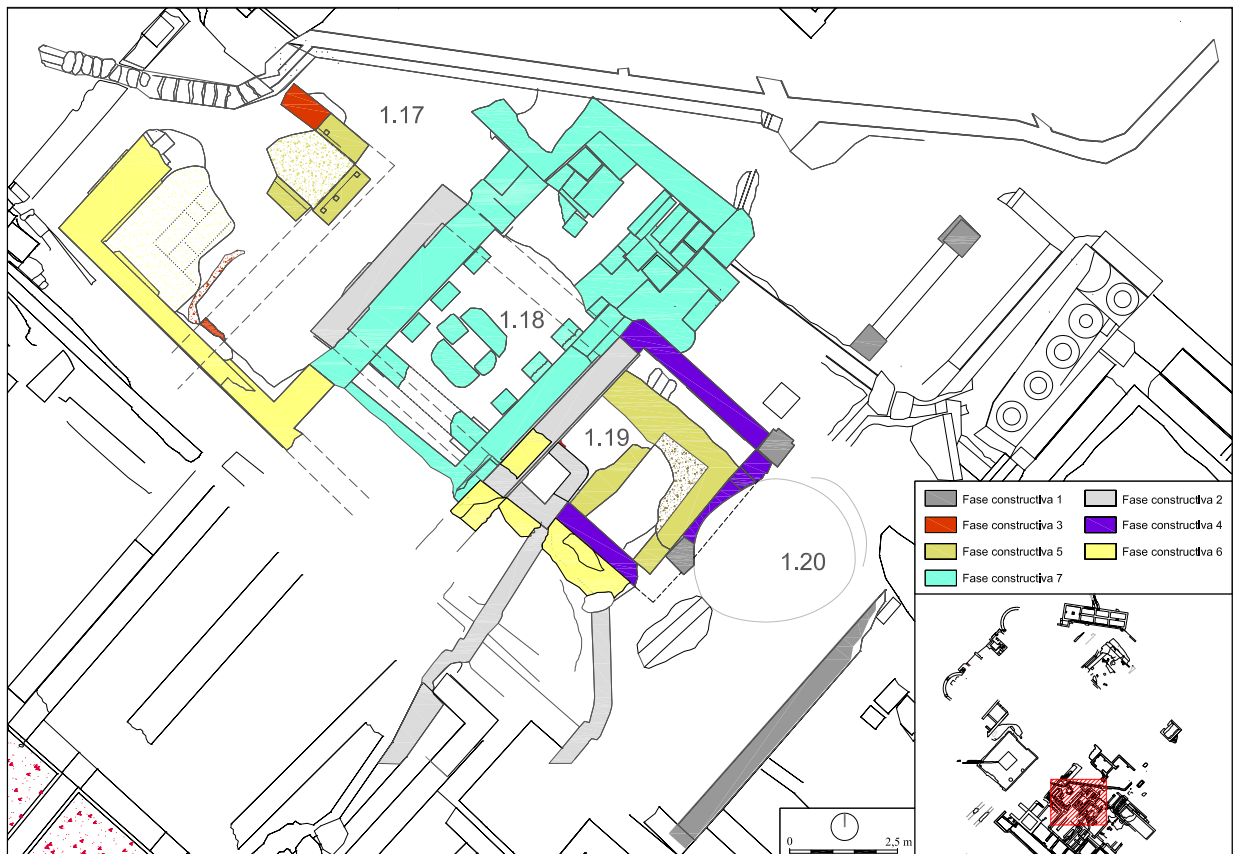

Figura 2.35. Planta per fases constructives dels àmbits 1.17-1.20 (J. Sánchez/Arxiu MNAT).

Figura 2.36. Vista des del nord de l'àmbit 1.17 (Arxiu MNAT).

reutilitzats de paviments d'*opus signinum*, una característica pròpia d'aquesta fase constructiva. La cara interna dels murs estava revestida —si més no, la base— amb un placat de marbre del qual es conserven restes de les grapes de ferro de subjecció.⁶⁹ Els murs que delimitarien per l'est aquest àmbit no es defineixen amb claredat. S'accediria a través d'una porta localitzada al mur nord-oest, de 2,77 m d'amplada, que era travessada per una canalització que gira cap a l'est per desguassar en un canal principal orientat oest-est. En relació amb aquesta fase constructiva hi hauria un altre àmbit al sud-est, del qual només es va documentar l'arrencament del mur sud-occidental, amb continuïtat cap al sud del mur meridional.

Àmbit 1.18

Aquest àmbit de planta rectangular, excavat a inicis de l'any 1969 (Otiña, 2005, 58), va ser identificat en planta en les excavacions del 1953 al sud de la canalització principal⁷⁰ (figures 2.17, 2.35 i 2.37). Aproximadament en el centre de l'estança, es va localitzar un pou que, segons P. M. Berges, es podria datar en els segles III-IV amb arguments que desconeixem (Berges, 1977a, 33, figura 1, 6).⁷¹ Els materials conservats d'aquest àmbit corresponen a dos estrats (I i II) que devien farcir l'estança (Otiña, 2005, 58-63).⁷² Cap indicació fa referència a materials procedents de l'interior del pou, si exceptuem el segell ja esmentat. L'escassetat de la mostra i el desconeixement de la naturalesa formativa dels estrats obliga a mantenir una certa prudència en la datació, posterior en tot cas al segle v.

Inicialment es devia tractar d'un àmbit soterrat (dipòsit?) al qual s'accediria a través d'unes escales situades a l'extrem septentrional, en perpendicular a l'eix longitudinal de l'estança. Es conserven quatre esglaons fets amb blocs de pedra del Mèdol-Soldó. El superior n'amplia la superfície en un moment posterior amb la col·locació d'un llindar reutilitzat (90 cm d'amplada de porta), del mateix tipus de pedra. Els dos esglaons de base estan tallats en un mateix bloc amb traces de revestiment hidràulic en un dels angles. L'esglaó inferior enllaçava amb un passadís (3,06 m de llargada per un metre d'amplada) que s'obria a l'esquerra, flanquejat per dues robustes estructures de carreus de pedra del Mèdol-Soldó i *opus caementicium* que sostenien la volta, també de carreus, que feia de coberta. A través del passadís cobert amb arc de carreus, s'accedia a un àmbit rectangular (4,81 x 3,10 m) parcialment retallat a la roca i dotat de quatre arcs torals de pedra del Mèdol-Soldó que sostenien la volta.

En el centre de l'àmbit, s'ubica un pou circular excavat a la roca de 12 m de fondària, amb el brocal quadrangular (60 x 67 cm), delimitat per carreus de pedra del Mèdol-Soldó. Dins del pou⁷³ va aparèixer el segell de *Caius Valerius Avitus*⁷⁴ (MNAT 45427) (6,8 cm de diàmetre) (Berges, 1970a, 149, làmina 9) (figura 11.1) i fragments d'una estàtua del deu Pan (plint i pota esquerra) en, probablement, marbre de *Luni-Carrara* (MNAT 46559) (figura 8.3).⁷⁵ Aquest àmbit es devia construir posteriorment a la darrera fase de l'àmbit 1.17, ja que la construcció del mur nord-oest va implicar el desmuntatge parcial del mur de tancament sud-oest del primer.

⁶⁹ En el mur meridional les grapes estarien a 13 cm del paviment i en el septentrional, a 43 cm.

⁷⁰ Descrita com una "plataforma irregular de sillares" i morter sobre la qual recolzaven uns murs, aparentment d'una fase posterior (Sánchez, 1971). Més a l'est, es va localitzar un carreu de pedra del Mèdol-Soldó (160 x 45 x 28 cm) i un mur adossat en relació a un àmbit no delimitat al costat de les cubetes de l'àmbit 1.23 i de l'àmbit 1.22.

⁷¹ "Al este de esta gran sala termal [1.13-1.14] ha aparecido un pozo excavado en la roca, de 12 m de profundidad, que en época romana sin duda tendría agua más o menos abundante, a juzgar por el gran brocal allí construido. El pozo se halla ubicado en una habitación rectangular a nivel inferior de las habitaciones circundantes y cubierto con bóveda sobre fuertes arcos dovelados, de los que se conservan los arranques." (Berges, 1970a, 142; 1970b, 84).

⁷² El nivell superior (I) es caracteritza per una elevada residualitat i heterogeneïtat dels materials i només es pot destacar la presència de ceràmica grollera reduïda de la forma Oc/Gre/2.5 (Otiña, 2005, figura 13.3) datable probablement en els segles VI-VII (Macias, 1999, 133-134). En l'estrat II predomina la ceràmica grollera reduïda (especialment la forma Oc/Gre/23; també hi són presents les formes 5, 10, 11 i 28) que suggereix una cronologia dels segles VI-VII. També es pot considerar significativa la presència d'un fragment de TS Africana de la forma Hayes 99 (segle VI) i un fragment d'àmfora africana del tipus Keay 61A (segles VI-VII).

⁷³ Datat posteriorment per P. M. Berges.

⁷⁴ RIT 923, *C(ai) Valeri Aviti / August - tobri - ga* (Alföldy, 1975). Vegeu els capítols 4 i 11.

⁷⁵ L'any 1996 es va localitzar un fragment de la pota dreta en els nivells d'enderroc de l'àmbit 2.5. Vegeu el capítol 8.

Figura 2.37. Vista des del sud de l'àmbit 1.18 (Pito Latova/Ministerio de Cultura).

Àmbits 1.19-1.20

És un àmbit de delimitació imprecisa situat entre **1.18** i **1.21** excavat per P. M. Berges (1977a, figura 1, 7) (figures 2.17, 2.35, 2.38 i 2.39). La primera evidència constructiva documentada correspon a un pòrtic (**1.20**) del qual es conserven quatre pilars fets amb carreus de pedra del Mèdol-Soldó (60 x 70 cm, 64 x 65 cm i 68 x 64 cm) separats uns 2,55 m i recolzats sobre un bloc de base del mateix material. El pòrtic devia tenir una amplada de 3,7 m i estava delimitat al sud-est per un mur de pedres irregulars lligades amb argila. Aquest conjunt (atri/peristil?) formaria part, possiblement, del nucli central de la vil·la del segle I dC i articularia aquesta part de l'edifici. No s'han documentat més evidències d'altres possibles braços del pòrtic, ni la continuïtat cap al nord.

En una fase posterior es devia construir el dipòsit ja descrit a l'àmbit **1.17**. Al costat sud-est d'aquesta estructura hidràulica es localitza l'àmbit **1.19**, a l'interior del qual es van documentar una sèrie d'estructures d'interpretació complexa. La primera activitat constructiva correspondria al revestiment en *opus signinum* del parament meridional del dipòsit de l'àmbit **1.17**. Posteriorment s'aixecaria, lliurant-se a l'extrem sud-oest del mur, un petit dipòsit (1,75 m x 90 cm, mesures exteriors) vinculat, possiblement, amb l'anterior i amb les canalitzacions que, travessant les estances **1.26** i **1.27**, haurien conduït l'aigua fins al projecte inicial de banys meridionals (**6**) de la vil·la del segle II. A la canalització més oriental desguassava un canal revestit en *opus signinum* fet de pedres lligades amb morter de calç. L'espai que s'obria al sud-est es va pavimentar amb una capa de morter de grava associada a una canalització de tècnica similar, però d'origen i destinació incerts.

La següent fase constructiva és el tancament d'aquest espai i la formació d'un àmbit quadrangular amb una entrada al sud-est a través d'un llindar fet amb un bloc de pedra del Mèdol-Soldó. La construcció d'aquesta estança, d'interpretació indeterminada, suposà el tancament de l'extrem sud-oest del pòrtic anterior. Posteriorment, dins d'aquest àmbit es va alçar una plataforma amb paviment de morter de calç que es podria interpretar com un possible dipòsit o estany. Aquest procés es va completar amb la construcció al costat sud-oest d'una estructura indeterminada per sobre de la coberta del canal occidental que es dirigiria als banys meridionals (**6**). La darrera fase documentada a l'àmbit **1.20**, d'època medieval o moderna, correspon a un forn de calç revestit amb murs de pedres irregulars de calcària rubefactades.

Figura 2.38. Vista des del sud dels àmbits 1.19-1.20 (Arxiu MNAT).

Àrea 1.21

Aquesta àrea poc definida s'estén pel pendent oriental de la plataforma superior (figures 2.17, 2.39 i 2.40). Va ser excavada entre el 1967 i el 1969 i actualment encara es poden veure murs i paviments corresponents a diverses fases (Berges 1970a i 1977a, figura 1, 7). Les primeres evidències estarien relacionades amb la construcció del mur de tancament sud-oriental de la galeria de l'àmbit precedent i amb un seguit de murs construïts amb pedres irregulars lligades amb argila que definirien un conjunt imprecís d'àmbits. El mur sud-occidental sembla actuar com a límit de la terrassa on s'alçava la plataforma superior de la vil·la, com suggereix el marcat canvi de cota en relació amb les estances situades més al sud, a un nivell inferior.

Posteriorment es va construir una estructura de pedres irregulars lligades amb morter de la qual només s'ha pogut documentar un tram a l'est del mur de la galeria. Aquesta estructura, relacionada amb un mur situat al nord, es devia construir en paral·lel al mur de tancament sud-est de la galeria del àmbit 1.20. En una fase posterior, s'aixecaria un mur en *opus caementicium* amb una obertura de 60 cm per construir un arc de maons lligats amb morter de calç. Aquest mur delimitava dos àmbits calefactats pavimentats amb una capa de morter i graves on recolzaven les *pilae* d'un hipocaust. El més occidental ocupava la galeria porticada de la fase precedent.

La revisió dels materials conservats al MNAT amb l'etiqueta "ángulo superior" (sense indicació estratigràfica), procedents d'aquesta àrea, estan relacionats amb la sivella visigòtica de bronze publicada per P. M. Berges (Berges 1970a, làmina IX; Otiña, 2005, 160).⁷⁶ Entre els materials ceràmics podem destacar àmfores nord-africanes dels tipus Keay 61A i 62A, Cartago 58 i Globular, contenidors que es daten en els segles VI-VII. A l'arxiu del MNAT es conserva una fotografia datada l'any 1976 amb un enterrament de lloses⁷⁷ que es pot situar en aquesta àrea de manera imprecisa.

⁷⁶ A partir de la informació facilitada per F. García i V. Simó, col·laboradors de P. M. Berges.

⁷⁷ Amb l'anotació "originals facilitats per un amic d'en Victor Simó", "Els Munts. Excavacions de les habitacions adossades a l'ambulacre. Any 1976(?)".

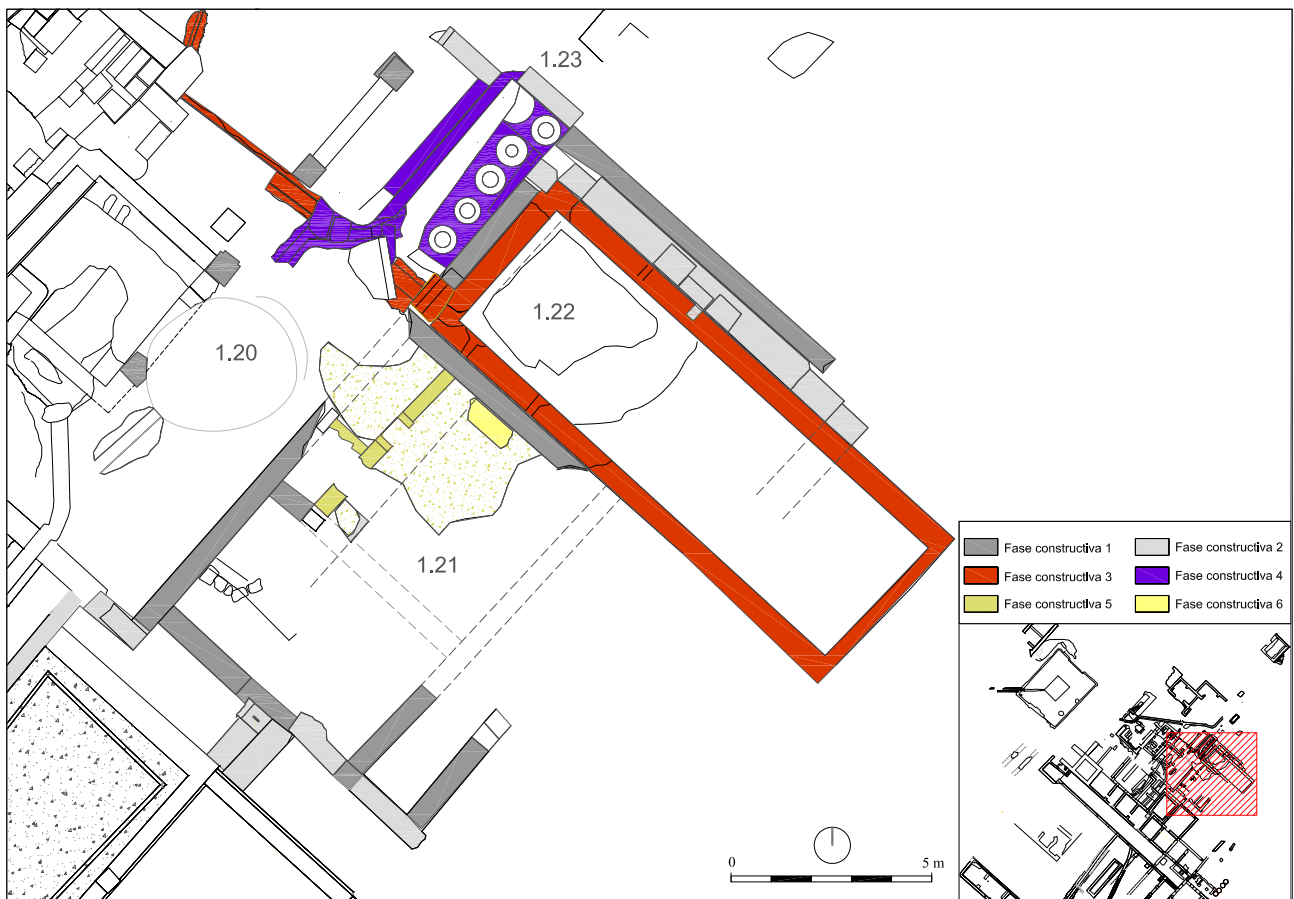

Figura 2.39. Planta dels àmbits 1.20-1.23 indicant fases constructives (J. Sánchez/Arxiu MNAT).

Figura 2.40. Vista des de l'est de l'àrea 1.21 (J. A. Remolà/Arxiu MNAT).

Figura 2.41. Vista des de l'est de l'àmbit 1.22 (J. A. Remolà/Arxiu MNAT).

Àmbit 1.22

Àmbit rectangular (cisterna) que mesura internament 12,50 x 3,65 m, parcialment excavat a la roca i amb una complexa evolució arquitectònica (figures 2.17, 2.39 i 2.41). Aquesta estança va ser excavada l'any 1969 per P. M. Berges (1970a i 1977a, figura 1, 7). En l'estrat inferior, “de destrucció e incendio, encontramos *in situ* unas argollas de hierro, conteniendo, una de ellas, entre el material oxidado los huesos del talón de una persona y al lado fragmentos de cráneo calcinados” (Berges, 1970a, 142). En tots els paraments són encara evidents els efectes d'un foc intens. D'acord amb aquestes dades i amb el fet que l'estança estava, segons ell, “rodeada por un doble y triple muro, sin ninguna abertura” (Berges, 1970a, 142), conclou que es tractava de la “cárcel o celda de castigo destinada posiblemente a los esclavos revoltosos de la villa” (Berges, 1970a, 142).

Tot i que els indicis arqueològics indiquen que, en la darrera fase —contemporània al moment crític de finals del segle III— aquest àmbit soterrat s'havia destinat a usos punitius, l'anàlisi arquitectònica suggereix que inicialment havia tingut una funció hidràulica. En un primer moment es tractava d'un àmbit de 5,6 m d'amplada que s'obria a la galeria de l'àmbit 1.20, fet amb murs de pedres irregulars lligades amb argila. D'aquesta fase no disposem d'indicis de pavimentació ni d'eventuals murs de compartimentació. Al parament meridional del mur de tancament nord d'aquest àmbit es lliurava una primera cisterna de la qual només es manté el mur septentrional, de 9,85 m de llargada conservada, fet en *opus caementicium* reforçat amb grans carreus de pedra del Mèdol-Soldó i revestit amb *opus signinum*. En el centre es poden observar evidències d'una porta que permetia l'accés, des de la part superior, a aquest dipòsit soterrat.

Posteriorment, la cisterna s'amplia amb la construcció d'un mur perimetral en *opus caementicium* encofrat de filades regulars que es lliurava als murs de tancament sud-oest i nord-oest de l'àmbit inicial i al mur de tancament nord del dipòsit precedent. Aquesta nova estructura funcionava també com a banquetta del dipòsit per poder circular perimetralment per la part superior. L'accés es localitzava a l'angle sud-oest, tal com indica un llindar de pedra del Mèdol-Soldó amb els encaixos pels brancals i el pestell. L'aigua entrava per aquest mateix angle a través d'una canalització, l'origen de la qual no s'ha

Figura 2.42. Vista des del nord de l'àmbit 1.23; al fons a la dreta, el mur de límit de l'àmbit 1.17; a l'esquerra, l'àmbit 1.22 (Arxiu MNAT).

pogut determinar.⁷⁸ Al fons de la cisterna, completament excavada per P. M. Berges, no es conserven fragments del paviment hidràulic. Al nord-oest s'aprecia un retall quadrangular a la roca que es podria relacionar amb la regularització del fons d'una de les fases de la cisterna.

Els materials conservats als magatzems del MNAT corresponen a quatre estrats (I-IV) de cronologia aparentment uniforme i formats per l'enderroc de la coberta a partir de la segona meitat del segle III. El material de l'estrat inferior (IV) es redueix a uns pocs fragments de Cuina Africana. Per sobre s'estenia l'estrat III, identificable amb el nivell d'incendi esmentat per P. M. Berges,⁷⁹ mentre que l'estrat II, relacionat amb l'enderroc de la coberta, correspon a un moment posterior.⁸⁰

Àmbit 1.23

Aquest àmbit, de difícil delimitació, destaca per un conjunt de sis piques revestides d'*opus signinum* —“pequeños depósitos de hormigón para fines industriales”— adossades a l'angle de l'estança (Berges, 1970a, 142 i 1977a, figura 1, 7) (figures 2.17, 2.39 i 2.42). Una estructura similar a la documentada a la veïna vil·la romana del Moro en una estança situada al braç occidental del peristil de la vil·la altoimperial (Remolà, 2003 i 2008). Es poden interpretar com a cubetes de decantació per a l'elaboració de vi o oli (Peña, 2010) o com a recipients per netejar roba (*fullonica*) en l'àmbit domèstic.

Aquesta estança es localitza a l'extrem nord de la galeria porticada de l'àmbit 1.20, adossada al mur sud-est i a un mur de pedres irregulars lligades amb morter i revestit amb el mateix material, que

⁷⁸ Aquesta canalització va quedar inutilitzada quan es construí la cambra subterrània amb el pou de l'àmbit 1.18.

⁷⁹ Format principalment per ceràmica de cuina africana (predominantment cassoles Ostia III, figura 267 i plats-tapadores Ostia III, figura 332) i TS Africana A (formes Lamboglia 3A, 3B i 3C) i C (formes Lamboglia 40bis i 41) (Otiña, 2005, 50-54). Entre el material destaquen cinquanta-sis fragments d'ossos humans amb clares evidències d'exposició al foc (Otiña, 2005, 53).

⁸⁰ Presència de TS Africana A de les formes Lamboglia 3a, 3c i 9a i TS Africana C dels tipus Lamboglia 40, 40bis, 41 i 50, 55 (Otiña, 2005, 46-48), característiques del segle III. No obstant això, la localització d'un fragment de ceràmica grollera amb nanses horitzontals suggeriria una datació a partir del segle IV-v.

la tanca pel nord-est. També al nord, s'observen les restes d'un gran carreu de pedra del Mèdol-Soldó que devia formar part d'un llindar d'entrada a aquesta galeria en una fase posterior. Aquesta nova estança quedava delimitada al nord-oest per un mur de 35 cm d'amplada fet amb pedres irregulars lligades amb argila, amb el parament oriental revestit amb *opus signinum*. A l'extrem nord es van construir dues piques en *opus caementicium* revestides amb *opus signinum*. A aquestes dues es va adossar un petit dipòsit rectangular (1,91 m de longitud i una amplada aproximada de 60 cm) igualment amb revestiment d'*opus signinum*. Dins d'aquesta mateixa fase podem incloure un canal que penetra pel sud-oest.

Aquest àmbit es va reformar amb la construcció de quatre piques més que es lliuraven al mur de tancament sud-est. Prèviament es va enderrocar el dipòsit rectangular i, possiblement, el canal de la fase precedent. Amb aquesta modificació, les piques passen de dues a sis (amb un diàmetre màxim d'entre 74 i 77 cm). Finalment, es construí un canal obert, elevat sobre un muret de 30 cm, que resseguia en paral·lel el mur nord-oest. Per construir-lo es va haver d'enderrocar la pica de l'angle nord-oest.

Àmbit 1.24

Àmbit situat a l'extrem oest del conjunt d'estances que s'obrien a la galeria porticada de la façana meridional, a prop del peristil de la planta principal (1.13-1.14) (figures 2.17, 2.43 i 2.44). Excavat íntegrament per P. M. Berges (1977a, figura 1, 6). Des del punt de vista constructiu, la primera evidència correspon a un mur de pedres irregulars lligades amb argila, parcialment identificat en planta, adossat al mur occidental de l'àmbit 2.3. A continuació es va construir el mur oriental, fet amb pedres irregulars lligades amb morter (53 cm d'amplada), i un altre, de característiques similars, del qual només és visible part de l'angle nord-oest, que girava cap al sud-est i tancava l'àmbit pel nord. A aquest es lliurava, perpendicularment, un altre mur de les mateixes característiques constructives.⁸¹

L'àmbit estava compartimentat en dues estances separades per un mur de 40 cm d'amplada construït amb blocs de pedra del Mèdol-Soldó lligats amb morter, parcialment rubefactats, que es lliurava perpendicularment a l'estructura de la primera fase. A aquest mur, del qual només es conserva una filada, es lliurava pel nord a una estructura de morter de 15 cm d'amplada. La darrera evidència constructiva d'aquest sector correspon a un mur fet de pedres lligades amb morter de 30 cm d'amplada i 55 cm d'altura conservada, que es va aixecar sobre una banqueteta de característiques similars. Aquest mur pot estar relacionat amb l'angle conservat gairebé complet a l'àmbit 1.17, situat en paral·lel a 1,5 m de distància. Aquesta estructura també tancava l'àmbit 1.25.

Àmbit 1.25

Àmbit, situat a l'est de l'anterior, que mostra una seqüència constructiva similar (Berges, 1977a, figura 1, 6) (figures 2.17, 2.43 i 2.45). L'estructura més antiga documentada correspon a un mur de 55 cm d'amplada i més de 83 cm d'altura conservada que tancava l'àmbit pel sud-est. Aquest mur es va alçar a base de filades regulars de pedres lligades amb argila sobre una fonamentació de 49 cm d'altura. A aquesta mateixa fase correspon un altre mur, construït amb la mateixa tècnica i orientació, situat a l'angle nord-oest, que defineix un àmbit (o àmbits) obert al pòrtic de l'àmbit 1.20. En una fase posterior es va construir el mur que tancava pel nord aquest àmbit i l'anterior (1.24).

Àmbit 1.26

L'activitat constructiva d'aquest àmbit es va iniciar amb la construcció de dos murs paral·lels fets a base de filades regulars de pedres lligades amb argila (Berges, 1977a, figura 1, 6) (figures 2.17, 2.43, 2.46 i 2.66). Aquests murs, documentats a la part central de l'àmbit, definien tres estances rectangulars, en sentit nord-oest/sud-est, que estaven obertes al pòrtic de l'àmbit 1.20.

⁸¹ Hipotèticament, es pot suggerir que aquest mur tancava pel sud-oest l'estança pavimentada en *opus signinum* de l'àmbit 1.17.

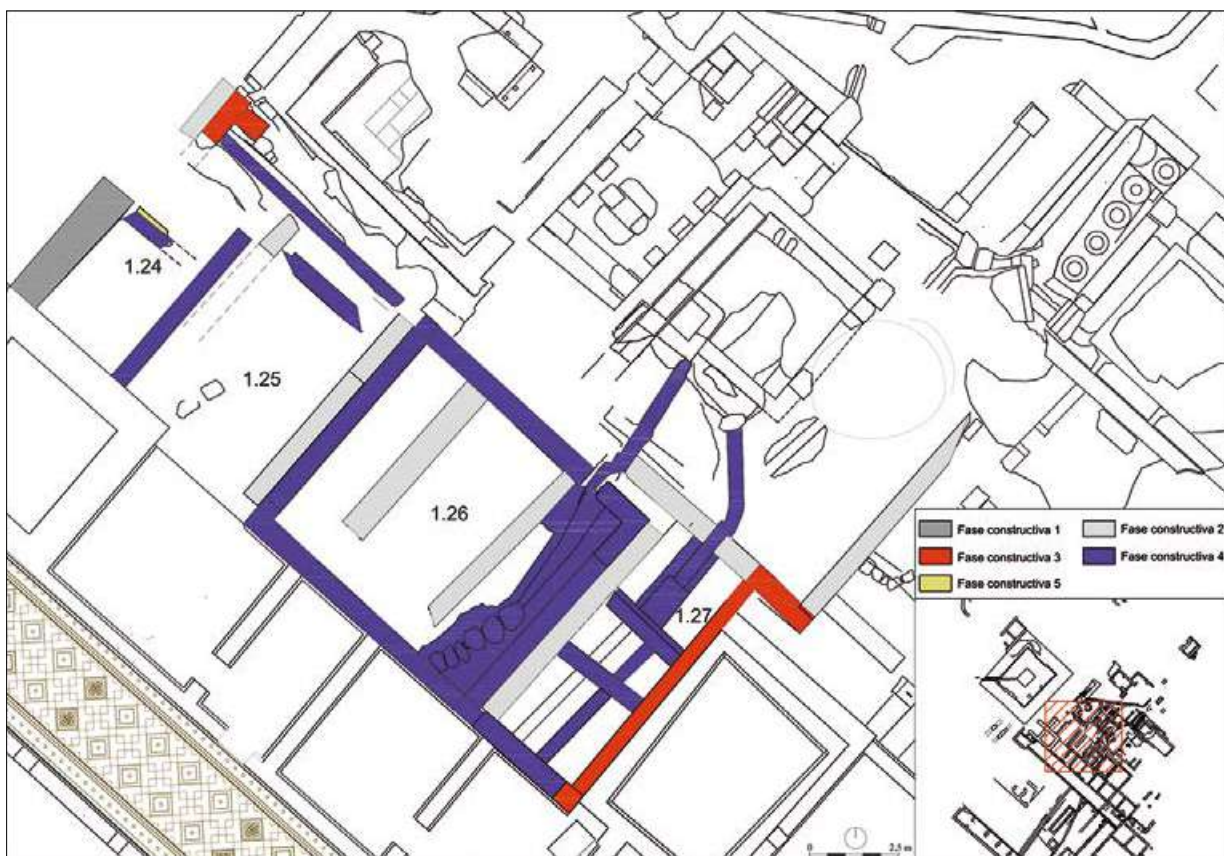

Figura 2.43. Planta dels àmbits 1.24-1.27 indicant fases constructives (J. Sánchez/Arxiu MNAT).

Figura 2.44. Vista aèria des del sud dels àmbits 1.24, 1.25 i 1.26; en primer terme, el jardí (4), a sobre la planta semisoterrada (2) abans de la seva excavació i, dalt, la planta principal (1) (Arxiu MNAT).

En una fase posterior es va construir una gran estança (6,6 x 7,35 m), amb murs d'*opus caementicium* encofrats, reforçats amb grans carreus de pedra del Mèdol-Soldó als angles. Els carreus són visibles a la part inferior dels murs de tancament occidental, septentrional i oriental, i com a reforç del parament en el meridional. Es tractava d'un dels àmbits principals de la planta noble de la vil·la del segle II. En un moment constructivament posterior, dins del mateix projecte, es construï una canalització de 45 cm d'amplada amb murets laterals de pedres lligades amb morter. L'estructura hidràulica, coberta amb lloses irregulars de pedra calcària, es lliurava als murs de tancament est i sud.

Figura 2.45. Vista des del sud-oest dels àmbits 1.24, 1.25 i 1.26; en primer terme, l'àmbit 2.2 abans de les excavacions dels anys noranta del segle passat (Arxiu MNAT).

Figura 2.46. Vista des del sud de l'àmbit 1.26 abans de les excavacions dels anys 1995 i 1996. Al fons a l'esquerra, l'alçat del mur de límit de l'àmbit 1.17 (Arxiu MNAT).

Figura 2.47. Vista des del nord dels àmbits 1.26 i 1.27 (Arxiu MNAT).

Àmbit 1.27

Àmbit íntegrament excavat per P. M. Berges (1977a, figura 1, 6) (figures 2.17, 2.43, 2.47 i 2.66). La primera evidència documentada és un mur fet a base de filades regulars de pedres lligades amb argila que delimitava per l'est l'estança més oriental del conjunt documentat a l'àmbit 1.26. És possible que aquest mur formés part del sistema de terrasses de la plataforma superior on s'emplaçà la vil·la del segle I dC.

Posteriorment es van construir els murs de tancament meridional i oriental d'un nou àmbit que estava travessat per un canal fet amb murets de maçoneria. Aquest canal es construí en paral·lel a dos murs transversals de l'àmbit, la funcionalitat dels quals no s'ha pogut determinar. Devien actuar com un reforç estructural de l'estança, emplaçada en el límit d'un canvi notable de cota de circulació. Els murs i la canalització són constructivament coetanis d'acord amb les relacions físiques que mantenen. El canal va quedar tallat pel rebaix associat a la construcció de la planta subterrània de la vil·la del segle II.

4.2. Planta semisoterrani (2)

Aquest sector, que s'estén pel vessant sud-occidental de la plataforma superior, inclou un corredor cobert (criptopòrtic) (2.1) que connectava la planta principal de l'edifici (1) amb els banys meridionals (6) i donava accés a les estances de la planta semisoterrani (2.2 i 2.4-2.14), formant la base del cos de façana meridional de la vil·la del segle II⁸² (figures 2.15 i 2.48-2.50). Des de la planta principal (1) s'accedia al corredor a través d'una escala connectada amb una porta situada a l'angle meridional del peristil (1.13-1.14). Al sud de les escales i accessible des del corredor, s'obria una estança que formava un cos lleugerament avançat en relació amb la línia de façana (2.2). Des del corredor, pavimentat amb mosaic i amb les parets estucades i pintades, s'accedia a una bateria d'estances i *cubicula* formats, generalment, per

⁸² Exceptuant l'àmbit 2.3, corresponent a una edificació precedent, que no es va veure afectat pel rebaix de la roca associat a la construcció de la planta semisoterrani. Altres estructures similars es documenten en el sector 4 (4.1).

Figura 2.48. Planta del sector 2 indicant la numeració d'àmbits (J. Sánchez/Arxiu MNAT).

cambrà i avantcambrà. Aquesta distribució es va alterar posteriorment —allí on l'estat de conservació i la documentació permeten observar-ho— amb el segellat de portes i l'obertura de portes noves i la transformació d'una de les estances en cisterna (2.9). Per l'altre extrem enllaçava a través d'unes escales amb un altre tram de corredor perpendicular —en part tancat (fins a la façana meridional del *triclíni*, 3.2-3.4) i en part porticat (3.1)— que conduïa fins als banys meridionals (6).

Les primeres excavacions documentades es van dur a terme a finals de la dècada dels seixanta del segle xx a l'extrem més oriental, a l'entorn del lloc on es van descobrir quatre mosaics l'any 1948 (2.1 i 3.3-3.4) (Berges, 1970a i 1977a). En aquesta etapa inicial també es va excavar una rasa obliqua travessant 2.1, 2.5 i 2.6 ("zanja estucos", 1968) i sondeigs als àmbits 2.4 i 2.8. També van ser objecte d'intervenció arqueològica, total o parcial, els àmbits 2.2, 2.9-2.14 i l'àrea 2.15. A mitjan anys noranta del segle xx, les actuacions arqueològiques es van concentrar, principalment, en el corredor del criptopòrtic (2.1) i en sis de les estances annexes (2.3-2.8) (Macias, Ramón, 1999; Tarrats *et alii*, 1998a i b i 2000).⁸³ Els resultats van ser espectaculars, ja que van posar al descobert el que quedava de la pavimentació en mosaic del corredor i diverses estances que conservaven gran part de l'alçat i del revestiment pictòric.

Àmbit 2.1

Corredor semisoterrani (criptopòrtic) d'uns 39,5 x 3,6 m amb un tram d'escales a l'extrem occidental, que el connectava amb la planta noble de l'edifici principal (1), i un altre tram, a l'extrem oriental, que enllaçava amb el tram de pòrtic (3.1) que conduïa fins als banys meridionals (6). Al llarg del recorregut, en el mur septentrional, s'obrien les portes de les diverses estances d'aquesta planta (figures 2.48 i 2.49).

⁸³ De la publicació de l'any 1998 es va fer una tirada a part a càrrec de l'Ajuntament d'Altafulla.

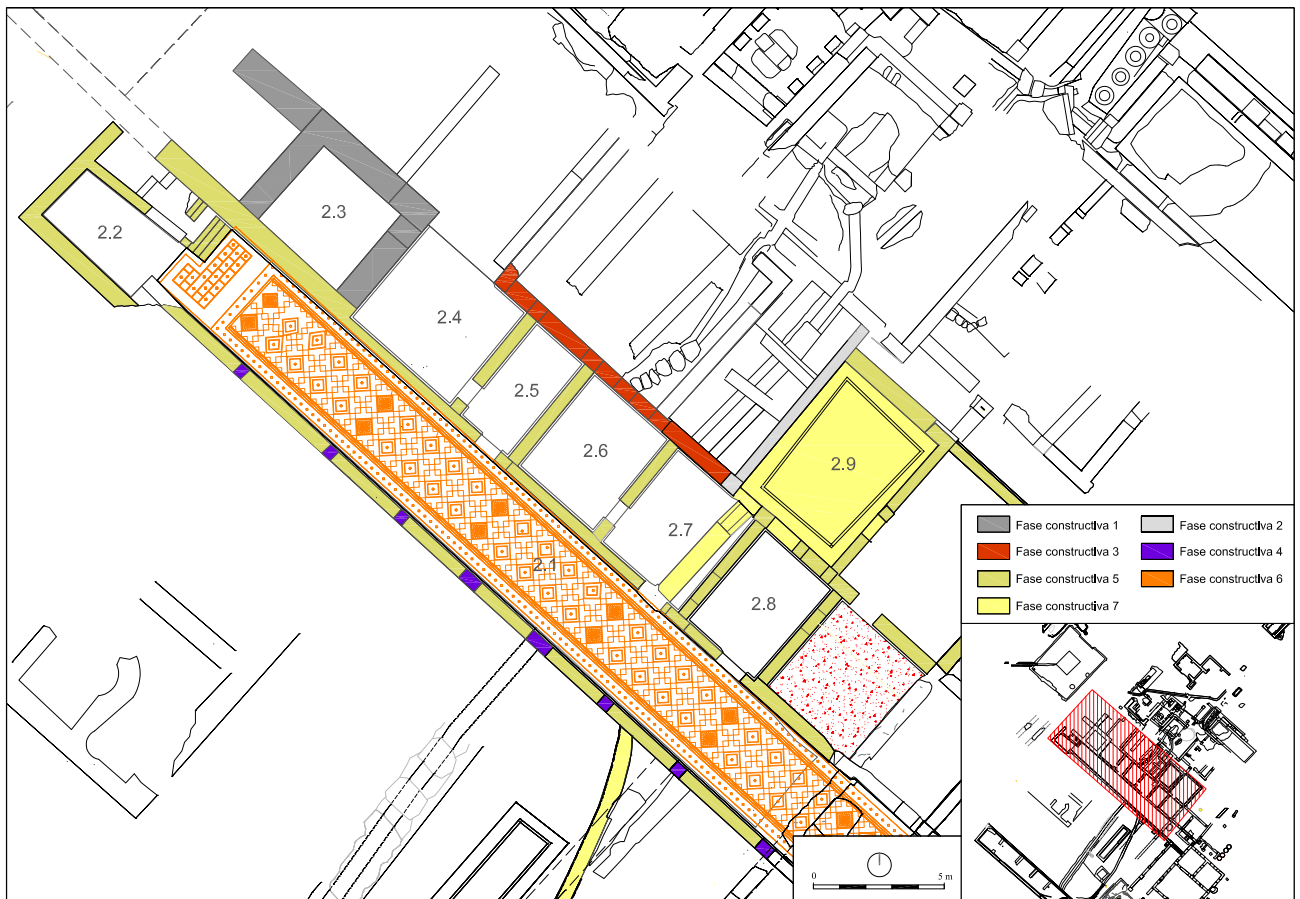

Figura 2.49. Planta parcial dels àmbits 2.1-2.9 indicant les fases constructives (J. Sánchez/Arxiu MNAT).

Figura 2.50. Planta parcial dels àmbits 2.10-2.14 indicant les fases constructives (J. Sánchez/Arxiu MNAT).

Figura 2.51. Vistes de la premsa documentada l'any 2004 sota el mosaic (M3) del corredor 2.1 i de la premsa localitzada en les excavacions dels anys setanta del segle passat (àrea 2.15) (J. Sánchez/Arxiu MNAT).

El tram de mosaic de l'extrem oriental del corredor es va posar al descobert parcialment l'any 1948.⁸⁴ Els aproximadament dotze metres de mosaic es van extreure abans de l'hivern del 1967 (Berges, 1970a, 140 i 1977a, figura 1, 9), moment en que també es van excavar una sèrie de sondejos per verificar la continuïtat del mosaic cap a l'oest⁸⁵. Va ser identificat com el paviment “del ambulacro o corredor que bordea el possible gran peristilo de la villa” (Berges, 1970a, 140).⁸⁶ P. M. Berges considera conjuntament els braços nord i est del corredor (**2.1** i **3.1** = Berges, 1977a, figura 1, 9) i els restitueix com un pòrtic obert al gran jardí que donava accés a les estances adjacents (Berges, 1977a, 34). Sense concretar excessivament el lloc (“parte alta de la villa”), P. M. Berges esmenta la troballa de dos capitells de marbre, “que debieron formar parte del gran peristilo”, idèntics als que es van recuperar en les excavacions del 1995 a l'àmbit **2.1**.

L'excavació en extensió d'aquest corredor i de les estances annexes —tret de l'extrem oriental, molt arrasat i excavat en els anys seixanta del segle xx— es va dur a terme entre el 1995 i el 1997 (sector 4100; Macias, Ramón, 1999). Posteriorment, en la campanya de l'any 2004, es va excavar la seqüència estratigràfica existent per sota de la preparació del tram de mosaic extret a finals del 1967 (Remolà, Sánchez, 2007 i 2011).

L'excavació arqueològica (2004) dels nivells de preparació del tram de mosaic extret l'any 1967 va permetre identificar una fase prèvia a la vil·la del segle II. Es tractava d'una premsa (*torcularium*) d'aproximadament 6 x 4,5 m que s'estenia més enllà dels límits del corredor (figures 2.50 i 2.51). Dins de l'àmbit es va documentar un *lapis pedicinis*,⁸⁷ amb els dos encaixos per encabir els *arbores*, i la base d'*opus caementicium* on es col·locava la massa per espremer (*area*). La resta de l'àmbit s'estenia per sota de les estances de l'extrem oriental del corredor (**2.12**, **2.13** i àrea **2.15**). Els murs que delimitaven la premsa —i altres estructures corresponents a aquesta fase— es van construir amb pedres irregulars

⁸⁴ Mosaic número 1 de la numeració de P. M. Berges 1970a (núm. 123 de la tesi de R. Navarro). Fotografia anterior a l'extracció feta per J. Sánchez Real (Navarro, 1979, làmina LVIII, 2). Vegeu Vegeu el capítol 6.

⁸⁵ Segons la documentació gràfica conservada a l'arxiu del MNAT i dels resultats d'excavacions posteriors (Macias, Ramón, 1999), una de les rases de delimitació creuava en diagonal el corredor i continuava dins l'estança **2.6**.

⁸⁶ “Del mosaico que denominamos nº 1, correspondiente al sector norte del ambulacro del peristilo, ya se habían recuperado 48 m² correspondientes a la zona más peligrosa, pues estaba cubierto sólo por una capa de 20 cm de tierra vegetal. Las catas y sondeos nos han denunciado que este mosaico, (...), todavía conserva bajo una capa de tierra de casi 2 m de espesor unos 30 m lineales (más de 100 m²). La excavación de este sector ha de deparar sin duda agradables sorpresas, ya que sobre el ambulacro puede apreciarse una hilera de habitaciones con los muros estucados y perfectamente conservados.” (Berges, 1970a, 141 i 1970b, 83).

⁸⁷ Bloc de pedra del Mèdol-Soldó de 95 x 84 x 30 cm amb dos encaixos rectangulars de 33 x 20 x 10 cm.

Figura 2.52. Vista des de l'est de l'àmbit 2.1 l'any 1995. A la dreta, les estances pendents d'excavació (Arxiu MNAT).

lligades amb argila que recolzen sobre una fonamentació on es combinen pedres de dimensions més grans. Al nord-est dels *arbores*, situats a l'extrem sud-occidental, es va documentar un altre mur, fonamentat sobre un carreu de grans dimensions, al qual s'adossava una estructura quadrangular d'*opus caementicium* encofrat que es pot interpretar com una altra base per esprésmer situada en una cota més alta que el *lapis pedicinis*.

Pel que fa a la cronologia, les dades són ben escasses. Entre els materials recuperats en els nivells constructius de la premsa destaca un fragment de TS Itàlica que pot situar-ne la formació en època d'August o posterior, probablement ja en el segle I dC. Al sud-est d'aquesta premsa (2.15) —un sector afectat per les excavacions de P. M. Berges— ja s'havien posat al descobert, a un nivell lleugerament inferior, un *lapis pedicinis*, una *area* i un contrapès que indicaven l'existència d'una altra premsa associada a una àrea d'emmagatzematge (*dolia*) annexa. Ara podem posar en relació les dues troballes i començar a definir parcialment en planta aquest sector de la vil·la del segle I. A inicis del segle II, les estructures van ser enderrocades per a la construcció d'un nou edifici, la sumptuosa vil·la aristocràtica d'inicis del segle II.

En el nou projecte, aquest sector esdevé, finalment, un corredor d'uns 39,5 m de llargada i 3,6 m d'amplada mitjana,⁸⁸ resultat de la construcció de la planta semisoterrani (figures 2.49, 2.52-2.56, 3.1-3.7 i 6.2). De tota manera, una anàlisi estructural permet intuir una complexitat constructiva més gran de la que es va plantejar inicialment. Els murs que delimiten el corredor presenten característiques tècniques diverses. El meridional (95/4001), límit septentrional del jardí (4) i situat a la cota més baixa del pendent, està fet amb trams d'*opus caementicium* encofrat —49 cm d'amplada inclosa la capa pictòrica— que es lliuren a pilars de carreus de pedra del Mèdol-Soldó equidistants.⁸⁹ El mur septentrional (95/4002), amb una amplada de prop de 57 cm (inclosa la capa pictòrica), és més heterogeni i combina trams de pedres irregulars lligades amb morter (amb parts aparentment construïdes “a sac”) amb blocs de pedra del Mèdol-Soldó de dimensions i distàncies variables.⁹⁰

⁸⁸ L'amplada oscil·la entre 3,42 m a l'extrem occidental, a l'altura de la base de les escales, i 3,67 m a l'altre extrem, en el darrer punt on es conserva el revestiment pictòric d'ambdós murs.

⁸⁹ La distància entre eixos oscil·la entre 3,5 i 4,6 m.

⁹⁰ Incloent peces recuperades, com un contrapès de premsa fragmentat que podem associar a la vil·la precedent.

Figura 2.53. Vista des de l'est de l'àmbit 2.1 (Arxiu MNAT).

Figura 2.54. Escalles de l'extrem occidental de l'àmbit 2.1; a l'esquerra, vista parcial de l'àmbit 2.2 (Arxiu MNAT).

Figura 2.55. Nivells d'enderroc de l'àmbit 2.1; a l'esquerra la porta d'accés a l'àmbit 2.5 (Arxiu MNAT).

Una anàlisi de les dades d'aquest i altres àmbits adjacents (**1.24-1.27**) ens ha fet plantejar la possibilitat que inicialment el corredor es projectés com un pòrtic obert al gran jardí (**4**). Durant l'execució de l'obra, es va produir un canvi de projecte per incloure una planta semisoterrani que va alterar profundament l'espai (Tarrats *et alii*, 2008). La creació de la planta semisoterrada va requerir el rebaix del pendent natural de la roca per disposar de la altura prevista i d'una superfície regular.⁹¹ Això va fer que la base del mur septentrional sigui, en els punts on aflorava, la mateixa roca retallada, com es pot observar en els brancals de les portes d'accés a les estances més occidentals. Seguint aquesta hipòtesi, el mur meridional és el resultat del tancament dels espais entre els pilars del pòrtic previst inicialment.

Malauradament, el pèssim estat de conservació de l'extrem oriental (**2.11-2.14**) impedeix precisar el nombre total de portes que s'obrien en el mur septentrional (95/4002). Devien ser cinc, més una que donava accés a l'estança de servei (**2.2**) situada al costat de les escales. Tant els llindars (i possiblement les llindes) com els brancals eren de fusta⁹² i les amplades oscil·laven entre 97 cm (**2.8** i, potser, **2.5**) i un metre (**2.7**). L'amplada de la porta d'accés a l'àmbit **2.2** era, inicialment, d'uns 1,39 m, per reduir-se posteriorment fins al voltant d'un metre.

Inicialment, el corredor —i també les estances annexes— es va pavimentar amb una capa de morter de calç d'obra d'entre 16 i 22 cm de gruix.⁹³ Les escales, en la configuració final, tenien una amplada d'1,46 m i els esglaons (se'n conserven set) estaven fets amb blocs de pedra del Mèdol-Soldó retallats en L i col·locats a tocar.⁹⁴ Els quatre esglaons inferiors semblen correspondre a una primera fase que enllaçava, hipotèticament, amb un replà d'on partia un segon tram d'escales. Del segon tram en tenim indicis indirectes tant al mur nord (95/4002) com en els retalls de la roca, amb restes de morter que podien haver format part de la base.

En els paraments del corredor es constata una primera capa pictòrica que es conserva al mur meridional (95/4001) i molt puntualment al septentrional (95/4002), al qual s'obrien les estances, algunes de les quals també amb indicis d'aquesta primera capa pictòrica.⁹⁵ El sòcol s'articulava en plaques decorades amb imitacions marmòries de gran realisme (*giallo antico brecciato* i possiblement *portasanta*) i una zona mitjana en la qual s'alternaven panells amples (fons groguenc)⁹⁶ i interpanells (fons negre). Al mur septentrional es conserven escassos vestigis de la primera fase pictòrica coberts pels esglaons de l'escala inicial. Així, doncs, la primera fase pictòrica del corredor del criptopòrtic s'associava amb el paviment de morter abans esmentat —sobre el qual recolza la base del primer revestiment pictòric— i amb una primera configuració de les escales i de les estances annexes.

Poc després, durant el segon quart del segle II,⁹⁷ es detecta una reforma consistent en la reestructuració de les escales de comunicació amb la planta principal, la pavimentació en mosaic del corredor, l'aplicació d'una segona capa pictòrica al mur septentrional (95/4002) que intenta reproduir l'esquema de la decoració original, conservada al mur meridional (95/4001), i la modificació en la distribució d'algunes de les estances annexes, com ara la porta d'accés a l'àmbit **2.2**. Les escales es van reformar amb l'eliminació de l'hipotètic replà i la modificació del pendent afegint nous esglaons i adaptant els

⁹¹ El pendent natural de la roca en aquest sector davalla en sentit nord-oest/sud-est. El rebaix afectà la part més elevada (àmbits **2.2** i **2.4-2.11**) mentre que a l'extrem més oriental del corredor i les estances **2.12-2.14** s'hi van aportar terres de farciment.

⁹² Tant en els llindars com en els brancals s'observen les empremtes deixades per la fusta en el morter. D'un dels llindars (**2.7**) es conservaven restes cremades de la fusta.

⁹³ En les excavacions arqueològiques del 2004 es va poder observar que la capa de morter s'estenia per sobre tant de la roca regularitzada de l'extrem occidental com de les aportacions de terres del tram més oriental que cobrien les evidències del *torcularium* de la vil·la precedent.

⁹⁴ A partir de blocs quadrangulars de dimensions similars (43 x 58 cm, 43 x 50 cm i 32 x 48 cm). Les contrapetges tenen altures entre 17 i 24 cm i les petges amplades entre 28 i 34 cm). Coincidint amb les escales, el front d'extracció, que havia de quedar ocult sota els esglaons, no es va regularitzar i s'observen les marques dels blocs estrets.

⁹⁵ Sobre aquesta matèria vegeu el capítol 3. D'aquesta primera fase pictòrica també s'observen indicis al mur est del corredor oriental (**3.1**), en un punt proper a l'accés al *triclinium*.

⁹⁶ En diversos punts i en algunes estances el groc s'ha convertit en vermell per efecte de les altes temperatures derivades de l'incendi de finals del segle III.

⁹⁷ En tot cas, abans de l'estada a la vil·la de *Caius Valerius Avitus* i *Faustina* a mitjan segle II.

existents (tram inferior) amb el repicat de les petges.⁹⁸ Amb aquest canvi, restes de la decoració pictòrica de la primera fase van quedar ocultes i preservades darrere els esglaons incorporats en la reforma (figura 2.54).

Un cop reformada l'escala, sobre el paviment de morter existent⁹⁹ es va col·locar un mosaic policrom (M3),¹⁰⁰ amb domini de la tricromia (blanc-groguenc, negre-grisenc, vermell i groc ocre), que s'adossava a la capa pictòrica de la primera fase (mur 95/4001) i a l'esglaó inferior de les escales. Al peu de les escales es va estendre un tapís isodòmic (M.3a) que, simulant continuïtat, marcava la zona de transició entre el tram esmentat i el mosaic quadriculat que decora la resta del corredor (M3b) (figures 2.53, 2.56 i 6.2). El tapís isodòmic (M3a) està envoltat de bandes que delimiten tres esglaons simulats (rengleres) formats cadascun per cinc rectangles amb un senzill ornament romboidal al mig de cinc i tres rengleres de rectangles superposats. Dues rengleres més, de dos rectangles davant de la porta d'accés a l'àmbit 2.2, contribueixen a donar una sensació de més amplitud a la base de l'escala. El tapís quadriculat (M3b), que impacta per les dimensions, és d'execució poc acurada amb errades en el ritme de l'esquema decoratiu. El camp el compon una quadricula de línies de quadrats tangents sobre la punta que formen cassetons quadrats esglaonats. Dins de cada cassetó s'inscriu un quadrat sobre la punta i, dins d'aquest, un altre amb un petit quadrat sobre la punta en el centre. Cada cinc rengleres varia la decoració amb la inclusió d'un nus de Salomó emmarcat. La cronologia ve determinada per les relacions físiques que manté amb la segona capa pictòrica, anterior a l'estada de *Caius Valerius Avitus*, a mitjan segle II.

Pel que fa a les pintures, el mur septentrional rep, com dèiem, una segona capa pictòrica que s'estenia des del sòcol fins a un punt indeterminable de la zona mitjana o superior. La nova capa, que s'adapta perfectament al perfil de les escales i es recolza sobre el mosaic, presenta un esquema similar a la primera (mur meridional): sòcol dividit en compartiments amples i estrets decorats amb imitacions marmòries de qualitat inferior i zona mitjana on es combinaven panells amples i interpanells de fons groguenc i negre, respectivament. No disposem de proves per determinar com era el sostre del corredor en època altoimperial. Les escasses evidències conservades corresponen a la configuració final i procedeixen dels nivells d'enderroc, datats a partir de mitjan segle IV. La configuració de l'àmbit i les restes de fusta carbonitzada conservades sobre el mosaic indiquen que les bigues recolzaven sobre els murs longitudinals (95/4001 i 95/4002). Per sobre s'estenia un entramat de llistons que donava suport al paviment d'*opus signinum* de la galeria porticada de la planta principal. L'altura del corredor i del conjunt d'estances de la planta semisoterrani es pot situar a l'entorn dels quatre metres.¹⁰¹

Amb l'estada de *Caius Valerius Avitus* i la seva dona *Faustina* a la vil·la a mitjan segle II podem relacionar una sèrie de reformes d'una certa envergadura que, amb més o menys seguretat, van afectar distintes parts de l'edificació. Concretament, pel que fa a aquest àmbit, es constata que el canal de desguàs de la cisterna construïda per ordre dels residents esmentats a l'àmbit 2.9 travessa al biaix el corredor i forada la roca i la fonamentació del mur 95/4001, per dirigir-se cap als banys meridionals.¹⁰² Es va optar per l'excavació d'un *cuniculus* per evitar afectacions al mosaic, de construcció recent. Una consideració que no es va tenir en compte quan, posteriorment, es va col·locar, també al biaix, una canalització de plom procedent de la cisterna 2.9 que afectava parcialment el mosaic (figura 2.172).¹⁰³ Un cop col·locada, es va reparar el mosaic de forma poc rigorosa i sense respectar l'esquema decoratiu

⁹⁸ Un repicat d'entre 3,5 cm, a l'esglaó inferior, i 7 i 10 cm en els dos següents.

⁹⁹ Els microsondeigs que es van dur a terme l'any 2008 van permetre determinar que el mosaic es disposa sobre la capa de morter inicial, amb un gruix que oscil·la entre els 16 i els 22 cm. Per sobre es detecta una base de morter i sorra (6/8 cm) que serveix de preparació a la fina capa de calç a la qual s'adhereixen les tesselles del mosaic. A l'extrem més oriental, el descens natural de la roca va exigir l'extensió d'una capa de gruix molt variable de còdols de mida mitjana i gran per obtenir la cota necessària.

¹⁰⁰ Vegeu el capítol 6.

¹⁰¹ L'altura màxima de mur conservada és de 2,95 m respecte al paviment de mosaic. Si prenem en consideració la cota de circulació de la planta principal, obtinguda a partir de diversos indicis (principalment la cota del pòrtic del peristil), la diferència entre els paviments és d'aproximadament 4,5 m, als quals s'hauria de restar òbviament el gruix del forjat.

¹⁰² En publicacions i documents anteriors s'havia plantejat que el mosaic podia ser posterior a la construcció de la cisterna. Observacions posteriors han permès determinar que el mosaic és anterior a la construcció del canal de desguàs de la cisterna.

¹⁰³ Per a la col·locació del tub es va desmuntar un tram d'aproximadament 1,4 m a la part més propera al mur 95/4001.

Figura 2.56. Mosaic (M3) de l'àmbit 2.1 (foto: CRBMC) i restitució infogràfica (Arxiu MNAT).

i cromàtic original. Aquesta intervenció pot tenir a veure amb el paredat de la pintura de l'*Oceanos* i la possible supressió del sobre-eixidor de la cisterna (2.7).

La seqüència estratigràfica del corredor —i també de les estances adjacents— mostrava una certa similitud derivada d'un mateix procés formatiu (figura 2.55). Sobre el mateix mosaic es van localitzar un fragment de cristall de roca tallat en forma de motiu vegetal, 41 fragments d'àgates¹⁰⁴ i, a la vora, una possible marmita de bronze sense fons (EM-95-4107-1) i un sesterci de Gordià III al peu de les escales (MNAT 45263-12). Els nivells d'incendi de l'embigat de fusta del sostre, que s'estenien irregularment per sobre del mosaic (95/4107 i 95/4109), estaven coberts per un nivell d'enderroc del paviment de la galeria porticada superior (95/4102), format per fragments d'*opus signinum*¹⁰⁵ i abundant material constructiu i decoratiu, restes de pintura mural, claus de ferro, etc. L'escàs material ceràmic (TS Africana C i D Hayes 61 i 68) suggereix una cronologia a partir de mitjan segle IV. A l'extrem més occidental, per sobre i al peu de les escales, l'enderroc (95/4111) estava format, bàsicament, per *tegulae* i *imbrices* —juntament amb claus de ferro i fragments de plaques i motlures— que indiquen que la caixa d'escales presentava un tipus de coberta diferent del de la galeria superior. Tant 95/4102 com 95/4111 estaven coberts per un estrat (95/4108) de composició similar al primer, amb escàs material ceràmic datable (TS Africana D Hayes 91 i un fragment de fons estampat de la mateixa producció).

Entre el material decoratiu recuperat, procedent de la planta superior, destaquen un fragment de capitell corinti de pedra del Mèdol-Soldó (C1) que X. Domingo atribueix, amb dubtes, a la vil·la precedent; capitells de lesena en marbre blanc (C2) (figura 5.8), fustos de columna amb estriat vertical i helicoidal en marbre tipus *pavonazzeto* (F4) (figures 5.16 i 5.17); fragments de columna llisa en *verde antico* (F6) (figura 5.18); fustos de lesena amb estries en marbre de *Luni-Carrara* (F7) (figura 5.19); arquitrans amb (A1) i sense bossell (A2) en marbre blanc (figures 5.20-5.22); grans motlures amb una banda, *cyma* revers i banda en pedra local, possiblement calcària (M1) (figura 5.23); petites motlures en marbre blanc amb una banda, un *cyma* recte, un llistell i un *cyma* recte (P1), amb una banda, un *cyma* revers i una banda (P9) i amb quart de bossell, un llistell, un *cyma* recte i una banda (P12) (figura 5.50).

A més del material relacionat amb la decoració de la galeria porticada superior, es va recuperar un conjunt que estilísticament s'hauria de datar entre finals del segle IV i la primera meitat del segle V. Evidències de la transformació d'aquest espai en època tardoromana com són cinc capitells sencers i set petits fragments en marbre de *Luni-Carrara* (C5) (figura 5.30); diversos fragments

¹⁰⁴ Les àgates (EM-95-4111-4.1 - EM-95-4111-4.41), de característiques diverses, corresponen a decoracions parietals i a elements de mobiliari i accessoris de la planta noble. Per motius que desconeixem es van retirar de l'emplaçament original i van acabar amuntegades damunt el mosaic.

¹⁰⁵ En un dels fragments d'*opus signinum* es va constatar la presència de material ceràmic datable pels volts del segle I dC.

Figura 2.57. Vista des del sud de l'àmbit 2.2 (Arxiu MNAT).

de capitells de lesena en marbre blanc (C9) (figura 5.35); fragments de capitells de lesena en marbre blanc (C11) (figures 5.38 i 5.39); fragments de bases de lesena en marbre blanc (B6) (figura 5.46) i fragments de fustos estriats en marbre blanc (F9) (figura 5.48).

Pel que fa a l'estatuària, podem destacar un jove Bacus en marbre del Pentèlic sense cap ni extremitats (MNAT 45253) (figura 7.4); una petita columna decorada amb motius vegetals en marbre de *Luni-Carrara* —part d'una *metula* o canelobre marmori— (MNAT 46573) (figura 8.2); un fragment de la part inferior d'una cama esquerra de dimensions més grans que al natural cenyida amb bandes i una placa metàl·lica sota el genoll (MNAT 46556) (figura 7.13);¹⁰⁶ un fragment de cama corresponent a una figura masculina dreta (MNAT 46579-1) (figura 8.15) i un fragment de plint amb la part anterior d'un peu dret descalç (MNAT 46579-2) (figura 8.16) en marbre, probablement, de Tasos. Dels nivells d'enferroc del corredor també prové un emblema en *opus vermiculatum* de paret amb la representació de la musa Euterpe (MNAT 45252-1) (V2) (figura 6.20), en forma de bust femení coronat amb plomes radials que mira a l'esquerra acompanyat de les flautes (*auloi*) daurades que evocuen la música.¹⁰⁷

Àmbit 2.2

Estança rectangular (2,60 x 4,65 m; uns 12 m²) situada a l'extrem occidental del corredor, al costat de les escales que comunicaven amb la planta principal (figures 2.48, 2.49 i 2.57). Exteriorment, l'àmbit sobresortia lleugerament formant una mena de torre poc prominent que allotjaria la caixa d'escales. L'excavació es va dur a terme a finals de la dècada dels seixanta del segle xx i no disposem

¹⁰⁶ Tant aquest com l'anterior provenen de la "zanja de los estucos" (1968), que va afectar els àmbits 2.1 i 2.6. E. M. Koppel relaciona el fragment de cama amb l'escut de temàtica cosmològica (MNAT 45405) recuperat als banys meridionals (6) (Capítol 7).

¹⁰⁷ Vegeu el capítol 6.

Figura 2.58. Vista des de l'oest de l'àmbit 2.3 (J. A. Remolà/Arxiu MNAT).

de la documentació corresponent (Berges, 1970a i 1977a).¹⁰⁸ Per a la creació d'aquest àmbit es va rebaixar la roca al nivell del paviment del corredor, i es va completar l'obra amb un alçat d'*opus caementicium* encofrat reforçat amb cadenes de carreus de pedra del Mèdol-Soldó en els angles. La presència d'irregularitats en els perfils de la roca retallada es va corregir amb un revestiment de blocs de pedra del Mèdol-Soldó.

El paviment conservat és la mateixa capa de morter que regularitza tota la planta semisoterrani. Les parets mantenen restes d'un arrebossat groller de color blanquinós molt erosionat per l'aigua. En un primer moment, s'accedia a través d'una porta (1,29 m) que ocupava l'espai entre les escales i el mur meridional (95/4001). Posteriorment, es va reduir l'amplada de la porta (1,05 m) amb un muret amb base de morter i alçat de tovot que s'adossava a la primera fase pictòrica del corredor (mur 95/4001). Una actuació que hem de posar en relació amb la reforma de les escales, la col·locació del mosaic i l'aplicació d'una segona capa pictòrica al corredor (2.1). Finalment, es tapia la porta. A uns 90 cm del mur de fons s'observa un rebaix en el paviment d'uns vuit centímetres d'amplada que podria indicar la presència d'un envà. L'altura de la roca en aquest punt fa que la il·luminació natural, en cas que en tingués, fos molt reduïda. És possible que es tracti d'un àmbit de servei relacionat amb les estances d'aquesta planta i també podria haver fet funcions de magatzem.

Àmbit 2.3

Estança de planta quadrangular o rectangular conservada parcialment (figures 2.48, 2.49 i 2.58). Malgrat que està situada al nord de l'extrem occidental del corredor, al costat de les escales i seguint la mateixa disposició, no té relació amb la resta de les estances. Els tres murs originals tenen una amplada de més de 70 cm i estan fets amb pedres irregulars de dimensions mitjana i gran lligades amb argila,

¹⁰⁸ Segons informacions orals de F. García i V. Simó (2005), col·laboradors de P. M. Berges, durant l'excavació van aparèixer un nombre considerable de *tegulae* i *imbrices*. Aquesta dada coincideix amb els resultats obtinguts en les excavacions del 1995-1996 a l'extrem occidental del corredor (2.1), al costat de la porta d'accés i de les escales que conduïen al pis superior (Macias, Ramón, 1999).

Figura 2.59. Vista des de l'oest dels àmbits 2.4 i 2.5 durant les excavacions de l'any 1996 (Arxiu MNAT).

a excepció de l'angle nord-est, construït amb grans carreus de pedra del Mèdol-Soldó. El mur de tancament meridional va ser eliminat¹⁰⁹ durant els treballs de construcció de la planta semisoterràni de la vil·la del segle II. Va ser excavada parcialment a finals dels seixanta del segle XX per P. M. Berges. La seqüència estratigràfica que restava es va extreure en les excavacions del 1996-1997 (sector 96/4200; Macias, Ramón, 1999). En l'estrat de preparació i regularització (96/4202) no es va recuperar material arqueològic significatiu. Es tracta d'un ambient que, juntament amb les estructures documentades en el sector 4 (4.1), sobreviu a les profundes transformacions d'inicis del segle II.

Àmbit 2.4

Estança quadrangular (4 x 4,84 m; uns 20 m²) connectada amb l'avantcambra 2.5 a través d'una porta, d'uns 80 cm d'amplada, oberta en el mur que comparteixen (figures 2.48, 2.49, 2.59 i 3.9-3.11). Les dimensions, més grans, i la complexitat de les pintures suggereixen una major representativitat. No es conserven evidències del mur nord —possiblement en *opus quadratum*— que, recolzat sobre la roca retallada, tancava l'àmbit. El mur oest, també fonamentat sobre la roca, correspon a un àmbit preexistent (2.3). El mur sud és el mur septentrional (95/4002) que delimitava el corredor (2.1), mentre que el mur est, compartit amb l'àmbit 2.5, és de tovots sobre un sòcol d'*opus caementicium*.¹¹⁰ Una cavitat natural, detectada durant la construcció de la planta semisoterrani, va obligar a aixecar un envà que conserva indicis de pintura. Abans de l'excavació en extensió (sector 96/4300; Macias, Ramón, 1999), l'any 1968, es va excavar un sondeig d'1 x 1 m prop de l'angle meridional.

Només s'ha constatat una capa pictòrica, especialment ben conservada a l'angle oriental (figura 3.10).¹¹¹ Un sòcol amb imitació de *crustae* marmòries (varietat fictícia) alternant plaques quadrangulars

¹⁰⁹ El mur conservat actualment és el mur septentrional del corredor (95/4001).

¹¹⁰ Els murs que delimiten les estances, disposats en sentit nord-est/sud-oest i adossats al mur septentrional del corredor (95/4002), mostren una tècnica constructiva similar: un sòcol d'*opus caementicium* encofrat d'entre 60 i 85 cm i un alçat de tovots. L'amplada total, inclosos els revestiments pictòrics, oscil·la entre 54 i 63 cm. Sobre els alçats de tovot recolzaven les bigues del sostre, tal com es va posar de manifest en l'excavació de l'àmbit 2.9.

¹¹¹ Vegeu el capítol 3.

(fons negre) i rectangulars. Aquestes darreres pintades, amb amples bandes ondulants de color rosa, groc i verd esquitxades amb gotes de color vermell bordeus. La zona mitjana estava compartimentada en panells amples i interpanells (fons negre). En els panells s'observen representacions de pells d'animal (grans felins, lleopard) amb les extremitats fixades en els extrems, un trofeu de cacera disposat com a tapís. El paviment, com a la resta de les estances de la planta, està format per una capa de morter de calç amb àrids de gra mitjà o gran. Un rebaix (96/4309) a l'angle nord-oest va permetre obtenir una secció de la preparació del paviment, d'uns 10 cm de gruix, que recolzava sobre una capa d'argiles (entre 15 i 25 cm de gruix) estesa sobre la roca rebaixada.

Fins a l'aparició del mur que separa els àmbits **2.4** i **2.5**, la seqüència estratigràfica va ser excavada conjuntament. Sobre una part molt delimitada del paviment, al costat del mur de separació esmentat, s'estenien uns nivells argilosos en forta pendent (96/4312 i 96/4306) amb un material excessivament escàs per proposar una cronologia fiable. Es van recuperar una gran quantitat de fragments de material constructiu (carreus), plaques de revestiment, motlures, cornises i peces d'*opus sectile*. Cal destacar la troballa del quadre d'*opus vermiculatum* que representa *Talia* (MNAT 45252-3) (V3) (figura 6.21) sobre el paviment i davant de la porta. L'emblema està deteriorat per efectes d'un intens foc que ha alterat el cromatisme. La musa es representa com un bust femení amb el cabell coronat per una diadema de plomes blanques que mira cap a l'esquerra. A banda i banda, els atributs: la màscara teatral d'ancià i part del bastó (*pedum*). Quant a ceràmica, uns fragments de TS Africana A del tipus Lamboglia 3 (96/4312) i TS Africana C (96/4306) ens permeten datar els nivells en un moment posterior a inicis del segle III.

La unitat estratigràfica 96/4306 estava coberta per un seguit de nivells d'enderroc disposats en pla (96/4310, 96/4404 i 96/4305). El primer (96/4310) contenia gran quantitat de pedres i elements decoratius de marbre, així com un fragment de la part inferior d'una columna de marbre helicoidal (EM-96-4310-1) (figures 5.16 i 5.17).¹¹² Aparentment, aquest nivell d'enderroc estava tallat per una rasa d'interpretació incerta (96/4309) que resseguia el mur nord i part de l'oest, i que també afectava el paviment i l'envà que tancava la cavitat natural a la qual ja ens hem referit.¹¹³ Els nivells 96/4404¹¹⁴ i 96/4305 tenien una composició força semblant, amb abundants plaques de revestiment, motlures i material ceràmic datable a partir de mitjan segle IV.¹¹⁵ Els nivells es van formar un cop malmès l'envà que tapava la cavitat natural, per sota de la base del mur septentrional de l'estança. Per sobre es trobaven els nivells d'enderroc 96/4304 i 96/4303, amb una gran quantitat de material constructiu i decoratiu i peces d'*opus sectile* barrejat amb les argiles produïdes per la descomposició dels alçats de tovot.¹¹⁶ Aquests nivells es van dipositar després de l'eliminació del mur que delimitava l'estança pel nord. La presència de TS Africana C (Hayes 50), TS Africana D (Hayes 61A, 67, 87A i 91B), TS *Lucente* (Lamboglia 2/37) i àmfora africana Keay 25 permeten situar-ne la formació a partir de mitjan segle IV.

En els nivells d'enderroc es van recuperar un fragment de columna llisa en marbre blanc (F5); un fragment de columneta llisa en *verde antico* (F6) (figura 5.18); fustos de lesena amb estries de *Luni-Carrara* (F7) (figura 5.19); arquitraus amb bossell de marbre (A1) (figures 5.20 i 5.21) i petites motlures en marbre blanc.¹¹⁷ Amb la fase tardoromana de la galeria porticada superior tenen relació diversos fragments de capitells de lesena (C9) (figura 5.35) i bases en marbre blanc (B6) (figura 5.46). També prové d'aquest àmbit un fragment de bust masculí de dimensions naturals en marbre blanc (MNAT 46580) (figura 8.17) (segon o tercer quart del segle II).

¹¹² Anteriorment, en un sondeig realitzat per P. M. Berges, es va recuperar un fragment de capitell de marbre de *Luni-Carrara*.

¹¹³ El farciment d'aquesta rasa (96/4311) va proporcionar TS Africana C i TS Africana D Hayes 59.

¹¹⁴ Sobre la composició d'aquest estrat vegeu **2.5**.

¹¹⁵ A la UE 96/4305 destaca la presència de TS Africana C (Hayes 50), TS Africana D (Hayes 50, 58, 59, 60, 61A, 67 i 91), TS Hispànica Tardana (Dragendorff 37T), DSP (Rigoir 6), àmfora africana Keay 7 i 25C i àmfora hispànica Keay 19C.

¹¹⁶ Cal destacar la localització d'un fragment de braç d'una escultura de petites dimensions.

¹¹⁷ Amb una banda, *cyma revers*, un llistell i un *cyma recte* (P1), amb una banda, un *cyma recte* i una banda (P9), amb mig bossell (P11) i amb quart de bossell, un llistell, un *cyma recte* i una banda (P12) (figura 5.50).

Figura 2.60. Vista des del sud de l'àmbit 2.5 (Arxiu MNAT).

Aproximadament en el centre de l'àmbit, i tallant el nivell 96/4303, es va documentar una estructura d'aproximadament 1,5 m d'amplada orientada en sentit nord-sud, formada per dos murs paral·lels amb un farciment intern (96/4302). El més occidental (96/4032) el formaven grans carreus alineats i el més oriental (96/4033) grans lloses de pedra del Mèdol-Soldó, tots reutilitzats. Indicis d'una ocupació posterior a l'enderroc de l'edifici.

Àmbit 2.5

Estança rectangular (2,30 x 4,35 m; gairebé 10 m²) a la qual s'accedia des del corredor **2.1** i feia d'avantcambra de l'àmbit **2.4** (figures 2.48, 2.49, 2.60 i 3.13-3.17). La porta d'accés des del corredor fa 97 cm d'amplada i la que comunica amb **2.4**, uns 80 cm. L'any 1968 es va excavar una trinxera ("zanja estucos") que creuava en diagonal el sector i va incidir, també, en l'àmbit **2.6**, el corredor **2.1** i el jardí (**4**). L'any 1996 es va excavar l'àmbit en extensió (sector 96/4400; Macias, Ramón, 1999). Constructivament, les característiques són semblants a les indicades a l'apartat anterior: paviment de morter de calç i dues fases de revestiment pictòric¹¹⁸ de les quals es conserven evidències en tres dels murs. Ambdues tenen una composició similar: sòcol decorat amb plaques marmòries i zona mitjana amb panells amples i interpanells amb elements vegetals.

Les pintures de la primera fase, esquemàtiques i de fons predominantment blanc, consten d'un sòcol clapejat en verd i vermell compartimentat amb línies negres. La zona mitjana s'organitza en panells amples i estrets. Els amples estan decorats amb dos parells de fulles punxegudes, mentre que els interpanells presenten una tija vegetal de fulles punxegudes idèntica a la que decora els panells de la primera fase pictòrica del corredor **2.1**. Sobre la superfície s'observa un repicat per facilitar l'adherència de la segona capa pictòrica.

La segona fase, compositivament gairebé idèntica a la de la cambra principal (**2.4**), manté el blanc com a fons predominant. S'observen indicis d'una acurada preparació com, per exemple, els orificis deixats a l'enlluït tendre pels claus de subjecció de les cordes usades per marcar els eixos principals.

¹¹⁸ Vegeu el capítol 3.

El sòcol és similar al de l'àmbit **2.4**, amb clapejat vermell bordeus, i a la zona mitjana s'alternen panells amples blancs i interpanells. Els panells amples estan emmarcats per bandes vermelles i verdes alternes que delimiten dues línies vermelles decorades amb dos motius en forma de bulb i un trifoli en els angles. Els interpanells presenten, en els angles, traços en diagonal que simulen les unions entre peces marmòries, imitant els *sectilia* parietals i, com assenyala C. Guiral, una originalitat de l'artesà sense paral·lels en altres estances de la vil·la. L'interior estava decorat amb una successió vertical de motius vegetals.

La seqüència estratigràfica era similar a la de l'àmbit **2.4**. De fet, la ràpida desaparició del mur de separació, de tovot revestit, devia afavorir aquesta similitud en el comportament estratigràfic. Sobre el paviment¹¹⁹ es disposava una prima capa de cendres distribuïda irregularment (96/4409).¹²⁰ Al peu del mur que separa aquest àmbit de **2.4**, la capa de cendres estava coberta per nivells d'enderroc de matriu argilosa disposats en pendent (96/4410 i 96/4406).¹²¹ Per sobre i disposats seguint un pla aproximadament horitzontal se succeïen diversos nivells d'enderroc (96/4408, 96/4407, 96/4405, 96/4404, 96/4403 i 96/4402).¹²² Tots ells es caracteritzen per la presència de tovots descompostos, estucs i material ceràmic de construcció (*tegulae* i *imbrices* principalment). Especialment abundant en materials és 96/4404, que s'estenia per l'àmbit **2.4** a través de la porta. Els materials ceràmics, relativament abundants, situen la formació de l'estrat a partir de mitjan segle iv.¹²³

Pel que fa a la decoració arquitectònica altoimperial, es documenta la presència de capitells de lesena en marbre blanc (capitell C2) (figura 5.8); una base de columna de marbre (B4) (figura 5.13); fusts de lesena amb estries de *Luni-Carrara* (fust F7) (figura 5.19); plaques de revestiment; arquitraus amb bossell en marbre blanc (A1) (figures 5.20 i 5.21) i petites motlures en marbre blanc.¹²⁴ Amb la fase tardoromana de la galeria porticada superior estan relacionats diversos fragments de capitells de lesena en marbre blanc (C9) (figura 5.35), bases en marbre blanc (B6) (figura 5.46) i nombroses peces d'*opus sectile*. També es va recuperar un fragment de la pota dreta (EM-96-4404-5) corresponent a la figura del deu Pan en, probablement, marbre de *Luni-Carrara* (MNAT 46559) ja esmentada (figura 8.3), de la qual s'havien localitzat el plint i una pota esquerra l'any 1969 a l'àmbit **1.18**.

Àmbit 2.6

Àmbit de planta quadrangular (4,25 x 3,65; 15,4 m²) al qual s'accedia des de l'avantcambra **2.7** a través d'una porta de 67 cm d'amplada (figures 2.48, 2.49, 2.61 i 3.19-3.22). La trinxera excavada l'abril del 1968 ("zanja estucos") travessava l'àmbit en diagonal i s'estenia cap al sud-oest pel corredor (**2.1**).¹²⁵ La resta de l'àmbit va ser excavat en extensió l'any 1996 (sector 96/4500; Macias, Ramón, 1999). L'anàlisi dels revestiments pictòrics indica la presència de dues fases.¹²⁶ Una primera, només visible en determinats punts on s'ha després la capa posterior, de la qual només es pot restituir un sòcol compartimentat amb imitacions marmòries fictícies d'execució barroera i molt allunyada del realisme de la paret meridional del corredor (**2.1**). La segona capa presenta un sòcol similar als que

¹¹⁹ Situat en una cota lleugerament més elevada que el paviment de l'estança **2.4**, està fet de morter i grava, però més uniforme i amb un millor acabat superficial.

¹²⁰ La presència de TS Africana C indica una formació en el segle III o posterior.

¹²¹ Sense gairebé material ceràmic. En el 96/4406 es va recuperar un fragment de motllura, semblant als identificats en els àmbits **2.8** i **2.1**. Destaca la presència d'un fragment de mosaic i diverses peces d'*opus sectile* procedents del pis superior. En el 96/4410 es van recuperar diversos carreus de pedra del Mèdol-Soldó.

¹²² La presència de fragments d'una mateixa peça en unitats estratigràfiques distintes suggereix un mateix procés de formació. 96/4405: TS Africana C Hayes 73 i TS Africana D Hayes 67.

¹²³ TS Africana C (Hayes 50), TS Africana D (Hayes 58, 59, 61A, 67 i 91), TS Hispànica tardana (Dragendorff 37 tardana), TS *Lucente* (Lamboglia 2/37), àmfora africana (Keay 25) i àmfora sudhispànica (Keay 13A i 16). Un repertori tipològic semblant al documentat en el 96/4403 (TS Africana D Hayes 58, 61A i 67) i el 96/4402 (TS Africana D Hayes 50, 58, 59 i 91).

¹²⁴ Amb una banda, un *cyma* revers, un llistell i un *cyma* recte (P1), amb una banda, un *cyma* recte, un llistell i un *cyma* revers (P8), amb una banda, un *cyma* recte i una banda en marbre blanc (P9) i amb mig bossell (P11) (figura 5.50).

¹²⁵ En les excavacions del 1996 es va recuperar un fragment de capitell de lesena (EM-96-4501-1) que enganxa amb tres procedents de les excavacions de finals de la dècada del seixanta del segle xx amb la referència "Els Munts / zanja estucos / abril 1968". La rasa del 1968 va ser identificada estratigràficament en les excavacions del 1996 (96/4502) i afectava també el corredor **2.1**.

¹²⁶ Vegeu el capítol 3.

s'han descrit en altres estances i una zona mitjana ordenada en panells amples i interpanells. Els primers, emmarcats per bandes grogues i línies blanques, simulen un *opus sectile* parietal amb un gran rombe vermell al centre. La decoració dels interpanells estava formada per una successió vertical de motius vegetals sobre un fons negre.

La seqüència estratigràfica identificada en els àmbits **2.6** i **2.7** era, en gran part, comuna, especialment a la zona més propera a la porta que comparteixen. Per sobre del paviment —la característica capa de morter— es va detectar un nivell argilós (96/4513),¹²⁷ part de l'estrat 96/4609 (procedent de l'àmbit **2.7**) i, només a la zona de la porta, les restes de l'enderroc del sostre (96/4514).¹²⁸ Aquest estrat estava format per una gruixuda capa de morter desfet amb abundants tesselles disperses sobre un llit de cendres i carbons que cobria les restes de pintura mural. Les dues unitats estratigràfiques estaven cobertes per un nivell definit com de colgament (96/4512) format bàsicament per restes de revestiment pictòric i elements decoratius de marbre.

El poc material ceràmic cronològicament significatiu (TS Africana C, àmfora africana Keay 3 i àmfora sudhispànica Keay 23) situa la formació d'aquest estrat en un moment posterior al segle III. Per sobre es disposava un nivell (96/4511) generat per la caiguda i descomposició dels alçats de les parets (estucs i tovots). Entre el material cal destacar especialment diversos fragments del tors i de la part inferior de l'escultura d'Antínous en marbre de Paros (MNAT 45406) (figura 7.3) relacionats amb el cap recuperat en els anys seixanta del segle passat dins de la cisterna **2.9**. El material ceràmic datant es redueix a TS Africana C (Hayes 50) i TS Africana D (Hayes 58 i 59) que permeten datar-ne la formació en un moment posterior a mitjan segle IV.

Els últims estrats descrits estaven coberts per un nivell format fonamentalment per cendres (96/4510) que contenia fragments de TS Africana C (Hayes 50), TS Africana D (Hayes 67), àmfora africana Keay 3 i àmfora sudhispànica Keay 19C. Els tres exemplars de TS Africana D Hayes 67 situen la formació en un moment posterior a mitjan segle IV. Per sobre es disposava, també en pendent, l'estrat 96/4509, producte de la descomposició dels tovots del mur que comparteix amb l'àmbit **2.7**, i 96/4508, amb una matriu predominantment cendrosa i una gran quantitat d'elements decoratius de marbre —cornises, motlures, peces d'*opus sectile* i, especialment, plaques de revestiment— i material ceràmic¹²⁹, escàs, que en situa la formació en un moment posterior a mitjan segle IV. Aquests nivells eren coberts per 96/4507, producte de la descomposició del tovot (amb presència de TS Africana C Hayes 50), 96/4506 (TS Africana D Hayes 58), 96/4504 (TS Africana C, TS Africana D Hayes 67, i àmfora sudhispànica Keay 23) i 96/4505. Els materials ceràmics indiquen un moment de formació posterior a mitjan segle IV.

El material decoratiu correspon a capitells de lesena en marbre blanc (C2) (figura 5.8), arquitraus amb bossell (A1) (figures 5.20 i 5.21) i petites motlures en marbre blanc.¹³⁰ Amb la fase tardoromana de la galeria porticada superior estan relacionats diversos fragments de capitells de lesena en marbre blanc (C9) (figura 5.35), capitells de columna en marbre similars als corintis tardoromans en marbre de *Luni-Carrara* però de dimensions més petites i estil més esquemàtic (C7) (figura 5.33), bases en marbre blanc (B6) (figura 5.46) i fustos estriats del mateix material (F9) (figura 5.48). Destaca la troballa d'un fragment de plint amb restes d'un peu dret descalç femení i de les potes d'un cànid o felí corresponent a una estàtua de dimensions inferiors al natural en marbre, probablement, de Paros (MNAT 46589) (figura 8.18).

¹²⁷ Entre l'escàs material ceràmic recuperat cal destacar TS Africana D de la forma Hayes 58, característica del segle IV.

¹²⁸ A més d'un conjunt de fragments de pintura mural (molts d'ells amb marques d'encanyissat) es va recuperar un fragment d'angle de maó rebaixat corresponent a un quadre d'*opus vermiculatum* de característiques similars als documentats en altres estances. Malauradament se n'han conservat ben poques tesselles, insuficients per determinar la temàtica decorativa.

¹²⁹ Cuina africana, TS Africana D, àmfora africana Keay 7 i àmfora sudhispànica Keay 23.

¹³⁰ Amb una banda, un llistell, un *cyma* revers i un *cyma* recte (P6) i amb una banda, un *cyma* recte i una banda (P9) (figura 5.50).

Figura 2.61. Vista des del sud de l'àmbit 2.6; a la dreta, l'àmbit 2.7 (Arxiu MNAT).

Àmbit 2.7

Àmbit de planta quadrangular (3,92 x 4,40 m; poc més de 17 m²) excavat en extensió l'any 1996 (sector 96/4600; Macias, Ramón, 1999) (figures 2.48, 2.49, 2.62-2.64, 3.23-3.27 i 4.1-4.2). Es tracta, aparentment, de l'avantcambra de la peça principal (2.6),¹³¹ a la qual s'accedia des del corredor (2.1) a través d'una porta d'1,02 m d'amplada i connectava amb els àmbits 2.6 (porta de 67 cm d'amplada) i, en un primer moment, 2.8 (porta d'uns 97 cm d'amplada) i 2.9 (porta d'aproximadament un metre d'amplada). En una segona fase es va tapiar la porta de connexió amb l'àmbit 2.8 i s'aplicà una nova capa pictòrica. En aquest moment continua oberta la porta entre 2.7 i 2.9. Es tapiarà més tard en connexió amb la conversió de l'àmbit 2.9 en cisterna durant l'estada de *Caius Valerius Avitus* i *Faustina* a la vil·la. Una actuació commemorada per un frontal decorat amb una representació del déu *Oceanos* i una *tabula ansata* amb *titulus pictus* (MNAT 45207) (figures 3.27 i 4.1-4.2). El paviment està format, com a les altres estances, per una capa de morter de calç.

S'observen lleus indicis d'una primera capa pictòrica, visibles en els punts on s'ha després la segona, que no permeten restituir l'esquema compositiu.¹³² Posteriorment es tapià la porta¹³³ entre 2.7 i 2.8 i s'aplica una segona capa pictòrica, compositivament més simple que les anteriors. Podem destacar que la decoració del sòcol és idèntica a la de les altres estances, tot i que la decoració és més complexa, amb la inserció dins de les *crustae* rectangulars d'un rombe en horitzontal en el qual s'inscriu un quadrat. Una banda negra separa el sòcol de la zona mitjana, articulada en panells amples i interpanells. En els primers, el fons groc està emmarcat per bandes vermelles i línies blanques. Els interpanells, de fons negre, estan decorats amb una alternança de motius el·líptics singulars —tija vegetal tricolor que emmarca un *tympanum* penjant d'un llaç— i rosetes blanques.

Amb posterioritat a l'aplicació de la segona capa pictòrica, es tapià la porta entre 2.7 i 2.9 en el marc de la transformació d'aquest darrer àmbit en cisterna durant l'estada a la vil·la de *Caius Valerius Avitus*

¹³¹ Les dimensions en relació amb l'aparent cambra (2.6) són força similars, a diferència del que comprovem en 2.5 i 2.4, on les diferències de superfície són substancials.

¹³² Vegeu el capítol 3.

¹³³ El farciment que tanca aquesta porta està format principalment per fragments de pintura mural (fons ocre i franges blanques i vermelles).

Figura 2.62. Vista des del sud de l'àmbit 2.7 (Arxiu MNAT).

i *Faustina* a mitjan segle II. El tapiat de la porta, construït amb pedres i morter i reentrant respecte a l'amplada del llindar, es va decorar amb una pintura que representa el déu *Oceanos* i una *tabula ansata* amb un *titulus pictus* que commemora la seva construcció (MNAT 45207) (CIL II², 14, 2309) (Tarrats *et alii*, 1998a, 211-213 i 2000, 371; Gorostidi, 2010, 87).¹³⁴ A la part superior dreta del frontal pintat, travessant l'ansa esquerra de la *tabula*, es va col·locar un tub de plom (uns 5 cm de diàmetre), a uns 1,60 m per sobre del paviment d'aquest àmbit i a uns 27 cm del límit superior de la cisterna.

El frontal s'articula en dues parts: un sòcol de fons blanc amb imitacions marmòries en tons vermell bordeus i un panell amb la representació de la testa d'*Oceanos*¹³⁵ envoltat d'espècies piscícoles —daurada, sardina, moll, serrà i peix espasa— i mol·luscs (cloïssa) de la Mediterrània sobre un fons marí obtingut combinant el negre de fons amb traços blancs horitzontals que simulen les onades. Només de la part superior es conserva en relatiu bon estat. El déu es representa amb grans ulls i cabells llargs i blancs d'on sorgeixen dues grans pinces de crustaci, les antenes i dos parells de pereïòpodes. Sobre el cap d'*Oceanos*, amb un lleuger desplaçament a la dreta, es disposa la *tabula ansata* (34/35 x 55 cm) esmentada¹³⁶.

Ex præcepto

Auti et Faustinae·n·n(ostrorum)·

cistern[a] f[a]cta lata·p(edes)

XIII [l]on[ga p(edes) XV]II·alta·p(edes)·X·

5 c[a]pti m(oduli?) ⊗ ⊗ CXXV

¹³⁴ Vegeu els capítols 3 i 4.

¹³⁵ C. Guiral indica que la representació d'aquesta divinitat pot tenir un caràcter apotropaic i protector de l'aigua (capítol 3).

¹³⁶ Vegeu el capítol 4.

“Cisterna feta per ordre dels nostres *Avitus* i *Faustina*, amb una amplada de tretze peus [3,84 m], una longitud de disset peus [5,02 m], una altura de deu peus [2,9/3,1 m] i capacitat per a 2.125 ‘unitats’/‘mòduls’(?) d’aigua”.

Les dimensions en *pedes* de 29,56 cm (13 x 17 x 10) indiquen una capacitat de 56,86 m³, una xifra molt propera a l’obtinguda a partir de les mesures de la cisterna (entre 55,79 i 64,48 m³). Com apunta F. Beltrán, les mesures permeten “establecer para las 2.125 unidades expresadas mediante la abreviatura *m.* un valor de 26,76 l, esto es una medida equivalente a la capacidad de un amphora de 26,2 l como ya propusieran los editores del epígrafe (Tarrats *et alii*, 1998b, 50)”. Per aquest autor, les opcions per *m.* són *modius* i *modulus*, la primera generalment referida a àrids i la segona, a líquids, com és el cas.¹³⁷ Si identifiquem l’*Avitus* de la *tabula ansata* amb el conegut a través de l’epigrafia, la datació d’aquesta reforma s’ha de situar a mitjan segle II, durant el regnat d’Antoní Pius.

Al peu del frontal de l’*Oceanos* s’excavà un pou de registre connectat amb una rasa excavada en el paviment i la roca que s’estenia fins a la porta de comunicació amb el corredor. El pou és de planta rectangular (56 cm x 1,10 m),¹³⁸ amb una profunditat aproximada d’1,70 m respecte al paviment de l’habitació. Al fons, la roca es rebaixa en forma de creu i deixa quatre banquetes en els angles. Des del pou de registre, en el perfil sota el frontal, s’observen, seccionats, el paviment i la roca. A uns 1,10 m de profunditat s’aprecia una perforació en la roca per encabir una canonada de plom d’uns 20 cm de diàmetre intern i, una mica per sobre, un encaix a la roca.¹³⁹ A la cara meridional, el pou està delimitat pel reompliment amb *opus camenticium* de la rasa de la canalització que segueix per sota de l’estança. Abans d’abocar l’*opus camenticium*, es va col·locar una coberta feta amb dues filades de *bipedales* (58 x 6 cm) recolzades sobre dues de les banquetes que deixen un orifici de pas d’aigua de 31 x 36 cm. La canalització continuava, com ja hem indicat (2.1), per sota del paviment de mosaic del corredor excavada a la roca (*cuniculus*).

El pou anava tapat amb un element petri o metàl·lic. Possiblement un embornal o reixa per recollir les aigües d’un eventual sobreiximent de la cisterna. Menys clara és la qüestió de la procedència de l’aigua ja que a la part conservada no s’observen indicis de canalització, el sistema més probable atenent a l’existència a la planta superior d’una estança principal.¹⁴⁰ Aquesta hipotètica canalització devia procedir de les cisternes existents a la plataforma superior, de les quals en conservem una (1.5). En certa manera es tractava d’un sistema que recuperava el plantejament hidràulic del projecte inicial, que va quedar interromput per la construcció de la planta semisoterrani (2).

Posteriorment, el frontal d’*Oceanos* es va cobrir amb un tapiat de tovots i un revestiment pictòric d’escassa qualitat —fons blanc amb taques vermelles—¹⁴¹ i pèssim estat de conservació que es pot datar en el segle III. La reforma va significar l’eliminació del sobreixidor¹⁴² i la col·locació d’una nova canonada (5 cm de diàmetre interior) que, després de foradar la part inferior del frontal a uns 0,29 m respecte al paviment, continuava per sobre del paviment de l’estança i creuava el corredor per sota del mosaic (2.1). Aquest comportament indica que l’estança havia perdut la funció original —travessada per un tub de plom en superfície i, per tant, visible— mentre que el corredor intentava mantenir un aspecte digne amb l’ocultació del tub i la reparació (barroera) del mosaic (figura 2.172).

Sobre el paviment es van detectar acumulacions esporàdiques de sediment (96/4611), dos amuntegaments de tessel·les —diferents de les emprades en el paviment del corredor—¹⁴³ i un cadàver

¹³⁷ H. Dessales (2013, 186) planteja la possibilitat que es pugui restituir com *m(od)i*, adduint que l’expressió *modus aquae* es documenta a Frontí.

¹³⁸ El retall del paviment és una mica més ample (82 cm) i forma un encaix de 13 cm per encabir la coberta del pou.

¹³⁹ Tant aquest encaix com les banquetes del fons haurien facilitat l’accés i les tasques de manteniment.

¹⁴⁰ En una publicació anterior s’havia suggerit un abastiment amb aigua pluvial (Tarrats *et alii*, 1998a, 211).

¹⁴¹ Molt semblant a les identificades a l’extrem meridional del pòrtic que conduïa fins als banys meridionals (3.1).

¹⁴² Es conservava parcialment el tram inferior. La part superior s’havia disgregat i no hi ha contacte físic amb el sobreixidor.

¹⁴³ En el sediment no es van recuperar materials arqueològics i les acumulacions de tessel·les i resquills relacionats amb la talla van fer pensar que aquesta habitació es trobava en procés de reforma (Macias, Ramón, 1999).

Figura 2.63. Vista des del nord de l'àmbit 2.7 (Arxiu MNAT).

Figura 2.64. Detalls del cadàver sobre el paviment de l'àmbit 2.7 (Arxiu Codex/MNAT).

parcialment calcinat¹⁴⁴ (figura 2.64). L'individu es dirigia cap a la porta d'accés a l'àmbit 2.6, una estança sense sortida. A la mà duïa una llàntia del tipus Dressel 20 i a la cintura un cartutx amb quinze sestercis.¹⁴⁵ L'estudi antropològic recent de les restes recuperades indica que es tractava d'un home adult (30-40 anys), amb símptomes d'artrosi i d'activitat física intensa i continuada (figures 12.1-12.5). Presentava evidències d'una fractura *antemortem* de la clavícula dreta que va formar una durícia òssia i produir un escurçament de les parts. En les restes conservades del crani s'observen múltiples impactes d'objecte tallant (espasa o destal) que li van provocar la mort.¹⁴⁶ En el moment de l'atac, l'individu estava d'esquena a l'agressor, que el devia interceptar mentre fugia. Posteriorment, es va produir un incendi —amb temperatures entre els 400 i més de 800° C— que va calcinar parcialment el cadàver quan encara conservava el teixit muscular. També es devia produir l'esfondrament d'una part del sostre, tot i que l'estructura no va acabar de col·lapsar.

El cadàver i les acumulacions esmentades van ser coberts per un potent nivell d'enderroc (96/4609) amb abundància de cendres i carbons —producte de la combustió de l'estructura de fusta— i una part significativa del sostre cassetonat i de la part superior de les pintures parietals. Les restes del sostre cassetonat, pendent d'un estudi aprofundit, pot vincular la construcció de la cisterna per part d'*Avitus* i la reforma del sostre seguint un model semblant al de l'àmbit 2.8. L'estrat (96/4609=96/4613) farcia el pou de registre, amb continuïtat en el petit tram de farciment de la canalització. La presència de TS Africana D i àmfora sudhispanica Keay 13A situa el col·lapse de l'estructura —malmesa per l'incendi de finals del segle III— en un moment posterior a mitjan segle IV.

Per sobre es disposaven els nivells d'enderroc 96/4604¹⁴⁷ i 96/4601.¹⁴⁸ Del segon provenen una gran quantitat de plaques de revestiment i dos emblemes en *opus vermiculatum* que representen Mnemòsine (MNAT 45252-2) (V4) (figura 6.22) i un personatge no identificat amb barba (MNAT 45252-4) (V5) (figura 6.23). El primer emblema (V4) mostra un bust femení amb el cap coronat per una diadema vermella i blanca, sense plomall ni atributs. Inicialment es va identificar com la mare de les Muses (Tarrats *et alii*, 1998a i 2000), tot i que s'han plantejat altres propostes: *Polymnia* (Durán, 2000) i Apol·lo (Lancha, 2001).¹⁴⁹ En el segon emblema (V5), de dimensions més grans, es representa un personatge masculí jove amb bigoti i barba incipient mirant cap a l'esquerra. Tot apunta que es tracta d'una representació individualitzada (retrat), tot i que l'atribució és ara com ara dubtosa. S'ha proposat que fos un retrat d'*Avitus*, personatge documentat a la vil·la en època d'Antoní Pius (Tarrats *et alii*, 1998a i 2000; Durán, 2000).

Entre l'abundant material decoratiu destaquen capitells de lesena en marbre blanc (C2) (figura 5.8), arquitraus amb bossell (A1) (figures 5.20-5.21) i petites motlures en marbre blanc.¹⁵⁰ Pel que fa als elements decoratius d'època tardoromana, podem destacar un fragment de voluta corresponent als capitells tardoromans en marbre de *Luni-Carrara* (C5) (figura 5.30), fragments de capitells de columna similars al tipus C5, però de dimensions més reduïdes i estil més esquemàtic (C7) (figura 5.33), fragments de capitells de lesena (C10 i C13) (figures 5.37 i 5.41) i bases (B6) (figura 5.46).

Una part d'aquests elements, inclosos els fragments d'*opus signinum*, els emblemes en *opus vermiculatum* i altres elements arquitectònics i decoratius, devien haver format part de la planta superior en el moment del seu enderroc. L'escàs material arqueològic situa la formació del nivell d'enderroc en un moment posterior a mitjan segle IV. Els estrats d'enderroc estaven afectats per un rebaix irregular

¹⁴⁴ Vegeu el capítol 13.

¹⁴⁵ MNAT 45249, 45263-1, 45263-2, 45263-3, 45263-4, 45263-5, 45263-6, 45263-7, 45263-8, 45263-9, 45263-10, 45263-11, 45263-13, 45263-14, 45263-15 i 45263-16. Vegeu el capítol 10.

¹⁴⁶ En publicacions anteriors la causa de la mort s'havia relacionat amb l'incendi i enderroc d'aquesta part de l'edifici (Tarrats *et alii*, 1998a i b i 2000).

¹⁴⁷ Format per fragments de paviment d'*opus signinum*, plaques de revestiment, cornises, argila procedent de la descomposició del tovot, restes de pintura mural, etc.

¹⁴⁸ TS Africana D, Hayes 58, àmfores africanes Keay 7/25 i grolleres reduïdes.

¹⁴⁹ Vegeu els arguments en el capítol 6.

¹⁵⁰ Amb una banda, un *cyma* revers, un llistell i un *cyma* recte (P1), amb una banda, un llistell, un *cyma* revers i un *cyma* recte (P6) i amb una banda, un *cyma* recte i una banda (P9) en marbre blanc (figura 5.50).

(96/4602)¹⁵¹ i un retall amb una planta de quart de cercle (96/4605) folrat amb un mur de pedres irregulars lligades amb argila (96/4607) i farcit per les UE 96/4606 i 96/4608.¹⁵²

Àmbit 2.8

Àmbit quadrangular (3,25 x 4,40 m; 14,3 m²) al qual s'accedia des del corredor **2.1** a través d'una porta de 97 cm d'amplada i es comunicava, inicialment, amb les estances **2.7**, **2.9**¹⁵³ i **2.11**, amb portes igualment de 97 cm d'amplada (figures 2.48, 2.49, 2.65 i 3.31-3.41). Va ser excavat en extensió l'any 1996 (sector 96/4700; Macias, Ramón, 1999). El paviment, com la resta dels àmbits d'aquesta planta, era de morter de calç. A diferència de les habitacions descrites fins ara, aquest àmbit es presenta més arrasat, ja que només conserva una part significativa de l'alçat a l'angle septentrional. Aquest àmbit es podria correspondre amb l'anomenada "habitación de los estucos", en la qual l'any 1968 es va excavar un sondeig documentat estratigràficament (96/4704) a l'angle nord-oriental de l'estança.¹⁵⁴ La revisió dels materials amb aquesta referència (Otiña, 2005, 113-122), corresponents als estrats II i III (de composició aparentment similar), suggereixen una cronologia a partir de mitjan segle IV.¹⁵⁵ Podem especular que l'estrat III cobria l'enderroc del sostre estucat que donava nom al sector d'excavació.

La configuració inicial de l'estança es correspon amb la primera fase pictòrica¹⁵⁶ —restes de sòcol de fons negre—, mentre que la segona capa de pintures es va aplicar amb posterioritat al tancament de les portes¹⁵⁷ de comunicació amb **2.7**, **2.9** i **2.11**. Amb aquesta reforma l'estança esdevé una habitació aïllada i només accessible directament des del corredor. La segona capa pictòrica presenta un sòcol amb alternança de *crustae* marmòries quadrangulars —de color negre i situades sota el centre dels panells amples de la zona mitjana— i rectangulars. Aquestes darreres, amb fons amb bandes ondulants roses, grogues i verdes amb inserció d'un rectangle flanquejat per dos semicercles i un rombe a l'interior. A la zona mitjana, hi trobem panells amples, de fons ocre vermellós i emmarcats amb bandes verdes, i interpanells de color blanc i decorats amb una successió de motius vegetals i rosetes hexapètales flanquejades per dos trifolis.

Com assenyala C. Guiral,¹⁵⁸ la senzillesa de les pintures parietals contrasta amb la complexitat i riquesa cromàtica, ornamental i iconogràfica del sostre (96/4711) que, inclosa la banda perimetral, té unes dimensions aproximades de 4,6 x 3,5 m i està dividit en dues parts per una banda central d'ídèntiques característiques (figures 3.34-3.41).¹⁵⁹ Cada part està compartimentada en tres cassetons quadrangulars en els qual se n'insereixen altres d'octogonals als extrems i de romboidals al centre, decorats amb la representació de les estacions de l'any (quatre octògons) i mènades (dos rombes), una estant i l'altra dansant. El sostre està articulat en tres nivells que es corresponen amb les parts esmentades: fris perimetral i central, bandes que voregen els cassetons i els fons d'aquests (i també els triangles resultants de la inserció d'octògons i rombes). Una composició que reinterpreta els sostres cassetonats d'estuc que es desenvolupen en època republicana.

¹⁵¹ Farcit per 96/4603, amb fragments de TS Africana D.

¹⁵² Pivot d'àmfora africana tardana (segles v-vii).

¹⁵³ Les diverses transformacions experimentades per aquest conjunt d'estances (especialment la construcció de la cisterna de *Caius Valerius Avitus* i *Faustina*) fan difícil determinar si es tracta d'una porta, una finestra o un nínxol. El tapiat es devia fer en el moment de la construcció de la cisterna.

¹⁵⁴ En el farciment (96/4705) es van recuperar nombrosos fragments d'estuc pintat que procedeixen de l'excavació del sondeig. Segons informacions orals (V. Simó i F. García, 2005 i 2006), en el sondeig va aparèixer, juntament amb els fragments d'estuc, una quantitat ingent de tesselles. Aquesta darrera dada és indicativa de l'existència de paviment de mosaic en la planta superior. P. Otiña identifica, creiem que erròniament, l'"habitación de los estucos" amb els àmbits **2.12/2.13** (Otiña, 2005, figures 4 i 54).

¹⁵⁵ Presència de TS Africana D (Hayes 58b, 59, 61A i 67) acompanyada de TS Hispànica Tardana, DSP i d'un fragment d'àmfora africana Keay 41.

¹⁵⁶ Vegeu el capítol 3.

¹⁵⁷ En el farciment del tapiat s'utilitza runa d'obra i fragments de pintura (bandes vermelles, grogues, etc) que provenen del repicat de la primera capa pictòrica.

¹⁵⁸ Per a una descripció i anàlisi aprofundides ens remetem al capítol 3.

¹⁵⁹ La lleugera desviació entre les dimensions de l'estança i el sostre està motivada per la irregularitat dels murs.

Figura 2.65. Vista des del sud de l'àmbit 2.8 i detall de l'extracció del sostre cassetonat (Arxiu MNAT).

En paraules de C. Guiral, “una obra arcaizante desde el punto de vista de la estructura y del repertorio ornamental, que incorpora la iconografía contemporánea en la representación alegórica de las cuatro Estaciones que conecta claramente con la imágenes musivas de época antonina, momento en el que se realiza este techo, como consecuencia de las reformas arquitectónicas llevadas a cabo por *Avitus*”. La construcció de la cisterna ordenada per aquest personatge i la seva esposa *Faustina* devia comportar la reestructuració de les cobertes i una nova decoració dels sostres que va afectar tant aquesta habitació com la 2.7, en la qual també s’han identificat indicis d’un sostre cassetonat.

Les bandes perimetral i central, de fons vermell, estan decorades amb un rofeu format per una tija ondulada de fulles d'acant de les quals broten flors. En dos dels angles s'observen restes força deteriorades d'un grotesc que sosté els extrems de la tija. La part més profusament ornamentada (elements vegetals, sanefes, imitacions de cornisa, etc) es concentra a les bandes de separació entre cassetons, als costats exteriors i interiors i als espais triangulars. Just creuat el llindar, ens trobem amb la representació de la primavera en forma de dona parcialment coberta amb un mantell porpra que té com a atributs el *kalathos* amb flor que sosté amb una mà alçada i una garlanda floral a l'altra. En el cassetó central es representa una mènada estant, nua i amb un mantell blau sobre l'esquena. El cassetó situat al fons mostra en forma de figura femenina nua que sosté un mantell daurat i du espigues a la mà i a la corona.

Aquesta renglera, en eix amb la porta, correspon a les estacions càlides mentre que la renglera de l'esquerra, més ombrívola, estava dedicada a les estacions fredes. La primera és l'hivern, representat en forma de figura femenina calçada amb botes vermelles, embolcallada amb un mantell verd i portant com a atributs una canya, a la mà esquerra, i un ànec a la dreta, que simbolitzen el fred i la cacera. El cassetó central està decorat amb la representació d'una mènada dansant. La figura, amb penjolls de perles i dos braçalets, vesteix una túnica curta i es cobreix amb un mantell transparent. Les mans, alçades en actitud dansant, sostenen el tirs disposat en diagonal. I, finalment, al cassetó de l'angle oposat a la porta es representa la tardor en forma de dona nua parcialment coberta amb un mantell vermell. El cap està decorat amb fulles de vinya i raïm i porta armilles als turmells, canells i braços. Amb la mà dreta sosté un cistell de vímet d'on surten sobresurten pàmpols. C. Guiral apunta que el deteriorament provocat per l'entrada de llum des de la porta va motivar un repintat maldestre que va afectar principalment el fris vegetal que delimita el cassetó triangular decorat amb la mènada dansant —substituint per un fris d'oves— i la figura de la primavera, amb la cara i el bust deformats de manera grotesca.

Les restes *in situ* del sostre es van recuperar durant les excavacions de l'any 1996 sobre el paviment de morter de calç de l'estança (figura 2.65). L'estrat d'enderroc estava format per les restes calcinades de les bigues i les restes fragmentades del revestiment d'estuc enteixinat del sostre. Les bigues (d'aproximadament 18 cm de secció) recolzaven en els murs llargs separades uns dos peus l'una de l'altra (uns 55 cm). A la part posterior s'observen les marques deixades per les cordes que facilitaven la subjecció del revestiment pictòric a l'estructura de bigues i cabirons. El sostre estava cobert per un potent nivell d'argiles disposat horitzontalment (96/4710), amb escàs material arqueològic i de caràcter manifestament residual,¹⁶⁰ que es va generar per la barreja de les restes constructives del sostre i del paviment de l'estança superior. Un paviment de mosaic de tesselles de grans dimensions amb una prima preparació de morter de calç sobre una capa d'argiles recolzades sobre una estructura de llistons i plafons de fusta subjectats a les bigues amb claus de ferro.

Per sobre s'estenien els estrats 96/4709 —amb restes, aparentment remogudes, del revestiment pictòric del sostre— i 96/4706, un potent nivell format bàsicament per estucs amb decoració pictòrica, elements decoratius de marbre, fragments d'àmfora retallada amb morter adherit,¹⁶¹ claus de ferro i escassíssim material ceràmic,¹⁶² tot el conjunt amb símptomes evidents d'exposició al foc. Aquest segon nivell (96/4706) va ser definit, no com un nivell d'enderroc *in situ*, sinó com un abocament de runa procedent de la neteja d'un àmbit adjacent afectat per un incendi (Macias, Ramón, 1999, 49-54). En tot cas, queda clar que les restes recuperades devien formar part de la pavimentació i decoració de les estances de la planta principal.

¹⁶⁰ TS Itàlica *conspectus* 22 i 33 i Parets Fines Mayet 24 i 34.

¹⁶¹ Part de la preparació d'un paviment (possiblement en *opus sectile*) d'una de les estances de la planta principal. L'ús de les tires rectangulars fetes tallant longitudinalment el cos de les àmfores (especialment les cilíndriques africanes) per obtenir una superfície el més plana possible es documenta àmpliament.

¹⁶² Un fragment de TS *Lucente* permetria datar-ne la formació en el segle IV o posterior. En aquest cas, com en altres nivells d'enderroc documentats a les excavacions d'aquestes estances, la major part del material ceràmic prové de la descomposició de la mateixa estructura constructiva i no es poden considerar indicatius del moment en què es forma l'estrat.

El nivell d'enderroc que cobria 96/4706 (96/4707=96/4708) es caracteritzava per una gran presència de fragments de paviment d'*opus signinum* (d'entre 14 i 15 cm de gruix),¹⁶³ tovots rubefactats que formaven part de l'alçat dels murs i restes descompostes de morter. No va aportar material ceràmic cronològicament significatiu. En la memòria d'excavació aquest nivell s'interpreta com "l'ensorrament d'un dels paviments corresponents al pis superior" (Macias, Ramón, 1999, 50-51). És possible que es tractés de restes de l'enderroc de la coberta de l'estança de la planta principal, ja que la seqüència estratigràfica situa el paviment (mosaic) d'aquesta planta per sota (96/4710). Els estrats superiors de la seqüència estratigràfica d'època antiga (96/4702 i 96/4703) eren nivells d'enderroc, més o menys alterats, associats a la planta principal. Es van recuperar capitells de lesena en marbre blanc (C2) (figura 5.8) i petites motlures en marbre blanc.¹⁶⁴ Aquests elements d'època altoimperial es van recuperar juntament amb peces d'època tardoromana, com ara fragments de capitells de lesena en marbre blanc (C10) (figura 5.37) i bases en marbre blanc (B6) (figura 5.46). També es van exhumar fragments de mosaic de grans tesselles procedents de les estances del pis superior.

Àmbit 2.9

Àmbit de planta rectangular (4,56 x 6,18 m; uns 28 m²) al qual inicialment s'accedia des de les estances **2.7** (porta d'un metre d'amplada), **2.8** i **2.10**, aquestes dues a través de portes de 97 cm d'amplada (figures 2.48, 2.49, 2.66, 2.67 i 3.42). Excavat íntegrament per P. M. Berges el setembre de 1968 (1970a i 1977a), la cisterna ("piscina-depósito") es va posar en relació amb els brolladors documentats a la sala principal del *triclinium* (**3.2**).¹⁶⁵ Les excavacions en extensió del corredor i de les estances annexes (1995-1996) van permetre descartar aquesta hipòtesi i relacionar-la amb la canalització que, travessant l'àmbit **2.7** i el corredor **2.1**, es dirigia cap als banys meridionals, concretament a la piscina-nimfeu (**6.25**) reformada amb la construcció d'un absis amb fornícules (Macias, Ramón, 1999). Com a hipòtesi, en vista que parts de les estructures estan ocultes per la reforma posterior, podem plantejar que la porta de comunicació amb l'àmbit **2.8** es va tapiar abans d'aplicar la segona capa pictòrica. Van quedar obertes les portes dels àmbits **2.9** —amb la segona capa que resseguia els brancals— i, possiblement, **2.10**.

La primera configuració es correspon amb la capa pictòrica inicial, visible a la part superior, no tapada pels murs de la cisterna. En aquesta part superior de la zona mitjana de la paret s'observa una alternança de panells amples de fons verd, color poc habitual que denota una certa capacitat econòmica del promotor, amb interpanells negres decorats amb motius ovalats. Una composició similar a la documentada a l'àmbit **2.7** i al mur septentrional del corredor **2.1**. A la part més alta conservada s'observen les restes d'una renglera d'orificis, incisions en forma d'aspa i marques de secció trapezoidal que C. Guiral relaciona amb el sistema de subjecció d'una cornisa perimetral.

Coincidint amb l'estada de *Caius Valerius Avitus* i *Faustina* a mitjan segle II, aquest àmbit es transforma en cisterna. A aquest fi es tapia la porta de comunicació amb l'àmbit **2.7** i, segurament, **2.10** amb murets de pedres lligades amb morter de calç.¹⁶⁶ En el tapiat de la porta compartida amb l'àmbit **2.7** es va col·locar la pintura decorada amb la representació d'*Oceanos* i el *titulus pictus* commemoratiu de la seva construcció. Un cop clausurades les portes, es va rebaixar la cota del paviment —la característica capa de morter— i de la roca per incrementar la profunditat. Posteriorment, es van construir, adossats als murs perimetrals de l'estança, els murs de la cisterna revestits amb una gruixuda capa d'*opus signinum* (amb una amplada que oscil·la entre 30 i 65 cm). Amb la construcció d'aquests murs les dimensions es redueixen a 3,70 x 5,20 m i l'altura mitjana és de prop de tres metres.

¹⁶³ Uns dos centímetres més gruixuts que els fragments d'*opus signinum* corresponents al paviment de la galeria porticada de la planta principal recuperats en l'excavació del corredor (**2.1**).

¹⁶⁴ Amb una banda, un *cyma revers*, un llistell i un *cyma recte* (P1), amb una banda, un llistell, un *cyma revers* i un *cyma recte* (P6) i amb una banda, un *cyma recte* i una banda (P9) en marbre blanc (figura 5.50).

¹⁶⁵ "[...] gran depósito para agua construido sobre una habitación destinada a otro uso anteriormente que daba al ambulacro y que debía surtir a las fuentecillas del gran *oecus* [**3.2**]" (Berges, 1970a, 142).

¹⁶⁶ Un argument a favor de plantejar el tancament d'aquestes portes en relació directa amb la construcció de la cisterna és, precisament, l'entitat constructiva dels tapiats, que no s'observa en altres casos en què el tancament és de menor consistència i solidesa.

Figura 2.66. Vista des de l'est de la cisterna de l'àmbit 2.9 (Arxiu MNAT).

El paviment de la cisterna té una marcada inclinació cap al sud, on es localitza el canal de sortida format per una canonada de plom¹⁶⁷ amb un diàmetre intern de 20 cm, que travessa per sota el frontal decorat amb *Oceanos*. També es va col·locar una canonada de plom de 5 cm de diàmetre intern que actuava de sobreexidor en cas d'un cabal excessiu, ja que es troba a entre 27 i 32 cm del límit superior de la cisterna. Les dues vàlvules de bronze¹⁶⁸ recuperades a l'interior de la cisterna encaixen en l'orifici de desguàs (MNAT 45017-1) i en el sobreexidor (MNAT 45017-2) (Berges, 1970a, 148; 1970b, 87 i 1977a, 34) (figura 2.67). Posteriorment, es va col·locar una nova canonada que, foderant el mur del frontal de l'*Oceanos*, travessava en superfície l'àmbit 2.7. Seria la darrera reforma documentada i podria indicar l'amortització del canal de sortida original.

Com ja apuntàvem en parlar del frontal d'*Oceanos*, les dimensions de la cisterna són 3,7/4 x 5,2 x 2,9/3,1 m, amb una capacitat entre 55,79 i 64,48 m³. H. Dessales en calcula una capacitat de 57 (2013, 185). En relació amb el cabal d'aigua, s'ha pogut determinar que la superfície de l'*opus signinum* dels murs de la cisterna estava pintada de negre. També es van poder observar restes d'una línia blanca horitzontal situada entre un metre i 1,25 m per sobre de la mitja canya, diferència deguda al marcat pendent del paviment. El traç blanc sobre el fons negre facilitava el control visual del volum d'aigua emmagatzemat (manòmetre) a través de l'únic accés possible, una trapa en el paviment del pis superior.¹⁶⁹ A més de les vàlvules es van recuperar el cap d'Antínous en marbre de Paros (MNAT 45406) (figura 7.3) —a 1,20 m de profunditat— i materials ceràmics datables a partir de mitjan segle iv (TS Africana D de les formes 58B i 59) (Otiña, 2005, 65-74).¹⁷⁰

¹⁶⁷ L'orifici que travessa la roca per sota del llindar que havia comunicat els àmbits 2.7 i 2.9, de diàmetre més gran, es va reomplir amb morter un cop col·locat el tub de plom.

¹⁶⁸ La primera, de 12 cm de llargada, té un diàmetre intern de 18,5 cm a l'extrem corresponent a la tapadora i de 18,2 cm a l'altre extrem. La segona té un diàmetre intern de 6 cm i una llargada de 9 cm.

¹⁶⁹ A la gran cisterna compartimentada (45 x 20,7 m) localitzada a la plaça de la Pescaderia de Sevilla, interpretada com un *castellum aquae*, es va constatar la presència d'una línia de mini, d'un centímetre de gruix, que recorria la cara interna dels murs a 1,90 m del paviment (García, 2007, 142).

¹⁷⁰ Segons F. García i V. Simó també es van recuperar dues o tres boles de "plom verge", punxons, plaques decoratives de mobiliari, recipients de ceràmica amb restes d'ocre, etc.

Àmbit 2.10

Àmbit rectangular (5,90 x 5m; gairebé 30 m²), al costat de la cisterna **2.9**, al qual s'accedia des de l'àmbit **2.11** a través d'una porta de 97 cm d'amplada en la que s'observen indicis d'un possible tapiat posterior (figures 2.48, 2.50 i 2.68). Abans de la construcció de la cisterna, es comunicava amb l'àmbit **2.9** a través d'una porta de 97 cm d'amplada. Amb la reforma de *Caius Valerius Avitus* i *Faustina*, aquesta porta es tapiava amb pedres i morter. L'estat d'arrasament d'aquest àmbit i dels contigus (**2.11-2.14**) impedeix determinar l'existència d'altres portes. A l'extrem occidental del mur sud-oest es documenta una banqueta de 15 cm revestida amb una capa d'*opus signinum* de finalitat incerta. Per aconseguir la cota necessària per a la pavimentació, de la qual no se'n tenen evidències, es va rebaixar la roca. A aquest àmbit, excavat l'any 1969 (Berges, 1970a i 1977a), poden correspondre els materials conservats al MNAT amb la referència "habitación al final del pasillo", tot i que P. Otiña la situa a l'àmbit **3.3** (Otiña, 2005, 122-134). Així doncs, tot apunta que directament per sota del nivell superficial es van identificar dos estrats d'enderroc formats a partir del segle III.¹⁷¹

D'aquest sector (**2.10-2.14**) poden provenir els fragments d'estuc de paret amb una escenografia arquitectònica¹⁷² i corones agonístiques amb *tituli picti* en grec (*Nemeia* i *Acteia*),¹⁷³ hipotèticament relacionats amb la planta principal.¹⁷⁴ Els treballs de recomposició fets a inicis del segle XXI han permès restituir la meitat de la decoració pictòrica d'una paret que, per simetria, es devia repetir a l'altra meitat (figures 3.50-3.69 i 4.3-4.5). Ocupant una posició central, es representa un edicle sostingut per dues columnes acanalades coronades per capitells d'ordre corinti. Les columnes sostenen un entaulament format per arquitrav, fris i cornisa. La decoració del fris està articulada en tríglifs i mètopes decorades amb una alternança de caps de Medusa i Júpiter Ammon. A dreta i esquerra s'obren dos arcs, recolzats sobre pilars, a través dels quals es poden veure, en primer pla, les corones agonístiques sobre, com assenyala C. Guiral, *cartibula*. I, com a fons, una perspectiva obliqua d'un pòrtic amb columnata coríntia i mur de fons amb la part inferior de tonalitat verdosa, imitant un revestiment marmori. A la part superior d'aquest mur, coincidint amb els intercolumnis, es representen, penjats, *clipei* daurats amb la representació de caps amb turbant (*imago clipeata*), que podem identificar com a bàrbars vençuts. En el fris d'aquest pòrtic s'observen vestigis de garlandes enllaçades amb un motiu d'interpretació incerta (bucranis?).

Sobre l'edicle central s'aprecia, en un segon pla, la part superior d'una columnata que sosté un entaulament i, al darrere o a sobre, un *tholos*. L'espai que s'estén entre la columna i l'angle del mur mostra una cornisa sobre la qual recolza un *pinax*, inclinat, amb la representació mitològica de Leda i el cigne. La part superior es tanca amb un sostre cassetonat vist en perspectiva del qual penja un escut oval i una gambera que formen part d'un trofeu i simbolitzen la victòria. Les dues corones agonístiques estan representades en primer pla de la composició per tal d'accentuar-ne la rellevància dins el conjunt. Singles *tituli picti* identifiquen els rètols en grec amb els jocs de Nemea (MNAT 45098) i d'Acci (MNAT 45099). El segon conté dos o tres errors tipogràfics que suggereixen una escassa familiaritat amb l'idioma dels pintors, supervisors i promotors de l'obra. Destaquen tant per ser les úniques representacions pintades conservades d'aquesta mena de corones com pel significat simbòlic que tenen.

L'anàlisi comparativa indica que la major part dels motius representats i l'estructura compositiva tenen l'origen en les pintures del segle I aC. L'exemplar de la vil·la romana dels Munts suggeriria la recuperació de models arcaïtzants, un tret característic d'època antonino-severiana. La pintura seria més representativa dels cicles pictòrics de les vil·les campanes d'època tardorepublicana (II estil) que

¹⁷¹ El nivell inferior (estrat III) conté materials corresponents als segles III/IV (TS Africana A i C i àmfors africanes Keay 6 i sudhispanica Keay 16B-C). Per sobre s'estenia l'estrat II (nivell d'enderroc segons s'especifica en una de les etiquetes) que, cronològicament, es pot assimilar a l'anterior (àmfors africanes Keay 6 i 7).

¹⁷² Vegeu el capítol 3.

¹⁷³ Vegeu el capítol 4.

¹⁷⁴ Agraïm a F. García i V. Simó (2005 i 2006) aquesta indicació.

Figura 2.67. Vàlvules recuperades a l'interior de la cisterna en les excavacions de 1968; MNAT 45017-1 (dalt) i MNAT 45017-2 (Arxiu MNAT).

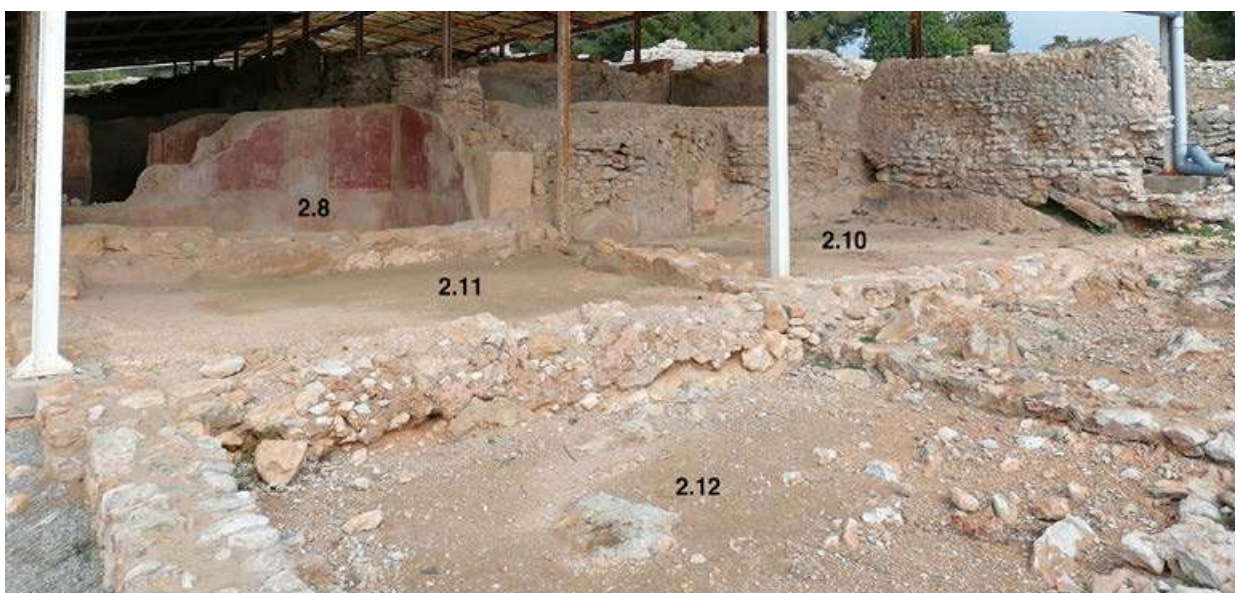

Figura 2.68. Vista des de l'est dels àmbits 2.10 i 2.11 (Arxiu MNAT).

de les pintures d'època altoimperial. Amb les dades actuals no és possible determinar si la pintura es va fer en l'època d'Adrià o bé si va ser ordenada per *Caius Valerius Avitus*, resident a la vil·la en època d'Antoní Pius i instigador d'una gran remodelació de diversos espais de la vil·la.

Àmbit 2.11

Àmbit quadrangular (4 x 4,45 m; uns 18 m²) amb els murs arrasats fins al nivell de paviment, una capa de morter de calç idèntica a la documentada a les altres estances d'aquest sector (figures 2.48, 2.50 i 2.69). Va ser excavat cap a l'any 1969 (Berges 1970a i 1977a). La porta oberta al corredor, de la qual gairebé no queden indicis, es devia situar a l'extrem més oriental del mur, replicant el comportament dels altres àmbits.¹⁷⁵ En un primer moment, comunicava amb els àmbits **2.8** i **2.10** a través de portes de 97 cm d'amplada. Posteriorment es tapià la porta de comunicació amb l'àmbit **2.8** i, potser, **2.10**.

Àmbit 2.12

Àmbit rectangular (4,40 x 3,10 m; 13,6 m²), amb els murs arrasats fins al nivell de paviment, excavat cap al 1969 (Berges, 1970a i 1977a) (figures 2.48, 2.50 i 2.69). Els murs de tancament nord-oest i sud-est aprofiten els murs de la vil·la precedent. Aquest darrer presenta un carreu de pedra del Mèdol-Soldó de reforç de 40 cm d'amplada i empremtes d'altres construccions. No es conserva la porta oberta al corredor tot i que, seguint la dinàmica general, es devia situar al costat est del mur sud-occidental. Aquets àmbit devia ser, possiblement, l'avantcambra de l'estança **2.13**.

Àmbit 2.13

Àmbit quadrangular (4,50 x 4,30 m; 18,5 m²) amb els murs arrasats fins al nivell de paviment (figures 2.48, 2.50 i 2.69). Va ser excavat íntegrament a finals de la dècada dels seixanta del segle xx (Berges, 1970a i 1977a). Els murs de tancament nord-oest i sud-est aprofiten els murs de la vil·la precedent. No es conserven les portes que posaven en relació aquest àmbit amb el corredor **2.1** i l'àmbit **2.12**. Aquesta darrera habitació del corredor podia haver estat la cambra principal de l'avantcambra **2.12**.

Àrea 2.14

Espai poc definit que s'obre al sud-est de l'àmbit **2.13** i al nord-est del **2.15**. Va ser excavat entre el 1967 i el 1969 (Berges, 1970a i 1977a) (figures 2.48, 2.50 i 2.69). Són visibles en superfície dos basaments construïts amb carreus de pedra del Mèdol-Soldó (62 x 67 i 60 x 63 cm), amb una separació de 3 m, que definien un pòrtic que, ara com ara, no podem atribuir a cap de les dues vil·les identificades.¹⁷⁶ El pòrtic devia tancar al nord-oest amb la continuació cap al nord del mur de tancament sud-est de la premsa localitzada sota els àmbits **2.1** i **2.13**.

Àmbit 2.15

Aquest àmbit, poc definit, va ser excavat a finals de la dècada dels seixanta del segle xx (Berges, 1970a i 1977a) (figures 2.48 i 2.70).¹⁷⁷ Es troba, en relació amb la vil·la del segle II, a l'angle que formaven les estances més orientals de la planta semisoterrani i el *triclínium* (**3.2-3.4**). Devia ser un espai exterior d'aquest edifici.

Podem associar les restes identificades i encara visibles amb els àmbits productius de la vil·la del segle I dC documentats sota el corredor **2.1** i l'àmbit **2.13** en les excavacions del 2004-2005 (Remolà, Sánchez, 2007, Tarrats, Remolà, 2007 i Tarrats *et alii*, 2008). Es tracta d'un conjunt de quatre *dolia* i una premsa de la qual es conserven un *lapis pedicinorum*, una base per a l'espumada (*area*)

¹⁷⁵ En aquest punt el paviment va més enllà de la línia del mur, un fet que confirma la presència d'una porta.

¹⁷⁶ Possiblement a l'àmbit **2.15** es troba un altre basament relacionat amb aquest pòrtic.

¹⁷⁷ "Al norte de las habitaciones con mosaicos han aparecido unas dependencias, correspondientes a la zona rústica de la villa. En una de ellas aparece una serie de *dolia*, o grandes tinajas destinadas a almacenar cereales o líquidos y que ya habían sido desmochadas por la reja del arado" (Berges, 1970a, 141 i 1970b, 83-84). "Al noroeste de estas habitaciones se conservan una serie de *dolia* o grandes tinajas para contener y conservar granos o líquidos y que corresponden a la parte rústica de la villa también pendiente de excavación" (Berges, 1977a, 35). P. Otiña atribueix aquestes restes a la fase tardoantiga (2005, 196), una hipòtesi desmentida per les darreres intervencions arqueològiques.

i un contrapès. L'arrasament d'aquest sector ha comportat la desaparició d'eventuals estructures que puguem atribuir amb seguretat a la vil·la del segle II. La seqüència estratigràfica excavada per P. M. Berges corresponia, per tant, a la vil·la prèvia (segle I dC) identificada en les excavacions del 2004-2005 (Remolà, Sánchez, 2007).

La part superior de la base per esprésmer està feta en *opus caementicium* i queda delimitada al sud-est per un mur de carreus de pedra del Mèdol-Soldó (60 x 29 x 30 cm) lligats amb morter. Entre les dues filades de carreus conservades es col·locà una filada de fragments de material constructiu ceràmic lligats igualment amb morter. Aquesta base es recolza sobre una plataforma quadrangular construïda amb pedres irregulars lligades amb argila. El mur que delimita pel nord-est aquest àmbit, al qual es lliura l'estructura anterior, es va aixecar amb filades regulars de pedres, material constructiu ceràmic i un carreu semblant al que delimita l'*area*. És probable que ambdós fossin reutilitzats. L'*area* es troba a una cota més alta que el carreu amb els dos encaixos (*lapis pedicinis*) a fi de col·locar-hi els *arbores*. Al nord-est es conserva un carreu cilíndric amb dos encaixos laterals en forma de cua de milà i un forat a la part superior que correspon al contrapès¹⁷⁸ d'una premsa de biga, possiblement del tipus de cargol.

4.3. Ala oriental (*triclínium*) (3)

El corredor de la planta semisoterrani (2.1) enllaçava en angle recte cap al sud amb un altre tram en part cobert i en part porticat (3.1) que conduïa fins als banys meridionals (6) (figures 2.71-2.74). Just a l'angle, hi havia un gran *triclíni*, format per una sala principal (3.2) i dues de secundàries (3.3 i 3.4), delimitat al sud per un curt tram de pòrtic que es lliurava perpendicularment al corredor (3.5). A partir d'aquest punt i en relació amb una hipotètica porta lateral, el criptopòrtic esdevé pòrtic obert al gran jardí (4) i a l'espai existent entre el pòrtic del *triclínium* i els banys meridionals.

La primavera del 1948, la plantació de nova vinya en un tros de J. Garcia Bermejo va permetre dur a terme una primera exploració del subsol.¹⁷⁹ A les rases obertes —una d'elles l'extrem oriental del criptopòrtic— es van trobar quatre mosaics coberts per un estrat en el qual, de forma dispersa, “aparecieron trozos de decoración interior de techos y paredes, tégulas, trozos de mosaicos, fustes de columnas, un depósito de teselas blancas, y fragmentos cerámicos” (Sánchez, 1971, 13). En un altre lloc afegeix que, sota la capa d'enderroc i cendres, es va localitzar “parte de un edificio del que hemos encontrado a diferentes niveles varios mosaicos de entre los cuales merecen citarse: la mayor parte de uno que debe tener completo más de 15,5 x 5,5 m. de teselas de unos 2 cm. de lado, con ligero adorno y poca variedad de color, abundando el blanco y el rojo; y otro completo, con pequeños desperfectos, de 5,5 x 5,5 m. de tesela de un centímetro de lado, rico en dibujo y colorido” (Sánchez, 1971, 157) (figura 2.73).

En aquest període van ingressar al MNAT fragments corresponents a dos mosaics (M7 i M8) que hipotèticament procedien d'aquest sector.¹⁸⁰ L'anomenat mosaic dels tritons (M7) conserva part del camp, rectangular blanc, i els caps de dos tritons joves, amb pinces al cap i les orelles, en posició afrontada simètrica (figura 6.7). El mosaic del raïm (M8) mostra indicis d'un gotim de raïm i d'una tija divergent de la qual brollen fulles de vinya (figura 6.8). Segons R. Navarro, es podria relacionar “amb el context paisatgístic del Triomf de Dionisos” o amb una escena de verema. Ambdós, datables en el segle II, mostren similituds i característiques més pròpies d'un mosaic de paret. No es pot descartar que formessin part d'un mateix mosaic possiblement relacionat amb el conjunt d'estances que componien el *triclínium* (3.2-3.4), on també està present la temàtica bàquica en els mosaics identificats *in situ*.

Entre les troballes mobles aparegudes en els nivells d'incendi i enderroc —que també van afectar als mosaics— esmenta “pequeñas placas de mármol recortadas en forma variada (hay una que representa la cabeza de un caballo) [...] , restos de otros mosaicos (un fragmento de uno [mosaic] de “grano

¹⁷⁸ Bloc de pedra de 67 x 61 cm amb encaixos en dos dels costats de 27 x 4 cm. Té altres encaixos circulars i, sobre la cara superior, un rebaix de planta ovalada amb clares evidències de rubefacció que poden indicar una reutilització posterior.

¹⁷⁹ La major part de les dades relatives a les excavacions del 1948 s'han extret de Sánchez 1971.

¹⁸⁰ Vegeu el capítol 6.

Figura 2.69. Vista des del nord dels àmbits 2.12 i 2.13 i de l'àrea 2.14 (Arxiu MNAT).

Figura 2.70. Vista des de l'est dels àmbits 2.14 i 2.15 (Arxiu MNAT).

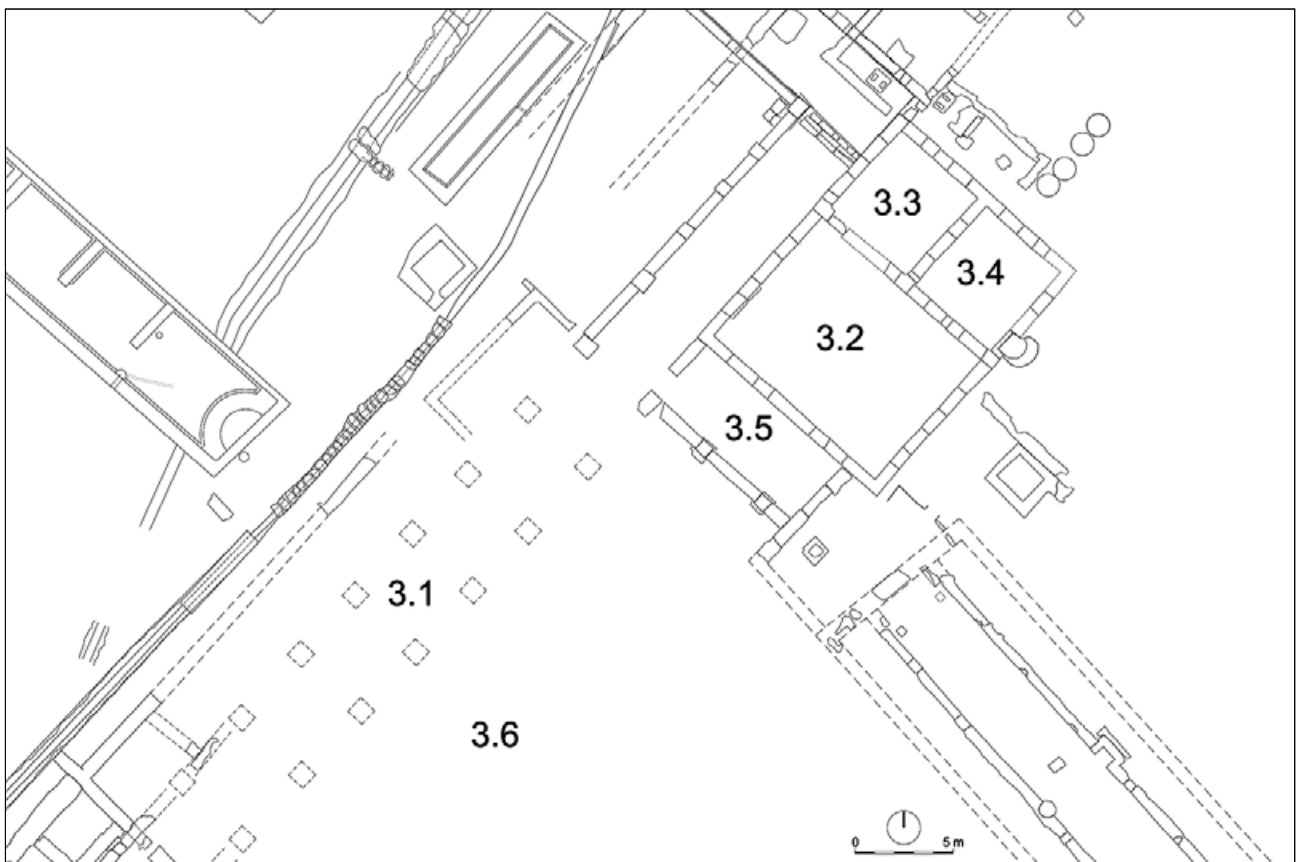
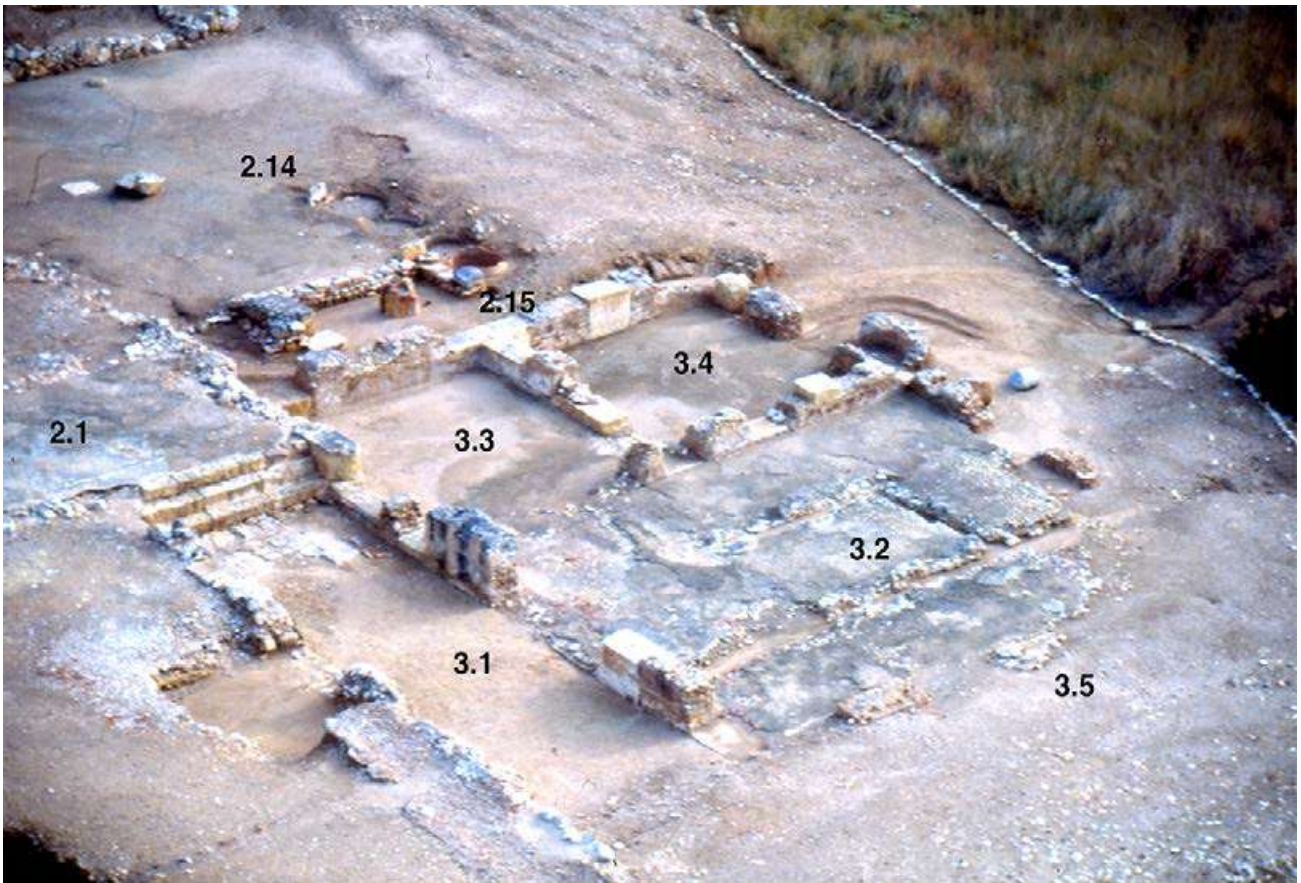

Figura 2.71. Vista aèria del sector 3 (Arxiu MNAT) i planta indicant la numeració d'àmbits (J. Sánchez/Arxiu MNAT).

de Arroz”, como el de nuestra Medusa, que parecen corresponden a un emblema), trozos de decoración interior de techos y paredes, trozos de fustes de columna, etc.” (Sánchez, 1971, 157).¹⁸¹ Exceptuant el tram de mosaic del corredor del criptopòrtic, molt superficial (30 cm), la resta apareixien a una profunditat (1,30 m) que va permetre el cobriment dels mosaics fins que es van extreure uns anys després.¹⁸²

L'etapa de P. M. Berges a la vil·la romana dels Munts s'inicià precisament en aquest sector a finals de l'any 1967, poc després d'assumir la direcció del Museo Arqueológico Provincial, amb l'extracció dels mosaics corresponents a les tres habitacions del *triclinium* (3.2-3.4) (Berges, 1970a, 140).¹⁸³ El quart mosaic, corresponent a l'extrem oriental del corredor del criptopòrtic (2.1), ja s'havia extret amb anterioritat també a finals del 1967 (Berges, 1970a, 140). En els treballs es va documentar la continuïtat del mosaic del corredor del criptopòrtic —“ambulacro”, en la terminologia de P. M. Berges— sota gairebé dos metres de terra i s'indicava que aquest corredor delimitava un gran espai descobert, “el posible gran peristilo de la villa” (Berges, 1970a, 141).

P. M. Berges, en una breu descripció de les característiques de les estances del *triclinium*, indica que “en las habitaciones en que aparecieron [els mosaics], dos iban estucadas [3.3 i 3.4] y la tercera [3.2], la de las fuentes iba recubierta por grandes placas de mármol al menos en la parte conservada. Pienso que pudo existir una segunda planta. El sectile es sin duda parietal, con gran abundancia de plaquitas de pasta vítrea etc. En otra habitación, existente, encontré dos plaquitas de vidrio, *in situ*, incrustadas en la pared. Yo había pensado que pudiera formar parte de la decoración de las siete fuentecillas. De todas formas estas habitaciones habían sido muy removidas por buscadores de tesoros etc. Y encierran grandes problemas”.¹⁸⁴

L'any 1995, a més de l'excavació del corredor (2.1) i de les estances annexes de la planta semisoterrani, es van plantejar diversos sondeigs en els àmbits 3.1, 3.2, 3.3 i 3.4 que van afectar, principalment, nivells constructius anteriors a la construcció dels àmbits (Macias, Ramón, 1999). Finalment, els anys 2004 i 2005 també es va intervenir puntualment en el corredor 3.1 (Remolà, Sánchez, 2007).

Àmbit 3.1

Corredor, orientat nord-est/sud-oest, que en la seva darrera configuració mesurava aproximadament 56 m de llarg¹⁸⁵ i 3,5 m d'amplada. Delimitava el gran jardí (4) per l'est i enllaçava el corredor de la planta subterrània (2.1) de l'edifici principal amb els banys meridionals (6) (figures 2.71-2.74 i 3.45-3.47). Al tram més septentrional s'obrien les estances del *triclinium* (3.2-3.4) i un tram perpendicular de pòrtic (3.5) que conduïa al mitreu (5). Va ser excavat parcialment i sense exhaurir completament la seqüència estratigràfica a finals de la dècada dels seixanta del segle passat (Berges, 1970a i 1977a). L'any 1995 es van excavar dues rases paral·leles als murs que delimiten el corredor 3.1, entre les escales

¹⁸¹ En una altra publicació afegeix que es van recuperar fragments de mosaic amb “representaciones humana (una cabeza) y de animales (peces?). Cerca del lugar en donde están los mosaicos se ha hallado un depósito abundante de teselas blancas sueltas” (Sánchez, 1949a, 224).

¹⁸² A inicis del 1950, J. Garcia Bermejo expressà la seva predisposició a cedir en dipòsit els mosaics al Museu Arqueològic si algú es feia càrrec de les despeses d'extracció i trasllat. Poc després (15 de març de 1950), la Comissaria Provincial de Excavaciones Arqueológicas de Barcelona li comunica que pretenien posar en marxa una campanya d'excavació per extreure els mosaics “para depositarlos donde se estimara oportuno” al·legant que en la descoberta dels mosaics “había habido curiosidad, clandestinidad, falta de asesoramiento, etc.” (Sánchez, 1971, 14). L'oposició ciutadana liderada per la RSAT i les gestions de la Comisión de Monumentos i de les autoritats ho van impedir. Finalment, la Dirección General de Bellas Artes va dictaminar que els mosaics, quan fossin extrets, es dipositarien al Museo Arqueológico Provincial de Tarragona i la Comissaria Provincial de Excavaciones Arqueológicas de Barcelona va desistir de l'excavació projectada. L'any següent, la RSAT va organitzar una exposició temporal als locals del Sindicato de Iniciativas de Tarragona (del 10 al 19 de març de 1951) on es mostraven plànols, fotografies i dibuixos dels mosaics i de les restes descobertes (*Diario Español de Tarragona*, 9 i 11 de març de 1951).

¹⁸³ Acord de la Diputació Provincial (5 de gener de 1967) pel qual es fa càrrec, a petició de la RSAT, de les despeses d'una segona fase d'extracció dels mosaics per al Museu Arqueològic (Arxiu MNAT).

¹⁸⁴ Còpia d'una carta adreçada a A. Balil (8 de juny de 1974) en què P. M. Berges li facilita informació sobre les estances nobles annexes al braç oriental del corredor (Arxiu MNAT).

¹⁸⁵ Distància calculada entre les escales que comuniquen amb 2.1 i el corredor d'accés als banys meridionals (6.1). El profund grau d'arrasament a partir del punt d'intersecció amb el tram de pòrtic (3.5) paral·lel a la façana meridional del *triclinium* (3.2) dificulta precisar-ne els límits.

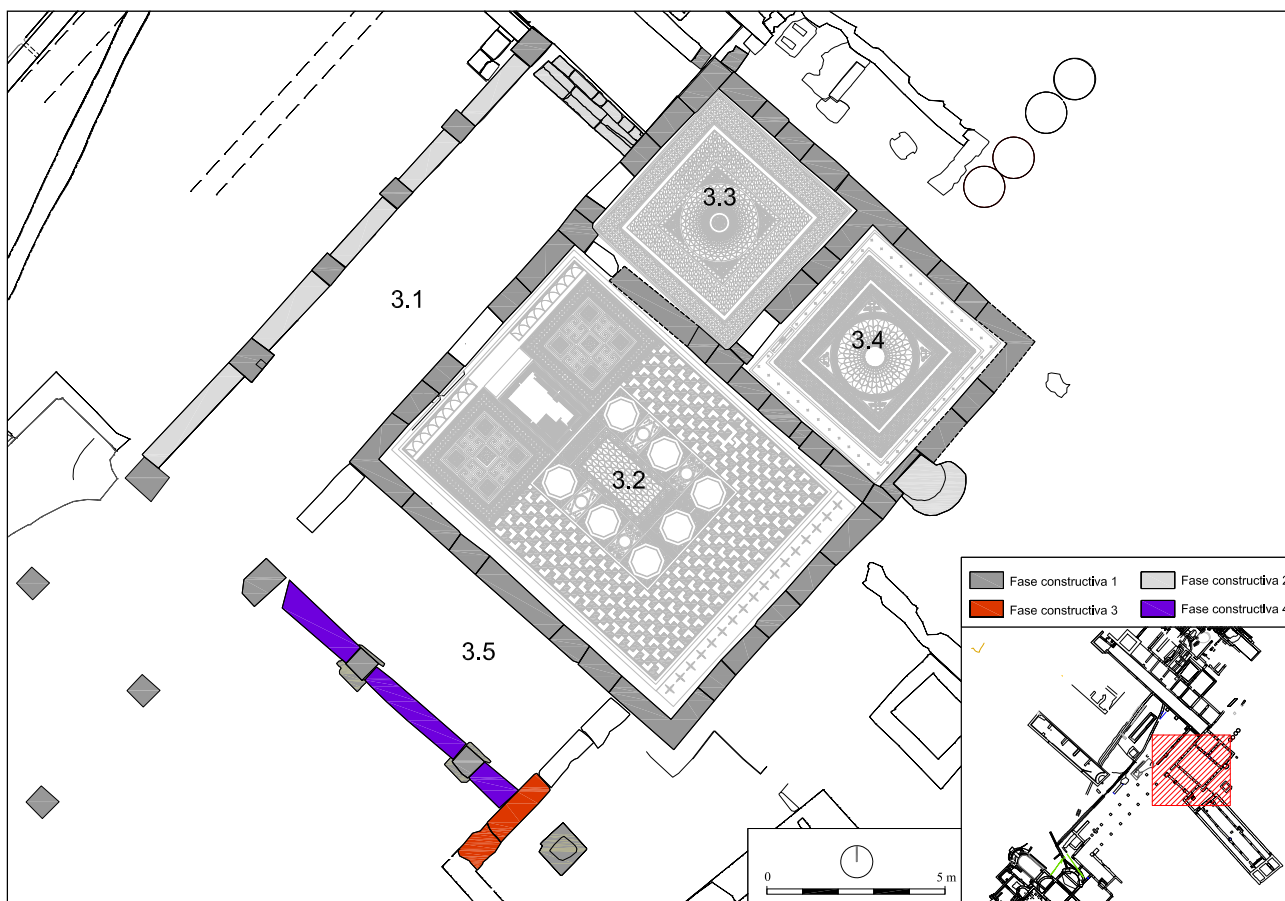

Figura 2.72. Planta del sector 3 indicant les fases constructives (J. Sánchez/Arxiu MNAT).

de connexió amb **2.1** i el pòrtic situat al sud del *triclinium* (**3.5**) (sector 3100; Macias, Ramón, 1999).¹⁸⁶ En la intervenció dels anys 2004-2005 es van localitzar les restes de la fonamentació dels pilars entre el pòrtic **3.5** i l'accés als banys meridionals.

La combinació entre les escasses dades estratigràfiques disponibles i la observació de les estructures conservades permet intuir una complexa evolució arquitectònica d'aquest espai de la vil·la del segle II. Tot sembla indicar que inicialment es construiria un tram de pòrtic, al que correspondrien els pilars i el conjunt d'estances que configuren el *triclinium*, que enllaçaria amb la configuració inicial del pòrtic previst a **2.1**. De fet, la posició dels pilars en aquest punt es corresponen amb les cadenes de carreus del mur de façana del *triclinium*, a la sala principal (**3.2**) del qual s'accedia a través d'una porta de 1,20 d'amplada. La distància entre pilars és força variable, entre els 2,20 i els 3,40 m, i la cota del jardí i el paviment del corredor porticat (no documentat) seria similar, permetent una connexió visual entre el jardí i la sala principal del *triclinium*.

No obstant, durant l'execució, el projecte experimentaria una profunda modificació que ampliava substancialment l'edifici principal amb la incorporació d'una planta semisoterrani (**2**). El canvi afectaria, principalment, al corredor **2.1** i l'àrea annexa. Però, necessàriament, va alterar també altres sectors com l'àmbit **3.1**, un pòrtic que va ser parcialment cobert. Aquesta transformació va comportar

¹⁸⁶ La seqüència estratigràfica estava formada per un nivell de terraplenament compactat (95/3103) —amb material poc significatiu— que regularitzava la roca calcària i estava cobert per una capa de polsim de pedra del Mèdol-Soldó compactat (95/3102), interpretat com el nivell de preparació d'un hipotètic paviment de mosaic no documentat. Directament per sobre d'aquesta capa, s'estenia un nivell d'enderroc compactat (95/3104) format per una gran quantitat de material constructiu i decoratiu (plaques i motlures de marbre, restes de paviment de mosaic, fragments de pintura mural, etc) i dos fragments de TS Africana C que permeten datar-ne la formació en un moment contemporani o posterior al segle III. En les intervencions dels anys 2004-2005, es va excavar un petit tram del paviment en un punt situat més al sud, a l'alçada del pòrtic **3.5** (Remolà, Sánchez, 2007). La seqüència mostrava, per sobre de la roca, una capa compactada amb morter de calç en la superfície que estava coberta per un nivell de polsim de pedra del Mèdol-Soldó compactat. No van aportar materials arqueològics significatius.

el tancament dels espais entre pilars des de la connexió amb **2.1** fins al pòrtic **3.5**, es va rebaixar la cota del paviment de **3.1** i es va construir un tram d'escalas de tres esglaons, els dos inferiors tallats en els mateixos carreus de pedra del Mèdol-Soldó,¹⁸⁷ com a part entre **2.1** i **3.1** per salvar el desnivell. No s'han pogut identificar indicis de la pavimentació original, ni a la part coberta ni al tram que mantindria, presumiblement, l'aspecte de pòrtic. Probablement, en aquest moment es recreixeria la cota de circulació del jardí que, amb aquesta reforma, perdria el contacte visual amb el *triclinium*.

Amb aquesta transformació es podrien relacionar els primers indicis pictòrics identificats per C. Guiral en el mur de façana del *triclinium*, al peu de les escalas:¹⁸⁸ un sòcol amb imitacions marmòries idèntiques a les de la primera fase pictòrica documentada al corredor **2.1**. A l'altre mur, resultat del tancament dels espais entre pilars, es detecten, tant a l'extrem septentrional com meridional —coincidint amb l'ingrés als banys meridionals—, restes d'un altre revestiment pictòric format per un petit sòcol blanc i una zona mitjana amb alternança de panells amples de color vermell i groc i interpanells negres. En ambdós punts s'observen traces d'un repintat posterior amb fons blanc i clapejat vermell (similar al del tapiat del frontal d'*Oceanos*, **2.7**). Aquests trams amb pintura es poden relacionar amb un hipotètic tancament, possiblement ja en el segle III, del tram de pòrtic que connectava el *triclinium* amb els banys meridionals.

A l'alçada del pòrtic **3.5** s'aprecien encaixos en els murs que delimiten **3.1** que podrien indicar la presència d'una porta. A partir d'aquest punt, en direcció als banys, només es conserven els fonaments molt arrasats dels pilars i, per tant, és difícil determinar si era un pòrtic obert o parcialment tancat. Inicialment devia estar format per 12 pilars —més un a l'angle que formava amb **2.1**— en l'alineació oberta al gran jardí i vuit pilars en la que dona continuïtat al mur del *triclinium* on hi ha la porta. Els pilars estaven formats per una base de morter que regularitzava el pla on es col·locava un bloc irregular de pedra del Mèdol-Soldó que actuava de fonamentació. A sobre, es col·locava un bloc del mateix tipus de pedra (67 x 67 x 56 cm). També es van documentar restes molt deteriorades d'una estructura d'*opus caementicium* que, inicialment, es va interpretar com un altre tram d'escalas (Tarrats *et alii*, 1998a i b i 2000). Les observacions que es van fer en la campanya 2004-2005 van permetre identificar les restes com a part d'una canalització de murets d'obra revestits amb *opus signinum*¹⁸⁹ que travessava transversalment el corredor, i que continuava en paral·lel al tram de pòrtic **3.5**. Les aigües canalitzades procedien probablement del dipòsit **4.3**.

En un moment posterior es va produir el tancament dels espais entre els pilars del pòrtic —no sabem si en una part o bé totalment— amb murets d'escassa qualitat tècnica, heterogenis i caracteritzats per l'ús de material constructiu i decoratiu reutilitzat. No és possible comprovar si aquest tancament afectava tota la línia de pòrtic pel grau d'alteració al qual ja ens hem referit. Possiblement en aquesta mateixa fase es va tancar el pòrtic **3.5**, amb una tècnica similar (inclusió de fragments de plaques de marbre i escassa consistència).

Àmbit 3.2

Estança principal del gran *triclinium* del qual també formaven part els àmbits annexos **3.3** i **3.4** (figures 2.71 i 2.75). Es tracta d'una estança de planta rectangular (10,8 x 8,1 m; 87,4 m²) amb accés des del corredor **3.1** a través d'una porta d'uns 1,20 m i connectada amb l'àmbit **3.3**. Inicialment, s'obria al corredor porticat (**3.1**), amb vistes al jardí. En un moment posterior, possiblement en relació amb la construcció del criptopòrtic, es va tancar el pòrtic i el jardí va deixar de ser visible des del *triclinium*. Els murs estan construïts amb *opus caementicium* encofrat alternant amb cadenes de carreus de pedra del Mèdol-Soldó, una tècnica idèntica a l'emprada per als àmbits **3.3** i **3.4**. En el cas de **3.2**, les cadenes estan situades en correspondència amb els pilars del pòrtic meridional (**3.5**) i del corredor (**3.1**).

¹⁸⁷ En un bloc de 56 x 42 cm, amb petges de 29 i 27 cm i una contrapetja de 23 cm. L'esglaó superior té una contrapetja de 22 cm i una petja de 30 cm.

¹⁸⁸ Vegeu el capítol 3.

¹⁸⁹ En un punt del paviment s'aprecien grans tessel·les de color blanc disposades de forma irregular que poden indicar una reparació amb un material anòmal o una modificació posterior de l'estructura (escalas?).

Figura 2.73. Detall de l'àmbit 3.2 amb el mosaic del laberint amb muralla (M4) abans de la seva extracció a finals dels anys seixanta del segle passat (Arxiu MNAT).

Figura 2.74. Vista des del sud de l'extrem septentrional del corredor 3.1; a l'esquerre, el jardí (4) (Arxiu MNAT).

La cara que donava al corredor **3.1**, com ja hem indicat, conserva restes de la primera fase pictòrica, mentre que la cara interna anava revestida amb un placat de marbre en el sòcol i pintura mural. Al darrer moment d'ús correspon el mosaic del Laberint amb muralla (M4) que pavimentava l'estança i set fonts o brolladors de planta octogonal, fets amb carreus de pedra del Mèdol-Soldó¹⁹⁰ lligats amb morter i amb revestiment marmori, disposats en forma d'U, seguint l'ordenació dels llits del *triclíni*um. Dels brolladors (“fuentecillas o surtidores”) es van localitzar “la imprompta en la argamasa de su doble tubería de plomo, robada posteriormente, y los arranques octogonales de las fuentes, forrados de placas de mármol” (Berges, 1970a, 141 i 1970b, 83). P. M. Berges es decantava per interpretar aquest àmbit com un possible *oecus*, una sala de recepció o menjador (Berges, 1970b, 83).

L'extracció del mosaic (hivern de 1967-1968), identificat l'any 1948, va comportar l'excavació prèvia dels nivells que el cobrien (Berges, 1970a, 140). Entre els materials recuperats destaca la presència de fragments de mosaic amb decoració figurada i plaquetes marmòries d'*opus sectile* (S2) (figura 6.15).¹⁹¹ Posteriorment, l'any 1977, es van excavar dos sondeigs, un a la font central i l'altre vora la porta.¹⁹² L'any 1995 es va excavar un sondeig de 1,5 x 1,5 m entre la porta que comunicava amb el corredor i l'espai central definit pels set brolladors (sector 3200; Macias, Ramón, 1999). En el sondeig es va documentar la roca calcària amb un pendent marcat i regularitzada amb un nivell de pedres i argiles (95/3208).¹⁹³ Per sobre s'estenien una sèrie d'estrats que, malgrat que es van interpretar d'entrada com a nivells de regularització que preparaven el mosaic, podien correspondre a diferents fases, si tenim en compte els resultats de les excavacions dels anys 2004-2005 a l'extrem oriental del corredor **2.1** (Remolà, Sánchez, 2007). Per sobre de l'esmentat nivell de regularització, s'estenia un possible paviment d'argila (95/3207) cobert per una hipotètica capa d'enderroc (95/3206). Per sobre s'estenia una aportació formada per fragments de desbastat de pedra del Mèdol-Soldó (95/3205), probable horitzó de treball relacionat amb la construcció de l'estança, i una capa compactada de polsim del mateix tipus de pedra (95/3204), similar a la documentada en el sondeig que es va fer al braç oriental del corredor (95/3102). La resta de la seqüència estava relacionada amb la preparació del paviment de mosaic extret. Malauradament, l'escassetat de material arqueològic recuperat impedeix obtenir una cronologia estratigràfica.

El mosaic¹⁹⁴ en blanc i negre i datable genèricament en el segle II, seguia l'esquema triclinar (figures 2.73, 6.3 i 6.4). Els braços de la U que delimiten el quadre central presenten una senzilla composició d'un escaquer d'escames encaixats amb indicis evidents de mala planificació. A banda i banda de la porta, es disposava una composició lineal d'ogives en semicercle, en negre sobre blanc, dins el marc rectangular. En els extrems de la T, s'estenien sengles tapisos d'ídèntica composició però desiguals en dimensions. L'espai situat en eix amb la porta, seguint el pal de la T, estava decorat amb un tapís rectangular amb la representació del tema del laberint, envoltat per una cinta murada, amb torres i una porta. Set rengleres de rectangles, superposats en alternança, imiten els blocs d'una muralla. Als angles s'alcen torres de silueta negra i detalls en blanc. L'entrada al laberint té forma de porta arquejada i coberta a doble vessant. És versemblant pensar en la presència del conegut tema de Teseu i el minotaure. A continuació del laberint, en el centre de la sala, destaca un tapís rectangular amb un escaquer d'escates biconvexes i bipartides en policromia. Entre el tapís de les escates i el de les escames es disposen, en alternança, set quadrats i sis rectangles. Els primers estaven ocupats per les fontetes octagonals mentre que en els rectangles s'inscriuen losanges amb cercle encaixat i, a la zona interior, triangles inversos. A fora, als cantons triangulars es disposaven dobles destrals (*bipennae*) o peltes vermelles.

¹⁹⁰ Similars als que componen les piscines del *frigidarium* de la segona fase dels banys meridionals (6).

¹⁹¹ “[...] entre los estratos que cubrían precisamente los tres grandes mosaicos [3.2, 3.3 i 3.4] citados han aparecido unos trozos con restos de figuras” (Berges, 1970a, 149, làmina XI).

¹⁹² A l'Arxiu del MNAT es conserven uns fulls manuscrits sense numerar grapats en què es fa referència, en el primer full, a “varios fragtos de sudgálica. Un fondo de hispánica. 2 sig. Clara” recuperats “debajo el mosaico, sobre el canal de la entrada (6-7/VI/77)”.

¹⁹³ Només va aportar fragments de TS Sudgàlica, Parets Fines altoimperials, cuina africana i àmfora tarraconense.

¹⁹⁴ Vegeu el capítol 6. Mosaic número 4 de la numeració de P. M. Berges 1970a (núm. 126 de la tesi de R. Navarro). Fotografies prèvies a l'extracció a càrrec de J. Sánchez Real, P. M. Berges i Foto Industrial Raymond (Navarro, 1979, làmines LXI,1, LXI,4, LXIII,1, 2, 4, LXIV,1-3 LXV,1-3).

Figura 2.75. Vista des de l'est de l'àmbit 3.2 durant les excavacions de 1948 (Raimon Miserachs).

Figura 2.76. Vista des de l'oest de l'àmbit 3.3 amb l'actual restitució infogràfica del mosaic; al fons, l'àmbit 3.4 (Arxiu MNAT).

Àmbit 3.3

A aquest àmbit de planta quadrangular (5,1 x 5,3 m; 27 m²), part del conjunt arquitectònic format per les estances **3.2** i **3.4** —amb els quals comparteix tècnica constructiva—, s’hi accedia des del corredor **3.1** mitjançant una porta d’aproximadament 1,10 m d’amplada situada al peu de les escales de connexió amb **2.1** (figures 2.71 i 2.76). També s’hi accedia des de l’estança precedent (**3.2**) a través d’una porta de 1,1 m d’amplada, amb els sòcols revestits amb plaques de marbre i pavimentat amb mosaic en la darrera fase. El mosaic, com els altres localitzats en aquesta zona l’any 1948, es va extreure entre l’hivern del 1967 i el 1968 (Berges, 1970a, 140). El mosaic de l’escut de triangles (M5)¹⁹⁵ té una composició centrada amb un tapís quadrat, policrom, amb un cercle inscrit (figures 2.6 i 6.5). Dues orles concèntriques envolten un escut (*clipeus*) de triangles curvilinis que creixen a partir d’una roseta central. A les cantonades triangulars del camp es representa un ocell que cau en picat amb les ales desplegades.

En la revisió posterior dels materials de les excavacions de P. M. Berges, la indicació “habitación del final del pasillo (1969)” es va identificar, pensem que erròniament, amb aquest àmbit (Otiña, 2005, 122-134).¹⁹⁶ L’any 1995 es va excavar un sondeig aproximadament en el centre de l’estança, on els nivells preparatoris del mosaic es presentaven més degradats (sector 3300; Macias, Ramón, 1999). La seqüència estratigràfica —molt simple i semblant a la detectada a l’àmbit **3.4**— estava formada per un nivell argilós de terraplenament que cobria la superfície de la roca calcària, relativament regular, i estava cobert per la preparació del mosaic.

Àmbit 3.4

Àmbit quadrangular, de les mateixes dimensions que l’anterior (5,1 x 5,3 m; 27 m²), connectat amb l’estança **3.3** a través d’una porta amb brancals fets de maons lligats amb morter de calç, de 1,35 m d’amplada (figures 2.71 i 2.77).¹⁹⁷ Les parets anaven revestides amb plaques de marbre¹⁹⁸ i el sòl pavimentat amb mosaic (M6) (figura 6.6). En el moment de l’extracció es conservava en bon estat el revestiment amb plaques de marbre blanc del llindar de la porta que el comunicava amb **3.3**. El mosaic, com els anteriors, va ser identificat l’any 1948 i extret entre l’hivern del 1967 i el 1968 (Berges, 1970a, 140). L’any 1995 es va excavar un sondeig aproximadament en el centre de l’estança (sector 3400; Macias, Ramón, 1999). En els nivells preparatoris del mosaic va aparèixer un fragment de fust llis de columna i ceràmica poc significativa cronològicament.

El mosaic de l’escut d’escates (M6)¹⁹⁹ es presenta com un tapís quadrangular policrom amb composició centrada emmarcat per una alineació de creus en punta només interrompuda pel llindar de la porta (rectangle negre amb un tirs bàquic). El camp quadrat presenta un cercle inscrit en el qual es desenvolupa un escut d’escates biconvexes i bipartides. El motiu central no s’ha conservat però R. Navarro apunta que es podria tractar d’un tema bàquic, una hipòtesi avalada pel tirs representat en el llindar i per la presència, en els triangles de les cantonades, de dos coloms aferrats a un *Kantharos* o crater ple de fruites i tiges vegetals. Una composició que s’adiu amb la funcionalitat de la sala del conjunt triclinar format per les estances **3.2-3.4**.

¹⁹⁵ Mosaic número 2 de la numeració de P. M. Berges 1970a (núm. 124 de la tesi de R. Navarro). Fotografies prèvies a l’extracció realitzades per J. Sánchez Real (Navarro, 1979, làmina LVIII, 6-8). Vegeu el capítol 6.

¹⁹⁶ L’extracció del mosaic a inicis del 1968 indica que les excavacions del 1969 haurien d’haver afectat nivells previs al mosaic, difícilment compatibles amb la cronologia proposada per als estrats revisats. Pensem que, potser, l’anotació “habitación al final del pasillo” es refereix a les estances arrasades situades a l’extrem oriental del corredor **2.1** (**2.10** i **2.11**).

¹⁹⁷ En un moment posterior es redueix l’amplada a 1,05 m amb la construcció d’un brançal amb fragments de plaques reutilitzades.

¹⁹⁸ Es conserven les grapes de ferro recalçades amb petits fragments de plaques de marbre o pedra d’Alcover. Una tècnica similar a la d’altres placats de la vil·la, especialment els corresponents a les darreres reformes dels banys meridionals.

¹⁹⁹ Mosaic número 3 de la numeració de P. M. Berges 1970a (núm. 125 de la tesi de R. Navarro). Fotografies prèvies a l’extracció a càrrec de Foto Industrial Raymond (Navarro, 1979, làmina LIX, 2-3). A l’arxiu del MNAT es conserva una fotografia en color del moment d’extracció del mosaic on s’aprecien el revestiment de marbre blanc del llindar de la porta i, molt puntualment, de les parets. En el mur meridional s’observa la capa de preparació del revestiment i diversos forats en el mosaic d’aquesta part de l’estança. Vegeu el capítol 6.

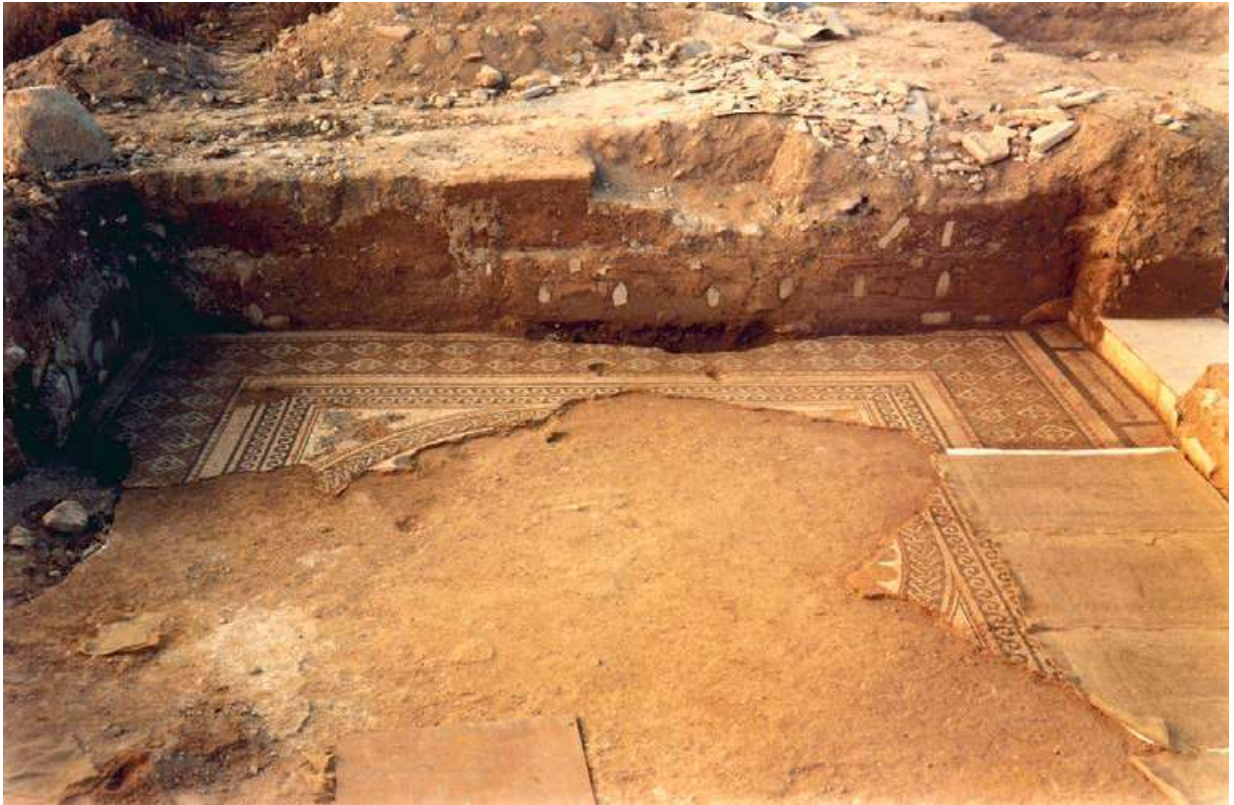

Figura 2.77. Vista des del nord de l'àmbit 3.4 abans de l'extracció del mosaic (M6) (Arxiu MNAT).

Posteriorment, a l'angle sud de l'estança, en eix amb l'entrada, es va construir una petita font feta a sac a l'exterior en *opus caementicium*. És una estructura hidràulica de planta semicircular (1,06 x 1,24 m) revestida amb una capa d'*opus signinum* i un aplacat de marbre de color blanc vetejat. Es devia tractar d'una reforma respecte al projecte original de l'estança. D'aquest àmbit procedien fragments de fust de lesena d'estuc amb contraestries (F8).

Àmbit 3.5

Davant la façana meridional del *triclinium* (3.2), i en correspondència amb les cadenes de carreus, es disposaven, inicialment, quatre pilars de pedra del Mèdol-Soldó (d'aproximadament 68 x 66 x 55 cm) que componen un pòrtic de 3,7 m d'amplada i uns 12 m de llargada, amb un intercolumni variable (uns 3 m entre els pilars dels extrems i 3,36 m entre els pilars centrals) (figures 2.71, 2.78 i 3.48). A partir de les excavacions de dos sondeigs, l'any 1996 (sector 2100; Macias, Ramón, 1999), a l'extrem occidental de pòrtic (96/2100) es va suggerir l'existència d'un tercer braç de pòrtic, una qüestió que va quedar resolta amb l'excavació en extensió de l'any 2004 (04/2200-2300) que va permetre identificar un tram de pòrtic —enllaçat perpendicularment amb el corredor 3.1— que formava la façana meridional del *triclinium* i el límit septentrional de la possible *palaestra* (3.6) dels banys meridionals (sectors 2200 i 2300; Remolà, Sánchez, 2007). Posteriorment es tanquen els espais entre els restants tres pilars (amb murets similars als del pòrtic 3.1). Es pot observar clarament com un dels murs del tancament es lliura a la capa pictòrica que revestia la façana de la *pronaos* del mitreu (5.1). Finalment, l'àmbit queda farcit per un nivell d'enderroc o colgament del segle III o posterior.

Els pilars de pedra del Mèdol-Soldó del pòrtic se sustenten en una base quadrangular d'*opus caementicium*. Sobre aquesta base es recolzava un bloc de fonamentació (al voltant de 95 x 106 x 50 cm)²⁰⁰ que feia de suport a l'alçat.²⁰¹ Del pilar més occidental, en línia amb el traçat del corredor (3.1), només

²⁰⁰ Dades aproximatives obtingudes a partir dels blocs conservats i mesurables.

²⁰¹ Les úniques evidències documentades anteriors a la construcció del pòrtic són dues rases (de plantació?) paral·leles orientades nord-est/sud-oest.

Figura 2.78. Vista des del nord de l'àmbit 3.5 (Arxiu MNAT).

es conservava el forat d'espoliació. Els dos següents conserven el bloc de fonamentació i el primer bloc de l'alçat.²⁰² El pilar més oriental, possiblement precedit d'un esglaó, es troba a una cota inferior. També a l'extrem occidental devia existir un canvi de nivell en relació amb la cota de circulació del corredor **3.1**, posteriorment desfigurada per la construcció de les escales existents. El paviment documentat (04/2353), en pendent i considerablement alterat, estava format bàsicament per una capa compactada de sorres groguenques —detritus del treball de la pedra del Mèdol-Soldó, sense material arqueològic—, unes característiques més pròpies d'un farciment constructiu similar al que s'ha documentat en el tram oriental del corredor **3.1**.

Amb la posterior construcció de la *pronaos* del mitreu (**5.1**) a l'extrem oriental del pòrtic, el pilar més oriental queda incorporat dins d'aquest nou espai de culte. Els altres tres pilars actuaven com a pòrtic d'accés a la *pronaos* fins que, en la darrera fase arquitectònica documentada, es van tancar els intercolumnis²⁰³ i es va aplicar una nova capa pictòrica —fons blanc i requadres en vermell— revestint tant el mur nou com el de la façana del *triclinium*. És possible que, en aquest mateix moment, es col·loqués un llindar en el punt de contacte amb el corredor **3.1** per configurar una estança de poc més de 9 m de llargada que precedia la *pronaos* del mitreu. El paviment identificat, molt irregular, estava format per argila compactada (04/2297). Sobre el paviment, adossats al mur de tancament del pòrtic, es conserven dos fusts de columna en pedra del Mèdol-Soldó (F2) en posició horitzontal, de 42 cm de diàmetre, que presenten la superfície repicada per aplicar-hi un revestiment d'estuc.²⁰⁴ Es podia haver reutilitzat com a banquetta o bé ser un indicatiu d'una reforma en curs. En una zona propera també es constata la presència d'un tambor de columna en granit llis (F3).

²⁰² Sobre la cara superior dels carreus s'observa una incisió en forma de creu similar a les que presenten els blocs conservats del mur septentrional del passadís dels banys meridionals (**6.1**).

²⁰³ Els tancaments es caracteritzen per la combinació de pedres irregulars i fragments de plaques de marbre i altres materials constructius i decoratius reutilitzats lligats amb fang. No podem determinar si es tractava d'un massissat complet de l'intercolumni o d'un parapet.

²⁰⁴ La base del fust més septentrional apareix pintada de vermell i amb un cercle i dues línies que es creuen perpendicularment incises. L'extrem meridional està falcat amb pedres irregulars per anivellar-la. No sabem si la pintura vermella documentada a la base pot suggerir una relació amb el mitreu del qual hipotèticament podrien procedir.

Figura 2.79. Vista des del jardí (4) de l'àmbit 3.6; s'observen els sondeigs per documentar la fonamentació dels pilars del pòrtic 3.1 (Arxiu MNAT).

Pel que fa a l'amortització i colgament de l'àmbit,²⁰⁵ la seqüència estratigràfica excavada l'any 2004 (04/sector 2200) va posar de manifest que sobre el paviment es disposaven un seguit de nivells d'enderroc,²⁰⁶ sense materials cronològicament significatius, excepció feta d'un fragment de TS Africana A i àmfors sudhispàniques Keay 16 i 23, datables a partir de mitjan segle III. La superfície del nivell superior (04/2291) apareixia regularitzada i formava un nivell de circulació (04/2290), per sobre del qual es van dipositar una sèrie d'estrats d'enderroc o colgament,²⁰⁷ amb fragments esporàdics de placa i un fragment de TS Africana C. Material molt escàs per proposar una cronologia que, en tot cas, s'ha de situar a partir del segle III. El nivell superior d'aquest estrat (04/2267) es va tallar per un forat (04/2263), d'interpretació incerta, ubicat aproximadament al centre de l'àmbit. El forat estava farcit per un conjunt d'estrats²⁰⁸ de matriu argilosa amb material constructiu —incloent-hi dos blocs de pedra del Mèdol-Soldó (04/2256) corresponents, possiblement, als pilars del pòrtic— i decoratiu.²⁰⁹

L'escàs material cronològicament representatiu indica un context de mitjan segle III o posterior.²¹⁰ Finalment, un cop reblert el forat es van estendre una sèrie de nivells de regularització²¹¹ tallats per la rasa de saqueig (04/2230)²¹² d'una de les cadenes de carreus del mur del *triclinium*. Pràcticament tot el material recuperat és de caràcter constructiu i decoratiu,²¹³ sense elements cronològics definidors. Per seqüència estratigràfica la formació s'ha de situar en el segle III o posterior.

²⁰⁵ En l'excavació del 1996 es va individualitzar un únic nivell de colgament (96/2122) caracteritzat per la presència de fragments de placa i escàs material ceràmic (Macias, Ramón, 1999, 59).

²⁰⁶ UE 04/2295, 04/2289, 04/2294, 04/2296, 04/2293 i 04/2291.

²⁰⁷ UE 04/2276, 04/2329, 04/2338, 04/2268, 04/2269 i 04/2267.

²⁰⁸ UE 04/2265, 04/2261, 04/2256, 04/2254, 04/2253, 04/2252, 04/2251, 04/2248, 04/2247, 04/2246, 04/2243, 04/2242, 04/2241, 04/2238 i 04/2237.

²⁰⁹ Fragments de placa i peces d'*opus sectile* (*africano*, *africano verde*, *alabastre*, *brocatello*, *cipollino*, *giallo antico*, *granet*, *greco scritto*, *Luni-Carrara*, tipus *pavonazetto*, *pòrfid vermell*, *portasanta*, *rosso antico*, *serpentino verde* i pedra d'Alcover i de Santa Tecla), un bloc de pedra del Mèdol-Soldó corresponent a un dels brolladors octogonals del *triclinium*, un fragment de capitell corinti i un fragment de capitell de lesena.

²¹⁰ TS Africana C Hayes 50, cuina africana Ostia III-267A, I-261, I-263 i I-20, àmfora mauritana Keay 1, àmfora africana Keay 7 i àmfora sudhispànica Beltrán 68.

²¹¹ UE 04/2234, 04/2232, 04/2228, 04/2221, 04/2231, 04/2226 i 04/2222.

²¹² En el nivell de farciment de la rasa (04/2229) es van recuperar fragments de placa i peces d'*opus sectile* (*africano*, *africano verde*, *greco scritto*, *Luni-Carrara*, *portasanta*, *rosso antico* i pedra d'Alcover).

²¹³ Fragments de placa i peces d'*opus sectile* (*africano*, *africano verde*, *brocatello*, *cipollino*, *giallo antico*, *greco scritto*, *Luni-Carrara*, tipus *pavonazetto*, *pòrfid vermell*, *portasanta*, *rosso antico*, *serpentino verde* i pedra d'Alcover i de Santa Tecla).

Àmbit 3.6

Al sud del pòrtic **3.5** i del mitreu (5) i a l'est del corredor **3.1**, sembla definir-se un espai descobert que presenta greus dificultats de caracterització (figures 2.71 i 2.79). El sector va ser sondejat (1996/sector 2100 i 2004/sector 2200) amb la intenció de caracteritzar arquitectònicament aquest espai i verificar l'existència d'un nou tram de corredor que, disposat perpendicularment a l'extrem oriental del pòrtic **3.5**, delimités un espai central rectangular (Macias, Ramón, 1999; Remolà, Sánchez, 2007). Per comprovar la possible existència d'un nou tram de pòrtic es va plantejar, l'any 2004, una trinxera (19 x 1,5 m)²¹⁴ perpendicular a la columna més oriental del pòrtic **3.5**.

Estructuralment, només podem suposar la continuïtat d'una canalització²¹⁵ que, des del jardí i travessant perpendicularment el corredor **3.1**, discorria en paral·lel al pòrtic **3.5**. Tant aquesta com qualsevol altra estructura que eventualment pogués existir han desaparegut sense deixar rastre. De fet, en aquest sector només es conserven les bases en *opus caementicium* de la fonamentació del corredor **3.1**, en part gràcies a la presència en aquest punt de roca que n'ha afavorit la preservació. Sense més arguments que la seva proximitat als banys meridionals (6) es podria suggerir la possibilitat que en aquest punt hi hagués una hipotètica *palestra*. L'arrasament del sector va impedir donar resposta als objectius plantejats.²¹⁶

Només una estreta franja entre el pòrtic i el marge de pagès, incorporada a la terrassa agrícola superior, conservava evidències estratigràfiques d'època antiga. El nivell inferior excavat (04/2240), corresponent a un possible paviment format per una preparació de desbastat i polsim de pedra del Mèdol-Soldó amb una superfície de morter de calç, s'adossava als pilars del pòrtic.²¹⁷ Per sobre, s'estenien diversos nivells de farciment (04/2235, 04/2236 i 04/2233) de característiques similars —polsim de pedra del Mèdol-Soldó compactat—, probablement relacionats amb un recreixement de la cota de circulació i que no van aportar material cronològicament significatiu.²¹⁸ Una elevació de nivell relacionada amb el tancament dels intercolumnis del pòrtic **3.5**. Cobrint aquest recreixement, s'estenia una capa de cendres sense material arqueològic (04/2211) i, per sobre, el nivell d'enderroc del mur que tanca l'intercolumni més occidental (04/2227 i, possiblement, 04/2326 i 04/2335).²¹⁹ La part superior de la seqüència (96/2124, 04/2225, 04/2208 i 04/2223) estava format per una densa concentració de material constructiu i decoratiu.²²⁰ La presència de TS Africana A (Lamboglia 9 i 11) i TS Africana A/D (Hayes 18)²²¹ suggereix una cronologia del segle III o posterior.

4.4. Jardí (4)

Aquest gran espai enjardinat al peu de la façana meridional de l'edifici principal de la vil·la del segle II està delimitat al nord i a l'est pels corredors **2.1** i **3.1** (figures 2.80-2.83). Els límits meridional i occidental no es poden precisar, en aquests moments, més enllà d'una hipotètica modulació de

²¹⁴ Es va constatar un seguit de rases de vinya i forats de plantació d'època moderna excavats en el nivell d'argiles geològic. Només un dels retalls, de planta lineal, podria atribuir-se a època romana a partir de la composició del farciment.

²¹⁵ Abans de la intervenció dels anys 2004-2005, la part visible en aquell moment va ser interpretada com les restes molt deteriorades d'una escala que articulava el corredor **3.1** en el punt de contacte amb el pòrtic del *triclíni* (**3.5**) (Macias, Ramón, 1999, 29), inicialment interpretat com un nou braç del corredor que comunicava el cos central amb els banys meridionals.

²¹⁶ Actuacions agrícoles posteriors han suposat el profund arrasament d'aquest sector del jaciment. El desnivell, de gairebé dos metres, quedava delimitat per un marge de pagès que s'ha anat desmuntant a mesura que avançava el front d'excavació a partir de mitjan dels noranta del segle XX.

²¹⁷ L'únic fragment ceràmic recuperat correspon a TS Hispànica.

²¹⁸ Únicament el nivell superior (04/2233) va aportar un conjunt relativament extens de fragments de placa i peces d'*opus sectile* (*africano*, *cipollino*, *giallo antico*, *greco scritto*, *Luni-Carrara*, *portasanta*, *rosso antico*, *serpentino verde* i pedra d'Alcover).

²¹⁹ Format bàsicament per fragments de placa i peces d'*opus sectile* (*africano*, alabastre, *brocatello*, *cipollino*, *giallo antico*, *greco scritto*, *Luni-Carrara*, pòrfid vermell, *portasanta*, *rosso antico*, *serpentino verde* i pedra d'Alcover). Quant a ceràmica, només podem ressenyar la presència de cuina africana i àmfors africanes, itàliques i orientals.

²²⁰ Gran quantitat de material ceràmic de construcció (*tubuli*, *cuneati*, *laterculi*, etc), fragments de placa i peces d'*opus sectile* (*africano*, alabastre, *brocatello*, *cipollino*, *giallo antico*, granet vermell, *greco scritto*, *Luni-Carrara*, tipus *pavonazetto*, pòrfid vermell, *portasanta*, *rosso antico*, *serpentino verde*, *verde antico* i pedra d'Alcover i de Santa Tecla) i fragments de vidre de finestra.

²²¹ Acompanyada de cuina africana (Lamboglia 9 i 10A, Ostia III-267A i Ostia I-264) i àmfors africanes, sudhispàniques (Dressel 20), eivissenques, itàliques i sudgàliques, produccions que se situen entre la segona meitat del segle II i la primera meitat del segle III.

l'espai a partir de les restes identificades fins ara. De l'ordenació interior destaquen un seguit d'estructures hidràuliques de planta rectangular o quadrangular (cisternes de fonts) i dues canalitzacions que, procedents de la plataforma superior i de la cisterna de l'*Oceanus*, conduïen l'aigua fins als banys meridionals (6). Les dades de les darreres excavacions permeten observar dos horitzons d'ús: un primer que coincideix amb la base de les pilastres que formen el corredor 3.1 i un segon, relacionat amb el tancament del pòrtic i la construcció de la planta semisoterrani (2), que enlaira la cota prop d'un metre. Actualment, la major part de les estructures hidràuliques visibles corresponen a la segona ordenació, probablement, terrassada seguint el pendent natural de la vessant.

En aquest sector, les actuacions han tingut un caràcter puntual i una documentació desigual (mínima pel que fa als anys setanta del segle xx). Van ser diverses les rases i trinxeres d'excavació dirigides per P. M. Berges en aquest sector. A partir de les fotografies i de les informacions orals es constata que, a més del rebaix generalitzat dels nivells superiors de la seqüència estratigràfica i de posar al descobert —en part o totalment— els àmbits 4.1, 4.2, 4.3 i 4.4, es va excavar íntegrament la canalització situada més a l'oest i es van resseguir l'angle conservat de l'estructura situada al nord-oest del jardí (4.1) i part del mur que delimita el criptopòrtic (2.1). També es van fer sondeigs al costat del tercer pilar (comptant el d'angle) del pòrtic que delimita el corredor 3.1, al costat del dipòsit 4.2 i en el tram meridional a l'entorn de la canalització més occidental.

A més dels àmbits hidràulics identificats, el jardí era creuat per dues canalitzacions.²²² La canalització més oriental parteix de la cisterna de l'*Oceanos*, construïda a mitjan segle II per iniciativa de *Caius Valerius Avitus* i *Faustina*, i, creuant el corredor (2.1) i el jardí (4), es dirigeix cap als banys meridionals (6) (Ramón, 2000). Concretament, es lliura a la conducció que abasteix d'aigua el nimfeu-*piscina frigidaria* (6.25) i el dipòsit 6.26 dels banys meridionals. La part més meridional de la canalització ja havia estat posada al descobert durant l'etapa de P. M. Berges, mentre que la meitat septentrional només havia estat puntualment afectada per dos sondeigs i una rasa paral·lela al costat del mur que delimitava 2.1.

Aquesta canalització —que segueix una orientació nord-est/sud-oest i té un recorregut lineal d'uns 65 m— es disposa en paral·lel al corredor 3.1, i evita els dipòsits 4.2, 4.3 i 4.4, associats a la vil·la del segle II. La conducció presenta diversos trams en funció de la tècnica constructiva. Entre l'origen i, aproximadament, el dipòsit-nimfeu 4.4 la caixa del canal està excavada a la roca i presenta amplades que oscil·len al voltant de 40 cm. A partir d'aquest punt, es convertia en un canal construït a sac amb murets de pedres irregulars i morter de calç revestits internament amb una capa d'*opus signinum*. L'amplada oscil·la prop de 25 cm. I, finalment, el segment (aproximadament els darrers tres metres i mig) que enllaçava amb una canalització procedent del nord-oest està constituïda per blocs de pedra del Mèdol-Soldó rebaixats formant una caixa que, en el punt de connexió d'ambdues conduccions, té una amplada de 40 cm. Els blocs estan lligats i reforçats lateralment per morter de calç i petites pedres irregulars i l'interior, amb símptomes d'erosió evidents, no conserva restes de revestiment hidràulic. La coberta és de lloses regulars de pedra del Mèdol-Soldó lligades amb morter de calç per millorar l'estanqueïtat de l'estructura. La profunditat del rebaix en la roca s'explica per la necessitat d'adaptar-se a la cota del paviment del criptopòrtic i de les altres estances relacionades amb aquest projecte, àmbits excavats parcialment a la roca. El canvi en la tècnica que s'observa en el tram final, amb l'ús de blocs de pedra del Mèdol-Soldó rebaixats, podia estar relacionat amb la connexió entre aquesta canalització i una d'anterior procedent del nord-oest. Aquesta darrera, de la qual es conserva una tègula de coberta, està feta, també, amb blocs de pedra del Mèdol-Soldó rebaixats però amb un ús mínim del morter en les juntes i sense reforços laterals. A partir del punt d'unió entre ambdues, els blocs estan units amb més morter de calç i el traçat es fa més sinuós (amplades d'entre 29 i 34 cm) per connectar amb l'àmbit 6.25. A aquesta canalització se n'hi lliura una altra, amb tècnica molt diversa —morter de calç i fragments de material ceràmic de construcció amb revestiment intern d'*opus signinum*— i amplades d'entre 21 i 28 cm, que portava l'aigua al dipòsit 6.26, adossat al nimfeu-*piscina frigidaria* (6.25).

²²² En les excavacions del 2004-2005 es van documentar restes d'altres canalitzacions i conduccions que s'han conservat molt precàriament. Podrien també existir altres canalitzacions que no hagin estat encara detectades (Remolà, Sánchez, 2007).

La seqüència estratigràfica documentada en la intervenció del 1999 (sector 99/3600) en un segment del tram excavat a la roca posava de manifest que la rasa constructiva del canal tallava la roca calcària i un paquet de sediments no excavats.²²³ Si més no, una part d'aquest conjunt estratigràfic correspon a una fase precedent evidenciada per un mur de pedres irregulars lligades amb fang que va quedar afectat per l'excavació de la trinxera i que es pot relacionar, tant des d'un punt de vista tècnic com estratigràfic, amb la vil·la del segle I dC, que s'estenia també per la zona ocupada posteriorment pel jardí. Considerant la relació amb la cisterna construïda per *Caius Valerius Avitus*, la canalització deu correspondre a mitjan segle II, tot i que podria haver estat objecte de reparacions posteriors.

Més a l'oest s'estén una segona canalització que creuava el jardí, també en sentit nord-est/sud-oest. Excavada a inicis de la dècada dels setanta del segle XX per P. M. Berges, no disposem de més evidències que les derivades de l'observació. Aquest tram de canalització, amb un recorregut lineal conservat d'aproximadament 50 m, enllaçava molt probablement amb el tram de conducció visible a l'interior de l'àmbit 1.27, una continuïtat que va quedar interrompuda per la construcció del criptopòrtic. A diferència de l'anterior, el rebaix de la roca és mínim i té com a únic objectiu regularitzar la base en els punts on la roca està més alta. La caixa, amb una amplada que oscil·la entre 53 i 55 cm, està construïda amb murets d'obra fets amb pedres irregulars lligades amb morter, sense que s'observin restes de revestiment intern hidràulic. La coberta està formada per lloses irregulars de pedra calcària sense desbastar. La canalització queda interrompuda pel dipòsit-nimfeu 4.4, construït en el punt on la canalització girava per dirigir-se cap al sector dels banys meridionals (6). El tram conservat dins de l'àmbit 1.27 és tècnicament similar tant en la caixa com en la coberta, un fet que reforça el caràcter unitari, tot i la desaparició del tram afectat per la construcció del criptopòrtic esmentat. Té unes característiques semblants a la canalització visible dins de l'àmbit 1.26, tot i que els murs laterals són més contundents i, en part, construïts amb *opus caementicium*. En aquest cas va quedar interrompuda per la construcció de la planta semisoterrani. No s'observa la continuïtat cap al sud ja que el traçat teòric discorria per una zona del jardí no excavada. Tampoc es pot descartar que girés i es lliurés al canal occidental del jardí, aparentment de la mateixa fase.

L'any 2004 es va dur a terme un sondeig dins del jardí, adjacent al pòrtic 3.1 (Remolà, Sánchez, 2007). Per sota dels nivells de terraplenament es van delimitar i excavar les restes d'un dipòsit (4.6) anterior a la configuració d'aquest espai enjardinat i, per tant, possiblement relacionat amb la vil·la del segle I dC. A aquesta fase també correspon un mur de pedres irregulars lligades amb argila que, seguint l'orientació del límit occidental del dipòsit, continua en direcció sudoest —emplaçament dels banys meridionals— i nord-est enllaçant amb un mur de característiques similars documentat en el sondeig que es va dur a terme a l'angle oriental del jardí. Aquest mur delimita per l'oest un àmbit en el qual es va documentar una estructura feta amb blocs de pedra del Mèdol-Soldó d'interpretació indeterminada. A l'oest es definia un espai, amb restes de dues canalitzacions orientades nord-est/sud-oest, que, possiblement, constituïa una zona de circulació cap a les estances principals de la part superior de la vil·la del segle I dC.

Posteriorment, a l'angle nord-est del dipòsit 4.6 es va construir un dels pilars del pòrtic 3.1.²²⁴ Aquesta activitat va suposar l'arrasament del dipòsit 4.6, fragments del qual es van documentar dins la rasa de fonamentació del pilar, i amb la col·locació de noves conduccions associades a estructures hidràuliques (4.3 i 4.4) que devien correspondre a una fase inicial de configuració del jardí, en relació amb el pòrtic. El paviment del dipòsit 4.6 és travessat per una rasa —destinada a una conducció possiblement de plom— que podia haver conduït les aigües provinents de la font del dipòsit-nimfeu 4.4 cap al

²²³ Farcint la part superior de la rasa, per sobre de la coberta, es va documentar un estrat (99/3613) que va proporcionar fragments de TS Africana A. Altres nivells de farciment (de característiques físiques distintes) localitzats en altres punts més enlairats de la canalització van aportar fragments de TS Africana C, entre ells (99/3608) un del tipus Lamboglia 40bis, i d'àmfora sudhispànica Keay 16A. No es va poder establir una relació física directa entre els distints estrats de farciment i, per tant, no és possible determinar la seva contemporaneïtat. Coincidint amb el límit superior de la trinxera i cobrint tots els nivells de farciment, s'estenien uns estrats de terraplenament (99/3612 i 99/3619) amb presència de TS Africana A (Lamboglia 3 i 3C).

²²⁴ Dins la rasa constructiva del carreu, es van documentar una capa de regularització d'*opus caementicium*, el carreu de base (39 cm d'altura per 93 cm de longitud), les empremtes del primer bloc del pilar (aproximadament 66 cm de costat) i diversos nivells de farciment que no van reportar materials arqueològics.

nord-est, on enllaçava amb la canalització que creuava transversalment l'àmbit **3.1**. A aquesta darrera canalització es lliurava, també, a una altra conducció feta d'obra i teules que desguassava al dipòsit **4.3**. Per sobre del paviment del dipòsit **4.6** s'estenien un seguit de nivells de terraplenament/regularització que formarien el sòl del jardí relacionat amb la vil·la del segle II²²⁵. Posteriorment s'hi van dipositar aportacions de terra que van elevar el nivell de circulació del jardí en relació amb el tancament dels espais entre pilars del pòrtic **3.1**, un fet que podem situar entre la primera meitat i mitjan segle III a partir del material recuperat.²²⁶ Per sobre d'aquests farciments s'estenia una plataforma inclinada d'*opus signinum* adossada al mur de tancament del pòrtic **3.1**. Tot apunta que també es pot relacionar amb aquesta fase la construcció del dipòsit **4.2**, ubicat a l'angle nord-oriental del jardí, davant del *triclinium* (**3.2-3.4**).

En aquesta mateixa campanya es va plantejar un sondeig a l'angle que formen el corredor del criptopòrtic (**2.1**) i el pòrtic **3.1**, entre la canalització oriental (provinent de la cisterna de l'*Oceanos*) i el tercer pilar (incloent-hi el d'angle) del pòrtic (Remolà, Sánchez, 1999). Les evidències més antigues, corresponents a la vil·la del segle I dC, són dos murs construïts amb pedres irregulars lligades amb argila, ambdós orientats nord-est/sud-oest. El més oriental és la continuació del mur documentat sota el mosaic del corredor del criptopòrtic (**2.1**). Amb la mateixa orientació i tècnica, s'observen segments de mur tant en el sondeig a l'altura del pòrtic meridional del *triclinium* com a l'entorn de l'accés als banys meridionals, que defineixen un dels eixos vertebradors de la vil·la del segle I dC. La continuïtat del mur cap al nord-est, enllaçant amb les estances productives documentades sota el corredor del criptopòrtic, queda interrompuda per la fonamentació d'un dels pilars del pòrtic que articula arquitectònicament aquest espai a partir d'inicis del segle II. Quant a la cronologia, els estrats de regularització que s'adossen al mur formen un nivell de circulació que es pot datar entre mitjan segle I i el començament d'època flàvia.²²⁷ Per sobre s'estenien el nivell d'enderroc del mur i un estrat d'anivellament que, per la presència de TS Africana A, correspondria a finals del segle I o, més versemblantment, a inicis del segle II.

Àmbit 4.1

Aquesta edificació, no relacionada amb el jardí de la vil·la del segle II, va ser parcialment excavada a inicis de la dècada dels anys setanta del segle XX (Berges, 1970a i 1977a) (figures 2.80 i 2.84). La manca de documentació estratigràfica obliga a fer una mera lectura estructural de les restes conservades. Constructivament, els murs estan formats per pedres de dimensions variables (més grans en els angles) lligades amb argila (similar a la de l'àmbit **2.3**). Malgrat que només es conserva l'angle meridional, un retall en la roca indica la seva continuïtat cap al nord-oest. També s'estenia cap el nord-est, però tampoc no podem determinar quina relació mantindria amb l'àmbit **2.3**, amb el qual comparteix una tècnica constructiva semblant. L'ascens gradual de la roca i la construcció posterior de la planta semisoterrani van eliminar les evidències d'una relació física entre les dues estructures. Desmuntat parcialment durant els treballs de construcció de la vil·la del segle II, la base es va conservar en els punts més baixos del pendent, oculta sota els nivells de terrassament del jardí. Quant a la interpretació, l'edificació pot estar relacionada amb la vil·la del segle I dC o, més probablement, amb un edifici precedent que podem identificar amb un *castellum*, al voltant del qual es devia construir la vil·la del segle I dC.

Àmbit 4.2

Dipòsit rectangular (9,80 x 1,53 m; uns 15 m²) i que formava part d'una font del jardí de la vil·la del segle II (figures 2.80 i 2.85). El farciment d'aquesta estructura hidràulica, revestida amb *opus signinum* i dotada de mitges canyes en els angles, va ser extret el juny del 1969 (Berges, 1970a i 1977a). Els materials procedents d'aquest sector estudiats per P. Otiña (2005, 154-159) corresponen a l'estrat II ("E-II inferior, relleno"). La presència d'un fragment d'àmfora africana del tipus Keay 25C suggereix una cronologia a partir de mitjan segle IV. Per topografia, ja que no s'han excavat els

²²⁵ Entre el poc material recuperat, destaca la presència de quatre fragments de TS Africana A, juntament amb ceràmica de cuina africana, àmfors africanes i TS Sudgàlica, fragments de placa i tessel·les de distints marbres i restes de pintura mural.

²²⁶ TS Africana C de la forma Hayes 50A, TS Africana A (Lamboglia 3B i 3C) i ceràmica de cuina africana.

²²⁷ A més de ceràmica comuna i àmfors de distintes procedències i de fragments de pintura mural, destaca la presència de TS Sudgàlica (Dragendorff 15/17, 18, 27 i 33 i Ritterling 12).

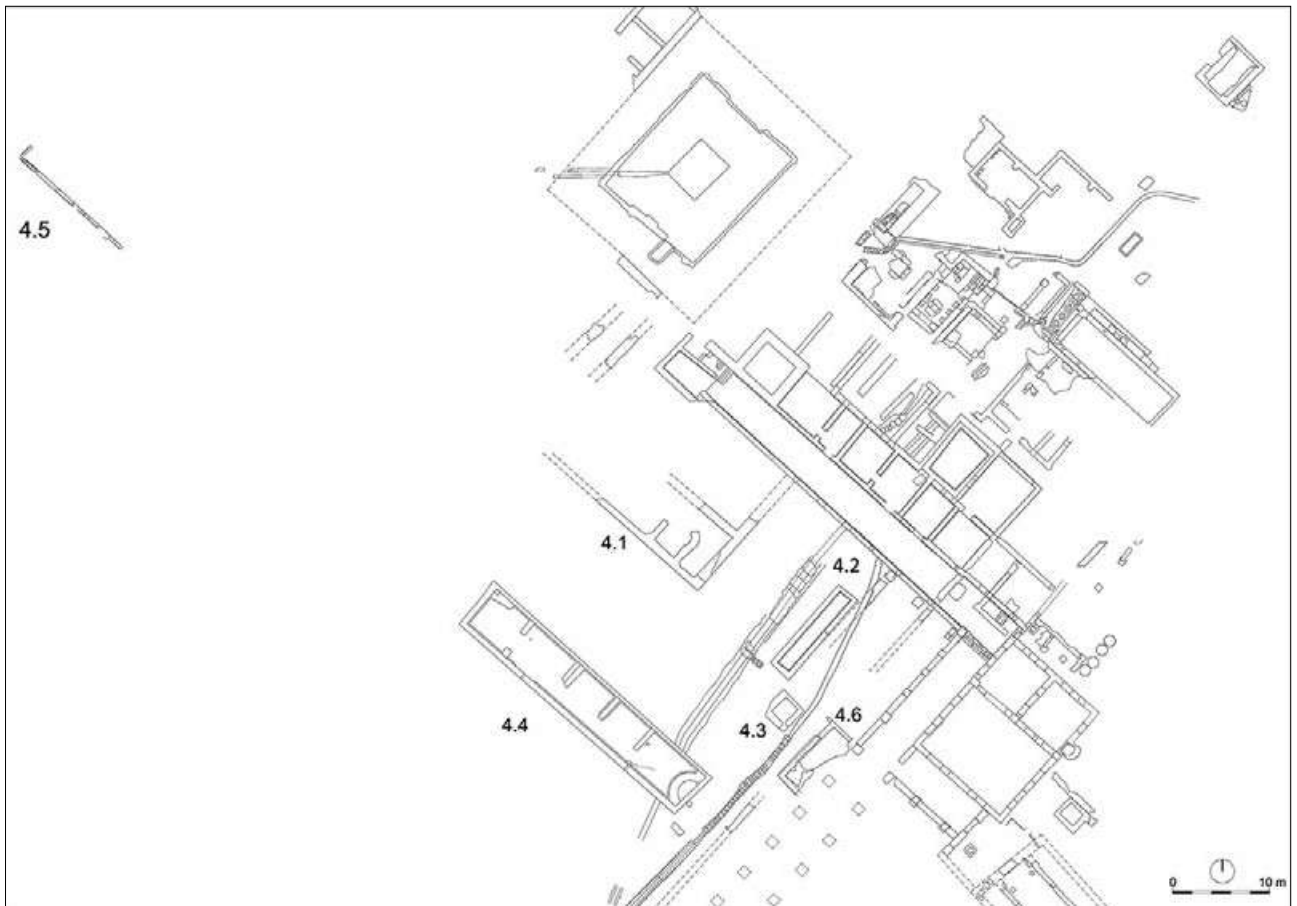

Figura 2.80. Planta del sector 4 indicant la numeració d'àmbits (J. Sánchez/Arxiu MNAT).

Figura 2.81. Vista aèria del sector 4 (Global Mediterrànea Geomàtica/Arxiu MNAT).

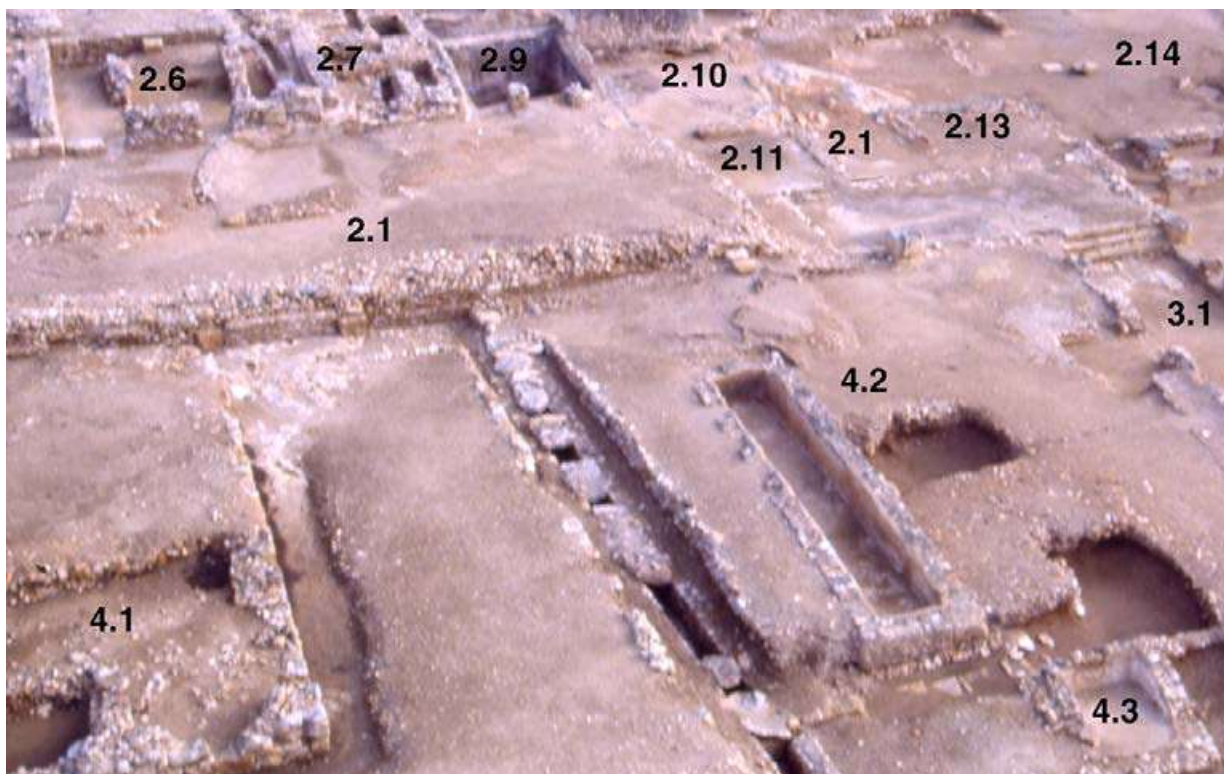

Figura 2.82. Vista aèria des del sud del quadrant nord-est del jardí (4) amb les canalitzacions a finals dels anys vuitanta del segle passat (Arxiu MNAT).

nivells estratigràfics associats a la construcció, aquest dipòsit és posterior al tancament del pòrtic **3.1** i subsegüent recreixement de la cota del jardí. A manera d'hipòtesi, aquest dipòsit podia haver abastit les set fontetes del *triclinium* (**3.2**) mitjançant un tub de plom. Si fos així, tindriem un indicatiu per datar el mosaic i les fontetes associades, la darrera configuració d'aquest àmbit, abans del moment crític de finals del segle III. En els nivells de farciment també es va recuperar un fragment de cama dreta nua d'una estatueta masculina en marbre blanc (MNAT 45044-1) (figura 8.13).²²⁸

Àmbit 4.3

Dipòsit quadrangular (1,81 x 2,09 m; uns 3,8 m²) i que formava part d'una font que decorava el jardí de la vil·la del segle II (figures 2.80 i 2.86). Presenta les característiques pròpies d'aquesta mena d'estructures hidràuliques, amb revestiment d'*opus signinum* i mitges canyes en els angles. El farciment es va extreure durant les excavacions d'aquest sector sense que ens consti més informació (Berges, 1970a i 1977a). En el mur oriental, a la base, s'observa un orifici circular (vuit centímetres de diàmetre) associat a un canal obert fet amb *imbrices* que es dirigeix cap a l'est. Posteriorment, l'orifici es va segellar amb morter. El canal es conserva en un tram d'1,40 m, tot i que la seva continuïtat en direcció a **3.1** està indicada pel trencament d'un dels murs de dipòsit **4.6**, corresponent a la vil·la del segle I dC.

Àmbit 4.4

Aquesta gran cisterna rectangular (28,63/29,03 m x 4,38/4,69 m; exteriorment, 29,65/30,38 x 5,38/5,71 m) associada a un nimfeu en exedra, formava part del jardí de la vil·la del segle II en relació amb el subministrament d'aigua als banys meridionals (**6**), una hipòtesi ja plantejada (Berges, 1977a, 41, figura 1, 14) (figures 2.80, 2.87 i 2.88). Els murs estan revestits amb *opus signinum* amb la característica mitja canya en els angles.²²⁹ A l'extrem oriental es conserva la base d'una exedra semicircular (1,22 m de radi) orientada al sud-est que es pot interpretar com una font monumental oberta al jardí. En la base del mur meridional s'obrien dos petits conductes —20-25 cm d'amplada i al voltant de 40 cm

²²⁸ J. C. Ruiz el posa en relació, hipotètica, amb un fragment d'avantbraç dret nu amb un objecte no identificable a la mà en marbre blanc (MNAT 45044) de procedència incerta (figura 8.14).

²²⁹ Les amplades són divergents, més estrets els murs nord (40 cm) i est (50 cm) i més gruixuts els sud (65 cm) i oest (60 cm).

d'altura— a 6,73 m de l'angle exterior oriental i a 8,41 m de l'occidental, respectivament. La construcció inutilitza la canalització occidental que travessava el jardí en direcció al primer projecte dels banys meridionals (6).

Aquesta configuració original, de la qual no tenim dades estratigràfiques, es compartimenta posteriorment en cinc àmbits oberts a un corredor —amplada entre 1,40 i 1,70 m— mitjançant la construcció de quatre murs interns, fets amb morter i pedres irregulars (prop de 55-60 cm d'amplada) i sense indicis de funcionalitat hidràulica, adossats a la cara interna del mur septentrional de la cisterna. D'est a oest, el primer àmbit, adossat a l'exedra, estava delimitat per un mur de 2,90 m de llargada i mesurava 4,65 m. El segon, també delimitat per un mur de 2,90 m, feia 4,10 m i el tercer àmbit, 4,26 m. El quart, de dimensions més grans (5,75 m), disposava d'una banqueteta (2,70 m

Figura 2.83. Vista des del sud-est de l'àrea del jardí (4) excavada els anys 2004 i 2005 (J. Sánchez/Arxiu MNAT).

Figura 2.84. Vista des del sud de l'àmbit 4.1 (Arxiu MNAT).

Figura 2.85. Vista des del sud de l'àmbit 4.2 (J. A. Remolà/Arxiu MNAT).

Figura 2.86. Vista des del sud de l'àmbit 4.3 (Arxiu MNAT).

de llargada i 53 cm d'amplada) adossada al mur de delimitació, igualment de 2,90 m de llargada. Al cinquè i darrer àmbit (4,65 m) s'accedia per una porta de 2,17 m delimitada per un mur de 1,70 m i un brançal de 70 cm. En aquest àmbit, a l'angle nord-occidental, es documenta un receptacle sobre una banqueta de planta trapezoidal —74 cm en un extrem i 1,05 m a l'altre— de 65 cm d'altura. A penes queden indicis del mur de tancament (amplada entre 24 i 60 cm— i el paviment, de morter, conserva a la cara superior una *tegula* encastada i cinc empremtes circulars. Tot i l'absència d'indicis clars, l'accés a la cisterna transformada es devia trobar a l'extrem ocupat per l'exedra. Tampoc no tenim indicis cronològics per datar aquesta profunda transformació de la cisterna inicial en un edifici destinat a activitats de producció, emmagatzematge o habitació.

Àmbit 4.5

Àmbit de dimensions indeterminades excavat l'any 1987. A l'arxiu del MNAT es conserva una selecció de fotografies en blanc i negre dels treballs d'excavació d'una canalització i un retall a la roca que segueix l'alineació del dipòsit-nimfeu 4.4 (figura 2.80).

Àmbit 4.6

Dipòsit d'aproximadament 8 m de longitud, 3,92 m d'amplada i de més de 45 cm d'altura conservada excavat en les intervencions dels anys 2004-2005 (Sánchez, Remolà, 2007) (figures 2.80 i 2.89). Està pavimentat i revestit amb *opus signinum* amb el forat de desguàs situat a l'angle nord-est i relacionat amb un canal que es dirigia cap a l'est. Tant el dipòsit com el canal van quedar afectats per la construcció del corredor 3.1 de la vil·la del segle II. En el cas del tram que travessava el corredor, s'aprecia un possible reaprofitament confirmat per les restes d'un mosaic de tesselles blanques que es recolza sobre les restes del canal. En els nivells de destrucció i reblert del dipòsit, relacionats indirectament amb la construcció de la vil·la del segle II, es van recuperar fragments de TS Africana A.

Figura 2.87. Vista des de l'est de l'àmbit 4.4; abans de la restauració dels anys noranta del segle passat (Arxiu MNAT).

Figura 2.88. Vista des de l'oest de l'àmbit 4.4, després de la restauració dels anys noranta del segle passat (Arxiu MNAT).

Figura 2.89. Vista des de l'oest de l'àmbit 4.6 (Arxiu MNAT).

4.5. Mitreu (5)

El sector està presidit per un mitreu de grans dimensions (figures 2.90-2.99). És un edifici unitari de planta rectangular que mesura —incloent-hi l'aula de culte i la *pronaos*— 37 m de llargada per 9,7 m d'amplada (mesures interiors: 35,9 m x 8,2 m), orientat nord-oest/sud-est amb una lleugera desviació respecte als eixos generals de la vil·la. Internament es poden individualitzar diferents parts: corredor d'accés —porticat primer i tancat en la darrera fase— (3.5), *pronaos* (5.1), gruta o caverna (5.2) i aula de culte (5.3). El corredor d'accés al mitreu, connectat amb el corredor 3.1, es correspon amb el tram de pòrtic preexistent que compon la façana meridional del *triclinium* (3.5) i, hipotèticament, el límit septentrional de la hipotètica *palestra* dels banys meridionals (3.6).

Respecte a les intervencions arqueològiques, en la dècada dels setanta del segle xx es va excavar un sondeig coincidint amb l'articulació central de les banquetes de la gruta (Berges, 1970a i 1977a). Posteriorment (1996) es va plantejar un nou sondeig orientat a resoldre la hipotètica continuïtat del pòrtic més enllà del *triclinium* (sector 2100; Macias, Ramón, 1999). Finalment, en les campanyes del 2004 i el 2005 es va excavar en extensió pràcticament la totalitat de l'edifici fins als nivells constructius i es va dur a terme un sondeig per obtenir dades cronològiques (sectors 2200, 2300, 2500, 2600 i 2700; Sánchez, Remolà, 2007). A partir d'aquesta intervenció va ser possible identificar l'edifici com a mitreu.

Pel que fa a la construcció, només podem afirmar que la seva presència no estava prevista en el projecte inicial de la vil·la de principi del segle II i que ocupava un espai preeminent, en el recorregut que connectava el cos principal de la vil·la amb els banys meridionals. Els pocs materials arqueològics recuperats en els nivells constructius indiquen un *terminus post quem* de la segona meitat o finals del segle I dC. Primerament es van erigir els murs perimetrals del conjunt format per la gruta (5.2) i l'aula de culte (5.3) construïts, probablement, amb carreus de pedra del Mèdol-Soldó²³⁰ sobre una base

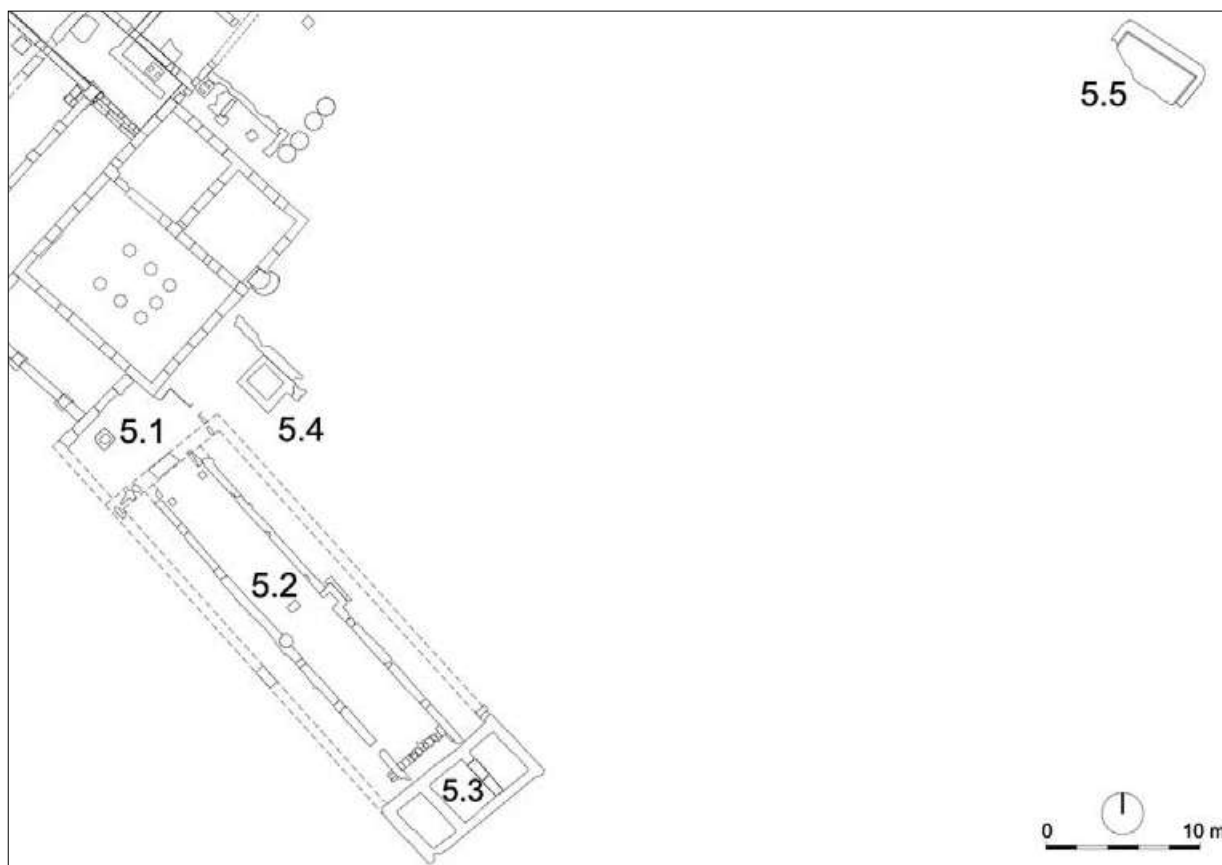

Figura 2.90. Planta del sector 5 indicant la numeració d'àmbits (J. Sánchez/Arxiu MNAT).

²³⁰ Només s'han conservat dos blocs de pedra del Mèdol-Soldó *in situ* en la fonamentació de l'aula de culte.

Figura 2.91. Vista aèria del sector 5 (Arxiu MNAT).

Figura 2.92. Vista del sector 5 des de l'est (Arxiu MNAT).

d'*opus caementicium*²³¹ d'uns 65-75 cm d'amplada. A l'extrem nord-oest, oposat a l'aula de culte, se situava la porta. No disposem de dades sobre la coberta perquè no s'han conservat els nivells d'enderroc. Podríem pensar tant en una volta feta en *opus caementicium* recolzada sobre els murs perimetrals de carreus com en una coberta plana recolzada sobre una possible columnata en la nau central i a una vessant a les laterals. Des del pòrtic 3.5 s'accedia a la cambra (*pronaos*, 5.1) que precedia la gruta o caverna (5.2) on es desenvolupaven els ritus iniciàtics i el banquet ritual. Al fons de la gruta hi havia l'aula de culte (5.3) presidida per una tauroctonia, representació de la qual no s'ha identificat cap resta.

Tampoc s'han identificat referències explícitament mitraïques ni s'han recuperat elements relacionats amb la profusa decoració que caracteritzava aquests espais. De fet, no s'han conservat indicis de la pavimentació —mosaic i/o *opus sectile*, per les restes de preparació identificades— ni d'estatuària o altres elements iconogràfics. Només podem destacar una ara anepígrafa localitzada *in situ* a l'extrem occidental de la banqueta nord de la gruta, l'empremta d'una segona ara davant d'aquesta i una ara, també anepígrafa, localitzada en un nivell d'amortització juntament amb un fragment de grup escultòric de dubtosa interpretació.²³² També es conserven *in situ* una base amb encaixos (per una escultura metàl·lica?) situada al centre de la gruta, precedint una articulació de les banquetes on s'observen encaixos en els blocs de pedra del Mèdol-Soldó destinats, potser, a fer de suport a plaques decorades en relleu. Finalment, al fons de la caverna, al peu del podi que eleva l'aula de culte, es va localitzar la base d'una ara triangular buida a l'interior.

L'absència d'elements decoratius i l'eliminació sistemàtica dels paviments, on possiblement s'inclouïen imatges o referències mitraïques, suggereixen un desmantellament premeditat. No és possible determinar si aquest fet es pot relacionar amb la recuperació de la vil·la a partir del segle v, moment en què tota aquesta imageria de caràcter mitraic va ser perseguida i destruïda.

Àmbit 5.1

Àmbit de planta irregular (aproximadament 5 x 7,68 m) per compensar la desviació de l'edifici mitraic en relació amb l'ortogonalitat general de l'edifici del segle II (figures 2.90 i 2.93). Amb aquesta solució, el pilar més oriental del pòrtic 3.5 quedava integrat dins del nou espai. Per la seva ubicació i característiques s'interpreta com una avantcambra (*pronaos*) de la gruta on tenia lloc el banquet ritual, però no es coneix amb exactitud la funció d'aquest espai de recepció.

En el mur nord-oest —la façana visible des del pòrtic 3.5— es localitza la porta d'1,73 m d'amplada amb els batents que s'obren cap a l'interior de l'àmbit com confirmen les marques en el llindar monolític de pedra del Mèdol-Soldó que salva el desnivell entre el pòrtic i la *pronaos* (figura 2.78).²³³ El mur —i, possiblement, la resta de murs de 5.1, exceptuant l'angle exterior del *triclinium*— es va construir amb un sòcol de pedres irregulars lligades amb morter i alçat de tovot revestit amb una capa pictòrica, tant a l'interior com a l'exterior, molt senzilla i deteriorada.²³⁴ Posteriorment, com ja hem assenyalat en 3.5, es tanca el pòrtic i un dels murs es lliura a la capa pictòrica de la façana de la *pronaos*. Tant el mur de tancament del pòrtic com el que fa de façana al *triclinium* (3.2) es revesteixen en aquest moment amb una nova capa pictòrica. El mur nord-est, amb banqueta, no és prou conegut, ja que queda sota el perfil de l'àrea excavada,²³⁵ mentre que del mur oriental només es conserva la trinxera d'espoliació. Del mur meridional a penes s'han conservat subtils traces del fons de la rasa de saqueig.

Tot i que manquen indicis físics, és possible que el pilar del pòrtic 3.5 es desmuntés, deixant només el primer bloc de l'alçat, per permetre la construcció de la nova coberta de la *pronaos*. El fet que

²³¹ Una tècnica distinta a l'emprada per a la construcció de la *pronaos*, amb sòcol de pedres i morter i alçat de tovots. Potser per les necessitats d'encaix entre estructures de distinta orientació.

²³² Vegeu el capítol 7. També Alvar, 2018, 168-169, 3.03.01.02.01.

²³³ Es freqüent la presència d'escales o desnivells per accentuar la sensació d'entrada en un ambient subterrani (Becatti, 1954, 135).

²³⁴ Vegeu el capítol 3.

²³⁵ De tota manera tenim indicis per plantejar l'existència d'una porta i unes escales posteriors que condueixen a un àmbit annex al dipòsit 5.4, situat a una cota més elevada.

Figura 2.93. Vista des de l'est de l'àmbit 5.1; en primer terme la rasa de saqueig del mur que separava aquest àmbit de 5.2 (Arxiu MNAT).

es mantingués el bloc esmentat pot fer pensar en la possibilitat d'una reutilització com a suport per a una taula o algun element que ens és desconegut. També es devia modificar la resta de la coberta del pòrtic **3.5**.

Una banquetta (60-66 cm d'amplada) ressegueix els murs conservats mostrant una diferència tècnica entre el tram adossat al mur d'accés i el que recorre el mur nord-est —tovots revestits amb una capa de morter— que suggereix dos moments distints. La banquetta del mur d'accés, molt deteriorada, conserva en els extrems un fragment de mur reutilitzat i un carreu. És possible que l'espai entre ambdós el formessin tovots que no han deixat cap traça. L'interior de la banquetta estava format per material constructiu i decoratiu,²³⁶ dipositat després de la destrucció parcial de la banquetta i de l'abandonament de l'àmbit. No hi ha evidències de paviment associat al moment en que va ser part del pòrtic. En les excavacions de 2004 es va documentar un farciment de terra compacte amb traces de morter a la superfície que, hipotèticament, hauria format part de la preparació d'un paviment rígid (mosaic, *sectile* o *opus signinum*). Per sobre d'aquest sòl, a l'angle nord —format per una cadena de carreus del *triclinium* adjacent amb clars símptomes de rubefacció— es va bastir, sobre la banquetta ja alterada, una llar (04/2343) amb un fragment de tambor de columna (similar als documentats en el corredor d'accés) i dues pedres irregulars. La part interna estava reblerta amb nivells de sorres i cendres alternants (04/2303, 04/2292 i 04/2284).²³⁷ Al sud de la banquetta del mur nord-est es va identificar una altra llar (04/2288), probablement anterior, només evidenciada per una taca vermella sobre el paviment argilós. A diferència de l'anterior, aquesta darrera llar no conservava indicis d'ús (cendres).

²³⁶ Fragments de pintura mural i plaques de revestiment i peces d'*opus sectile* (*africano*, *brocatello*, *cipollino*, *greco scritto*, *Luni-Carrara*, tipus *pavonazetto*, *portasanta*, *rosso antico*, *serpentino verde*, pedra d'Alcover i pedra de Santa Tecla), peces d'*opus sectile*, blocs de brollador del *triclinium*, *tubuli*, *laterculi* i un fragment de capitell de marbre de *Luni-Carrara*. Entre el material ceràmic, escàs, podem destacar un fragment de cuina africana de la forma Hayes 200. Una composició molt semblant a la que presenten els nivells d'abocador de runa que es dipositen a la meitat nord de l'estança, un cop abandonada.

²³⁷ L'escàs material recuperat, evidència de les darreres utilitzacions de la llar, es redueix a petits fragments de ceràmica (cuina africana, àmfores, etc), material decoratiu (plaques i pintura mural), vidre, metall i fauna (per a aquesta darrera vegeu el capítol 13).

Ambdues llars, inclosos els nivells d'amortització de la primera, estaven cobertes per un nivell de llims i sorres (04/2286) que formava una superfície de circulació,²³⁸ sobre la qual es va aplicar un estrat de preparació (04/2283) corresponent a una nova línia de pavimentació. En aquest darrer estrat d'anivellament es van recuperar materials que suggereixen una cronologia d'entre la primera meitat i mitjan segle III.²³⁹ Per sobre es van dipositar estrats d'amortització i colgament²⁴⁰ formats bàsicament per material constructiu i decoratiu.²⁴¹ Únicament els nivells 04/2274, 04/2272, 04/2271 i 04/2250 van aportar escassos elements ceràmics²⁴² que suggereixen un moment de formació a partir de mitjan segle IV. La seqüència posterior estava formada per un nivell de rebliment (04/2255) compost, bàsicament, per la remoció dels estrats preexistents.

Àmbits 5.2 i 5.3

A través d'una porta situada en el mur de fons de la *pronaos* (5.1)²⁴³ s'accedia a la caverna (5.2) culminada per l'aula de culte tripartida (5.3) (figures 2.90 i 2.94-2.99). La caverna mesura 25,75 m de llargada per 8,2 m (mesures interiors), mentre que l'aula de culte té unes dimensions de 4,1 m de llargada per 8,2 m (mesures interiors) i està subdividida en tres d'ambits de 2,7 m d'amplada (el central) i 2 m (els laterals). En total, la caverna i l'aula de culte fan 30 m per 8,2 m (mesures interiors), amb un corredor central de 3,65 m d'amplada i banquetes laterals de 25,75 m de llargada i 2,25 m d'amplada.²⁴⁴

Dins de la gruta o caverna —*speleum, antrum, crypta, templum*— tenien lloc els rituals vinculats als misteris mitraics. En especial, la celebració d'un àpat ritual que els graus iniciàtics superiors compartien amb la divinitat. L'arquitectura del santuari tenia, generalment, una planta rectangular amb un corredor central que separava dues banquetes (*podia*) laterals on els participants s'estenien pel banquet. Les mirades es dirigien cap al fons, on es localitzava l'aula de culte presidida per la tau-roctonia —pintada, en relleu o escultura—, la mort del brau per part de Mithra, episodi principal de la seva vida mítica. Sovint l'espai interior intentava reproduir la gruta natural on va néixer el déu un 25 de desembre i on va tenir lloc l'enfrontament amb el brau. La coberta, on s'obrien les obertures zenitals que il·luminaven l'interior, també volia recordar el cosmos particular que era tan rellevant en la doctrina mitraica. A l'extrem occidental, al costat de la porta d'accés, hi havia dues petites escales que permetien accedir a la part superior de les banquetes. Al costat de la més meridional es va localitzar una ara anepígrafa (EM-04-2262) *in situ* (figura 2.97) i, en la mateixa posició però al peu de la banqueteta septentrional, es va identificar l'empremta en els nivells d'enderroc (de matriu argilosa) d'una altra ara. És suggeridor relacionar aquestes dues ares amb els dos dadofors (*Cautes* i *Cautopates*).

Les banquetes estaven delimitades per murets formats per trams d'*opus caementicium* alternant amb blocs de pedra del Mèdol-Soldó ocults sota la capa de revestiment parietal. Els murets tenen entre 45 i 65 cm d'amplada, amb la cara interior molt irregular, feta a sac tallant les argiles naturals que formaven el farciment intern de les banquetes. La cara visible del mur estava revestida amb una capa d'*opus signinum* pintat de vermell. L'altura conservada, comptant des de l'inici del revestiment, oscil·la entre 55 i 85 cm (l'altura més elevada coincideix amb una articulació central). L'altura original

²³⁸ La presència, juntament amb fragments de material constructiu i decoratiu, de TS Hispànica, TS Africana A i cuina africana (Ostia I-261 i 273), situa la formació en el segle II o posterior.

²³⁹ TS Africana A (Lamboglia 3B), TS Africana C (Hayes 50A) i cuina africana (Lamboglia 10A, Ostia III-332, 108, 267A i Ostia IV-60). Juntament amb fragments de placa i peces d'*opus sectile* (*africano, brocatello, cipollino, greco scritto, Luni-Carrara, tipus pavonazetto, portasanta, rosso antico, serpentino verde* i pedra d'Alcover).

²⁴⁰ UE 04/2281, 04/2277, 04/2279, 04/2275=04/2278, 04/2274, 04/2273, 04/2272, 04/2271, 04/2270 i 04/2250. La UE 04/2270 cobreix el pilar que s'inclou dins de l'àmbit, un fet que indica que havia estat desmuntat amb anterioritat.

²⁴¹ Els nivells més representatius (04/2271, 04/2275=04/2278 i 04/2250) presenten una gran quantitat de fragments de placa i peces d'*opus sectile* (*africano, africano verde, alabastre, brocatello, cipollino, giallo antico, greco scritto, Luni-Carrara, tipus pavonazetto, pòrfid vermell, portasanta, rosso antico, serpentino verde* i pedra d'Alcover i de Santa Tecla, etc), peces d'*opus sectile* de vidre i d'ònix, vitralls de finestra, blocs de brollador octogonal del *triclinium*, fragments de pintura mural, material de construcció ceràmic i no ceràmic, etc.

²⁴² TS Africana D Hayes 61, TS Africana C Hayes 14 i 50, àmfora mauritana Keay 1 i àmfora sudhispànica Keay 23.

²⁴³ D'aquest mur, fet possiblement amb carreus de pedra del Mèdol-Soldó, només es conservava la rasa d'espoliació. Això impedeix precisar les dimensions i la posició exacta d'aquesta porta.

²⁴⁴ Mesura de la banqueteta nord-est, conservada. L'altra tindria les mateixes dimensions.

és difícil de precisar ja que no s'han conservat restes del coronament, destinat a dipositar-hi els aliments consumits en el banquet ritual. Del paviment de la part superior de les banquetes només s'han identificat rastres d'*opus signinum* puntuals a la septentrional; de la banqueteta meridional únicament s'ha conservat el muret que la delimitava.

La disposició dels blocs de pedra del Mèdol-Soldó en els murets que delimitaven les banquetes pot indicar l'existència d'una columnata que sostenia el tram central de la coberta.²⁴⁵ Els blocs, enfrontats amb més o menys precisió, segmenten longitudinalment la gruta en set espais, una xifra amb una forta càrrega simbòlica en el món mitraic (set graus iniciàtics).²⁴⁶ En correspondència amb el tram central de la caverna, el muret de la banqueteta meridional formava una petita exedra semi-circular pavimentada amb *opus signinum* que configurava un cercle complet amb revora perimetral i un possible forat de desguàs en el punt de contacte amb la banqueteta.²⁴⁷ Una estructura adequada per a rituals que, com el "bateig", formaven part de la litúrgia mitraica. A la mateixa altura, el muret septentrional s'articulava definint un nínxol quadrangular envoltat per una alineació de carreus amb una ranura central a la cara interna. La presència d'articulacions a la part central de la gruta, que es troba en altres mitreus,²⁴⁸ devia estar relacionada amb la litúrgia mitraica.

No són els únics elements que particularitzen la part central de la gruta. Tot i no haver-se'n conservat el paviment, en aquest punt s'observa un canvi en la composició dels nivells preparatoris que pot suggerir l'existència de dos tipus de pavimentació distintes (mosaic i *opus sectile*?). També es constata en el centre, precedint les articulacions, un basament de pedra de Santa Tecla, de molt bona qualitat²⁴⁹ amb encaixos per subjectar un element estatuari possiblement metàl·lic, i les restes d'un muret perpendicular adossat a la banqueteta meridional. A l'extrem oposat a la porta es localitzava l'aula de culte tripartida sobre podi de la qual únicament es conserven una filada de carreus de fonamentació i les trinxeres d'espòli de la resta de murs. Al peu del podi es documenta una canalització que travessa el corredor en sentit nord-sud en direcció a l'exterior, tot i que no se n'ha pogut identificar el destí. En els extrems, als peus de les banquetes, la coberta presenta dos orificis circulars (14-16 cm de diàmetre) relacionats amb l'eliminació de residus líquids vinculats al ritual. En l'eix del corredor, sobre la coberta, es conserva *in situ* la part inferior d'una ara triangular amb l'interior buit feta en pedra del Mèdol-Soldó.

Tant en la intervenció del 1996 (sector 96/2100) com en el sondeig excavat l'any 2004 (sector 04/2600) es van afectar nivells constructius (04/2107 i 04/2654), dipositats directament sobre les argiles naturals, que van proporcionar un reduït conjunt de materials entre els que podem destacar cuina africana, TS Sudgàl·lica i TS Hispànica i una moneda erosionada de Claudi (EM-04-2654-1). Un conjunt datable genèricament en la segona meitat del segle II. El paviment original del corredor central, completament espoliat i rebaixat, s'identifica per l'arrebossat en *opus signinum* dels frontals dels *podia*. La diferència entre la cota indicada per aquesta línia i la cota superior conservada dels nivells constructius i preparatoris suggereix una acció premeditada destinada a l'eliminació d'elements iconogràfics de caràcter mitraic que devien haver decorat el paviment del corredor central.

²⁴⁵ L'altra possibilitat seria una volta d'*opus caementicium* recolzada en els murs perimetrals, una solució formalment més pròpia a la idea de gruta. No obstant això, l'excavació no va aportar cap indici (restes d'enderroc de volta) a favor d'aquesta possibilitat.

²⁴⁶ El primer espai, entre la porta i els primers blocs, té una llargada de 3,46 m; el segon i el tercer, 3,78 i 3,73 m, respectivament; el quart (el central) té una amplada més gran, 4,18 m; el cinquè i el sisè 3,72 i 3,60 m, respectivament, mentre que el setè té una llargada inferior (3,29 m), similar a la del primer espai. Les dimensions més grans de l'espai central vindria donada per la preeminència i concentració d'elements simbòlics.

²⁴⁷ L'alteració de l'estructura només permet observar indicis d'una empremta en el paviment d'*opus signinum*.

²⁴⁸ Per exemple, en la planta esquemàtica publicada per M. J. Vermaseren (1956, *CIMRM* 180, 105-106) del mitreu de Santa Maria Capua Vetere s'assenyala la presència, aproximadament en el centre de la gruta (més cap a l'aula de culte), de dos receptacles integrats a les banquetes. El de la banqueteta meridional és un "rectangular cement water-basin" i el de l'altra, un pou amb canonades de desguàs. Una altra aparent similitud és la presència d'un petit canal davant de la banqueteta que realça l'aula de culte que desapareix per la paret nord i està connectat amb el pou. També es refereix al fet que les banquetes originals, més petites (h. 45 cm; l. 1,40 m; a. 37 cm) estaven revestides amb estuc pintat de vermell. En una reforma posterior s'incorporen banquetes més grans (h. 85 cm; l. 8,35 m; a. 90 cm).

²⁴⁹ Agraïm a L. Galan la informació.

Figura 2.94. Vista des del nord de la part central de la caverna (5.2) (Arxiu MNAT).

Tot i l'absència de restes relacionades amb el paviment, a nivell dels farciments preparatoris identificats s'observa una diferenciació entre la meitat anterior (argiles i llims) i posterior (restes de morter de calç) de la gruta, que coincideixen amb les articulacions centrals de les banquetes.

Amb el moment final d'utilització del recinte es poden relacionar el nivell de rebliment (04/2655)²⁵⁰ de la claveguera situada al peu de l'aula de culte (04/2667) i els nivells que farcién els conductes i orificis que hi desguassen (04/2651 i 04/2652).²⁵¹ Amb les dades disponibles, l'abandonament del mitreu es produiria en la segona meitat del segle III, possiblement en relació amb l'episodi crític de finals d'aquesta centúria. Amb posterioritat a l'eliminació de la pavimentació original es van formar, directament sobre els nivells preparatoris, un seguit de nivells de colmatació de matriu bàsicament argilosa. En conjunt, el material arqueològic indicaria una formació posterior a la segona meitat del segle IV.²⁵² Per sobre dels nivells de colmatació s'estenien un seguit de nivells formats per llims grisencs, producte, probablement, de la presència d'aigua estancada, amb una gran quantitat de peces

²⁵⁰ Context on predomina la fauna aviària (vegeu el capítol 13) acompanyada de ceràmica residual i un sesterci molt erosionat d'Adrià.

²⁵¹ En el primer, amb presència també de fauna, es va recuperar una moneda d'Alexandre Sever (222-235). És l'element cronològic més recent recuperat i indica que el rebliment definitiu de la canalització es va produir amb posterioritat al segon quart del segle III.

²⁵² En el nivell inferior (04/2639 = 04/2650) s'han recuperat fragments de TS Africana D (Hayes 58), TS *Lucente* i TS Hispànica Tardana (forma 37T). S'assimilarien als estrats 95/2103, 95/2105 i 95/2106. En la UE 95/2106, a la base de la seqüència, es van recuperar dos fragments de TS Africana D que situen la formació de l'estrat en el segle IV o posterior (Macias, Ramón, 1999). A la resta de la seqüència estratigràfica que rebleix el corredor es documenta TS Africana C (Lamboglia 41 i Hayes 50A) i TS Africana D (Lamboglia 9, Hayes 58B i Hayes 78), àmfores orientals (LRA 4), sudhispàniques (Keay 13C-D) i africanes (Keay 6) i una destacable quantitat de fragments de placa i de peces d'*opus sectile* (*africano*, *brocatello*, *cipollino*, *greco scritto*, *Luni-Carrara*, tipus *pavonazetto*, pedra d'Alcover, pòrfid vermell, *portasanta*, *rosso antico*, *verde antico*, etc) que podrien estar relacionades amb el paviment original. En el nivell superior de rebliment (04/2607), cobrint les banquetes i just per sota de l'estrat superficial, s'ha recuperat un fragment d'àmfora africana possiblement del tipus Keay 62Q, datable a partir del segle VI.

Figura 2.95. Vistes de detall de les articulacions de la part central de la caverna (5.2); rectangular en la banqueta septentrional i circular en la meridional (J. Sánchez/Arxiu MNAT).

d'*opus sectile* i fragments de placa —*greco scritto*, *Luni-Carrara*, pedra d'Alcover, *portasanta*, *rosso antico*, *serpentino verde*, etc— i una ara anepígrafa semblant (EM-04-2613-1) (figura 2.97), però una mica més petita a la localitzada a la dreta de la porta d'accés i un fragment de capitell de lesena.

Pel que fa a l'estatuària —escassa i força fragmentada— de la caverna (5.2) provenen un fragment de grup escultòric en marbre de *Luni-Carrara* (MNAT 46582) del qual es conserven vestigis d'un personatge de dimensions naturals i d'un de més petit, coberts amb mantells (figura 7.6). E. M. Koppel es decanta per identificar el conjunt com una representació de Venus acompanyada d'Eros. Igualment, es van recuperar un fragment d'avantbraç nu amb part de la mà d'una estatueta en marbre, probablement, de *Luni-Carrara* (MNAT 46583) i un fragment indeterminat molt deteriorat en marbre, possiblement, de Paros *lychnites* (MNAT 46584). Els elements cronològics més recents

Figura 2.96. Vistes de detall on s'observa la canalització i l'ara triangular situades al peu del podi de l'aula de culte (Arxiu MNAT).

d'aquest conjunt estratigràfic²⁵³ permeten situar la seva formació a partir de la segona meitat del segle IV. Amb l'enderroc de l'edifici poden estar relacionades les rases d'espoliació dels murs perimetrals d'*opus quadratum*, un fet que estratigràficament es devia produir un cop el corredor central estava completament reblert.²⁵⁴

Àmbit 5.4

Malgrat que pot tenir una vinculació amb el mitreu, per la proximitat i la gran importància que es conferia a l'aigua en els ritus, no hem trobat cap evidència física que els relacioni directament. És un dipòsit quadrangular (1,60 x 1,85 m; uns 3 m²) amb una profunditat màxima conservada de 90 cm (figures 2.90 i 2.99).²⁵⁵ Les superfícies interiors presenten un revestiment d'*opus signinum*, sense la característica mitja canya. A l'angle sud-est es localitzen dos forats a la base del mur a l'altura del paviment. Encara que cal ampliar l'àrea d'excavació per acabar d'entendre la seva funcionalitat, sembla que pot tenir relació amb el mitreu, recinte de culte on l'aigua tenia un paper fonamental.

El farciment intern del dipòsit, format per nivells de composició diversa, va ser excavat en la intervenció dels anys 2004-2005 (sector 2200/2300; Remolà, Sánchez, 2007). Els nivells inferiors aporten una cronologia del segle III o posterior, atenent a la presència de TS Africana C, acompanyada de TS Africana A (Lamboglia 3A i 3/8). Del nivell superior de farciment prové un fragment de LRA 2 que suggereix un moment de formació posterior al segle VI. El nivell situat immediatament per sota presenta unes característiques distintes, amb una significativa representació de material constructiu i decoratiu —plaques i peces de *sectile* de *brocatello*, *Luni-Carrara*, tipus *pavonazetto* i *rosso antico* i blocs de brollador poligonal— acompanyada de TS Africana C (Hayes 48B, segle III), àmfora mauritana Keay 1 i àmfora itàlica Keay 52 (segles IV-VI).

²⁵³ TS Africana C (Lamboglia 41 i Hayes 50A), TS Africana D (Lamboglia 9) i àmfors africanes, sudhispàniques (Beltrán 68 i Keay 13C-D) i orientals (LRA 3 i 4).

²⁵⁴ Dins de la rasa d'espoli del mur d'accés a la caverna —amb predomini de material constructiu i decoratiu (*africano*, *brocatello*, *cipollino*, *giallo antico*, *greco scritto*, *Luni-Carrara*, tipus *pavonazetto*, pedra d'Alcover, pissarra, *portasanta*, *rosso antico*, *serpentino verde*, etc— es documenta cuina africana, àmfora sudhispànica Keay 16, TS Africana C Hayes 50 i TS Africana D Hayes 91A-B, un conjunt datable a partir del segle V. Les rases d'espoliació dels murs que defineixen l'aula de culte contenen, juntament amb fragments de placa i *opus sectile*, TS Africana C (Hayes 50) i TS Africana D (Hayes 58). Cal destacar la localització d'un petit bloc de pedra del Mèdol-Soldó corresponent a una de les fontetes del *triclinium* (3.2).

²⁵⁵ Una observació superficial suggereix diverses fases constructives que s'hauran de verificar en properes excavacions. Destaca la presència d'un mur fet de pedres lligades amb fang, al qual s'adossa el dipòsit, que podria correspondre a la vil·la del segle I.

Figura 2.97. Ares anepígrafes (EM-04-2262, esquerra, i EM-04-2613-1, dreta) recuperades a l'interior de la caverna (5.2); la primera (EM-04-2262) localitzada *in situ* al costat de les escales d'accés a la banqueta meridional (Arxiu MNAT).

Figura 2.98. Vistes des de l'est i des de l'oest de l'aula de culte (5.3) (Arxiu MNAT).

Figura 2.99. Vista des del sud de la cisterna 5.4 (Arxiu MNAT).

Àmbit 5.5

Estructura hidràulica (5,44 m d'amplada per 2,19 m de llargada màxima conservada) situada a l'est del nucli central de la vil·la i sense relació amb el mitreu (figura 2.90). Presenta un revestiment hidràulic en la superfície interior i la mitja canya en els angles. L'amplada dels murs, en *opus caementicium*, oscil·la entre 50 (occidental i oriental) i 75 cm (nord). Abans d'iniciar l'excavació (estiu del 1987) es podia observar la secció del dipòsit integrada en el marge de pagès.²⁵⁶

4.6. Banys meridionals (6)

Els banys meridionals —també denominats en la bibliografia com a “termas inferiores” (Berges, 1970a) o “termas del sur de la villa” (Berges, 1977a)—²⁵⁷ estan situats al sud del nucli central de la vil·la i connectats amb aquest a través del corredor en L que delimita la banda nordoriental del gran jardí (2.1-3.1) (figures 2.100-2.104). Els treballs arqueològics en aquest sector del jaciment es van iniciar l'any 1968 amb la realització d'un sondeig que va reportar la troballa de les estàtues d'Eros i Higea (6.23). Més tard, a partir del 1970 i fins al 1976, els treballs d'excavació es van centrar en aquest edifici fins a recuperar la major part de la planta (figura 2.11). Lamentablement, la documentació sobre aquestes intervencions conservada al MNAT és molt escassa²⁵⁸ i ens hem de circumscriure a les dades publicades (Berges, 1970a i 1977a), en què es fa una excessivament breu descripció i interpretació funcional i evolutiva dels banys. L'any 2018 es van dur a terme actuacions puntuals, com el buidatge d'un dels sondeigs de P. M. Berges, farcit amb centenars de fragments de plaques de revestiment possiblement procedents dels nivells d'enderroc dels banys (Remolà, Sánchez, 2020b).

²⁵⁶ A l'arxiu del MNAT es conserven diverses fotografies corresponents a l'excavació d'aquest dipòsit: Autora M. Vilalta, “Cala” 3, juliol-agost 1987 es veu a la pissarra identificativa. També n'hi ha dues amb l'anotació “Els Munts, agost 87, cala 4”. Sembla que corresponen a un primer sondeig de delimitació del mur oest del dipòsit.

²⁵⁷ Per distingir-los de les “termas superiores” —identificades l'any 1953 a la plataforma superior (1)— i les “termas de la playa” (7). Espais als quals es podria afegir, també a la plataforma superior, l'àmbit calefactat (àmbit 1.3) documentat en les excavacions de X. Dupré (1984) a l'oest del peristil i al costat del mur articulat que forma el tancament septentrional de la vil·la. La distància suggereix que no està directament relacionat amb les “termas superiores”.

²⁵⁸ A més d'unes notes sobre l'excavació de dos sondeigs al passadís (6.1) i de les etiquetes que acompanyen el material dipositat al Museu, tenim constància de la col·laboració de estudiants universitaris (ANUE) en camps de treball internacionals coordinats per P. M. Berges. En una carta (6 d'octubre de 1970) que R. Oliván, membre de l'associació, remet a P. M. Berges esmenta que “en sobre aparte, y con la misma fecha de ésta, le envío ambos diarios de excavaciones, primero y segundo turnos” (Arxiu MNAT, Els Munts 1970-1979).

Figura 2.100. Planta del sector 6 indicant la numeració d'àmbits (J. Sánchez/Arxiu MNAT).

Pel que fa al projecte inicial de banys, P. M. Berges no presenta una proposta cronològica concreta, tot i que del text sembla que es desprèn una vinculació amb la periodització general de la vil·la, construïda en època de Claudi i propietat de *Caius Valerius Avitus* a mitjan segle II. Afirmar que “para la construcción de las termas se preparó el terreno previamente nivelándolo mediante una gruesa capa de tierra compacta de color sienia, estéril, en la cual se abrieron las zanjas de cimentación” (Berges, 1977a, 39-40). Assenyalat, també, que la diversitat tècnica dels murs —primordialment *opus caementicium* encofrat— i la modificació d'espais i accessos s'associa a diverses reformes i ampliacions dutes a terme abans de l'abandonament a inicis del segle V (Berges, 1977a, 39). Segons el seu plantejament, la primera reforma es devia produir en la segona meitat del segle III, “quizá tras el paso por la villa de los franco alamanos” (Berges, 1977a, 41), a partir d'un fragment de TS Africana C trobat en el morter del canal que abastia d'aigua l'àmbit 6.25. Una segona reforma podia correspondre a la segona meitat del segle IV d'acord amb la troballa d'un conjunt de monedes “datables hacia el 350” sota el mosaic que pavimentava l'àmbit 6.17 (actualment conservat a l'Ajuntament d'Altafulla). Es va constatar, també, la presència de indicis de reocupació posterior (època tardoantiga i medieval)²⁵⁹ que expliquen el deteriorament de l'aparell decoratiu de parets i paviments.

²⁵⁹ “Hemos encontrado rastros de esta ocupación [medieval, ‘quizás en el primer momento de la reconquista’, segons l'autor] en varias dependencias. Por ejemplo, fogones sobre ladrillos reutilizados en la habitación 2 y en la 4, pero no sobre el piso romano, sino sobre una fuerte capa de tierra y escombros romanos. En el pasillo n.º 7 se colocó un fuste reutilizado quizá para hacer una nueva techumbre aprovechando las paredes existentes. En la 12 todavía hemos dejado un pequeño depósito medieval construido sobre los escombros del hipocausto y al cual hemos consolidado con unos pies de hierro” (Berges, 1977a, 40).

La major part de l'estatuària recuperada prové dels nivells d'enderroc que amortitzaven les piscines del *frigidarium*, datats per les monedes localitzades a la capa inferior de farciment de les piscines fredes a partir de la segona meitat del segle iv —Constantí II, Constanci II, Dalmaci, Julià II i Valent— (Berges, 1977a, 149). D'algunes, en tenim una procedència més precisa. A la piscina freda **6.23** es van localitzar les estàtues d'Eros (MNAT 45403) (figura 7.10), Higea (MNAT 45404) (figura 7.8), una possible Fortuna (MNAT 45401)²⁶⁰ (figura 7.9) i fragments d'un *scutum* (MNAT 45405) (figura 7.12).²⁶¹ A la mateixa sala principal del *frigidarium* (**6.24**) es va trobar un petit cap femení de divinitat (MNAT 45050) (figura 7.11). Altres peces s'han d'ubicar d'una manera genèrica. És el cas de les estàtues d'Esculapi (MNAT 45402) (figura 7.7) i d'*Hermes Dionysophoros* (MNAT 45039) (figura 7.15) i dels fragments d'un segon *scutum* (MNAT 46558-1) (figura 7.14). Gairebé tot el conjunt es data entre Adrià i els Sever.

Posteriorment, J. López proposa, a partir d'una anàlisi eminentment estructural, l'existència de dues fases constructives (1993) (figura 2.104).²⁶² Una primera, caracteritzada per murs d'*opus caementicium* i datada en la segona meitat del segle ii; i una segona, amb murs de carreuó i material ceràmic, corresponent a la segona meitat del segle iv. El projecte inicial hauria inclòs els àmbits **6.3** i **6.5** (F-1, distribuïdor/*apodyterium*), **6.4** (F-2, sala de massatges?), **6.6** (F-3, passadís), **6.7** (F-4, *tepidarium*), **6.8** (F-5, porteria?), **6.17** (F-6, *tepidarium*), **6.24** (F-7, *frigidarium*), **6.35** (F-9, *frigidarium*),²⁶³ **6.25** (F-8, *frigidarium*),²⁶⁴ **6.10** (C-1, *heliocaminus?*), **6.9** i **11** (C-2, *heliocaminus*), **6.12** (C-3, *laconicum*), **6.13** (C-4, *tepidarium*), **6.14** i **16** (C-5, *caldarium*), **6.18** (S-1, forn) i **6.19** i **15** (S-2, forn).²⁶⁵ L'ampliació de la segona meitat del segle iv comportaria l'addició de nous àmbits i la modificació d'altres. Es devien construir *ex novo* els àmbits **6.2** (F-11, atri/*apodyterium*), **6.22** (F-10, *frigidarium*), **6.23** (F-9, *frigidarium*), **6.15** (piscina d'aigua calenta oberta en el mur meridional de l'àmbit **6.14**, C-5 en la numeració de J. López), **6.21** (S-3, passadís) i **6.20** (S-4, latrines); serien remodelats els àmbits **6.17** (tapiat de les portes de comunicació amb **6.3** i **6.13** i obertura d'una porta d'accés a **6.14**), **6.13** (construcció d'una banyera adossada al mur septentrional), **6.15** (piscina d'aigua calenta oberta en el mur meridional de l'àmbit **6.14**, C-5), **6.19** (construcció de dues boques de forn), **6.25** (substitució del tancament nord original per un absis) i es va eliminar la *piscina frigidaria* **6.35** (taula 2.1).

J. López conclou que els banys de la primera fase s'adscriuen al tipus “anular simple”, dins del qual inclou les “terme con *heliocaminus*”, exemplificades per les documentades a la *villa Adriana* i al fòrum d'Ostia (1993, 72) i característiques d'entre mitjan i la segona meitat del segle ii. La segona fase no hauria significat, tot i l'ampliació i monumentalització —especialment destacable a la part freda de l'edifici— un canvi substancial del circuit. A aquesta mateixa reforma de la segona meitat del segle iv devien correspondre els escassos fragments de mosaic i decoració parietal conservats i la “reubicació de les velles escultures tardoantonines” (López, 1993, 75).

Tot i que no s'han dut intervencions arqueològiques d'envergadura des de la finalització de les excavacions de la dècada dels setanta del segle xx, algunes actuacions molt puntuals²⁶⁶ en el mateix edifici i en sectors propers i una relectura estructural ens permeten plantejar, en el capítol conclusiu, una nova proposta cronològica i evolutiva del conjunt.

²⁶⁰ Trobada l'any 1970 “en esta zona” (Berges, 1970a, 147).

²⁶¹ Altres fragments van aparèixer als àmbits del voltant (Berges, 1970a, 148).

²⁶² V. García (2001) intenta combinar aquestes observacions amb els resultats de les excavacions dels anys noranta del segle passat (Tarrats *et alii*, 1998a i b i 2000).

²⁶³ Desmuntat en una reforma posterior que comporta la creació dels àmbits **6.21** i **6.23**.

²⁶⁴ En una fase posterior es modifica l'extrem septentrional per donar-li la forma absidada que presenta actualment.

²⁶⁵ Aquests hipotètics forns ocuparien l'espai on, més tard, es construïren els àmbits esmentats (**6.19** i **6.15**).

²⁶⁶ Destaquem la neteja i documentació gràfica de l'atri (**6.2**) feta l'any 2008 i els treballs arqueològics relacionats amb l'execució dels treballs de connexió entre el nucli principal i l'edifici de banys (2018).

Àmbit	Funció	Berges 1970, fig. 1	Berges 1977, fig. 3	López 1993, 68, fig. 27
6.1	passadís		passadís	
6.2	atri		A	F-11 (atri / <i>apodyterium</i>)
6.3	vestíbul/ <i>apodyterium</i>	1	1	F-1 (distribuïdor/ <i>apodyterium</i>)
6.4	àmbit de servei	2	2 (<i>apodyterium</i> / <i>olaeothesium</i>)	F-2 (sala de massatges?)
6.5	exedra	1	1	F-1 (distribuïdor)
6.6	passadís	19	19	F-3 (passadís)
6.7	cambrà tèrmica?	17	17	F-4 (<i>tepidarium</i>)
6.8	vestíbul?	18	18	F-5 (porteria?)
6.9	estança calefactada	14	16	C-2 (<i>heliocaminus</i> ?)
6.10	piscina calefactada	15	17	C-1 (<i>heliocaminus</i> ?)
6.11	exedra?	16	16	C-2 (<i>heliocaminus</i>)
6.12	estança calefactada	13	15	C-3 (<i>laconicum</i>)
6.13	estança calefactada	12	12	C-4 (<i>tepidarium</i>)
6.14	<i>caldarium</i>	11	11	C-5 (<i>caldarium</i>)
6.15	piscina <i>caldarium</i>		11	C-5 (<i>caldarium</i>)
6.16	piscina <i>caldarium</i>	10	11	C-5 (<i>caldarium</i>)
6.17	cambrà tèrmica	8	13	F-6 (<i>tepidarium</i>)
6.18	<i>praefurnium</i>	9	9	S-1 (forn)
6.19	<i>praefurnium</i> /magatzem		10	S-2 (forn)
6.20	latrines		8 (latrines)	S-4 (latrines)
6.21	passadís	7	7	S-3 (passadís)
6.22	<i>natatio</i>	6	6	F-10 (<i>frigidarium</i>)
6.23	piscina freda	5	5	F-9 (<i>frigidarium</i>)
6.24	<i>frigidarium</i>	3	3	F-7 (<i>frigidarium</i>)
6.25	piscina freda/nimfeu	4	4	F-8 (<i>frigidarium</i>)
6.26	dipòsit		D	
6.27			C	
6.28			E	
6.29				
6.30	vestíbul?			
6.31	<i>triclinium</i> ?		B	
6.32	<i>triclinium</i> ?			
6.33	<i>triclinium</i> ?			
6.34	Pati		20	
6.35	piscina freda			F-9 (<i>frigidarium</i>)
6.36	passadís	7	7	S-3 (passadís)

Taula 2.1. Atribucions funcionals dels àmbits de l'edifici de banys meridional (6).

Àmbit 6.1

Àmbit rectangular (14 x 4,40 m; uns 62 m²) que permetia accedir a l'edifici de banys des del corredor **3.1** (figures 2.100 i 2.105). En correspondència amb la porta d'accés a l'àmbit **6.2** es documenten unes escales fetes amb blocs de pedra del Mèdol-Soldó que corresponen a la darrera fase. El reompliment associat a la seva construcció cobria indicis de pintura en el mur que fa de fons del corredor delimitant l'àmbit **6.29**. Amb totes les prevencions, per l'escassetat i dispersió d'indicis, la decoració pictòrica es pot adscriure a la primera fase documentada (similar a l'extrem septentrional de **3.1**) (figura 3.49).

Es va excavar a inicis dels anys setanta del segle xx (Berges, 1977a, figura 3, "Pasillo"). Aparentment, els treballs van consistir en l'excavació de la seqüència estratigràfica fins a la cota del darrer paviment consistent conservat i de, com a mínim, dos sondeigs emplaçats en els extrems d'aquest tram del passadís d'accés als banys.²⁶⁷ Entre l'escassa documentació conservada a l'arxiu del MNAT, es poden destacar unes notes a mà —confuses i incompletes— referides a dos sondejors en el passadís

²⁶⁷ "[...] se observa una rectificación de nivel, encontrándose dos pavimentos muy pobres superpuestos, obligando el segundo a colocar dos peldaños para poder acceder a la habitación A". (Berges, 1977a, 40).

(“T. I. Pasillo”, maig del 1976).²⁶⁸ El sondeig 1 es pot situar amb precisió a l'angle d'accés al passadís a partir d'un croquis de situació que acompanya el text.²⁶⁹ El sondeig 2, tot i no anar acompanyat de croquis de situació, correspon a l'extrem del passadís que enllaça amb les escales de l'atri (6.2).²⁷⁰

Amb les limitacions documentals apuntades, considerem que aquest àmbit devia haver estat, en el projecte inicial, un pòrtic en el qual s'obria la porta d'entrada als banys (6.2). En una fase posterior es devia modificar projectant un corredor d'accés tancat. Tot i la manca d'indicis directes, el tancament d'aquest espai podria tenir relació amb el canvi de projecte de la vil·la del segle II que, pel que fa a l'edifici principal (1), significa la construcció de la planta semisoterrani (2). Finalment, i en connexió amb un recreixement del paviment del corredor, es construïren les escales davant de la porta de l'àmbit 6.2, en relació amb l'enllosat amb pedra d'Alcover de l'atri.

Àmbit 6.2

Àmbit quadrangular (8,30 x 9 m; uns 75 m²) amb un *impluvium* central de planta quadrangular (2,58 x 2,67 m) delimitat per quatre bases de pedra del Mèdol-Soldó sobre les quals recolzaven fustos de 35 cm de diàmetre —a partir de l'empremta deixada sobre la base— (Berges, 1977a, figura 3, A; López, 1993, F11) (figures 2.100 i 2.106-2.107). L'atri era accessible des del corredor d'accés als banys (6.1) a través d'una porta d'uns 1,90 m d'amplada a través d'un esglaó-llindar possiblement revestit de pedra d'Alcover i precedit per dos esglaons de pedra del Mèdol-Soldó emplaçats en el corredor.²⁷¹ Entrant des de 6.1, a l'esquerra hi ha una altra porta, d'1,36 m d'amplada, que conduïa a l'exterior de l'edifici per a l'accés del personal domèstic i servil per a feines de neteja i manteniment.

Les bases quadrades (49 x 51/51 x 52 cm) de la columnata es van revestir amb plaques de pedra d'Alcover, la qual cosa va ampliar les dimensions fins gairebé 65 x 48/61 x 59 cm. Les quatre bases mostren un rebaix en els angles interiors. Al revestiment de les bases s'adossaven els quatre murets d'uns 27 cm d'amplada que delimitaven el receptacle central. Una banqueteta, amb tècniques diverses (entre 35 i 50 cm d'amplada i uns 45 cm d'altura) s'adossava perimetralment als murs de l'àmbit. L'extrem septentrional de la banqueteta nord-occidental conserva restes de arrebossat pintat en blanc, mentre que del tram meridional només es conserven una part dels pilars fets amb blocs de pedra del Mèdol-Soldó que sostenien un banc corregut.

²⁶⁸ Part del document (existeixen també croquis de situació i seccions i plantes aproximatives amb anotacions) ha estat transcrit per P. Otiña (2005, 20-21).

²⁶⁹ Disposem de diversos croquis de seccions i plantes i dos fulls de text amb l'encapçalament “ELS MUNTS, Cata nº 1 - 1976, zona Oeste”. Aquest sondeig, parcialment reexcavat en les campanyes dels anys 2004-2005, mesurava aproximadament 3 x 1,50 m i es va dividir en dos sectors (est i oest) a partir de la localització del mur que delimita l'angle del passadís. A la zona est, segons un dels croquis-secció, es van identificar tres estrats (I-III), el darrer dels quals farcia la rasa constructiva del mur del passadís. Malauradament, només es conserva una breu relació dels materials més significatius de la banda oest del sondeig: l'estrat II (20 cm de potència) contenia tres fragments de TS Sudgàlica, un fragment de cuina africana (Lamboglia 10A), tesselles i “trozos de cerámica atípica”; l'estrat III (0,45 m) va proporcionar diversos fragments de plats-tapadores i cassoles (Lamboglia 10A i Ostia III, figura 267) de cuina africana; a l'estrat IV (1,40 m) van aparèixer fragments de vidre, una motllura de marbre, TS Sudgàlica, TS Africana A (Lamboglia 2), llànties altoimperials, *tubuli* i estucs decorats en “rojo con una raya blanca y franja azul, y dos de ellos repintados de blanco y encima del blanco muy toscos resto de dibujos, se observa una roja amarilla, y pinceladas”. Un material escàs que situa la formació a partir de finals del segle I o inicis del II.

²⁷⁰ En diverses fotografies en color que es conserven a l'arxiu del MNAT (1991?) s'observen dos petits sondejors situats a l'eix de l'escala, el més proper dels quals correspondria al sondeig 2. L'anotació “piedras superiores escalón” en un dels croquis-secció confirma aquesta identificació. A aquest sondeig corresponen tres croquis de secció i un de planta (tots ells amb anotacions) i dos fulls de text amb l'encapçalament “Cata nº 2- 76”. Combinant les dades, sembla que es planteja la següent seqüència estratigràfica (malauradament sense referents estructurals): sota un paquet de mig metre de potència (podria correspondre als estrats I i II que no apareixen explicitats als dibuixos) s'estenia l'estrat III (“Medol con una bolsa de bloque de pavimento y graba”) que cobria IIIb (“bolsa de tierra de adobes con estucos”) i IV (“pavimento en mal estado”). Sembla que existeix una certa confusió pel que fa a l'estrat III. El text fa referència a dos estrats amb el número III, un (corresponent a IIIb) devia estar format per “trozos de estucos rojos con rayas blancas y franjas azules” i l'altre per “tierra del Medol”. Per sota, els estrats V (“semi rojiza”), VI (“Mezcla rojiza con alguna piedra medol y relleno de piedras y residuos de pavimento”) —aparentment nivells de reblliment— i el nivell geològic. Per la cota on se situa el paviment haurien de correspondre a un moment anterior a la construcció de les escales. L'estrat IIIb corresponia a un nivell d'enderroc dipositat sobre el paviment (IV) i l'estrat III es pot interpretar com una aportació constructiva.

²⁷¹ La part frontal de l'escala està feta amb dos blocs de pedra del Mèdol-Soldó (1,13 m x 62 x 43 cm i 1,04 m x 62 x 43 cm) retallats amb petges de 30 cm i contrapetges de 24 i 19 cm. El lateral està fet també amb carreus de pedra més petits del Mèdol-Soldó.

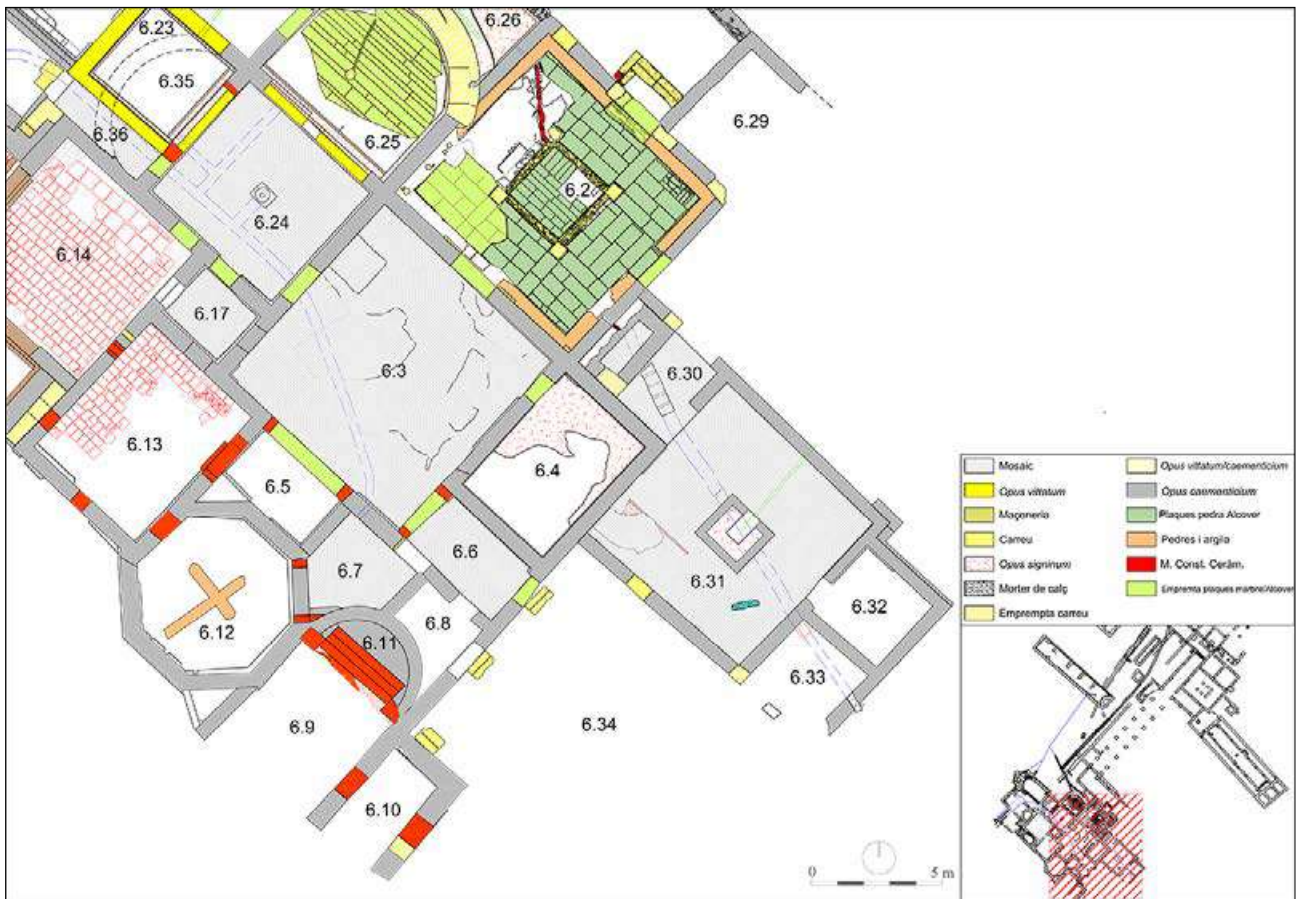

Figura 2.101. Planta parcial de l'extrem oriental dels banys meridionals (6) indicant tècniques i materials (J. Sánchez/Arxiu MNAT).

Figura 2.102. Planta parcial de l'extrem occidental dels banys meridionals (6) indicant tècniques i materials (J. Sánchez/Arxiu MNAT).

L'àmbit, incloent-hi receptacle central —a una cota lleugerament més baixa—, conserva gran part de l'enllosat original fet amb pedra d'Alcover. Coincidint amb les cares externes de les bases de columna, l'enllosat del paviment es descompon en nou espais, el central ocupat per l'*impluvium*, a partir de la disposició i orientació de les lloses. L'enllosat de l'*impluvium* manté majoritàriament l'alineació de la renglera central però les peces són de dimensions substancialment inferiors. A la part més propera a la porta situada a l'angle nord, la disposició és diversa i es podria posar en relació amb la reparació de la conducció —material ceràmic de construcció— que travessava l'atri per aquest punt i conduïa, versemblantment, l'aigua des del dipòsit **6.26** fins al conjunt format pels àmbits **6.31-6.33**.

Els indicis conservats apunten que tant el frontal de l'*impluvium*, incloses les bases de les dues columnes, com el brançal de la porta lateral —no tenim dades pel que fa a la resta—, anaven placats amb pedra de Santa Tecla, mentre que a la resta, tant banquetes com paviments, domina clarament la pedra d'Alcover. Possiblement, en els punts més visibles per a la persona que accedia als banys van rebre un acabat amb materials de qualitat més alta. La pedra d'Alcover procedent de pedreres situades a l'entorn d'aquesta població proporcionava fines plaques de revestiment que són poc apropiades com a paviment ja que són fàcilment erosionables i amb tendència a la fragmentació per pressió (Roig, 2001). A partir de la part superior de les banquetes, el tractament de les parets és amb pintura, de la qual han quedat molt pocs indicis.

Àmbit 6.3

Estança de planta quadrangular (aproximadament 8,80 x 8,80 m; 77,44 m²) amb absis rectangular (4,13 x 2,97 m²; 12,25 m²), àmbit **6.5**, obert en el mur meridional, en correspondència amb la porta²⁷² d'accés que comunica amb l'atri (**6.2**) (figures 2.100, 2.108 i 2.109). Conserva escasses evidències del paviment de mosaic original.²⁷³ Les parets estaven revestides amb plaques de marbre gris vetejat de les quals s'han conservat alguns fragments *in situ*. També són visibles les grapes de subjecció de ferro, falcades amb fragments de plaques de pedra d'Alcover o marbre. La disposició a la paret permet reconstruir aproximadament la distribució de les peces del placat. El sòcol tenia una altura d'entre 40 cm —parets est i nord-est— i 50 cm d'altura. Per sobre es disposava una filada de plaques d'un metre d'altura. Des d'aquest àmbit, a l'esquerra, es podia accedir a l'estança de servei **6.4** (porta d'1,04 m d'amplada) i al corredor **6.6** (porta d'1,70 m d'amplada). A la dreta s'obrien el *frigidarium* **6.24** (1,63 m d'amplada) i, en un primer moment, l'àmbit **6.17** —durant la segona fase la porta es tapia— a través d'una porta d'1,06 m d'amplada.

L'àmbit, cobert per una potència estratigràfica d'1,70 m, va ser excavat íntegrament en els anys setanta del segle xx (Berges, 1970a, figura 1, número 1 i 1977a, figura 3, 1). També es va sondejar sota la preparació del mosaic, conservat parcialment, que havia pavimentat l'estança, extret entre el 1970 i el 1971. Durant les excavacions es van poder observar vestigis del mosaic policrom i del revestiment parietal amb plaques de marbre (“blanco grisáceo-azulado”). Es tracta d'un fragment de mosaic (M9)²⁷⁴ amb banda d'enllaç de tesselles blanques i una línia de diamants en groc, datat a partir de la segona meitat del segle II. També es va detectar l'existència d'un canal d'aigua, fet d'obra amb coberta de *bipel·lades*, que creuava l'habitació des de l'angle sud-est fins a la porta amb l'àmbit **6.24**, per on continuava (Berges, 1977a). Per J. López, els àmbits **6.3** i **6.5** componien un distribuïdor-*apodyterium* (1993, F1). La ubicació, les dimensions del conjunt en planta i l'alçària, coberta amb cúpula, manifesten la seva rellevància representativa i decorativa com a sala principal i de recepció dels banys.

Àmbit 6.4

Àmbit rectangular (5,70 x 4,10 m; 23,4 m²) amb murs d'*opus caementicium* encofrat (57 cm d'amplada) i paviment d'*opus signinum* (figures 2.100 i 2.110). S'accedia des de la sala **6.3** a través d'una porta d'1,04 m d'amplada situada a l'angle septentrional. Excavada en la dècada dels setanta del segle xx, es

²⁷² Amb una amplada de 1,87 m (sense revestiment) i decorada amb plaques verticals emmarcades per dos filets de marbre vermell i gris per cada costat, el gris de l'extrem oest no s'ha conservat.

²⁷³ Amb prou feines algunes tesselles blanques d'un centímetre localitzades al lateral sud-occidental de l'estança.

²⁷⁴ Vegeu el capítol 6.

Figura 2.103. Vista aèria dels banys meridionals (6) (Arxiu MNAT).

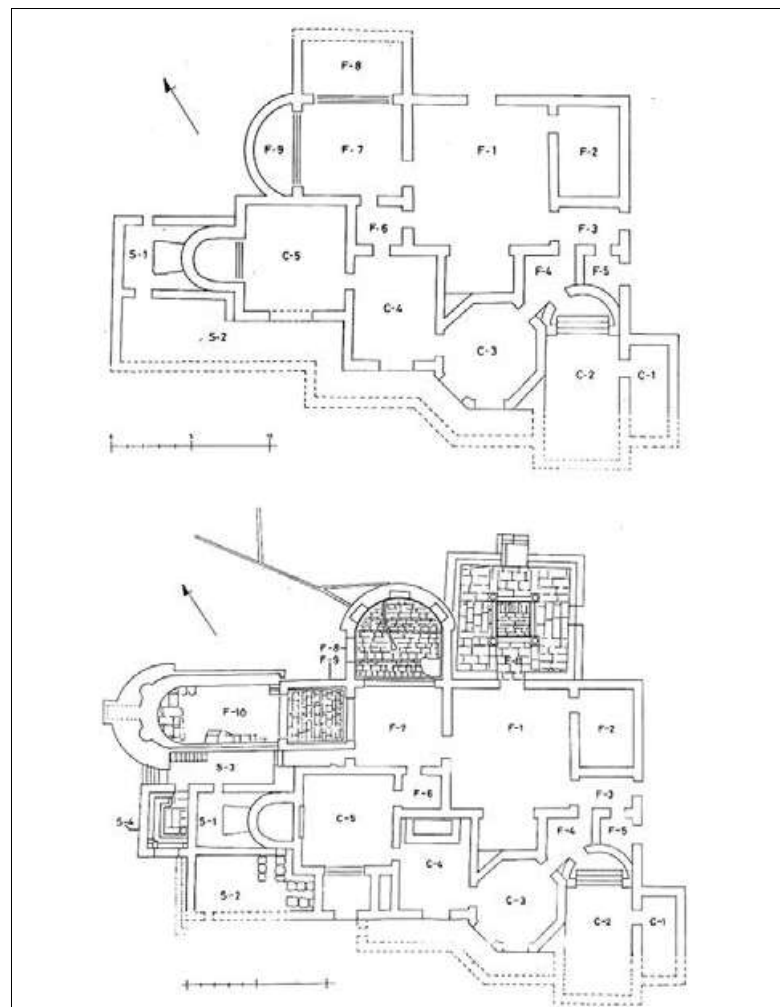

Figura 2.104. Planes de fase segons la proposta de J. López (1993, figures 26 i 27).

Figura 2.105. Vista des de l'est de l'àmbit 6.1 (Arxiu MNAT).

va identificar com “el *apodyterium* o vestuario o també quizás, el *olaeothesium*, el lugar donde se guardaban los aceites, perfumes, etc.” (Berges, 1970a, 42, figura 1, 2 i 1977a, figura 3, 2). Per J. López es devia tractar d'una sala de massatges (1993, F2). Durant les excavacions es van documentar indicis de reocupació en època altomedieval, com un fogó amb maons reutilitzats emplaçat “no sobre el piso romano, sino sobre una fuerte capa de tierra y escombros romanos” (Berges, 1977a, 40). Per la ubicació, l'ús de materials utilitaris com l'*opus signinum* i l'absència de revestiment marmori a les parets, un fet que contrasta amb la riquesa decorativa de la resta, ens decantem per interpretar aquest àmbit com un espai de servei (porteria? magatzem?) relacionat amb l'activitat bàlnica.

Àmbit 6.5

Espai rectangular (4 x 2,25 m; 9 m²) a manera d'absis rectangular, en *opus caementicium* encofrat, situat en el mur meridional de l'àmbit 6.3, davant la porta d'accés (Berges, 1970a, figura 1, 1 i 1977a, figura 3, 1; López, 1993, F1) (figures 2.100, 2.108 i 2.109). La posició destacada a l'eix de l'accés als banys fa pensar en la possibilitat que estigués ocupada per un element escultòric. El límit sud-oest està format per dos dels costats de l'àmbit octogonal 6.12, el més occidental dels quals construït contemporàniament al mur que delimita l'absis pel nord-oest. L'angle que formen crea un espai triangular ocult per un muret que regularitzava el fons i del qual es conserven escassos indicis. El mur que tanca pel sud-est es lliura al mur més oriental de l'àmbit octogonal. L'àmbit s'obria a 6.3 a través d'un arc de 3,5 m d'amplada delimitat per brancals fets amb material ceràmic de construcció (30 x 6 cm) i revestiment marmori. El llindar estava construït amb plaques de marbre blanc recolzades sobre una fonamentació correguda. Els murs també presenten indicis de placat de marbre. Del mosaic policrom (M10) que pavimentava l'estança només s'han conservat escassos vestigis (tiges i fulles d'acant).

Una excavació puntual feta l'any 2018 va permetre identificar un sondeig previ de P. M. Berges en el centre de l'àmbit, adossat al mur de la sala octogonal (6.12). L'interior estava farcit per centenars de fragments de plaques de marbre recuperades durant les excavacions dels anys setanta del segle xx.²⁷⁵ Es va poder documentar la fonamentació correguda de l'arc sobre la qual recolzaria el llindar i una potent estructura en *opus caementicium* interpretada com la

²⁷⁵ Vegeu el capítol 9.

Figura 2.106. Vista des del nord-oest de l'àmbit 6.2 (Arxiu MNAT).

fonamentació d'un element que ocupava l'espai central (escultura? *labrum*?).²⁷⁶ Les observacions que es van fer han permès restituir el procés constructiu del mur sud-occidental, compartit amb l'àmbit **6.12**. En primer lloc, es va rebaixar el terreny per regularitzar el pendent i crear un pla inferior respecte a la cota general dels banys per a la construcció dels àmbits **6.12** i **6.13**. Després es van obrir les trinxeres per a una fonamentació en *opus caementicium* a sac sobre la qual s'alçava el mur amb la tècnica d'encofrat. I per acabar, es va regularitzar l'espai fins a assolir el nivell de circulació dels banys amb capes alternes d'argiles i pedres.

Àmbit 6.6

Corredor de planta rectangular (4 x 2,40 m; 9,60 m²) delimitat per murs d'*opus caementicium* encofrat al qual s'accedia des de **6.3** a través d'una porta d'1,70 m d'amplada delimitada per dos petits pilars construïts amb material ceràmic (30 x 6 cm) lligat amb morter (figures 2.100 i 2.111). Íntegrament excavat en els anys setanta del segle passat (Berges, 1970a, figura 1, 19 i 1977a, figura 3, 19; López, 1993, F3). Per construir el brancal nord es va haver de repicar el mur septentrional. En el mur meridional s'obrien sengles portes que permetien accedir als àmbits **6.7** i **6.8** (1,37 m i un metre d'amplada, respectivament), mentre que en el mur oriental, de façana, s'obria una porta amb un llindar revestit amb placa de marbre, d'1,03 m d'amplada, que comunicava amb l'àmbit **6.34**. Conserva restes escasses de mosaic policrom amb bipeltes (M14), datat a partir del segle IV. Les parets estaven revestides amb plaques de marbre blanc amb vetes grises i marbre gris amb vetes blanques. Se'n conserven petits fragments i les grapes de subjecció que indiquen un sòcol de 30 cm d'altura.

Àmbit 6.7

Àmbit de planta irregular amb el límit meridional format per la intersecció d'un dels costats de la sala octogonal (**6.12**) amb l'absis de la piscina **6.11** (Berges, 1970a, figura 1, 17 i 1977a, figura 3, 17; López, 1993, F4) (figures 2.100 i 2.112). L'angle es va regularitzar inicialment amb una estructura de maons i posteriorment amb una en *opus caementicium*. És un àmbit de transició entre el passadís

²⁷⁶ Sense una ubicació precisa, en els anys setanta del segle passat es van recuperar fragments d'un grup escultòric amb gladiadors. Vegeu el capítol 7.

Figura 2.107. Vista des del sud-est de l'àmbit 6.2 (Arxiu MNAT).

6.6, l'estança absidada **6.11** i la sala octogonal **6.12** (porta dubtosa, d'1,46 m d'amplada?). Sembla que en un primer moment només connectava amb **6.6** (porta d'1,37 m d'amplada) i **6.12**, amb els dubtes expressats. En un moment posterior es devia obrir una porta a l'absis **6.11**.

El mur septentrional, com tots els atribuïts a aquesta fase, és d'*opus caementicium* encofrat de 57 cm d'amplada, mentre que els perpendiculars són més estrets, de prop de 45 cm. Durant les excavacions dels anys setanta del segle passat es van identificar restes d'un mosaic amb la representació d'una ona (M13) datat en el segle II (figura 6.13). Els murs conserven vestigis de revestiment parietal que permeten restituir un sòcol de marbre de 40 cm d'altura, del qual només es conserven les grapes de ferro en el mur sud-oriental. L'excavador va interpretar aquesta sala com el vestíbul d'accés als àmbits **6.11** i **6.12** (Berges, 1970a, 145). Posteriorment, J. López (1993) va proposar identificar l'àmbit com un *tepidarium*. Per la seva ubicació podria haver tingut la funció de cambra tèrmica, similar a **6.17**, per separar àmbits freds de calents.

Àmbit 6.8

Àmbit de planta irregular amb el límit meridional format per l'absis de la piscina **6.11** (Berges, 1970a, figura 1, 18 i 1977a, figura 3, 18; López, 1993, F5) (figures 2.100 i 2.112). El mur més septentrional i l'oriental —aquest darrer, mur de façana— són d'*opus caementicium* encofrat de 57 cm d'amplada, mentre que l'occidental, que comparteix amb **6.7**, és més estret, de gairebé 45 cm. S'hi accedia des de **6.6** per una porta d'un metre d'amplada, sense llindar identificat, i connectava amb l'ambient descobert **6.34**, a una cota inferior respecte al nivell de circulació general dels banys a través d'una porta d'1,03 m d'amplada oberta en el mur de façana. Un accés, aquest darrer, que es va tapiar posteriorment amb un parament de petits blocs de pedra del Mèdol-Soldó i maons. L'excavació d'aquest àmbit en la dècada dels setanta del segle xx va ser parcial atesa la presència de dos grans fragments de volta o cúpula en *opus caementicium*.²⁷⁷ L'any 2007 es van retirar i van deixar al descobert restes d'un nivell d'enderroc profundament alterat amb indicis evidents de rubefacció. J. López (1993) suggeria la possibilitat d'identificar l'àmbit com una porteria.

²⁷⁷ A la part més propera a la superfície interna s'observen conductes d'aire escalfat fets amb *tubuli* ceràmics de planta aproximadament rectangular.

Àmbit 6.9

Àmbit de planta rectangular (4,40 x +4,70 m) al qual s'obria l'exedra semicircular **6.11**, feta amb murs d'*opus caementicium* encofrat (Berges, 1970a, figura 1, 14 i 1977a, figura 3, 16; López, 1993, C2) (figures 2.100 i 2.113). Aquesta estança i la següent (**6.10**) eren visibles, almenys una part, abans d'iniciar-se els treballs d'excavació. La caiguda del mur meridional en un moment indeterminat i una possible reutilització posterior per a finalitats agrícoles devien afavorir la pèrdua total de l'estratigrafia de l'àmbit.

El mur nord-est, de 70 cm d'amplada, compartit amb l'àmbit **6.10**, estava reforçat amb una filada de *tegulae* disposades en vertical lligades amb morter. S'obria a l'àmbit **6.11** a través d'una obertura flanquejada per pilars aixecats amb tècnica mixta (*opus caementicium* i filades de maons lligades amb morter). A l'angle septentrional es va documentar un conducte d'aire calent format per un element ceràmic de secció rectangular corresponent a una fase posterior. El mur nord-oriental conserva restes d'arrebossat de morter que indica la presència d'un paviment d'*opus signinum* (no conservat), associat a un moment constructiu posterior. En el punt de connexió amb l'àmbit absidat (**6.11**) s'observa una estructura constructiva que delimitava pel nord-est un *hypocaustum* associat a una reforma posterior. Queda visible una filada de carreus lligats amb morter de calç damunt la fonamentació de l'obertura. Per sobre, dues filades de maons que servien de base als *bipedales* sobre els quals recolzava un paviment d'*opus signinum*. No s'han conservat indicis del paviment de base ni de les *pilae*. Al sud-oest se situava, possiblement, el *praefurnium* i la piscina d'aigua calenta, dels quals no es conserva cap vestigi. J. López (1993) interpretava aquest àmbit como a part de l'*heliocaminus* dels banys. Va ser, almenys inicialment, un ambient calefetat. Posteriorment podria haver canviat de funció.

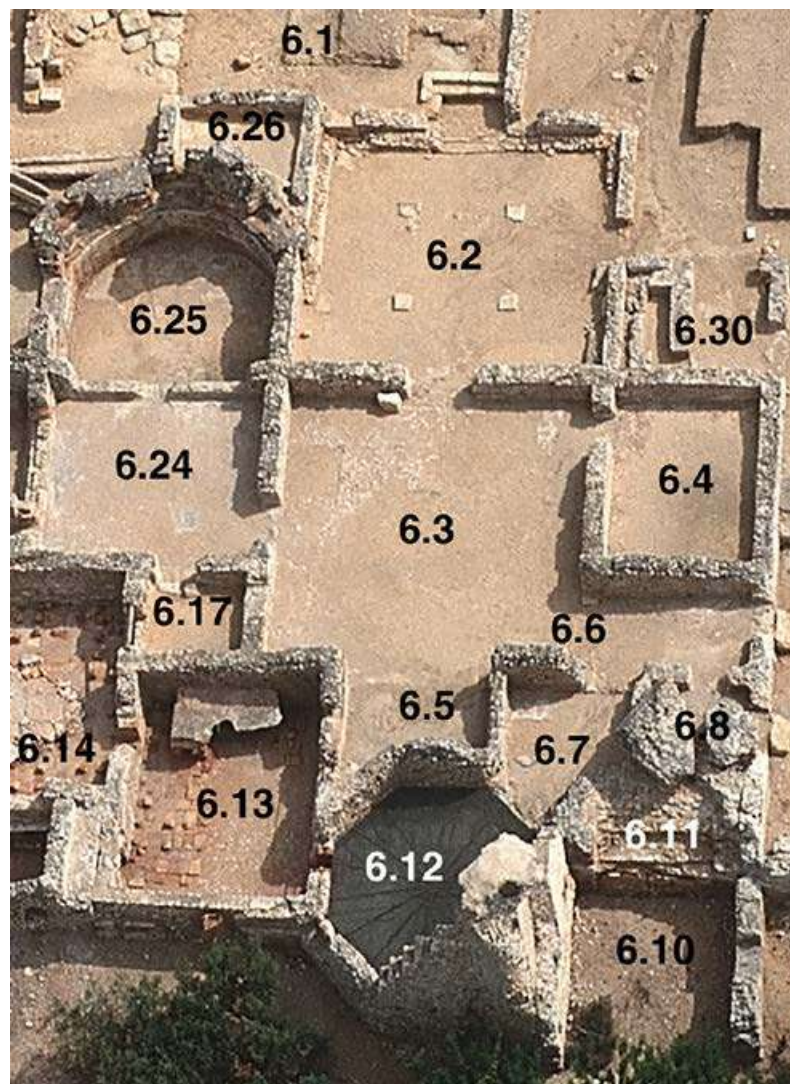

Figura 2.108. Vista aèria dels àmbits 6.3 i 6.5 (Arxiu MNAT).

Àmbit 6.10

Àmbit de planta rectangular (2,40 x 4,30 m) format per murs construïts en *opus caementicium* encofrat sobre banquetes d'igual factura —90 cm d'amplada— (figures 2.100 i 2.114). Aquest àmbit, com l'anterior, ja era visible abans de l'inici de les excavacions als anys setanta del segle passat (Berges, 1970a, figura 1, 15 i 1977a, figura 3, 17). En els murs sud-est i nord-oest es poden observar alineacions de *tegulae* en vertical lligades amb morter. No s'ha conservat cap vestigi del paviment. A la base de l'angle nord-oriental, a l'altura de la banqueta, s'observa un orifici (8 cm de diàmetre) que travessa el mur. En la darrera configuració, és possible que l'accés des de l'àmbit 6.34 es localitzés al nord-est, en correspondència amb dos esglaons de pedra del Mèdol-Soldó. Per J. López podia haver format part de l'*heliocaminus* dels banys (López, 1993, C1). Pensem que es pot interpretar com la piscina de l'àmbit calefactat 6.9.

Àmbit 6.11

Àmbit semicircular, possible piscina (inicialment), emplaçada a l'extrem septentrional de l'àmbit 6.9. Ja visible abans de les excavacions de P. M. Berges (1970a, figura 1, 16 i 1977a) (figures 2.100 i 2.113).

Figura 2.109. Vista des del nord de l'àmbit 6.5; a sota, sondeig (2018) on es pot observar la fonamentació del mur i, en secció, els nivells constructius (esquerra) i el farciment amb fragments de plaques de marbre del sondeig dels anys setanta del segle passat (dreta) (J. Sánchez/Arxiu MNAT).

Espai construït amb murs d'*opus caementicium* encofrat que lliguen amb els murs que tanquen pel nord-oest i sud-est l'àmbit 6.8. Conserva restes d'arrebossat de morter de color blanquinós. Es devia accedir a través d'una obertura delimitada pels pilars descrits a l'àmbit 6.9. Per la forma i la posició és versemblant interpretar-lo com una piscina o un remat absidat per una font —tal com passa a l'àmbit 6.22— o un element decoratiu. S'observa que en un moment constructiu posterior aquest àmbit fou reformat profundament amb l'obertura d'una porta i la construcció d'unes escales que enllaçaven amb l'àmbit 6.7? quan es dotà d'un *hypocaustum*. Per crear aquest accés s'obrí una porta d'uns 1,20 m d'amplada a l'arrencament nord de l'absis i es va construir una escala de quatre esglaons adaptada a la curvatura de l'absis executada amb pedres i morter de calç amb petja de maons (34 cm) i contra-petja de 30 cm. El darrer esglaó connectava amb el paviment d'*opus signinum* de l'*hypocaustum* de l'àmbit 6.9.

Figura 2.110. Vistes des del nord (dalt) i des de l'est (sota) de l'àmbit 6.4 (Arxiu MNAT).

Àmbit 6.12

Sala octogonal amb murs d'*opus caementicium* encofrat i coberta amb cúpula —arrencament a uns 6 m per sobre del paviment— (Berges, 1970a, figura 1, 13) (figures 2.100 i 2.115). En el mur que comparteix amb l'àmbit 6.7 s'observa un arc de descàrrega de maons que va ser tapiat durant el mateix procés d'obra amb un parament d'*opus caementicium* encofrat, tal com passa a l'àmbit 6.13. No s'han conservats indicis del paviment o del tipus de revestiment parietal (probablement revestiment mar-mori a la base). A l'interior, per sota de la línia teòrica de paviment, es conserven restes de dos murs de pedra lligada amb argila que s'encreuen perpendicularment. Excavada en la dècada dels setanta del segle xx, moment en què ja havien desaparegut el paviment original i les *pilae* de la *suspensurae* com a conseqüència de remocions posteriors (Berges, 1970a i 1977a).

Àmbit 6.13

Estança de planta quadrangular (6,50 x 5,35 m; 35 m²) excavada íntegrament en els anys setanta del segle xx (Berges, 1970a, figura 1, 12) (figures 2.100 i 2.116). Les dades publicades indiquen que es tractava d'una sala calefactada amb indicis de reocupació en època altomedieval.²⁷⁸ Els murs perimetrals estan fets amb *opus caementicium* encofrat. Inicialment s'accedia a aquest àmbit des de l'àmbit 6.17 a través d'una porta d'1,07 m d'amplada que fou tapiada amb un mur d'*opus caementicium* encofrat. Després d'aquesta reforma l'accés a l'àmbit es devia efectuar a través d'una porta no conservada en el mur que comparteix amb l'àmbit 6.14. Una altra porta podia estar emplaçada en el mur que comparteixen amb la sala octogonal 6.12.

A l'angle sud-oest es van col·locar dues fileres de carreus de pedra del Mèdol-Soldó separades per un tram d'*opus caementicium*. En el mur oriental s'observa un arc de mig punt de maons lligats amb morter que durant el procés constructiu va ser tapiat amb un parament d'*opus caementicium*. L'arc, similar al documentat a l'àmbit 6.12, es recolza sobre una fonamentació en *opus caementicium* encofrat combinat amb *tegulae* col·locades en vertical i lligades amb morter, una tècnica similar a la documentada als àmbits 6.9 i 6.10. Al mur sud-oest s'observen les restes d'un petit arc del qual només ens ha arribat un maó de la línia d'imposta que es recolza damunt *tegulae* fragmentades lligades amb morter col·locades en vertical.

A l'extrem meridional del mur nord-oest es localitza un arc de maons d'un conducte de *praefurnium* que no podem adscriure clarament en la fase inicial. A l'extrem septentrional del mur se situa una obertura delimitada amb un *bipedalis* que comunicava els sistemes de calefacció d'aquest àmbit i el 6.14 i servia com a base de l'entrada o comunicació de les dues estances a nivell del paviment. El mateix sistema també s'ha documentat a l'extrem sud del mur sud-est que comunicava amb la sala octogonal 6.12. A l'extrem oest de l'àmbit es conserva una part del paviment de base de l'*hypocaustum*, format per maons (45 x 30 cm) col·locats en filades que alternen al llarg i al través, damunt una base construïda amb *opus caementicium*. No es conserven les *pilae* de maons, tot i que se'n van documentar les empremtes al mur nord-est. Aquest àmbit estava revestit amb plaques de marbre de les quals només es conserven les grapes en el mur sud-oriental.

Àmbit 6.14

Estança calefactada de planta quadrangular (6,50 x 6,55 m; 42 m²) amb dues piscines d'aigua calenta (6.15 i 6.16) afegides en un moment posterior (figures 2.100, 2.117 i 2.118). Va ser excavada per P. M. Berges l'any 1971 (1970a, figura 1, 11 i 1977a, figura 3, 11; López, 1993, C5). Tot i que en la configuració final dels banys aquesta estança va ser un àmbit escalfat a través d'*hypocaustum*, sembla que inicialment es va projectar i començar a executar com una sala freda.²⁷⁹ Amb aquest moment inicial es pot relacionar la canalització, de 30 cm d'amplada, que travessava esbiaixada l'estança abans de

²⁷⁸ “En la 12 todavía hemos dejado un pequeño depósito medieval construido sobre los escombros del hipocausto y al cual hemos consolidado con unos pies de hierro” (Berges, 1977a, 40).

²⁷⁹ Malgrat no hi ha dubtes sobre el seu ús com a *caldarium* en el moment final, és més discutible la funcionalitat que tenia en el projecte original.

Figura 2.111. Vistes des de l'oest i des de l'est (dreta) del corredor 6.6 (Arxiu MNAT).

ser desmuntada per la construcció de l'*hypocaustum*.²⁸⁰ A l'angle nord-oriental es conserven vestigis de dues portes. Una en relació amb l'àmbit **6.24** (1,06 m), que va ser tapiada amb un parament ben acurat d'*opus caementicium* encofrat, i una altra (1,07 m) en connexió amb l'àmbit **6.17**. També hi devia haver una comunicació amb l'àmbit **6.13** (1,07 m).

En una segona fase, coincidint potser amb el tapiat de la porta esmentat, es va desmuntar la canalització, es va rebaixar la cota i es va estendre un paviment de *bipedales*²⁸¹ de base per a les *pilae* del

²⁸⁰ Són visibles els forats que travessaven els murs nord i oest. Damunt el canal se situen dos carreus que reforcen els murs en aquest punt d'inestabilitat.

²⁸¹ El paviment de base de les *pilae* de l'*hypocaustum* està format per una filera de *bipedales*, a l'extrem nord-est i, maons d'aproximadament 44 x 30 cm col·locats en files alternades al llarg i al través.

Figura 2.112. Vista des del nord dels àmbits 6.7 (dreta) i 6.8 (esquerra); aquest segon, abans de l'extracció d'un fragment de coberta (volta o cúpula); al fons l'àmbit 6.12, amb part de l'alçat (Arxiu MNAT).

nou *caldarium* i es van afegir dues piscines calefactades (6.15 i 6.16) amb els corresponents *prae-furnia* (6.19 i 6.18). Per connectar els nous *prae-furnia* i permetre la circulació de l'aire calent es van haver de tallar parcialment els murs oest i sud, una intervenció clarament visible en els paraments muraris conservats (figura 2.118).

El paviment superior, del qual es conserva una petita porció en els nivells d'enderroc, era d'*opus signinum* revestit, possiblement, amb mosaic. Les parets estaven decorades amb plaques de marbre de les quals només es van conservar les grapes de ferro, sobretot als murs sud-est i nord-est. La disposició ajuda a reconstruir la distribució de les plaques, amb un sòcol de 39 cm d'altura i dues filades més de plaques de 18 i 12 cm.

Àmbit 6.15

Piscina calefactada de planta rectangular (2,50 x 3,70 m, 9,25 m²) situada a l'angle que formen els àmbits 6.13 i 6.14 i connectada amb el *caldarium* (6.14) a través d'una obertura al mur sud-oest de l'àmbit (Berges, 1977a, figura 3, 11; López, 1993, C5) (figures 2.100 i 2.119). La piscina es va construir amb posterioritat al projecte inicial, que preveia una funció freda per a la sala 6.14. Per construir-la es va desmuntar parcialment el mur que compartia amb aquest àmbit per tal d'encabir els conductes de circulació de l'aire calent. Sobre els conductes, fets amb dues filades de maons lligats amb morter i amb una amplada de 40 cm, s'alça el mur de tancament nord-est de la piscina, de 56 cm d'amplada, aixecat amb *opus caementicium* encofrat.²⁸² En el mur es recolza un muret de 34 cm d'amplada a manera d'esglaió per accedir a la piscina. El paviment de base de l'*hypocaustum*, situat a una cota inferior respecte al de l'estança 6.14, estava fet amb maons de dimensions no determinables. L'*opus signinum* del paviment superior i les parets conserva restes del morter de les plaques de marbre que el revestia. El *prae-furnium*, que ocupa part de l'àmbit 6.19, està situat en el mur nord-oest en el qual s'obre un arc amb volta de maons. Els laterals del forn (1,35 m de llargada i una amplada de 71 cm), en *opus caementicium*, estan reforçats amb blocs de pedra del Mèdol-Soldó amb clares evidències de rubefacció.

²⁸² A la cara visible des de 6.14 s'observen les empremtes dels maons (20 cm de costat) de les *pilae* (14 filades de maons amb una altura total de 80 cm) i els murets de maons situats entre aquestes filades per reforçar el paviment de la sala.

Figura 2.113. Vista des del nord dels àmbits 6.11 (en primer terme) i 6.9 i detall des del sud de l'àmbit 6.11 (J. A. Remolà/Arxiu MNAT).

Figura 2.114. Vista des del sud de l'àmbit 6.10 (J. A. Remolà/Arxiu MNAT).

Àmbit 6.16

Piscina d'aigua calenta (*alveus*) de planta semicircular (2,60 x 2,90 m) connectada amb el *caldarium* **6.14** i construïda en el mateix moment que la piscina rectangular **6.15** (figures 2.100, 2.120 i 2.122). Com ja hem fet esment, aquesta sala, **6.14**, va ser projectada com un àmbit fred però, finalment, esdevé una sala calefactada (*caldarium*) amb la incorporació de dues piscines —rectangular i semicircular— i la construcció d'un sistema d'*hypocaustum*. Durant les excavacions dels anys setanta del segle passat, a l'interior es va documentar un mur “posiblemente debido a una reutilización posterior, como simple habitación en la edad media” (Berges, 1970a, 144). En aquesta mateixa publicació l'àmbit s'interpreta com una piscina calenta (Berges, 1970a, figura 1, 10 i 1977a, figura 3, 11; López, 1993, C5).

La construcció d'aquesta piscina, adossada al mur nord-oest de l'àmbit **6.14**, va exigir el reforçament del mur i l'obertura d'un conducte per al pas de l'aire calent generat al *prae-furnium* **6.18**.²⁸³ Amb aquesta finalitat, es va construir un mur paral·lel d'*opus caementicium*, d'1,14 m d'amplada, amb almenys una filada de carreus en els angles. Solidàriament a aquesta estructura de reforç, es va alçar l'exedra semicircular que delimita la piscina, un mur en *opus caementicium* encofrat de 66 cm d'amplada revestit a l'exterior amb una capa de morter. L'extrem sud-est es tanca amb un mur, de 84 cm d'amplada, construït sobre quatre *pilae* a la part desmuntada del mur de la fase precedent per al pas del conducte d'aire calent. Els pilars dels extrems estan construïts amb blocs de pedra del Mèdol-Soldó d'entre 35 i 40 cm d'amplada i 63 cm d'altura, similars als emprats en els àmbits **6.22**, **6.23** i **6.25**. El pilar meridional dels centrals està fet d'*opus caementicium* encofrat i el septentrional, de filades de maons amb morter lligat amb una de les *pilae* de maons de l'*hypocaustum*. Sobre els pilars es va construir una estructura de tres filades de maons i una filada de *bipedales* que servia de base a un paviment d'*opus signinum*. En aquest mur es localitza un esglaó d'accés a la piscina de 45 cm d'amplada. Tot el conjunt estava revestit amb un placat de marbre. L'estructura de l'*hypocaustum* està formada per un paviment de base fet de *bipedales* en la part central i de maons de 44 x 30 cm alternant al llarg i al través la resta. Sobre aquest sòl recolzaven les *pilae* de 20 cm de costat que feien de suport al paviment ja esmentat d'*opus signinum* revestit amb un aplacat de marbre. A la base del mur semicircular es troba l'arc del canal del *prae-furnium* (**6.18**).

Àmbit 6.17

Àmbit de planta quadrangular (2,95 x 2,44 m; 7,2 m²), construït amb murs d'*opus caementicium* encofrat i situat en el punt de contacte entre els ambients càlid i fred (figures 2.100 i 2.121). Excavat l'any 1970, es va interpretar com una estança de distribució per evitar bruscos canvis tèrmics o pèrdues de calor, una proposta que mantenim (Berges, 1970a, figura 1, 8 i 1977a, figura 3, 13; López, 1993, F6).

Excepcionalment, conservava en el moment de les excavacions el paviment de mosaic policrom amb prismes en perspectiva (M12)²⁸⁴ —gairebé íntegre i en bon estat de conservació— (figura 6.12) i evidències d'aplacat de marbre gris. Quan es va extreure el mosaic van aparèixer “cuatro moneditas, pequeños bronce, de las cuales dos son de curso oficial y las otras imitaciones bárbaras, contemporáneas de las primeras, datables hacia el 350” (Berges, 1977a, 44). El mosaic, amb paral·lels datats a mitjan segle IV, presenta un tapís quadrangular amb un camp on es reproduïx una composició de línies de prismes quadrangulars en perspectiva. Sense una documentació estratigràfica adequada, només podem certificar que el mosaic es trobava en una cota superior i que s'adossava al placat de revestiment i en relació amb un recreixement del llindar de la porta de connexió amb l'àmbit **6.14**. Aquest comportament es pot posar en relació amb les monedes tardoromanes localitzades sota del mosaic i pot ser un indicatiu més de la continuïtat de l'edifici de banys durant aquest període, malgrat que la funció podria haver canviat. De tota manera, la presència de llacunes en el mosaic no permet descartar que les monedes fossin posteriors al mosaic. Conserva, també, la part inferior del revestiment parietal, format per un sòcol de 34 cm d'altura una motllura simple i una filada de plaques de 56 cm

²⁸³ Amb una configuració inicial diferent que encara no estem en condicions de restituir. L'aspecte actual de l'àmbit **6.18** és fruit, probablement, d'una reforma posterior.

²⁸⁴ Extret en els anys setanta del segle passat i actualment dipositat a l'ajuntament d'Altafulla, on s'exposa restaurat. Vegeu el capítol 6.

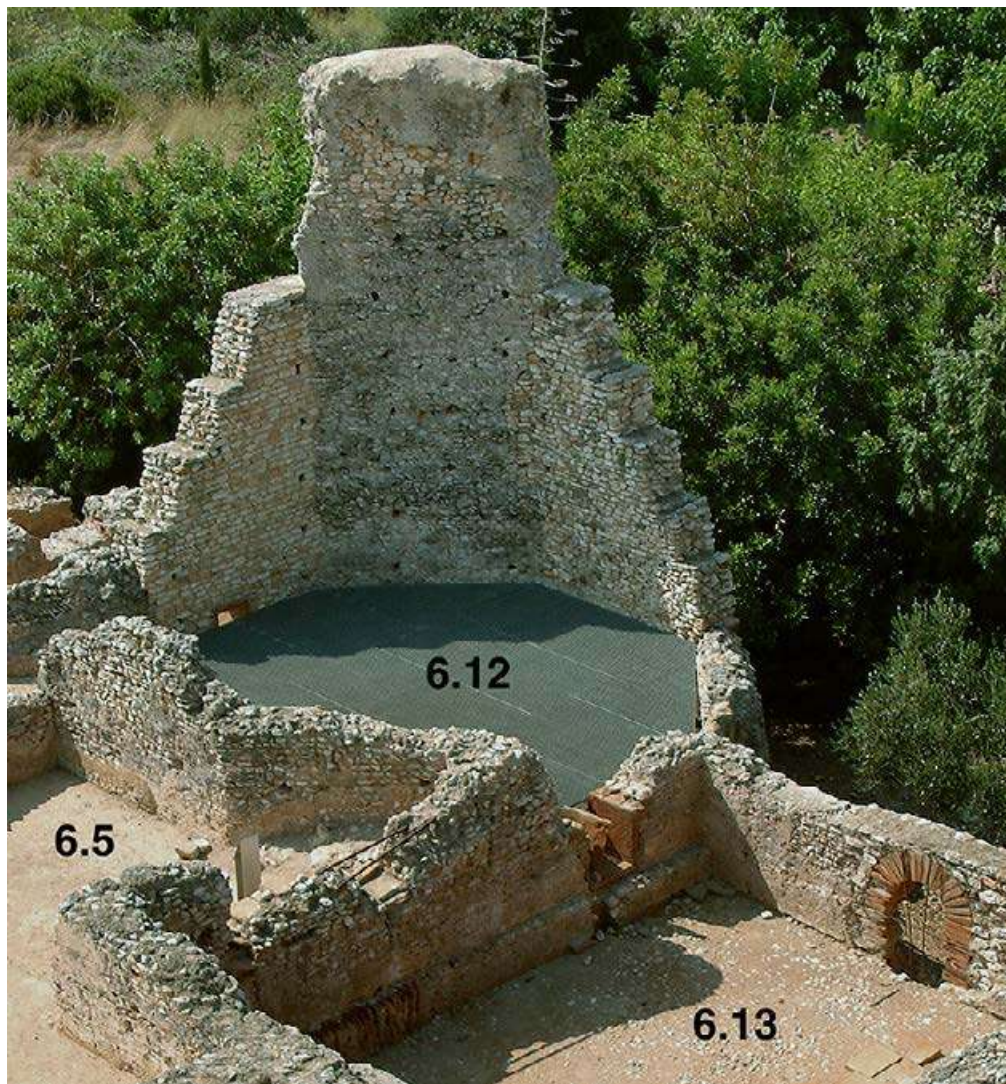

Figura 2.115. Vista des del nord-oest de l'àmbit 6.12 (Arxiu MNAT).

d'alçada, tal com indiquen les grapes de ferro conservades. A aquest àmbit s'accedia a través d'un llinard de marbre que no es conserva. Els brancals estaven revestits igualment amb plaques de marbre, de les quals només es conserven algunes grapes que n'indiquen la composició: un sòcol de 16 cm d'altura i, a sobre, una filada conservada de 35 cm d'altura.

Inicialment, aquesta estança disposava de quatre portes que la connectaven amb els àmbits **6.14** (108 cm d'amplada), **6.24** (97 cm d'amplada), **6.3** (106 cm d'amplada) i **6.13** (106 cm d'amplada). Les dues darreres portes van ser tapiades posteriorment amb un parament d'*opus caementicium* molt semblant al de l'obra original. En la configuració final, tapiades les portes, comunicava el *caldarium* **6.14** amb el *frigidarium* **6.24**. Les dimensions i la ubicació suggereixen que devia ser un àmbit de transició per evitar canvis bruscos de temperatura.

Àmbit 6.18

En aquest àmbit quadrangular (4,50 x 3,60 m; uns 16 m²) s'emplaçava el *praefurnium* que subministrava aire i aigua calenta a la piscina càlida **6.16** i al *caldarium* **6.14** (figures 2.100, 2.122 i 2.123). S'accedia des del corredor **6.21** a través d'una porta de 71 cm d'amplada —únicament la part dels brancals visible des del corredor conserva restes de revestiment pintat— i estava comunicat amb l'àmbit **6.19** per un arc de maons d'1,84 m d'amplada i 1,80 d'altura màxima. Excavat en la dècada dels anys setanta del segle xx, es va identificar com el *fornax* de la piscina adjacent (Berges, 1970a, figura 1, 9 i 1977a, figura 3, 9; López, 1993, S1). En les publicacions només es fa referència a un paviment d'escassa entitat que es correspon amb l'actual nivell de circulació. L'accés des del corredor **6.21** i la porta amb

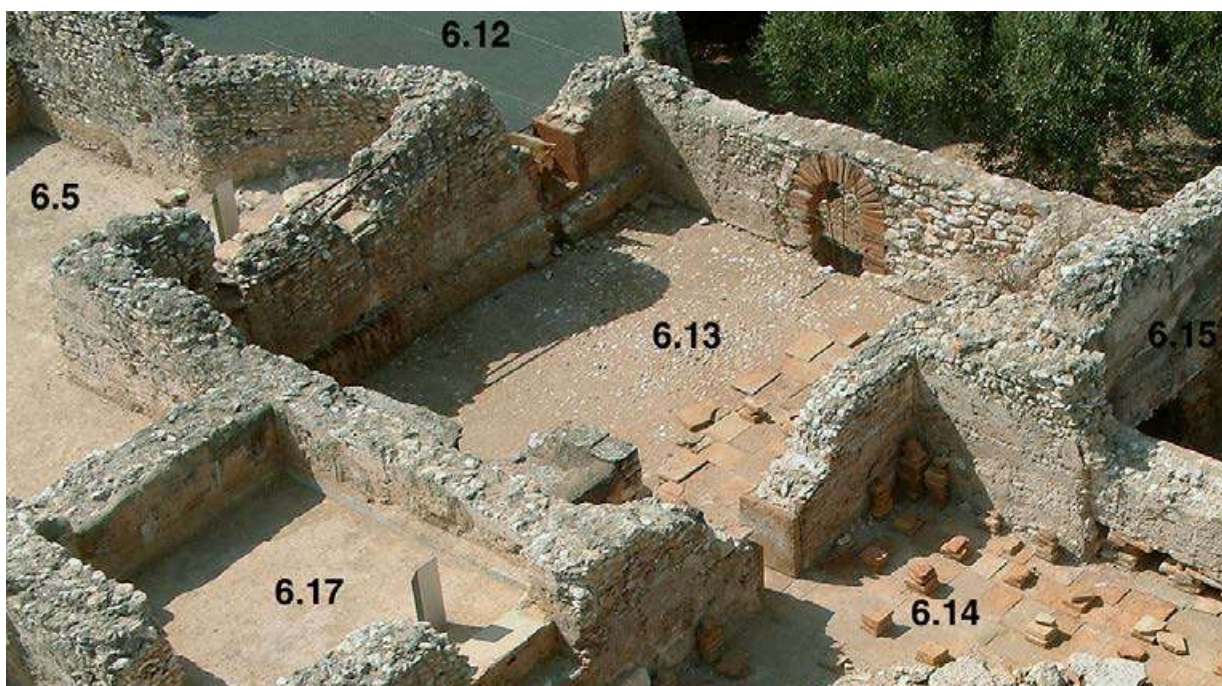

Figura 2.116. Vista des del nord-oest de l'àmbit 6.13 (Arxiu MNAT).

arc de maons que comunica aquest àmbit amb el **6.19** es van trobar tapiats amb carreus i pedres.²⁸⁵ L'arrencament de la volta de coberta es troba a uns 1,80 m per sobre del paviment. El conducte del forn, delimitat amb maons i *bipedales* (60 x 60 cm), està situat a la base del mur semicircular de la piscina **6.16**. Davant, sobre el paviment, es conserven restes d'una plataforma quadrangular feta amb pedres irregulars —aproximadament 1,70 x 2,10 m— amb evidències clares de rubefacció que servia de base per al foc. Per sota, contornejant la plataforma, discorre la canalització principal provinent del corredor **6.36** i en direcció a l'àmbit **6.19**. Passava per sota de l'arc que comunica les dues estances. Tant el forn com el corredor **6.21** sorgeixen en una reforma (ampliació) del costat occidental del projecte inicial que devia incloure, possiblement, els àmbits **6.15**, **6.19**, **6.20**, **6.22** i **6.23**.

Àmbit 6.19

Àmbit rectangular (aproximadament 4,65 x 8,50 m), incloent-hi el forn, situat a l'angle sud-oest de l'edifici de banys, on es localitza el *praefurnium* (**6.18**) de les piscines **6.15** i **6.16** (figures 2.100 i 2.124). Una estança de servei a la qual s'accedia des del *praefurnium* **6.18** a través del ja esmentat arc de maons.²⁸⁶ En eix amb la porta discorre la canalització esmentada —murets d'*opus caementicium* i coberta de lloses— que travessa el mur de façana i s'uneix amb el canal procedent de les latrines. Sense dades de l'excavació dels anys setanta del segle xx (Berges, 1977a), podem observar dues fases constructives. La primera corresponia a la construcció del *praefurnium*, que s'incorpora posteriorment al projecte inicial. El mur d'*opus caementicium* encofrat es va revestir amb un parament de carreus de pedra del Mèdol-Soldó molt ben escairats que enllaçava amb una filada de carreus de reforç de l'angle sud-occidental del *caldarium* **6.14**.²⁸⁷ El mur d'*opus caementicium* encofrat només estava reforçat a l'extrem nord-occidental, com es desprèn de les marques de blocs conservades. El *praefurnium* es va completar amb la construcció de dues banquetes de carreus de pedra del Mèdol-Soldó, col·locats sobre una base de maons lligats amb morter. De la boca del *praefurnium*, un arc de mig punt construït amb maons lligats amb morter, en resten algunes evidències. Sobre aquestes banquetes es disposava

²⁸⁵ En les fotografies dels anys vuitanta del segle xx s'aprecia el tapiat de la porta de connexió amb el corredor **6.21**. L'accés a l'àmbit **6.19** encara conserva una part del tapiat.

²⁸⁶ El grau d'arrasament del mur meridional, part de la façana posterior de l'edifici bànic, impedeix determinar l'existència d'una porta cap a l'exterior en aquest punt.

²⁸⁷ Aquest reforç de l'angle sud-oest amb carreus també es documenta al nord-oest de l'àmbit **6.14** i al mur de tancament sud-est de l'àmbit **6.15**.

Figura 2.117. Vista de l'àmbit 6.14 amb les corresponents piscines calentes 6.16 (dreta) i 6.15 (dalt) (Arxiu MNAT).

la caldera metàl·lica per escalfar l'aigua que abastia la piscina **6.15**. Per l'exterior, el mur occidental limita amb el col·lector principal dels banys després de passar per les latrines (**6.20**) per dirigir-se cap al sud. No tenim evidències del tancament del forn en el moment inicial.

Posteriorment, es construeixen els murs d'*opus caementicium* encofrat (46 cm d'amplada) que actualment delimiten un àmbit quadrangular (4,65 m de costat). El mur sud-est es va aixecar amb carreus de pedra del Mèdol-Soldó, seguint el model del tancament nord-est del *praefurnium*, però d'una qualitat inferior. L'espai entre el mur de carreus i l'angle sud-oest del *caldarium* **6.14** es va reomplir amb capes de picadura de pedra del Mèdol-Soldó. Es tracta d'un àmbit destinat a l'emmagatzematge de llenya i a l'operativa del forn de la piscina del *caldarium* (**6.15**).

Àmbit 6.20

Latrina de planta rectangular (2,70 x 3,62 m; gairebé 10 m²) situada al costat del forn (**6.18**) i accessible des del corredor (**6.21**) a través d'una porta de 92 cm amb llindar i brancals revestits amb plaques de pedra d'Alcover (Berges, 1977a) (figures 2.100, 2.125 i 2.126). Conserva els encaixos del revestiment de la cara interna dels brancals. Aquesta estança, construïda amb murs d'*opus caementicium* encofrat, formava part de l'ampliació juntament amb els àmbits **6.18**, **6.19** i **6.21**. Al mur sud-oest, oposat a la porta, s'obria un gran finestral —1,65 m d'amplada, sense revestiment conservat— orientat a ponent.

Al peu dels murs nord-est, nord-oest i sud-oest discorre un profund canal construït amb pedres lligades amb morter, part del col·lector principal de banys que recollia l'aigua de les diverses piscines del conjunt. Sobre els murs que delimiten el canal es disposaven els bancs de marbre amb els orificis corresponents. Les plaques del frontal que tancava el banc no estaven col·locades en vertical sinó lleugerament inclinades cap a l'interior. El lateral del banc de la latrina situat al costat de la porta és un cancell en *broccatello* decorat a la part superior en relleu amb un dofi esquemàtic (MNAT 45394) (figura 8.1). La hipòtesi de disposició dels orificis és la següent: un al tram del costat de la porta, flanquejat pel cancell del dofi, quatre en el lateral dret i tres en el mur de fons, sota el finestral.

Figura 2.118. Detalls dels murs de l'àmbit 6.14 on s'aprecia l'encaix de les piscines calentes 6.15 (dalt) i 6.16 (sota) (Arxiu MNAT).

La decoració parietal consisteix en un revestiment de plaques de pedra d'Alcover i arrebossat pintat, del qual només han sobreviscut escassos indicis de color blanc, a partir de la línia d'imposta de la volta de coberta (figura 2.126). La disposició de les plaques de la paret es pot restituir a partir de les empremtes deixades en el morter de base i de les grapes de subjecció. Devia estar format per una primera filada de plaques de 25 cm d'altura, delimitada per un filet d'un centímetre sobre el qual es disposen unes plaques d'aproximadament 1,04 m d'altura i prop de 62 cm d'amplada, també delimitades, a la part superior, per un filet d'un centímetre i rematat el conjunt per una filada de plaques de 27 cm d'altura (amplades d'uns 60 cm). A les parts a les quals s'adossen seients, per sobre es disposava una filada de plaques d'1,14 d'altura i una de 27 cm separades per un filet d'un centímetre.

La desaparició de bona part de les plaques parietals permet observar interessants detalls constructius, com la disposició en lleuger pendent dels vessaments de morter per adherir-les a la paret. La disposició indica que les plaques més grans es van fixar per punts provisionalment abans d'abocar-hi el material des de dalt per tramades per evitar un pes excessiu durant el procés d'enduriment. Adossada al mur que comparteix amb el forn es conserva la base d'un *labrum* revestit, com la resta de l'àmbit, amb plaques de pedra d'Alcover. En el mur s'observa un rebaix longitudinal que, des de l'angle sud-est, arriba fins al punt on es localitza el *labrum* per on passava el tub de plom que alimentava l'element escultòric, no conservat, d'on brollava l'aigua.

Figura 2.119. Vista des de l'oest de l'àmbit 6.15 (J. A. Remolà/Arxiu MNAT).

Figura 2.120. Vista des de l'oest de la piscina calenta 6.16 i el seu fornax (àmbit 6.18) (Arxiu MNAT).

Figura 2.121. Vista des del sud de l'àmbit 6.17 (J. Sánchez/Arxiu MNAT).

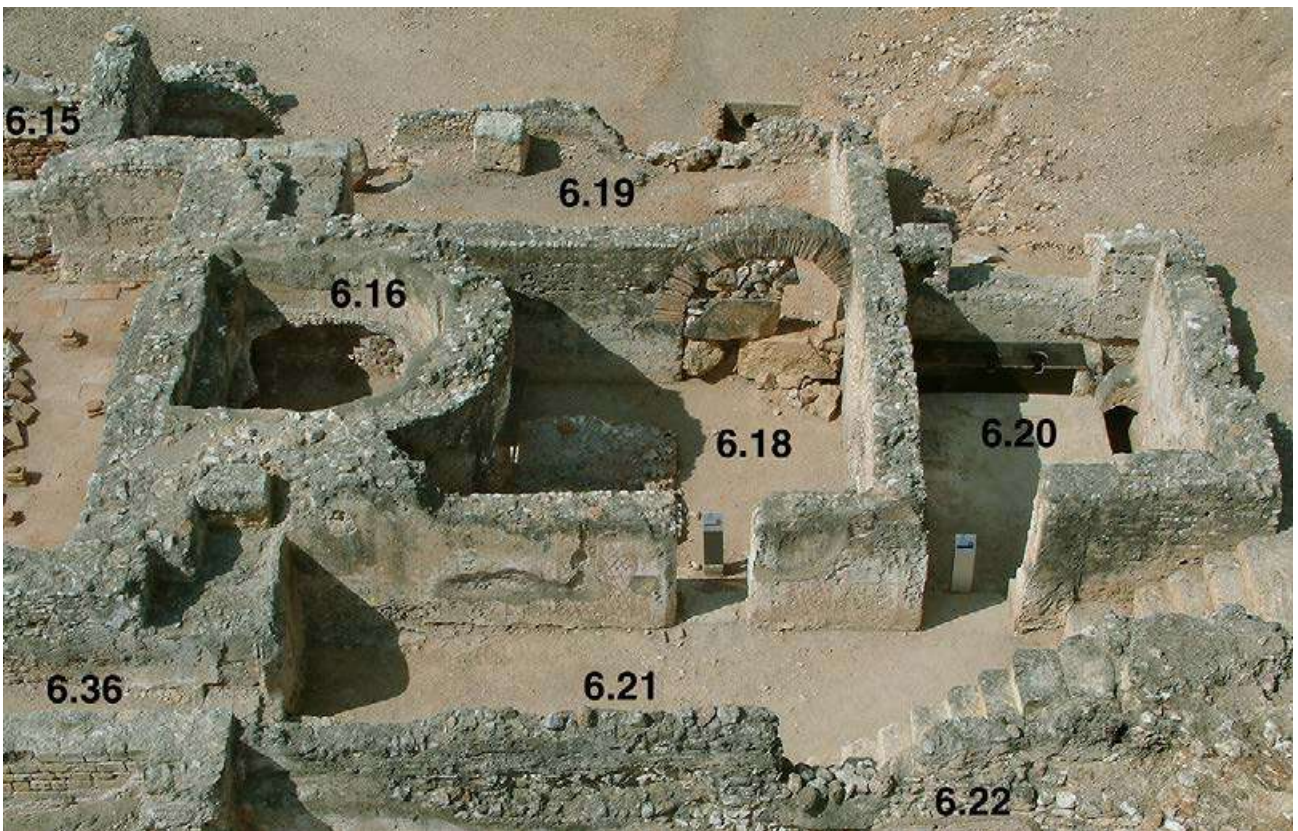

Figura 2.122. Vista des del nord dels àmbits 6.16, 6.18, 6.19 i 6.20 (Arxiu MNAT).

Figura 2.123. Vista des del nord de l'àmbit 6.18 (Arxiu MNAT).

Figura 2.124. Vista des del sud de l'àmbit 6.19 (Arxiu MNAT).

Àmbit 6.21

Corredor rectangular (7,43 x 2,50 m; 18,5 m²) delimitat al nord-est i al sud-oest pels murs de tancament dels àmbits **6.22** i **6.18/6.20**, respectivament (figures 2.100, 2.127 i 2.128). Excavat íntegrament en els anys setanta del segle xx (Berges, 1970a, figura 1, 7), només es fa referència a la col·locació d'un fust de columna reutilitzat “quizá para hacer una nueva techumbre aprovechando las paredes existentes” (Berges, 1977a, 40). Es tractava d'un corredor o passadís que donava continuïtat al corredor preexistent (**6.36**) i permetia l'accés als àmbits que delimiten la banda meridional, construïts en el marc de l'ampliació dels banys (**6.18** i **6.20**), i la connexió entre el *frigidarium* (**6.24**) i la *natatio* (**6.22**). Des del corredor **6.36** es descendia per una escala de dos esglaons fets amb blocs de pedra del Mèdol-Soldó. Del paviment d'aquest espai amb prou feines resten indicis d'una preparació de morter i de paviment en *opus signinum*.

A l'extrem occidental es localitza una porta que, a través d'una escala de cinc esglaons feta amb blocs de pedra del Mèdol-Soldó (1,6 m d'amplada),²⁸⁸ conduïa a l'exterior de l'edifici (jardí, 4), a una cota més alta. Els brancals de la porta, formats per blocs de pedra del Mèdol-Soldó, estaven fixats a l'esglaó inferior. Possiblement era una porta secundària per al personal de servei dels banys. Des d'aquest corredor també s'accedia a la *natatio* (6.22) a través d'una escala lateral de set esglaons²⁸⁹ construïda amb carreus de pedra del Mèdol-Soldó d'uns 60 cm d'amplada revestits amb plaques de pedra d'Alcover (gruix entre 1,5 i 2 cm) adherides amb una capa de morter d'entre 2 i 5 cm. També s'accedia al *praefurnium* 6.18 i a les latrines (6.20).

Els murs laterals, d'*opus caementicium*, mostren indicis pictòrics (figura 3.49).²⁹⁰ En el mur meridional es representa de manera esquemàtica un jardí fictici articulat en trams o panells i interromput per les portes d'accés al *praefurnium* (6.18) i a les latrines (6.20). El primer tram està decorat amb un *cancellum* format per un entramat de canyes sobre un fons neutre i amb vegetació de la qual han quedat ínfims indicis. En el segon tram es desenvolupa un segon cancell amb un entramat de llistons de color vermellós. Segueix un estret panell rectangular blanc amb la representació d'un tronc d'arbre amb un parell de branques. En aquest punt, la pintura queda interrompuda per la porta de l'àmbit 6.18. A l'altra banda de la porta es repeteix el panell de l'arbre i, a continuació es representa de nou el cancell amb l'entramat de llistons vermells i, a partir de la porta de les latrines, el cancell de canyes. En el mur septentrional es repetia la decoració malgrat que gairebé no hi queden indicis. Es poden datar a partir del segle III, possiblement en el marc de la darrera gran reforma de l'edifici altoimperial, sense poder descartar una cronologia posterior atesa la continuïtat fins a un moment tardà.

Àmbit 6.22

Àmbit rectangular (*natatio*) amb l'extrem nord-occidental rematat per un absis (5,7 m d'amplada per una llargada màxima de 12,30 m) excavat en la dècada dels setanta del segle XX (Berges, 1970a, figura 1, 6 i 1977a) (figures 2.100, 2.129 i 2.130). Segons l'excavador, "la pared Este tiene un banco corrido que serviría de solarium, ya que los muros laterales de esta piscina, por su extrema delgadez, impedirían cualquier tipo de cubierta" (Berges, 1977a, 43)²⁹¹ i conclou que és el resultat d'una "nueva ampliación del conjunto termal" (Berges, 1977a, 43). S'accedia a través de l'escala situada a l'àmbit 6.21, a la qual ja ens hem referit. Els murs de delimitació estan fets en *opus caementicium* encofrat. Per a la seva construcció es va haver de retallar la banquetta de fonamentació exterior del mur nord-oest de l'àmbit 6.23 per connectar les dues piscines fredes a través, possiblement, d'una finestra.

La piscina pròpiament dita té una planta rectangular (8,5 x 4,24 m), amb una profunditat aproximada d'1,35 m. El lateral nord-est presenta un banc adossat construït amb una tècnica mixta: en una banda, carreus de pedra del Mèdol-Soldó sobre els quals s'alça el mur principal, de 30 cm d'amplada i més d'1,75 m d'altura conservada i, a l'altra, un tram d' *opus caementicium*. Des d'aquesta banquetta s'accedia a l'interior de la piscina a través d'una escala de tres esglaons²⁹² de pedra del Mèdol-Soldó situada a l'angle nord-est d'aproximadament 79 cm d'amplada.²⁹³ A diferència de les descrites a l'àmbit 6.21, aquestes presenten una capa d'*opus signinum* addicional i els esglaons estan formats per blocs de pedra distints. El conjunt de la piscina, incloses aquestes escales, està revestida amb una capa

²⁸⁸ Els blocs de pedra del Mèdol-Soldó tenen una longitud d'1,12 i 1,23 m. La resta de l'espai es completava amb morter i pedres irregulars.

²⁸⁹ Esglaons tallats en blocs de pedra del Mèdol-Soldó d'aproximadament 60 x 62 x 45 cm. Les petges oscil·len entre 26 i 30 cm i les contrapetges, entre 21 i 25 cm.

²⁹⁰ Vegeu el capítol 3.

²⁹¹ A la pàgina anterior indica que l'excavació dels nivells de rebliment dels àmbits freds 6.22-6.25, encara pendent de completar l'any 1970, va aportar un conjunt de material ceràmic de construcció que suggeria que "estuvieron cubiertas por bóvedas de tubos, según se desprende de la gran cantidad de ellos recuperados" (Berges, 1977a, 42). Sembla, doncs, que les evidències d'enderroc no corresponien a l'estructura original d'aquest àmbit.

²⁹² Els esglaons tenen petges d'entre 20 i 27 cm i contrapetges d'entre 30 i 48 cm.

²⁹³ Blocs de pedra del Mèdol-Soldó d'aproximadament 66 cm, als quals s'ha d'afegir una capa d'*opus signinum* (2/3 cm) i una de morter (uns 7 cm) a la qual s'adherien les plaques de marbre blanc grisós (un centímetre). En un punt també s'observen restes d'una placa de pedra d'Alcover.

Figura 2.125. Vistes des del nord-est i aèria de l'àmbit 6.20 (Arxiu MNAT).

d'*opus signinum* a la qual s'adherien les plaques de marbre blanc grisós amb una capa gruixuda de morter. La piscina desaguava a través d'un tub de plom situat a l'extrem meridional del mur de tancament sud-occidental connectat amb el col·lector general dels banys que partia, segons P. M. Berges (1977a, 142), de l'angle sud-est de l'àmbit **6.3**.

Pel que fa a l'absis semicircular, la base està feta amb *opus caementicium* en pendent per afavorir el descens de l'aigua a manera de cascada. La part superior, construïda amb carreus de pedra del Mèdol-Soldó lligats amb morter, està rematada amb un petit banc de pas de 33 cm d'amplada interromput a l'eix per una plataforma elevada, també en pendent. Al centre d'aquesta part superior de l'absis queden evidències d'una estructura rectangular que es projectava a l'exterior i que, possiblement, pot indicar la presència d'un nínxol central per a una escultura de dimensions més grans. Als laterals hi ha dos petits nínxols de 99 cm d'amplada i 38 cm de fons, revestits amb *opus signinum*, on s'emplaçaven dues escultures de dimensions més petites. L'aigua entrava pel costat nord-est en els nínxols laterals a través d'un canal perimetral de 24 cm d'amplada revestit amb *opus signinum*. No queda clar com s'abastia d'aigua el nínxol central, tot i que és possible que fos mitjançant una canonada de plom que no s'ha conservat. Aquesta no devia ser l'única entrada d'aigua. Uns dos metres més a l'est hi havia una altra entrada d'aigua a través d'un canal fet de peces de pedra del Mèdol-Soldó, de les quals només es conserven les marques en el morter de reforç. Tot el lateral exterior meridional d'aquest absis es va reforçar amb una estructura en *opus caementicium* de 35 cm d'amplada.

Àmbit 6.23

Estança, com la resta, excavada en la dècada dels setanta del segle passat (Berges, 1970a, figura 1, número 5) (figures 2.100 i 2.131). Després de la reforma que va comportar l'eliminació de l'absis de l'extrem septentrional (**6.35**), la piscina freda va adoptar una planta quadrangular d'aproximadament 4,15 x 3,85 m (uns 16 m²). S'accedia des del *frigidarium* (**6.24**) a través d'una obertura practicada en el mur que comparteixen, delimitada per brancals de maons lligats amb morter. A la piscina s'accedia a través de dos esglaons. El superior, de 37 cm d'amplada i més de 25 cm d'altura, estava fet en *opus vittatum* de filades regulars de carreus de pedra del Mèdol-Soldó lligats amb morter amb ànima d'*opus caementicium*, la mateixa tècnica constructiva emprada en la resta dels murs que delimiten l'àmbit.²⁹⁴ Els paraments estaven revestits amb un placat de marbre blanc²⁹⁵ del qual han arribat evidències —fragments de placa i fixacions de ferro— i empremtes en la gruixuda capa de morter que cobria la capa base d'*opus signinum* que revestia l'estructura d'*opus caementicium*.

Posteriorment, el mur de tancament nord-occidental va ser desmuntat parcialment per comunicar aquesta *piscina figidaria* amb la *natatio* (**6.22**), bé a través d'un gran finestral revestit amb marbre o bé a través d'una obertura completa. L'aigua entrava a la piscina per una canonada de plom situada en el mur nord-est, conservada parcialment fins a les excavacions dels anys setanta del segle passat (Berges, 1977a, plànol 2), i desguassava per una perforació situada sota els esglaons.

En el sondeig que es va fer l'any 1968 es van recuperar les estàtues d'Eros (MNAT 45403) (figura 7.10) i d'Hígea (MNAT 45404) (figura 7.8) en els nivells de farciment (Berges, 1970a, 147). Posteriorment, l'octubre del 1970, va aparèixer una nova estàtua, també sense cap, d'una divinitat femenina —probablement Fortuna— (MNAT 45401) (figura 7.9) “junto con otros escombros, cerámica, etc., en el siglo iv-v dC” (1970b, 86). En aquesta “y las otras habitaciones del *frigidarium*” es van recuperar fragments escultòrics corresponents a un *scutum* (MNAT 45405) (figura 7.12) (Berges, 1970a, 147-148).²⁹⁶ Tant el paviment com les parets havien estat revestides amb plaques de marbre de les quals tenim mínims indicis i les empremtes deixades en el morter tendre. P. Otiña va revisar els materials procedents de les excavacions dels banys dipositats al MNAT amb la referència “Termas Inferiores.

²⁹⁴ En el mur de tancament nord-occidental es van documentar dues filades de *tegulae* reutilitzades, lligades amb morter i separades uns 30 cm.

²⁹⁵ En el mur nord-est, les plaques de la part inferior tenien 1,18 m d'altura i entre 75 i 79 cm de llargada; les de la segona filada 27 cm d'altura i la mateixa llargada; les de la tercera filada 30 cm d'altura i entre 1,04 i 1,7 m de llargada; la quarta filada 30 cm d'altura i una placa d'uns 1,8 m i la cinquena estava formada per una placa d'uns 10 cm d'altura i 1,3 m de longitud.

²⁹⁶ Altres fragments van aparèixer en els àmbits del voltant (Berges, 1970a, 148).

Figura 2.126. Paraments oriental (dalt) i occidental de l'àmbit 6.20 (Arxiu MNAT).

Habitación nordeste. 1968” (Otiña, 2005, 165-179). La data indica que procedeixen de l'excavació del sondeig previ a l'excavació en extensió del banys (àmbit **6.23**). La presència en els nivells d'abandonament/enderroc de TS Africana D (Hayes 50b, 58, 59, 61 i 67), indicaria una cronologia de la segona meitat del segle IV o posterior.

Àmbit 6.24

Àmbit de planta quadrangular (5,77 x 6,40 m; uns 37 m²) construït amb murs d'*opus caementicium* encofrat que, tant en la reordenació definitiva com, possiblement, en el projecte original dels banys, tenia la funció de *frigidarium*, una hipòtesi ja plantejada per P. M. Berges (1970a, figura 1, 3) (figures 2.100 i 2.132). En els murs nord-occidental i nord-oriental s'obren la piscina (**6.23**) i el nimfeu-piscina (**6.25**) respectivament. Durant l'excavació es van documentar uns sis metres quadrats de mosaic

Figura 2.127. Vista des de l'est de l'àmbit 6.21 (Arxiu MNAT).

policrom *in situ* i vestigis de l'aplatat de marbre (“verde jaspeado” = *cipollino*).²⁹⁷ Les restes de mosaic recuperades (M11), datades a partir del segle iv, conserven representacions de losanges i cercles. En el centre de l'estança es conservava l'arrencament d'un brollador de planta quadrangular.

S'accedia des del distribuïdor **6.3** i estava comunicat, en un primer moment, amb les piscines fredes **6.35** —es conserven els arrencaments d'aquesta piscina semicircular— i la primera fase de **6.25**, de planta rectangular, la cambra d'aïllament tèrmic **6.17** i, probablement, amb la primera fase de l'àmbit **6.14** (*frigidarium*). Posteriorment, la piscina **6.35** va ser desmuntada i substituïda per una piscina quadrangular (**6.23**), es va construir el corredor **6.36** i s'amplià la piscina-nimfeu **6.25**. En aquest mateix moment es devia tapiar la porta amb **6.14** (sala reconvertida en *caldarium*), de 108 cm d'amplada, i la comunicació entre **6.24** i **6.14** s'ha de fer a través de **6.17**. Un canal fet d'obra amb coberta

²⁹⁷ El mur sud-est presenta una capa de base d'*opus signinum* prèvia a la col·locació de l'aplatat. En aquest mateix mur s'han conservat els arrencaments de les plaques, amb una altura de 56 cm. Per sobre es devia diposar una segona filada de 9 cm d'alçada, a partir de la posició de les grapes de ferro conservades. En el tram meridional del mur sud-oest, les plaques es disposaven de forma diversa: un sòcol d'1,27 m de longitud i 31 cm d'altura. Per sobre es conserven indicis d'una segona filada de 58 cm d'amplada.

Figura 2.128. Vista des de l'oest de l'àmbit 6.21 (Arxiu MNAT).

de *bipelades* procedent de l'àmbit **6.3** creuava la sala cap a la porta amb l'àmbit **6.36**. La canalització, construïda en la segona fase, rebia l'aigua dels desguassos de les piscines **6.35** (posteriorment **6.23**) i **6.25**, associades a la primera fase del projecte, i del brollador esmentat. L'any 1970 va aparèixer un petit cap femení de divinitat (MNAT 45050) a l'interior d'aquesta canalització (figura 7.11) (Berges, 1970a, 148).

Àmbit 6.25

Inicialment, aquesta *piscina frigidaria* tenia una planta rectangular —aproximadament 3,50 x 6,40 m, 22,4 m²— amb murs d'*opus caementicium* encofrat de 57 cm d'amplada (Berges, 1970a, figura 1, 4 i 1977a, figura 3, 4; López, 1993, F8) (figures 2.100, 2.132 i 2.133). Posteriorment es va eliminar el mur nord i es construï un coronament semicircular amb tres nínxols²⁹⁸ destinats, com ja indicava P. M.

²⁹⁸ Els nínxols tenen unes mesures d'1,49 m x 0,80 cm, 1,52 m x 75 cm i 1,50 m x 86 cm, d'oest a est.

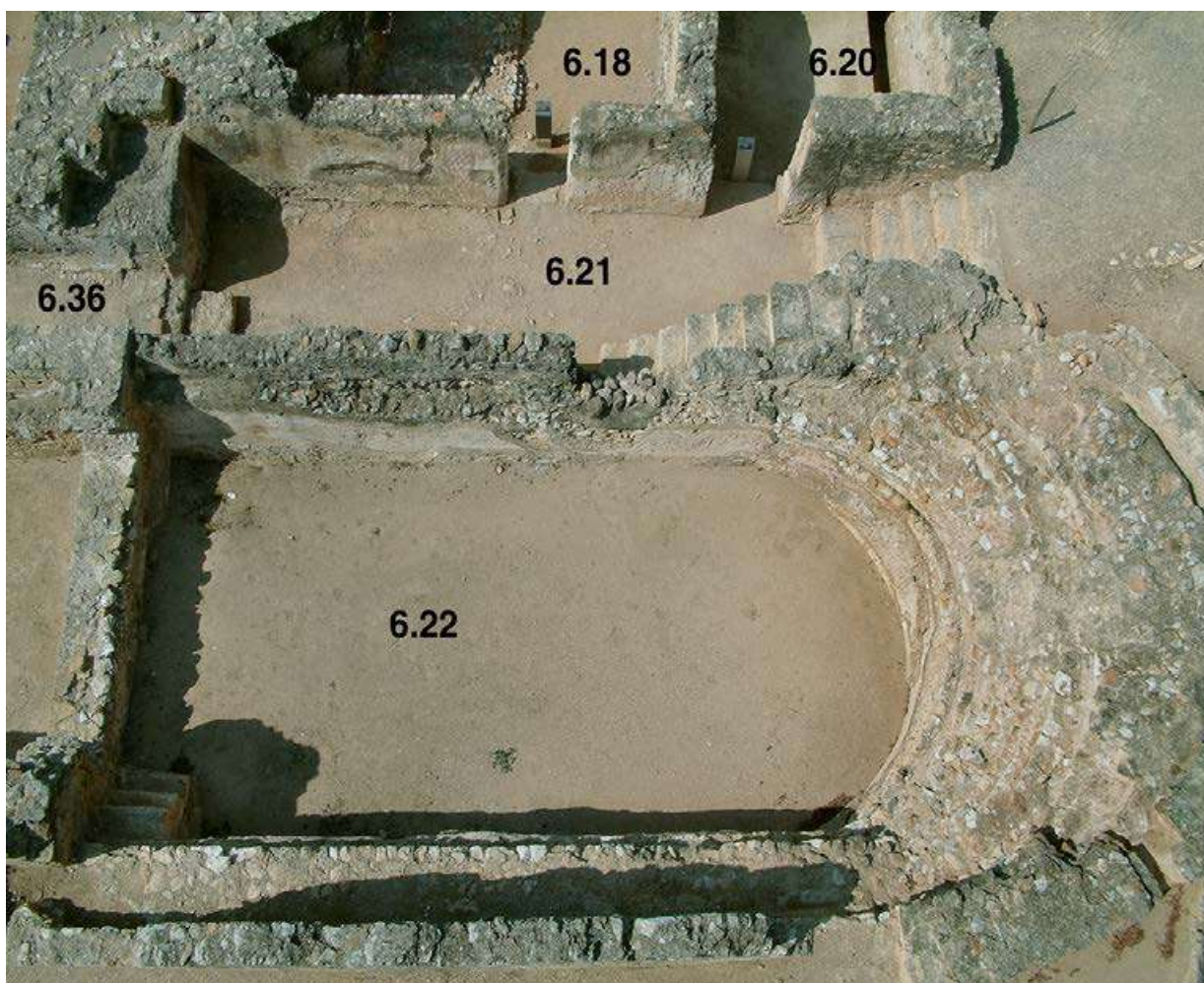

Figura 2.129. Vista aèria de l'àmbit 6.22 (Arxiu MNAT).

Berges, a la col·locació de peces d'estatuària (Berges, 1970a, 144 i 1977a, 42). Un canal conduïa l'aigua de les cisternes situades al nord fins als nínxols creant un efecte de cascada.²⁹⁹ Com ja apuntava P. M. Berges, “En la pared del norte se abre una amplia ventana que iría protegida por vidrio plano del cual también hemos encontrado restos” (Berges, 1977a, 43). Una finestra d'1,66 m d'amplada (1,13 m d'altura conservada) que manté restes de placat en marbre blanc en els laterals. El coronament presenta una tècnica constructiva particular amb la combinació d'*opus vittatum* de petits blocs de pedra del Mèdol-Soldó, filades de maons lligats amb morter i *opus camenticium*. Aquesta modificació de forma va motivar el replantejament del sistema de canalitzacions existent a l'àmbit 6.28.

Tant el paviment com les parets havien estat revestides amb plaques de marbre (“blanco grisáceo” i “blanco azulado”) sobre una capa d'*opus signinum*, de les quals han sobreviscut petits fragments i les empremtes deixades en el morter tendre.³⁰⁰ El paviment estava compost per plaques de marbre rectangulars de diverses dimensions que es disposaven regularment en filades. A 1,45 m del paviment discorre una banqueta revestida de marbre blanc conservada que marcaria la profunditat de l'aigua (Berges, 1970a, 144). El desguàs, un tub de plom, es troba en el mur sud-oest, als peus de les escales d'accés. L'esglaó superior, amb una altura de 38 cm, està fet amb petits blocs de pedra del Mèdol-Soldó i recobert d'una capa de morter hidràulic que feia de base al placat de marbre. Per sobre dels nivells de rebliment es van observar indicis de reocupació d'època altomedieval: un fogó amb maons reutilitzats emplaçat “no sobre el piso romano, sino sobre una fuerte capa de tierra y escombros romanos” (Berges, 1977a, 40).

²⁹⁹ Canal al qual ens referim a l'àmbit 6.26.

³⁰⁰ Les plaques del lateral semicircular tenen 38 cm d'amplada i 1,45 m d'altura i les dels costats rectes entre 40 i 79 cm d'amplada, predominant el grup d'entre 78 i 80 cm.

Figura 2.130. Vista des de l'est de l'àmbit 6.22; en primer terme, l'àmbit 6.23 (Arxiu MNAT).

Àmbit 6.26

Dipòsit de dimensions irregulars (3,65 x 2,33 x 1,40 m) adossat a la cara exterior de l'absis de la piscina-nimfeu **6.25** que “conserva en su interior intacto, el canalillo que vierte sus aguas por los nichos central y meridional de la piscina nº 4 [àmbit **6.25**]. Sobre el canal ha quedado la huella de un tubo de plomo procedente de la zona E [**6.28**], y que seguramente atravesaría el depósito hacia las habitaciones A y B [**6.2** i **6.31**]” (Berges, 1977a, 41; figura 3, D) (figures 2.100 i 2.134). Està delimitat pel mur meridional del passadís d'accés als banys (**6.1**) al nord, la cara exterior del mur de tancament de l'atri (**6.2**) a l'est i la cara externa del absis de la piscina-nimfeu **6.25** i el mur nord-oest de l'atri (**6.2**). Per aquest espai, sense límit estructural a l'oest, recorrien les canalitzacions que subministraven aigua a les tres fornícules de la piscina-nimfeu esmentada, procedents del sector **6.28**. Desconeixem el plantejament inicial, ja que les restes visibles avui dia corresponen a un moment posterior —mitjan segle II— vinculat amb la construcció d'una cisterna per part de *Caius Valerius Avitus* (**2.9**). La canalització associada a aquesta cisterna connecta amb un tram de canal precedent que distribuïa l'aigua de la cisterna **4.4** per dividir-se, poc després, en dos canals més petits. Un es dirigeix cap a la fornícula nord i l'altre cap a les fornícules central i meridional.

En una fase posterior es va construir un mur entre l'absis, a l'altura de la fornícula central, i el mur compartit amb el passadís **6.1**. És un mur construït amb *opus caementicium* encofrat amb fragments de plaques de marbre reutilitzats (*brocatello*, *Luni-Carrara*, etc) que tanca el dipòsit. Com a part del mateix procés constructiu es va estendre una capa de revestiment en *opus signinum* amb les mitges canyes corresponents. També es revestí la coberta del canal que abastia les fornícules central i meridional. Un fet que indica la voluntat de mantenir actiu aquest sistema de distribució d'aigua. Una canonada de plom travessa el mur esmentat per continuar per sobre del revestiment del canal, tal com indiquen les marques deixades sobre el morter fresc. Per tant, la funció d'aquest dipòsit no era incrementar el volum d'aigua destinada a la piscina-nimfeu —aprovisionada a través de la cisterna de *Caius Valerius Avitus*—, sinó emmagatzemar aigua destinada, possiblement, a la font que presidia l'estança **6.31**. Estava relacionat amb els trams de canalització documentats sota l'atri (**6.2**) i els àmbits **6.30** i **6.31** i continuaven fins a l'àmbit **6.33**. Aquest conjunt d'estances (**6.30-6.33**) correspon a la darrera gran ampliació dels banys en un moment que no podem fixar amb precisió.

Àmbit 6.27

Aquest espai rectangular, que no correspon als banys, és el resultat de les excavacions dels anys setanta del segle XX (Berges, 1977a, figura 3, C) (figures 2.100 i 2.135). Dins de l'ordenació de la vil·la del segle II correspondria a l'angle meridional del jardí (4), en el punt de contacte amb el corredor d'accés als banys (6.1). Les estructures que es van posar al descobert, corresponents a fases diverses, provoquen problemes d'interpretació per la manca de documentació estratigràfica. Un dels àmbits va ser interpretat per l'excavador com l'emplaçament de les calderes per escalfar l'aigua.³⁰¹ Les estructures actualment visibles, en les quals s'observen indicis de dues fases, estan fetes amb pedres irregulars lligades amb argila i corresponen a la vil·la del segle I dC. També es va documentar una mena de tub fet amb peces ceràmiques que estan relacionats amb un nivell de circulació amb restes de combustió no excavat (Remolà, Sánchez, 2007).

D'aquest sector podrien procedir els materials identificats com a “habitación al norte de las termas inferiores (1969)” estudiats per P. Otiña (2005, 81-88) i, probablement, la gerra que contenia escates de peix esmentada per P. M. Berges.³⁰² Segons P. Otiña, una de les etiquetes que acompanyaven el material de l'estrat II l'identificava com un nivell d'enderroc que es dataria a partir de la segona meitat del segle II.³⁰³

Àrea 6.28

Aquest sector, exterior a l'edifici dels banys, es troba a l'angle que formen els tancaments externs dels àmbits 6.23 i 6.25 (Berges, 1977a, figura 3, E) (figures 2.100 i 2.136). Els límits es corresponen amb l'àrea d'excavació dels anys setanta del segle passat en què, a més de delimitar aquesta part de l'edifici, es van posar al descobert diversos trams de canalització. Dins de l'ordenació de la vil·la del segle II devia ocupar l'angle meridional del jardí. Segons P. M. Berges, era una de les dues “dependencias donde se instalarían las calderas para calentar el agua de fuentes o bañeras, ya que además de los canales de agua que desembocan en las piscinas del *frigidarium*, aparecen varias tuberías de plomo que llevarían agua potable y caliente y que confirman esta hipótesis” (Berges, 1977a, 41).

En aquest sector es documenta un primer tram de canalització que, versemblantment, prové de la cisterna-nimfeu del jardí (4.4). L'alteració posterior del punt on el canal es lliurava a l'absis no permet determinar com funcionava en un primer moment. No obstant això, l'arquitectura de l'àmbit suggereix que ja en aquesta fase del canal principal, dirigit cap a la fornícula septentrional, es derivaven canals secundaris que feien arribar l'aigua fins a les altres dues fornícules. La configuració visible actualment correspon a un moment posterior en què, arran de la construcció a mitjan segle II de la cisterna de *Caius Valerius Avitus*, es remodela l'escomesa d'aigua de la piscina-nimfeu 6.15. Sembla que el canal procedent de la cisterna-nimfeu del jardí (4.4) ja no està operatiu —o es deriva cap a un altre punt no identificat— i el subministrament recau en la cisterna d'*Avitus*. A aquesta fase corresponen els canals dirigits cap a la fornícula nord, d'una banda, i cap a les fornícules central i meridional, de l'altra. El segon ho fa travessant l'àmbit 6.26.

³⁰¹ “[Una de les dues] dependencias donde se instalarían las calderas para calentar el agua de fuentes o bañeras, ya que además de los canales de agua que desembocan en las piscinas del *frigidarium*, aparecen varias tuberías de plomo que llevarían agua potable y caliente y que confirman esta hipótesis” (Berges, 1977a, 41).

³⁰² P. M. Berges fa referència a la “jarrita que apareció tapada [aparentment trobada en el decurs de les excavacions dels banys] y en su interior todavía se conservaban unas espinas de besugo y pagel, restos de una conserva de pescado que no se llegó a consumir” (Berges, 1970a, 150). A l'Arxiu del MNAT es conserva una carta (31 de gener de 1970) de María Bobadilla de López adreçada a P. M. Berges on li comunica la recepció d'una “jarrita” con restos de “espinas y escamas” trobada als Munts. Afegeix que adjunta una nota “redactada por mi marido” del resultat del seu estudi i “por correo aparte, certificada” la caixa amb el seu contingut. Agraïm a V. Simó i F. García les indicacions sobre el lloc de la troballa.

³⁰³ Predomina la ceràmica de cuina africana (Ostia III, figura 267 i Ostia III, figura 332 especialment) i està present la TS Africana A (forma Lamboglia 3A, datable entre mitjan segle II i finals del segle III), juntament amb TS Sudgàlica i TS Hispànica (4/36 i Ritterling 8). Entre el material no ceràmic destaca la presència de plaquetes rectangulars de marbre i un fragment de mosaic en *opus vermiculatum*. De l'estrat inferior (III) no s'han identificat materials ceràmics, únicament fragments de vaixel·la vítria.

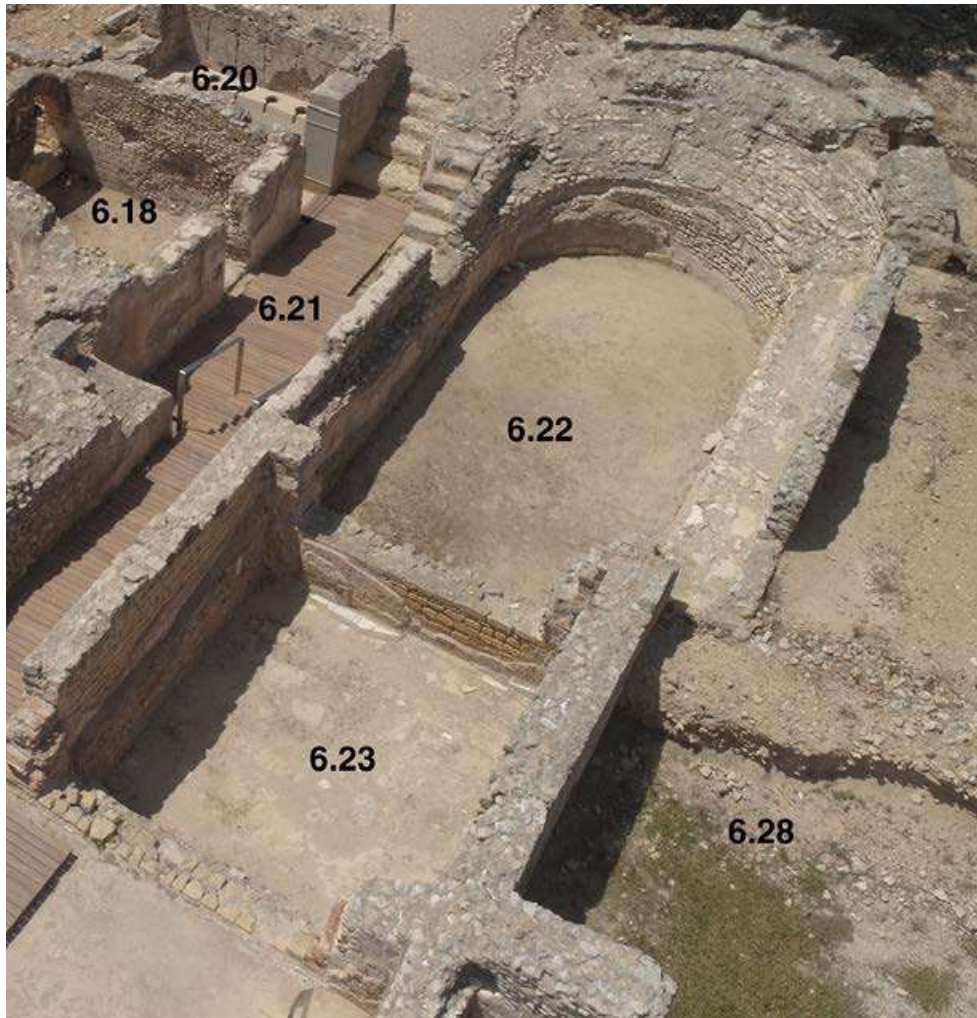

Figura 2.131. Vista aèria dels àmbits 6.22 i 6.23 (Arxiu MNAT).

Figura 2.132. Vista des del sud dels àmbits 6.24 i 6.25 (Arxiu MNAT).

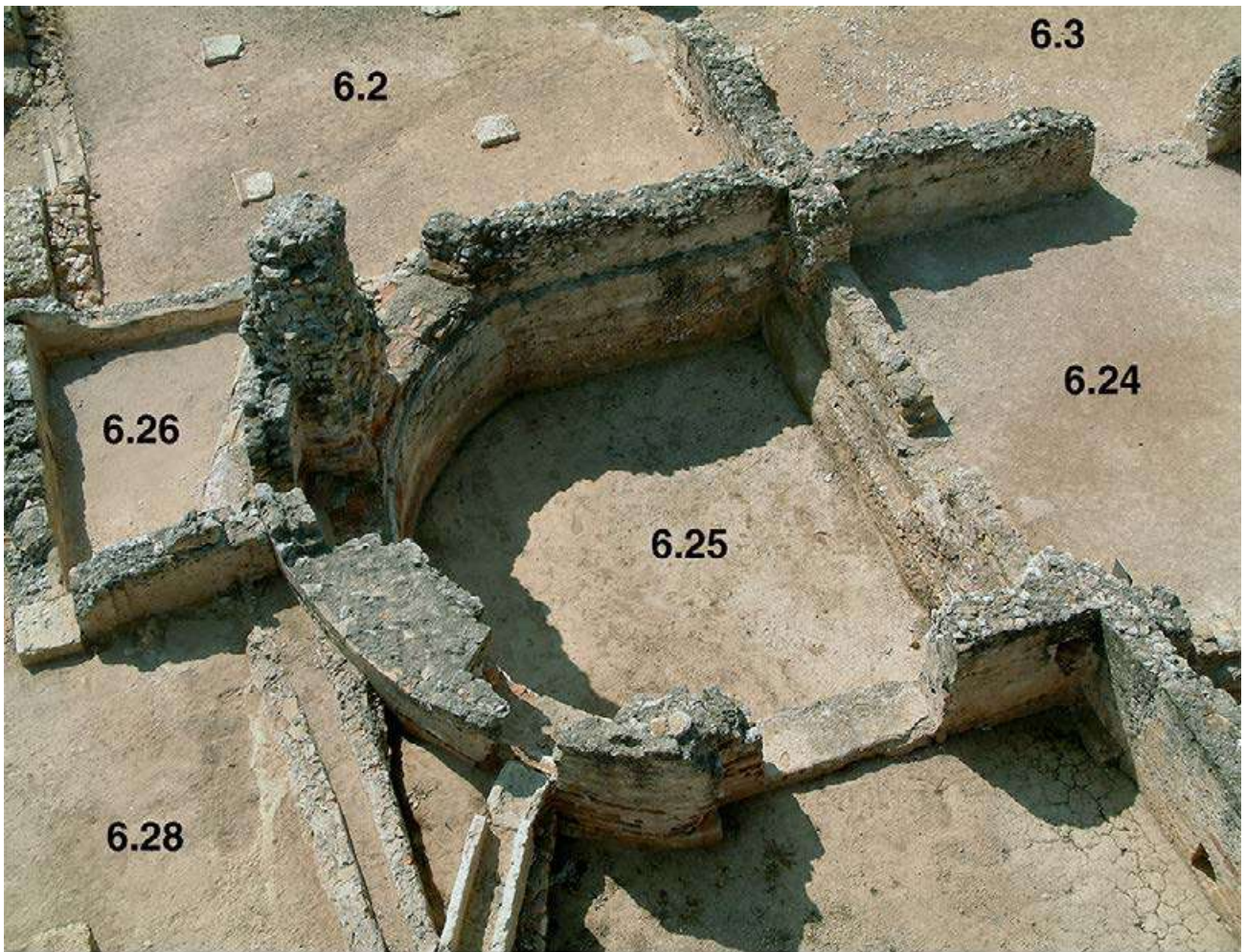

Figura 2.133. Vistes aèria i des del sud de l'àmbit 6.25 (Arxiu MNAT).

Figura 2.134. Vistes parcials dels angles nord i sud de l'àmbit 6.26 (J. A. Remolà/Arxiu MNAT).

Àmbit 6.29

Àmbit excavat parcialment en les intervencions de la dècada dels setanta del segle passat (Berges, 1977a) del qual només queden dos murs en angle fets en *opus caementicium* molt arrasats (figura 2.100). Està situat al nord-est dels banys i desconeixem la ubicació del límit oriental. El primer dels murs, que s'adossa a la cara externa de l'angle nord-oriental de l'atri (6.2), fa de fons al passadís 6.1, coincidint amb el brancal oriental de la porta d'accés a l'atri. El segon mur dona continuïtat cap a l'est al mur septentrional de tancament del passadís. El límit oriental no s'ha identificat, malgrat que potser coincidia amb la línia de la façana oriental de l'angle de l'atri.

Àmbit 6.30

Àmbit quadrangular (4,20 x 3,35 m, 14 m²) excavat per P. M. Berges a l'est del nucli principal dels banys (Berges, 1977a) (figures 2.100 i 2.137). Constructivament és posterior a l'atri (6.2), ja que s'adossa tant al mur est d'aquesta estança com al mur septentrional de l'àmbit 6.4 i ocupa l'angle que componen ambdós àmbits. És coetàni als àmbits 6.31, 6.32 i 6.33 i actua de rebedor del primer d'aquests. El paviment, del qual es conserven poques traces, era de mosaic de tesselles blanques³⁰⁴ i les parets anaven estucades, tot i que no s'aprecien restes de pintura. L'accés, amb una amplada aproximada d'1,90 m, s'obria en el mur septentrional, proper a la porta secundària de l'atri, emplaçada en el mur oriental. A través d'una porta d'1,74 m d'amplada oberta en el mur oriental s'accedia a l'estança principal (6.31).

En un moment posterior, l'espai interior es compartimenta amb la construcció, sobre el mosaic original —cobert per una fina capa de morter de calç—, d'una estructura (banqueta?) d'*opus caementicium* encofrat, amb abundants fragments d'*opus signinum*, adossada a la meitat occidental de l'estança, que defineix un reduït espai rectangular de funcionalitat possiblement hidràulica. El mur que comparteix amb l'atri mostra, a 29 cm del paviment, una canalització ceràmica de 10 cm de diàmetre que perfora el mur amb un pendent cap a l'atri.

Àmbit 6.31

Àmbit quadrangular (7,80 x 7,65 m; uns 60 m²) al qual s'accedia des de l'estança 6.30 i conduïa als àmbits 6.32 i 6.33 (figures 2.100, 2.138 i 2.139).³⁰⁵ Les escasses restes conservades indiquen una pavimentació amb mosaic de tesselles blanques. La capa de revestiment pictòric dels murs —fons blanc amb taques vermelles—, de la qual amb prou feines s'han conservat indicis, recolza sobre el mosaic. Aquesta composició simple es documenta en altres punts de la vil·la, com el tapiat del frontal d'Oceanos (2.7) i l'extrem meridional de 3.1, i formaria part de les darreres reformes de l'edifici altoimperial. A l'angle nord-oest s'aprecien restes d'una estructura en *opus signinum* d'interpretació indeterminada que fou amortitzada pel mosaic. Com la resta del conjunt, es devia excavar al llarg de la primera meitat de la dècada dels setanta del segle xx (Berges 1977a, figura 3, Habitació B). L'excavador assenyalava la presència d'indicis de reforma en època tardoromana i de reocupació durant el període altomedieval —construcció de murs sobre els paviments de mosaic policrom de tema geomètric—³⁰⁶ (Berges, 1977a, 40-41).

En relació amb l'arquitectura, que tracta conjuntament amb els ambients annexos 6.32 i 6.33, afegim que “tiene en su extremo dos cubículos muy destruidos [àmbits 6.32 i 6.33], y en el centro un macizo de hormigón al que llega un tubo de plomo desde la pared del Este que denuncia la existencia de una fuente, inutilizada ya en época romana quizás porque el tubo, como hemos comprobado, se había obstruido por sucesivas capas calcáreas. Una cloaca por debajo del mosaico y tapada con tegulas en su final y de simples tubos de barro antes, atraviesa estas dos habitaciones procedente del depósito señalado con la letra D [àmbit 6.26]” (Berges, 1977a, 41). A la planta que acompanya la publicació dibuixa la canalització, amb coberta de *tegulae*, que, lleugerament esbiaixada, travessa els àmbits 6.30, 6.31 i 6.33 passant per sota d'una estructura quadrangular d'ús hidràulic (cisterna d'una font?) situada al centre de l'estança 6.31 que mesura 1,45 x 1,45 m (interior). Segons aquesta proposta, la canalització travessava l'atri (6.2) procedent del dipòsit 6.26.

³⁰⁴ El mosaic mostra evidències d'una reparació de cronologia indeterminada amb fragments diversos de plaques de marbre.

³⁰⁵ En el segon cas és una valoració hipotètica, ja que l'estat d'arrasament impedeix precisar la ubicació dels accessos.

³⁰⁶ Si es refereix a l'estructura construïda sobre el paviment de mosaic de l'àmbit 6.30, el tipus de parament correspon a època romana i, per tant, no es pot presentar com un indicatiu d'activitat arquitectònica d'època altomedieval.

Figura 2.135. Vista des del sud de l'àmbit 6.27 (Arxiu MNAT).

Figura 2.136. Vista aèria de l'àmbit 6.27 i l'àrea 6.28 (Arxiu MNAT).

No estem en condicions d'afirmar l'existència d'una relació entre la construcció d'aquest annex, la pavimentació amb lloses de pedra d'Alcover de l'atri (6.2) i la construcció del dipòsit 6.26, tot i que és una hipòtesi versemblant. Perforant el mur septentrional, es conserva una canonada de plom que es dirigeix perpendicularment a l'estructura hidràulica central. A la planta s'observen, també, les restes d'una estructura rectangular adossada al mur septentrional actualment no conservada que, pel tipus de tramat, P. M. Berges atribueix a la mateixa fase que la construcció que compartimenta l'àmbit 6.30. La manca d'intervencions posteriors no ens permeten verificar aquestes observacions.

Àmbit 6.32

Àmbit de planta quadrangular (3,45 x 3,22; uns 11 m²) al qual s'accedeix des de l'estança 6.31 a través d'una porta d'amplada indeterminada (Berges, 1977a, figura 3) (figures 2.100 i 2.138). L'estat de conservació, força arrasat, impedeix determinar si també estava connectada amb l'àmbit 6.33. Tot apunta que també va estar pavimentada amb mosaic de tesselles blanques i els murs revestits amb una capa pictòrica blanca (amb taques?), una decoració similar a la de l'àmbit precedent.

Àmbit 6.33

Àmbit de planta quadrangular (3 x 3,30 m; gairebé 10 m²) que ha perdut gairebé íntegrament el mur meridional. Excavat en la dècada dels setanta del segle xx (Berges, 1977a, figura 3) (figures 2.100 i 2.138). S'accedia des de l'àmbit 6.31, però no es pot precisar la ubicació de la porta. Aquest àmbit estava travessat per la claveguera que, provinent de l'atri 6.2, passava pel centre de l'àmbit 6.31. En el mur de tancament sud-est queden vestigis d'aquesta claveguera. No es va poder determinar la funcionalitat de l'estança, que devia estar oberta a l'àmbit 6.31 i no sabem si també a l'àmbit 6.32.

Àmbit 6.34

Àmbit descobert de planta possiblement quadrangular al qual s'accedeix a través de les portes obertes a la façana oriental de l'edifici de banys (6.6 i 6.8) (figures 2.100 i 2.139). En el moment de l'excavació va ser interpretat com un *hortus* (Berges, 1970a, figura 1, 20). També s'obria a aquest hipotètic jardí l'àmbit 6.31 que, juntament amb els àmbits 6.32 i 6.32, formaven un possible *triclinium*. Per la ubicació, amb accés directe a l'edifici de banys, també podia haver estat una palestra. Des d'aquest punt partiria el camí que enllaçava aquest edifici amb els anomenats "banys de la platja" (7).

Àmbit 6.35

Excavat en la dècada dels setanta del segle xx (Berges, 1977a; López, 1993, figura 26, F-9). És un àmbit absidat construït amb murs d'*opus caementicium* encofrats en el marc de l'execució del projecte inicial (figures 2.100 i 2.132). Es va concebre com una piscina semicircular associada a l'àmbit 6.24 (*frigidarium*). Posteriorment, com constata P. M. Berges,³⁰⁷ es va desmuntar per construir una piscina quadrangular de dimensions més grans (6.23). Les úniques traces conservades corresponen a l'arrencament sud-est de l'absis i es localitzen en el mur sud-oest del passadís 6.36.

Àmbit 6.36

Àmbit de 4,77 x 1,36 m definit al nord-est i sud-oest pels murs de tancament dels àmbits 6.23 i 6.14, respectivament (figures 2.100 i 2.140). Excavat en la dècada dels setanta del segle xx (Berges, 1970a figura 1, 7 i 1977a, figura 3, 7; López, 1993, figura 27, S-3). És un passadís o corredor que comunicava l'àmbit 6.21 amb el 6.24. Estava pavimentat amb un mosaic de tesselles blanques i es conserven restes de pintura blanca, excepte en el marc de la porta occidental, pintat de vermell. S'accedia als àmbits 6.21 i 6.24 a través d'un llindar de fusta i de marbre, respectivament.

³⁰⁷ "Esta habitación [6.24], en su origen, debió rematar en un ábside semicircular, desaparecido al efectuar la primera ampliación o reforma..." (Berges, 1977a, 42).

Figura 2.137. Vistes des del nord i des de l'oest de l'àmbit 6.30 (J. A. Remolà/Arxiu MNAT).

Figura 2.138. Vista des del sud del conjunt format pels àmbits 6.31, 6.32 i 6.33 (Arxiu MNAT).

Figura 2.139. Vista des de l'est de l'àmbit 6.34 (J.A. Remolà/Arxiu MNAT).

Figura 2.140. Vista aèria de l'àmbit 6.36 (Arxiu MNAT).

4.7. “Banys de la platja” (7)

Les restes d'aquest edifici, també conegut com “termas de la playa”, es troben a la platja veïna, al peu de l'espadat que formava el vessant occidental del turó de costa que delimita la platja d'Altafulla pel nord-est, a uns 200 m dels banys meridionals (6) (figures 2.141-2.149). Des d'aquest punt, un vial, del qual no queden evidències,³⁰⁸ conduïa fins a la porta principal de l'edifici, ubicada al nivell de la platja i, possiblement, encarada al mar. El fons de l'edifici es lliura al pendent abrupte mitjançant un mur de contenció que impedia l'accés des del cim de l'elevació. Van ser excavats l'hivern del 1969-1970, però les dades disponibles es redueixen a breus descripcions (Berges, 1970a, 145-147, figura 2 i 1977a, 35) (figura 2.144). P. M. Berges apunta que “debió corresponder al *caldarium* de las termas, dado su pavimento hidraulico, y su *hipocausto* con huellas marcadas por el paso del fuego y aire caliente por los pilares de la *suspensurae*; pudo ser piscina de agua caliente, pero, dadas sus dimensiones, hay que pensar mejor en la existencia de lavabos o bañeras y que los bancos corridos servirían para sentarse y tomar los baños de sudor” (Berges, 1970a, 145-147). Segons l'autor, els banys aprofitaven la “propia playa como palestra y el mar como piscina natatoria” (Berges, 1977a, 35 i 1970a, 147).

L'edifici constava d'una sala principal ocupada per una gran piscina esglaonada (àmbit 7.1) a la qual s'obrien, en el mur sud, dues absidioles (àmbits 7.2 i 7.3) (figura 2.145).³⁰⁹ El conjunt es completa amb restes poc definides —per l'erosió marina— d'una estança adossada a l'angle sud-oest del mateix mur (7.4). Per a la construcció, abans es va revestir el tall de roca amb un potent mur d'*opus caementicium* encofrat, amb un traçat en angle obtús, que formava el mur de fons de l'edificació³¹⁰ en una obra solidària, prova que es van alçar en paral·lel. En el mur s'obre una font en fornícula que abocava l'aigua dins de la piscina. Cal destacar la gran quantitat de blocs de pedra del Mèdol-Soldó —carreus i dovelles d'arc— dipositats tant dins com a l'entorn de l'edifici. Pel que fa a la coberta, P. M. Berges afirma que “la sala estuvo cubierta por bóveda de hormigón reforzada con fuertes arcos de piedra de los cuales se conservan abundantes dobelas” (1970, 147). Tant els murs interiors de delimitació de la piscina i les absidioles com la banquetta i els esglaons de la piscina estan fets amb *opus caementicium*.³¹¹ El paviment i els revestiments de la piscina són en *opus signinum* de qualitat i amb un acabat fi.

Els materials recuperats en les excavacions van ser estudiats per P. Otiña (2005, 134-154) que identifica dos nivells: el farciment d'una de les absidioles —posterior a mitjan segle III— i un abocador d'ubicació més imprecisa (mitjan segle II). Aquestes són les úniques dades cronològiques disponibles per a l'edifici. Un possible estrat d'enderroc relacionat amb l'amortització de l'àbsis i un abocador vinculat a l'ús de l'edifici.

Les observacions que hem pogut realitzar posen en qüestió la informació publicada per l'excavador i plantejen dubtes sobre la interpretació. D'una banda, barreja evidències corresponents a dues realitats distintes —els rebaixos a la roca i l'edifici—, tot i que possiblement relacionades, i, de l'altra, i a conseqüència d'aquesta confusió, afirma que tot el conjunt —sala i absidioles— estava dotat d'un *hypocaustum*

³⁰⁸ Per aquest sector situava P. Bosch Gimpera les restes d'un basament de columna i, ja a platja, sota el fortí i un mur “que sembla de contenció de les roques del fort”, hi havia “unes construccions com de piscines” (“banys de la platja”, 7).

³⁰⁹ Actualment, l'aigua arriba a cobrir part de les estructures visibles —una situació que no es produïa en època antiga en què la línia de costa estava més allunyada—, emmascarades per construccions contemporànies que distorsionen la seva comprensió. D'una banda, poc després de la Guerra Civil es construí un niu de metralladores de formigó armat amb la boca de foc orientada cap a la platja que recolza parcialment sobre les restes de l'edifici romà. De fet, el mur meridional del búnquer és el mur de tancament nord de la piscina romana. Més tard, sobre el mur de fons es van recolzar les escales que uneixen la platja amb el passeig del Fortí.

³¹⁰ A causa d'una esllavissada parcial de les escales, es va poder observar el reompliment constructiu que farceix l'espai entre la cara posterior del mur i el perfil de la roca.

³¹¹ Es pot observar l'ús de roca extreta de la capa superior del substrat de la mateixa zona, molt sorrenca i tova. No apta per a la talla, forma part del reompliment de l'*opus caementicium* dels murs.

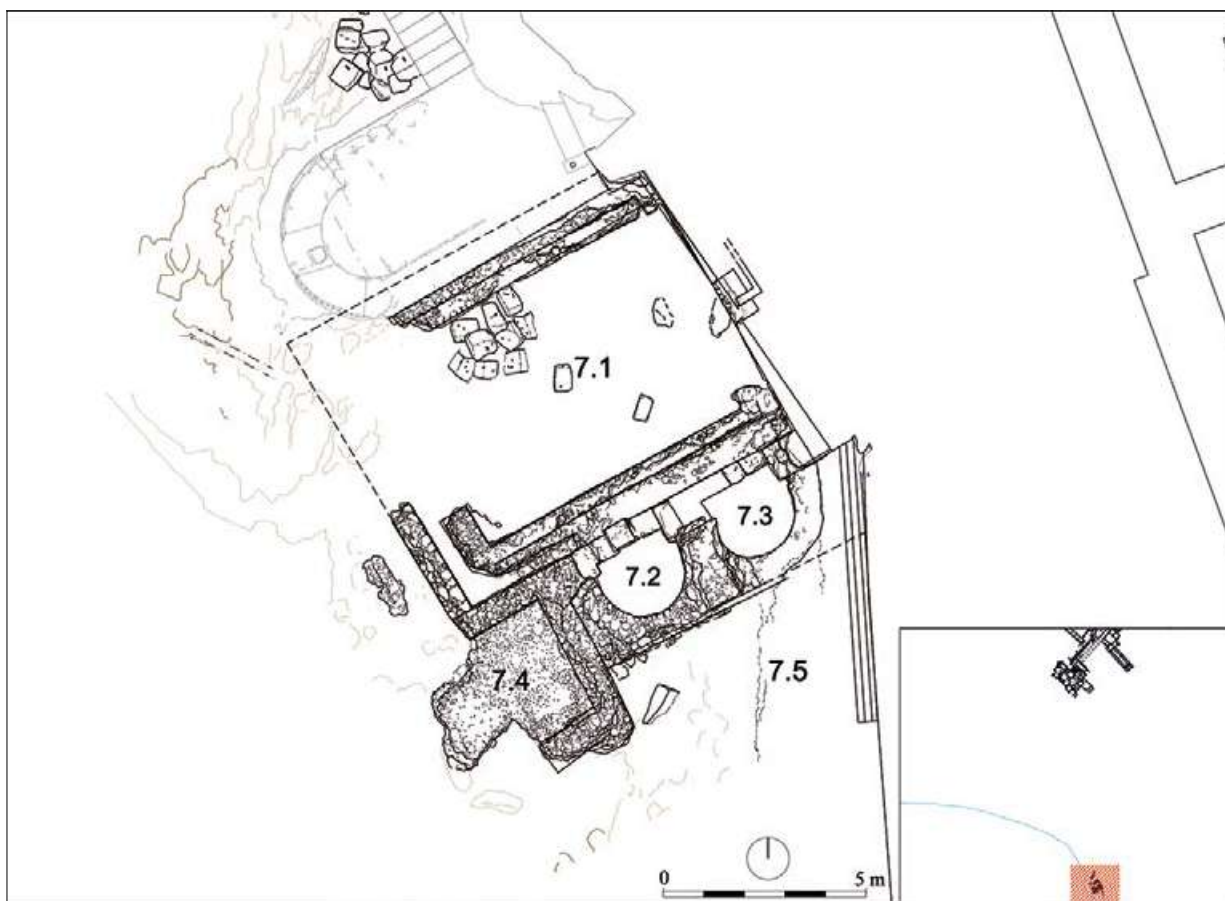

Figura 2.141. Planta del sector 7 (“banyes de la platja”) indicant la numeració d'àmbits (C. Brull, F. Gris, A. Alfonso/Ajuntament d'Altafulla).

del qual no hi ha evidències.³¹² De fet, com veurem, tot indica que inicialment no va existir i que, per tant, no es tracta d'un edifici calefetat (*caldarium*) integrat en un presumpte circuit bàlnic en què la platja i el mar actuaven com a *frigidarium*. Ens sembla més probable que es tracti d'un santuari en forma de font monumentalitzada dotada d'una piscina rectangular, abastida d'aigua dolça per una font natural o canalitzada des d'un punt incert, i dues absidioles (banyeres?) abastides, possiblement, a través d'una derivació no conservada del canal exterior que discorre al peu del mur de contenció i que forma el fons de l'edifici.

Àmbit 7.1

Es tracta d'un àmbit rectangular (7,30 x 9,20 m; gairebé 50 m²)³¹³ amb murs d'*opus caementicium* encofrat reforçats amb carreus de 60 cm d'amplada (figures 2.141, 2.146 i 2.147). La cara interna dels murs està resseguida per una banqueta perimetral d'amplada variable (més ampla en el costat situat a l'esquerra de la font, 70 cm,; a la dreta és de 38 cm). La banqueta del mur de fons, on es troba la font, totalment desapareguda, devia tenir una amplada de 50 cm. A la banqueta perimetral s'adossa, a uns 42 cm per sota, un esglaó d'uns 40 cm d'amplada i 56 cm d'altura exceptuant, potser, el tram corresponent al parament de la font, que devia rebre un tractament singular. En un dels angles de la banqueta, adossada al mur de la font, es conserven restes *in situ* d'una llosa de pedra de Santa Tecla.

³¹² Els retalls a la roca s'interpreten com a elements de sustentació (*pilae*) del presumpte *hypocaustum* quan, en realitat, estaven per sota del paviment de la piscina, pràcticament desaparegut, que s'estenia directament per sobre de la roca retallada. Tampoc existeix el presumpte canal de conducció d'aire calent en connexió amb l'absidiola 7.2 que dibuixa en línia discontinua en el plànol de la figura 2 (Berges, 1970a). I, finalment, no hi ha indicis d'entrada de *praefurnium* en les estructures conservades, ni a la sala principal (7.1) i les absidioles (7.2-7.3) ni a l'estança menor (7.4). No obstant això, és cert que la planta i la disposició dels retalls coincideixen amb les de la sala 7.1.

³¹³ Fins a la part superior de l'esglaó (8 x 5,4 x 0,46 m) la capacitat devia ser d'uns 20 m³.

Figura 2.142. Vista aèria del sector 7 en relació amb el conjunt de la vil·la; sota, una vista des del mar (Arxiu MNAT).

Respecte al paviment de la piscina, en la part visible actualment³¹⁴ —corresponent al sector en pitjor estat de conservació— només resta la secció en la base del revestiment d'*opus signinum* de l'esglaó. A la banquetta s'han conservat indicis d'una segona capa de revestiment que recreix el paviment lleugerament (8 cm) i que ja va ser observada pel seu excavador (Berges, 1970a, 147). Del que no tenim evidències és de la presència de *pilae* amb maons de 22 cm de costat que, conjuntament amb els retalls de la roca, haurien format un *hypocaustum* (Berges, 1970a, 145). Ja hem manifestat els nostres dubtes sobre aquesta pretesa funció dels retalls a la roca.

³¹⁴ “El piso de la sala se conserva sólo en el angulo norte de la misma, y es de *opus testaceo* con los característicos rebordes angulares” (Berges, 1970a, 145).

Figura 2.143. Vista des de l'oest del sector 7 (Arxiu MNAT).

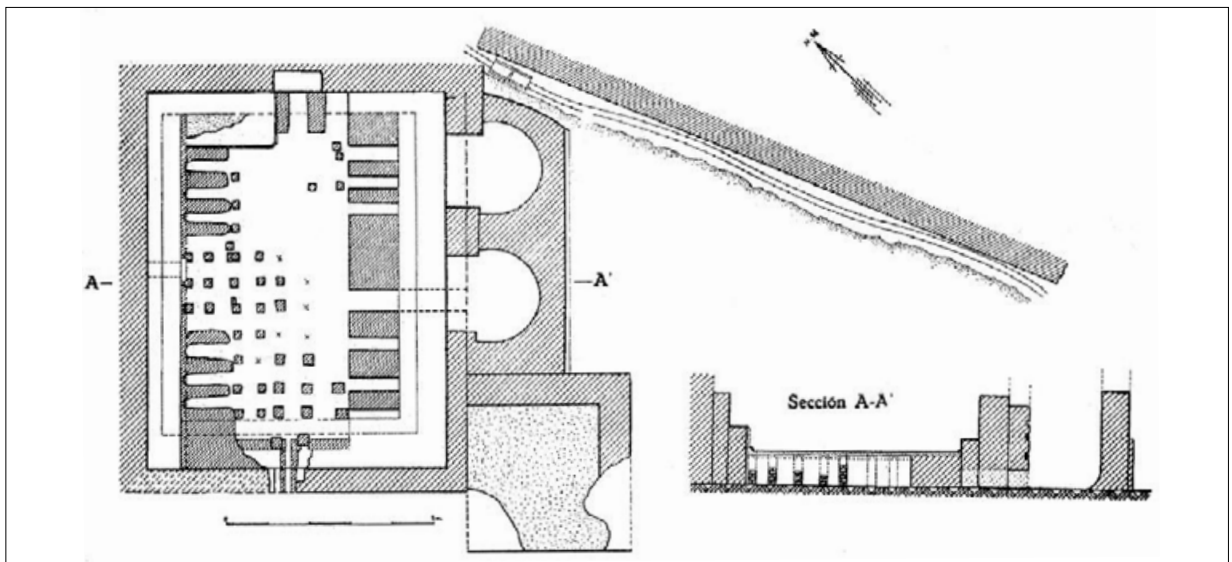

Figura 2.144. Planta i seccions dels “bany de la platja” publicades per P. M. Berges (1970a, figura 2).

Creiem que l'accés a aquesta sala es devia trobar en el mur curt amb façana al mar i en eix amb la font que ocupava la paret del fons i que abastia la piscina. En el croquis publicat per P. M. Berges s'aprecien restes d'un possible canal —actualment desaparegut per l'erosió marina— que interpretem com el desguàs de la piscina. El traçat del canal podria ser, també, un indicatiu per ubicar la porta principal de l'edifici en aquest mur. Des de la banquetta meridional s'accedia salvant un esglaó a les absidioles (7.2 i 7.3) que, com veurem, tampoc tenen evidències d'*hypocaustum* ni *praefurnia*.

En el centre del mur de fons, que regularitza la roca, i a una certa altura del paviment de la piscina³¹⁵ s'observa una obertura quadrangular (1,20 x 1,41 m) cegada amb un parament que reentra 50 cm respecte a la vertical del mur i que combina material ceràmic de construcció amb blocs de pedra del Mèdol-Soldó. A la base de l'obertura hi ha un esglaó de 29 cm d'altura. Aquesta fornícula presenta aproximadament en el centre un orifici de 21 cm de costat, que enllaça amb un canal de característiques i traçat desconeguts. Un orifici sens dubte destinat a una peça decorativa de font de pedra o de metall.

³¹⁵ Actualment les restes estan cobertes per una capa desigual de sorra que impedeix aportar-ne algunes mesures.

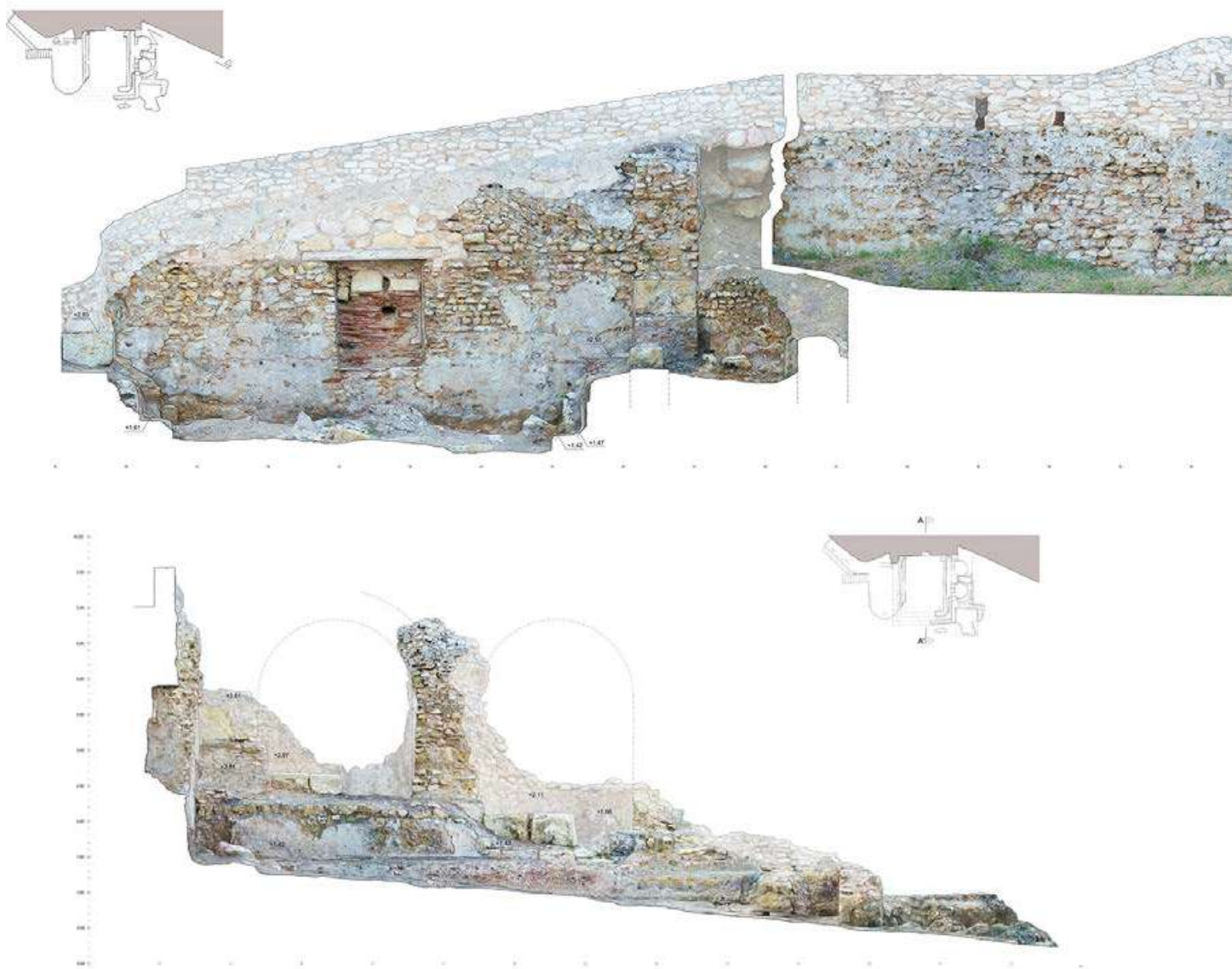

Figura 2.145. Fotogrametries dels principals alçats del sector 7 (C. Brull, F. Gris, A. Alfonso/Ajuntament d'Altafulla).

Tota la fornícula mostra lleus indicis d'arrebossat i de pintura. En el mur de fons, al voltant de la fornícula, s'observen grapes de fixació d'un placat i, per sobre, restes d'una capa d'arrebossat massa deteriorada per apreciar-hi indicis de pintura. No saben si aquest model de decoració parietal —sòcol de plaques de marbre i part superior revocada i pintada— es reproduïa la resta de murs per l'estat d'arrasament que presenten, o bé era una solució particular per accentuar la importància del frontal de la font.

Àmbits 7.2 i 7.3

En el mur de tancament meridional de l'àmbit 7.1 s'obren dues absidioles, d'aproximadament 2,22 m d'amplada (a l'obertura) per 1,74 m de diàmetre màxim, amb una tècnica mixta —*opus caementicium* i carreus—, tot i que l'erosió no permeti determinar-ne el tipus de revestiment (*opus signinum* i placat?) (figuras 2.141, 2.148 i 2.149). S'accedia des de la banqueta de la piscina principal. Segons l'excavador, es tractava de petites banyeres d'aigua calenta, tot i que no hi han indicis d'*hypocaustum* ni *prae-furnium*. Tampoc queda ben resolta la qüestió de l'abastiment d'aigua que, possiblement, es feia a través de la canalització que discorre als peus del mur de contenció (7.5). De totes maneres, no han quedat indicis ni de l'escomesa ni del desguàs de les banyeres. L'àmbit 7.2 s'identifica amb el número 1 en les anotacions que acompanyen els materials de les excavacions de P. M. Berges, el més proper al mar segons les anotacions de l'autor. El conjunt, format per un únic estrat, és numèricament molt escàs i el material cronològicament més significatiu (TS Africana A Lamboglia 2a i 3b i TS Africana C) en situa la formació a partir del segle III.

Àmbit 7.4

Àmbit de planta quadrangular conservat parcialment i delimitat per murs d'*opus caementicium* de 70 cm d'amplada que s'adossen als murs de tancament de la piscina i de l'absidiola 7.3 (figures 2.141 i 2.148) El paviment, en part conservat malgrat l'acció directa de les onades, era d'*opus signinum* així com els revestiments³¹⁶.

Àmbit 7.5

Sector delimitat pel mur de contenció i el mar on no s'observen estructures i que, per tant, podem interpretar com un espai exterior (figures 2.141 i 2.143). La base és la mateixa roca en pendent.

A l'est de l'edifici, al peu del mur de contenció i

seguint el traçat, es va localitzar una canalització d'excel·lent qualitat i estat de conservació, que en el moment de l'excavació encara conservava dues de les *tegulae* de coberta (Berges, 1970a, 145). No se'n va poder determinar l'origen ni la destinació concreta.

Al voltant de l'edifici, sense precisar més, es va documentar un abocador domèstic que P. M. Berges no inclou en les seves breus descripcions. S'ha identificat a partir de les referències topogràfiques que acompanyen el material arqueològic conservat al MNAT (Otiña, 2005). Atenent a la naturalesa formativa d'aquesta mena de dipòsits i al material cronològicament més significatiu,³¹⁷ podem situar la formació de l'abocador en el segle II, potser entre mitjan i la segona meitat del segle II.

Figura 2.146. Detall des del sud del mur de fons de l'àmbit 7.1 (Arxiu MNAT).

³¹⁶ La línia de platja en època romana es trobaria més allunyada. El nivell del mar estaria entre un metre i mig i dos metres més baix.

³¹⁷ Predomini, en la categoria de vaixel·la de taula, de la TS Hispànica (Dragendorff 15/17, 27, 29/37, 35, 36 i 70 i Ritterling 8), acompanyada de TS Africana A (Lamboglia 1A, 2A, 6, 7A, 20 i 23). Pel que fa a la ceràmica comuna, categoria dominant, a més de produccions locals i regionals, hi són presents les formes de cuina africana Ostia III figura 332, Ostia III figura 267 i Hayes 200. Són presents, en una proporció molt reduïda, les àmfores sudhispàniques Dressel 2-4, Dressel 7-11, Dressel 20, Beltrán IIA i B i Oberaden 74, les eivissenques PE 24 i 25 i les orientals Dressel 2-4 i Agora d'Atenes M54 (Otiña, 2005).

Figura 2.147. Detall de la font de l'àmbit 7.1 (Arxiu MNAT).

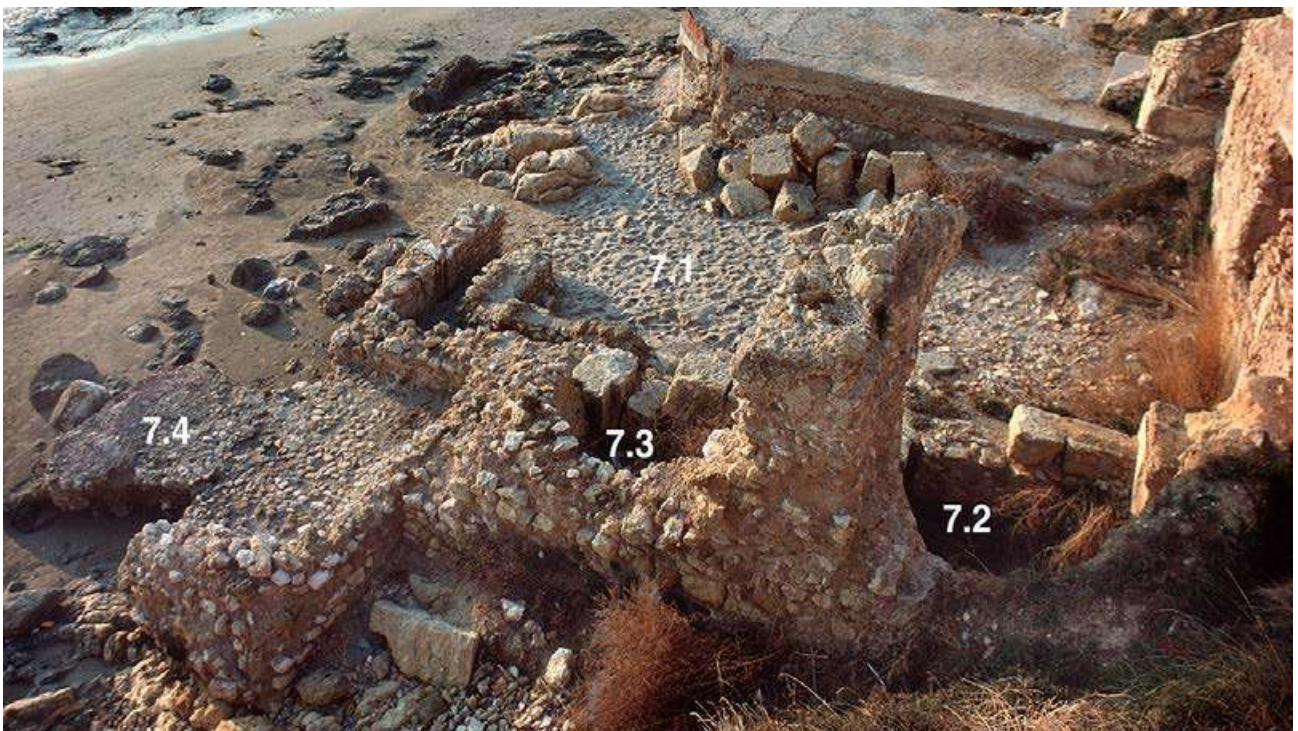

Figura 2.148. Vista des de l'est dels àmbits 7.2, 7.3 i 7.4 (Arxiu MNAT).

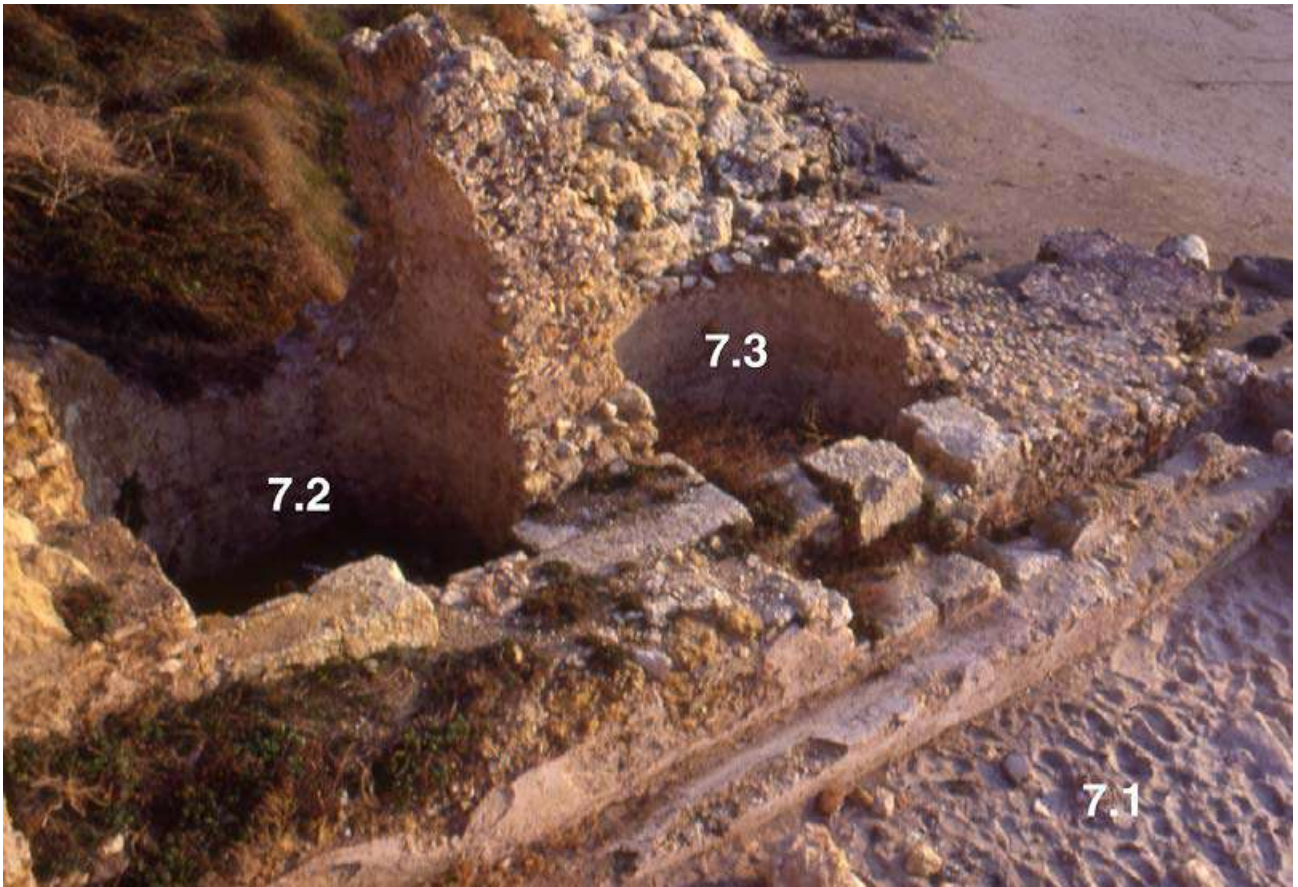

Figura 2.149. Vista des del nord dels àmbits 7.4 i 7.5 (Arxiu MNAT).

Figura 2.150. Vista aèria de la pedrera (8) (Global Mediterrànea Geomàtica/Arxiu MNAT).

4.8. Pedreres (8)

Els dos punts d'extracció identificats a l'entorn més immediat de la vil·la —pedrera dels Munts i pedrera de la platja de Canyadell o dels Capellans, aquesta darrera en el terme municipal de Torredembarra— van ser estudiats per M. D. del Amo (1981) i, més recentment, per A. Gutiérrez (2009a, 135-141) (figures 2.150-2.152). La pedrera dels Munts es troba a uns 150 m a l'est del mitreu, l'edifici més oriental conegut en extensió. Està situada en una plataforma inclinada en sentit sud-oest/nord-est i formada per un únic front d'extracció d'aproximadament 70 m de llarg i 3 m de profunditat. Les marques d'extracció documentades —parets artificials i talls ortogonals—, amb una accentuada verticalitat de les parets i una pràctica absència de superfícies de treball, podrien indicar que el front estava gairebé exhaurit. Les escasses marques de blocs delimitats o extrets indiquen que eren aproximadament quadrangulars (50/60 x 60/80 cm) i rectangulars (1,10/1,60 m x 90 cm). Segons M. D. Del Amo, el volum de pedra extreta hauria estat de 6.385,84 m³, corresponents aproximadament a 6.000 blocs de 100 x 50 x 60 cm (Del Amo, 1981, 18). Macroscòpicament, el material extret de la pedrera dels Munts, similar al de la pedrera de la platja dels Capellans, és de color groguenc, relativament tou, calcari amb zones blanques de diverses mides i una textura friable.

A menys de 100 metres de l'anterior, arran de platja i a l'oest de la punta de la Galera, es localitza la pedrera de la platja de Canyadell o dels Capellans (Del Amo, 1981; Gutiérrez, 2009a). Es tracta d'una petita explotació³¹⁸ amb dos punts d'extracció propers. Segons A. Gutiérrez (2009a, 138), les terrasses ortogonals indiquen que va ser una extracció planificada seguint la tècnica habitual en època romana (delimitació dels blocs per excavació de trinxeres o canals). A partir de les marques existents, els blocs eren principalment rectangulars (30-75 cm x 75 cm-1,15 m). La seva posició, arran de platja, i proximitat són els principals arguments per relacionar aquesta pedrera, de forma exclusiva o no, amb els propers “banys de la platja” (7)³¹⁹ (Del Amo, 1981; Gutiérrez, 2009a) on, com ja hem indicat, l'ús de

Figura 2.151. Planta de la pedrera dels Munts (8) publicada per M. D. del Amo (1981, plànols 3 i 4).

³¹⁸ M. D. del Amo xifra en 190 m³ el volum de pedra extret.

³¹⁹ Una mera observació de l'indret on es van alçar els “banys de la platja” suggereix que la roca d'aquest vessant de la punta de la platja dels Munts, poc compacta i fàcilment erosionable, no era adequada per a la construcció.

blocs de pedra del Mèdol-Soldó té un paper destacat. La facilitat de transport per mar devia haver estat decisiva en l'elecció d'aquesta ubicació que permetia carregar i descarregar sense a penes moviment terrestre.

Malgrat que no es va concebre com una pedrera pròpiament dita, l'excavació de la planta semisoterrani de la gran vil·la d'inicis del segle II (2.1 i estances annexes) va proporcionar un modest volum de pedra que, per les marques deixades en el front que hi ha sota les escales del corredor, va ser extreta en forma de blocs per usar-los en la nova construcció. Tant aquest punt d'extracció com les pedreres dels Munts i de la platja dels Capellans estan relacionats amb l'activitat constructiva del turó dels Munts entre, aproximadament, el segle I aC i el V. Un extens rang cronològic que podríem intentar acotar. Tant la primera ocupació romana documentada —segle I aC— com la vil·la del segle I dC fan un ús esporàdic dels blocs de pedra del Mèdol-Soldó (cantones d'edificacions, bases de premsa, contrapesos, basaments de columna o pilar, etc.). S'utilitzen, principalment, petits blocs irregulars obtinguts de la crosta calcària que cobreix una gran part dels dipòsits de pedra del Mèdol-Soldó, més profunds i d'extracció més complexa.

Figura 2.152. Vistes parcials de fronts d'extracció de la pedrera a l'actualitat i en els anys vint del segle passat (J. A. Remolà/Arxiu MNAT - Baldric/Bosch Gimpera 1925).

És amb la construcció de la gran vil·la del segle II quan la demanda de blocs de pedra del Mèdol-Soldó escairats, sols o en combinació amb l'*opus caementicium*, es va incrementar notablement (basaments, pilars, arcs, escales, paraments i un llarguíssim etcètera). Els carreus i l'*opus caementicium* encofrat formen l'estructura arquitectònica bàsica de tota la vil·la d'aquest moment en què també es constata l'arribada massiva de marbres d'arreu de la Mediterrània destinats al revestiment de les superfícies.³²⁰ Ens limitarem a assenyalar com a exemples l'anomenat "dipòsit Castel" (1.1) i el mitreu (5.1-5.3). En el primer, tota la complexa estructura de pilars i arcs que sostenien la coberta de la cisterna està construïda amb blocs de pedra del Mèdol-Soldó. En el cas del mitreu, els blocs de pedra del Mèdol-Soldó s'usen tant en els murs perimetrals de la caverna i l'aula de culte (5.2 i 5.3) —tot i que pocs es conserven *in situ*— com en els murets i altres parts de les banquetes laterals de la caverna.

No podem descartar que les pedreres continuessin actives durant tot el segle II —a mitjan d'aquesta centúria corresponen les reformes d'*Avitus*— i part del III. No obstant això, un cop acabada la gran obra, la demanda de blocs de pedra i de material constructiu en general devia decaure ostensiblement. L'abast de les reformes documentades no fa pensar en una necessitat significativa ni justificaria la continuïtat d'aquests punts d'extracció. A partir de finals del segle III i fins a inicis del V predominen les evidències de caràcter destructiu i no tenim constància de cap construcció corresponent a aquest període. Tampoc creiem que amb la represa de l'activitat edilícia a partir d'inicis del segle V i fins a un moment indeterminat del VII requerís el recurs a pedreres, existents o noves. El redimensionat de la vil·la d'aquest període devia comportar una elevada disponibilitat de material constructiu en general dins de la mateixa edificació, tant de pedra local com d'importada, procedent de parts enderrocades o fora d'ús.

En definitiva, a falta de més proves ens decantem per relacionar les pedreres amb els impulsos i la dinàmica constructiva documentada, que no fan impossible, però sí menys probable, un origen en el segle I. És durant el segle II que l'activitat edilícia arriba al punt àlgid per decaure i, finalment, desaparèixer.

4.9. Necròpolis (9)

Les troballes fortuïtes documentades en el segle XIX a l'entorn del turó dels Munts indicaven l'existència d'una o més àrees d'enterrament d'època presumiblement tardoromana o altomedieval que s'entenia pel vessant nord-oriental del turó dels Munts, mirant a Altafulla (figura 2.4). D'una banda, un nombre indeterminat d'enterraments en caixa de lloses de pedra —aparentment relacionats amb un conjunt de "lacrimatorios cinerarios" d'època romana— i dos enterraments en fossa amb els extrems curvilinis i coberta de llosses localitzats abans de l'any 1859 (Otiña, 2005, 30). I, de l'altra, un conjunt d'entre 15 i 20 enterraments en fossa tallada a la roca i coberta de lloses descobert l'any 1918 "en la colina de Vista Alegre, a dos kilòmetres de Torredembarra, entre la vía férrea y el mar".³²¹

Posteriorment, l'any 1987, al nord-oest de la plataforma superior es va localitzar, durant els treballs d'urbanització del carrer dels Munts, un enterrament d'època romana. La fossa, de planta rectangular (est-oest), estava excavada en el nivell geològic i coberta amb tègules disposades horitzontalment. La presència de claus en el perímetre indica que el cadàver va ser dipositat a l'interior de la fossa dins d'un taüt de fusta. A l'interior, i formant part d'un possible dipòsit funerari emplaçat als peus del difunt, es van localitzar dos petits discs de bronze amb perforació central (cròtals) i diverses agulles d'os. Per la posició i cronologia devia formar part de la necròpolis a la qual ens referirem tot seguit.

Una dècada més tard (1997-1998), a un centenar de metres a l'oest del recinte visitable, es va posar al descobert part d'una extensa àrea funerària de la qual es van excavar 166 inhumacions en decúbit

³²⁰ Vegeu en aquest mateix volum la contribució d'A. Gutiérrez i L. Galan sobre els revestiments marmoris.

³²¹ *Libro de Actas de las sesiones celebradas por la Comisión Provincial de Monumentos Artísticos e históricos, 18 de julio 1904-2 de octubre 1922*, 44.

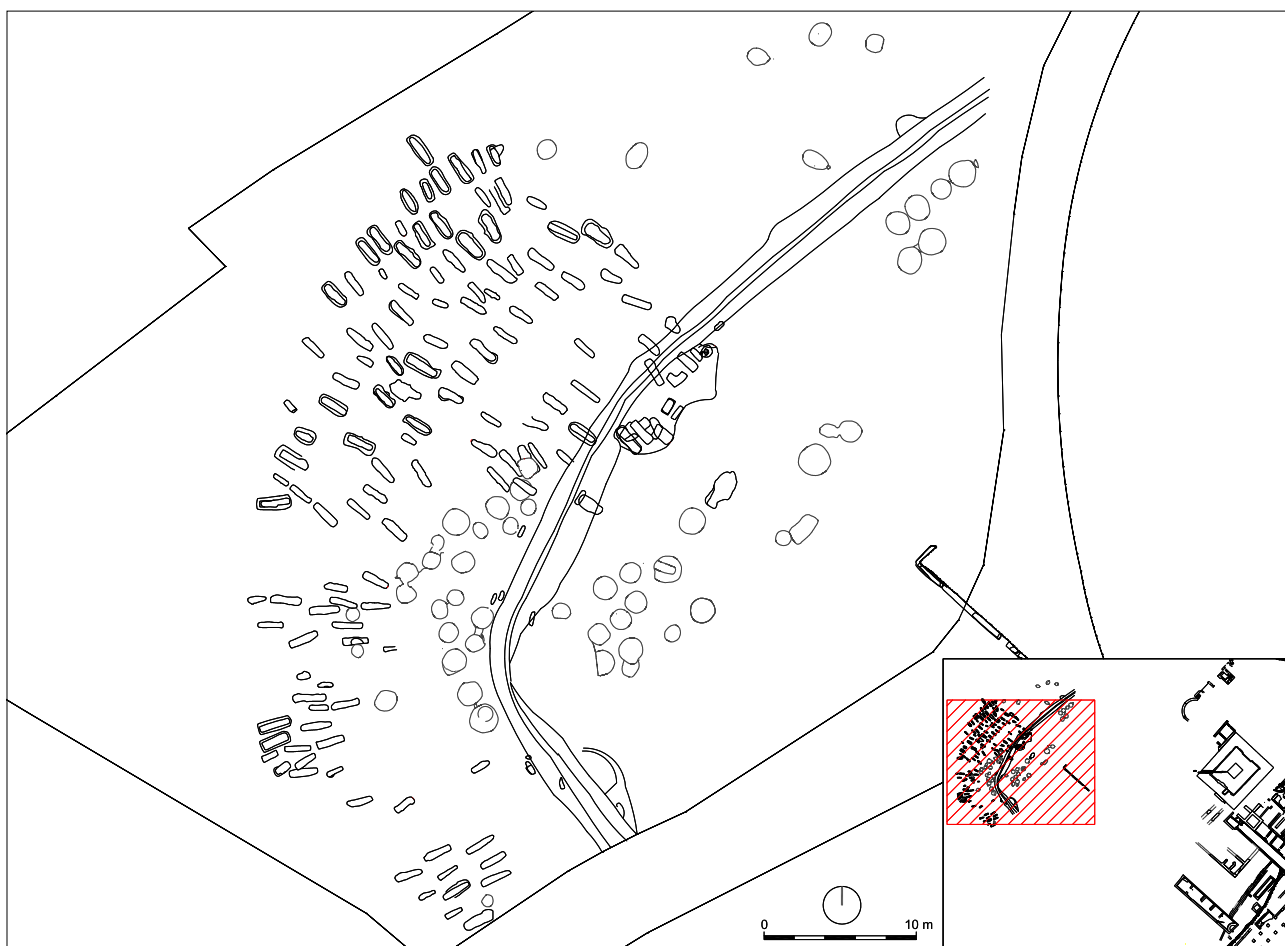

Figura 2.153. Planta d'ubicació de la necròpolis (sector 9) (J. Sánchez/Arxiu MNAT).

supí dins de fossa: 147 individuals, 15 dobles, una triple i una quàdruple³²² (García *et alii*, 1999) (figures 2.153 i 2.154). La majoria de les fosses, amb encaix perimetral, estaven cobertes amb lloses irregulars. En nou dels casos, el cadàver (nadons i infants) estava col·locat dins d'àmfores tipològicament atribuïbles als segles III-V³²³, moment al qual corresponen la major part de fragments de làpides localitzats en les excavacions dels anys seixanta i setanta del segle XX.³²⁴ Els enterraments estaven ordenats i mostraven una disposició concèntrica seguint el lleuger pendent d'aquesta part del turó. Una posició marginal i discreta en relació amb l'emplaçament de l'edifici principal. L'absència d'aixovars i dipòsits funeraris en dificulta extraordinàriament la datació. Estratigràficament és posterior a mitjan segle III, moment en el qual se situa el rebliment d'una sitja i d'una canalització excavada al substrat geològic anteriors a l'inici de l'activitat funerària (García *et alii*, 1999). La datació es podria vincular amb l'episodi crític de finals del segle III que marcaria l'inici d'aquesta àrea d'enterrament. El moment final resulta difícil de determinar, però és possible que perdurés fins a la fi de l'ocupació de la vil·la en el segle VII.

Finalment, hem de fer esment³²⁵ a la troballa d'un nombre indeterminat d'enterraments en caixa de lloses a uns 400 metres a l'est de la vil·la, en la partida del Clos de Dalt, entre la línia fèrria i els carrers dels Munts i de l'Àmfora (Torredembarra). Per tipologia i localització podria correspondre a les troballes del segle XIX i principi del XX, d'ubicació imprecisa. La distància que separa aquest punt de la necròpolis documentada a finals del segle XX a l'oest de la vil·la fa pensar en dues àrees d'enterrament diferenciades i no necessàriament contemporànies.

³²² No es comptabilitza un enterrament amb el cadàver en posició fetal ja que, molt probablement, no està vinculat amb aquesta fase. Potser podria tenir relació amb les evidències d'època neolítica documentades als àmbits 1.13 i 1.14.

³²³ Entre les tipològicament identificables destaquen el tipus sudhispànic Keay 23 i l'àmfora nord-africana Keay 25B.

³²⁴ Vegeu el capítol 4.

³²⁵ Agraïm a Jordi López i als seus informants torrencs la dada. Les lloses van ser reutilitzades per cobrir un rec.

Figura 2.154. Vistes aèries des de l'oest del sector 9; a la imatge de dalt s'aprecia la proximitat a la vil·la (Arxiu Codex/MNAT).

5. Conclusions

Hem d'obrir aquest capítol conclusiu reiterant les dificultats d'interpretació derivades de la mateixa història del jaciment. A partir de la pèrdua de la seva funció residencial, en un moment incert del segle VII, una part important de les restes, inclosa gairebé tota la planta noble del nucli residencial, van ser desmuntades. Materials i elements arquitectònics espoliats van passar a formar part de les construccions dels pobles veïns d'Altafulla i Torredembarra, mentre els terrenys abans ocupats per la vil·la esdevenien camps de conreu.

I així va ser fins a finals de la dècada dels seixanta del segle XX, en què el Museu Arqueològic Provincial, aleshores dirigit per P. M. Berges, va posar en marxa un extens programa d'excavacions que va afectar parcialment la plataforma superior (1) i el jardí (4) i de forma gairebé íntegra el *triclinium* i estances annexes (3.2-3.4), el dipòsit "Castel" (1.1), els banys meridionals (6) i els anomenats "banys de la platja" (7). D'aquestes campanyes amb prou feines s'ha conservat documentació a l'arxiu del MNAT i, per tant, ens hem hagut de limitar a fer una lectura superficial de paraments i estructures conservades i visibles.

La represa de les intervencions arqueològiques en la dècada dels noranta del segle passat (1995-1996) i de la primera dècada del present (2004-2005), sota la direcció de F. Tarrats, constitueix la base principal³²⁶ per a la proposta, en bona part hipotètica, d'evolució del conjunt de la vil·la que presentem estructurada en cinc grans fases: el *castellum* tardorepublicà? (segle I aC), la vil·la romana d'època d'August (segle I dC), la vil·la romana d'època d'Adrià (segles II-III), el període entre finals del segle III i IV i la vil·la tardoromana (segles V-VII). Dins de cada fase el discurs s'ordena topogràficament a partir dels principals sectors identificats.³²⁷

5.1. *Castellum* tardorepublicà?

A la part septentrional del jardí (4.1) i a la planta semisoterrada de la vil·la del segle II (2.3), es mostren una sèrie d'estructures sense context estratigràfic caracteritzades per paraments de pedres mitjanes i grans lligades amb argila (figura 2.155). Es documenta un mur orientat nord-oest/sud-est associat a un retall de la roca amb continuïtat cap al nord-oest. Al sud-est fa angle amb un mur de característiques similars que queda tallat per la construcció del criptopòrtic de la vil·la del segle II. En aquest angle s'observa una compartimentació interna de la qual es conserven tres murs en un estat de conservació precari. Més al nord, es conserven les restes d'un àmbit quadrangular (2.3) i indicis d'altres murs de característiques tècniques similars que formarien la part coneguda de l'edificació. D'aquest darrer àmbit és destacable la contundència de l'obra, amb murs que superen els 70 cm d'amplada i l'ús de grans carreus de pedra del Mèdol-Soldó en els angles.

Malgrat la parcialitat de les restes i la descontextualització estratigràfica ens plantejem, a manera d'hipòtesi, la interpretació com a *castellum* destinat al control del territori i les vies de comunicació.³²⁸ Des d'aquest punt, a uns 12 quilòmetres de Tàrraco, es té una visió privilegiada del tram de la *via Augusta* —i del petit pla de Torredembarra encerclat al fons per la serra del Montmell— que, creuant el camp de Tarragona, es dirigia a la ciutat³²⁹ i del tram de costa entre el cap Gros i la punta de Salou.³³⁰ Amb aquesta fase es podrien relacionar els fragments de ceràmica de vernís negre (campanianes B i A

³²⁶ No s'inclouen, tot i que s'han tingut en compte, els resultats de les excavacions arqueològiques realitzades pel MNAT en els darrers anys (2017 i 2020).

³²⁷ Ens centrem en el període romà i tardoantic i no tractem evidències anteriors, de gran interès, com és l'ocupació del turó dels Muntjes en època prehistòrica (neolític/bronze), molt poc coneguda.

³²⁸ Una edificació militar relacionada amb el traçat viari i destinada a acollir un contingent encarregat de garantir l'ordre públic i perseguir el banditatge.

³²⁹ Fins i tot es podria tractar d'una *statio*, una proposta que ja havien defensat el rector J. Vilaró i J. Sánchez Real (1971, 159-161), aquest darrer corregint la distància entre Tàrraco i la primera *statio* esmentada en els itineraris (set en comptes de 16-17 milles).

³³⁰ Tot i que Tàrraco resta darrera el turó de la Mora, és possible que des d'un segon pis s'arribés a veure l'escullera del port, salvant la punta de la Mora (14-20 msnm) i la punta del Miracle (13-20 msnm).

tardana) i altres materials d'època tardorepublicana i augustiana documentats de forma esporàdica en conjunts ceràmics recuperats durant les excavacions de P. M. Berges (Tarrats, 2003).

Sense allunyar-nos gaire del nostre àmbit territorial, és de gran interès el *castellum* localitzat a Puigpelat (Alt Camp), a les proximitats del traçat de la via *De Italia in Hispanias* i de la via que connectava les comarques del Penedès amb *Ilerda* i la vall mitjana de l'Ebre (Díaz, 2009). Les estructures conservades —un segment de la façana oriental amb dues torres i diversos àmbits de difícil interpretació—³³¹ corresponen a una remodelació datada en el primer quart del segle I aC que es va mantenir en ús al llarg de tot aquest segle. A Can Tacó-Turó d'en Roïna (Vallès Oriental) s'ha documentat un *castellum* proper a la *via Augusta* i a les seves desviacions cap a Bàrcino, del qual s'han documentat dos edificis actius entre els segles II i I aC (Mercado *et alii*, 2008). També és rellevant el cas de Mas Gusó (Belcaire, Baix Empordà), on el *castellum* (presumpte *praesidium*) —finals del II aC-August—, ordenat al voltant d'un pati descobert, té continuïtat, en forma de vil·la o *statio*, fins al segle III (Casas *et alii*, 2015).³³²

5.2. La vil·la d'època d'August (segle I dC)

Encara que es coneixia l'existència d'una fase del segle I dC a partir de l'estudi de la terra sigillata (Tarrats, 2003), la primera constatació estratigràfica es va produir l'any 2004 a l'extrem oriental del corredor de la planta semisoterrani (2.1), per sota del nivell de preparació del mosaic. Les estructures documentades en aquesta intervenció, que s'estenien pel jardí (4) i les estances 2.12 i 2.13 de la vil·la del segle II, corresponien a una premsa i diversos àmbits productius (Tarrats *et alii*, 2007). Unes restes que cal posar en relació amb la premsa i l'àrea d'emmagatzematge en *dolia* (2.15) localitzades en excavacions precedents a l'est (Berges, 1970a i 1977a) (figura 2.156).

Es tracta, en conjunt, de dues premses i diverses estances³³³ pavimentades amb terra compactada i obertes a un pati que s'estenia per sota del corredor 2.1, les estances annexes 2.12 i 2.13, l'àrea 2.15 i el jardí de la vil·la del segle II (4). Una anàlisi preliminar de les estructures visibles permet, amb previsions, identificar restes associables a aquest edifici que s'estenen cap al sud (cisterna-dipòsit 4.6), fins a l'emplaçament dels posteriors banys meridionals de la vil·la del segle II (6). També s'observen estructures prèvies a la fase del segle II a la plataforma superior (1)³³⁴ i més al nord,³³⁵ però sense una evidència estratigràfica clara. Malauradament, no tenim una idea definida i precisa de la vil·la d'aquest període tot i que, de forma preliminar, podem assenyalar que l'edifici s'articulava al voltant d'un gran espai obert —ocupat en el segle II pel jardí— i de les restes de l'hipotètic *castellum*. La planta principal s'articulava al voltant d'un pati porticat (1.20) al que s'obrien les diverses estances.

També disposem de fragments arquitectònics, pocs, fets amb pedra del Mèdol-Soldó i amb una cronologia compatible amb la vil·la del segle I dC, però majoritàriament sense procedència clara.³³⁶ És el cas dels fragments de capitell corinti de columna (C1) (figures 5.1-5.3), un dels quals localitzat al corredor 2.1; una base de tipus toscà simplificat (B1) (figura 5.4), que podria associar-se a un fust

³³¹ Tant la tècnica (pedres escairades irregularment de dimensions mitjanes lligades amb argila) i, en alguns trams muraris, amplades de 70 cm, característiques semblants a les documentades a l'àmbit 2.3.

³³² També podem destacar, en contextos geogràfics i cronològics diversos, els *castella* de Monteró I (Camarasa, Lleida) (darrer quart segle II - primer quart segle I aC) (Principal *et alii*, 2019), Puig Castellar (Biosca, La Segarra) (segona meitat segle II aC) (Pera *et alii*, 2018), Puig Ciutat (Oristà, Barcelona) (segle I aC) (Padrós *et alii*, 2019) i Tossal de la Cala (Benidorm, Alacant) (segle I aC, fins a August) (Bayo *et alii*, 2021). Sobre *castella* i *praesidia* a la façana mediterrània de la Hispània tardorepublicana vegeu el dossier publicat a la *Revista d'Arqueologia de Ponent* (25) (<https://dialnet.unirioja.es/ejemplar/412456>).

³³³ Una de les quals amb una possible porta travessada per un canal parcialment excavat a la roca.

³³⁴ De la part residencial que, molt probablement, s'estenia per la plataforma superior en tenim indicis indirectes com els fragments d'estuc amb pintura vermella recuperats l'any 2004 en els nivells que cobrien les estructures i servien de base a la preparació del mosaic de la vil·la del segle II.

³³⁵ En les excavacions de setembre del 2020 es va identificar una potent fonamentació que podria interpretar-se com una part del mur de terrassament de la plataforma superior on es devia situar la part residencial d'aquest edifici. Informació facilitada per Moisès Díaz.

³³⁶ Una atribució basada més en el tipus de material, pedra del Mèdol-Soldó, que no pas en arguments estilístics ja que l'únic fragment amb procedència precisa coneguda es va recuperar en els nivells d'enderroc del corredor de la planta semisoterrani de la vil·la del segle II (2.1). Vegeu el capítol 5.

de columna llis amb estucat (F1) (figura 5.6), i, finalment, un fragment de cornisa amb mènsula (R1) (figura 5.7). Un altre fragment de base de columna en pedra del Mèdol-Soldó (B2) (figura 5.5) presenta una escòcia de perfil molt vertical que pot suggerir una cronologia d'inicis del segle I, compatible amb la cronologia proposada per a aquesta vil·la.

Aproximadament en aquest mateix període, al costat de la recentment remodelada *via Augusta*, s'alçava la torre dels Escipions i es començava a formar l'àrea funerària annexa (figures 2.1.2, 2.2.2, 2.3.1 i 2.3.4). Sobre la mateixa via, al nord, es va erigir l'arc de Berà, dedicat a August per Luci Licini Sura (figures 2.1.8, 2.2.6, 2.3.3 i 2.3.4) i, vora la vil·la romana dels Munts, a l'altra banda de la *via Augusta*, durant la segona meitat o finals del segle I aC, es va construir la vil·la romana del Moro (Torredembarra) (figures 2.1.6, 2.2.5, 2.157 i 2.158). Aquesta edificació, en ús fins al segon quart o mitjan segle I dC, destaca per la monumentalitat i la qualitat arquitectònica i decorativa seguint un model plenament itàlic. A diferència de la vil·la romana dels Munts del segle I dC, a la del Moro no s'han identificat fins al moment evidències clarament relacionades amb l'activitat productiva. També es data a finals del segle I aC la vil·la romana del Vilarenc, situada al nord-est i que, en aquesta fase presenta una forma plenament romana (Revilla, 2006) (figura 2.1.9).

5.3. La vil·la d'època d'Adrià (segle II)

Entre finals del segle I i inicis del II, la vil·la precedent es enderrocada³³⁷ per preparar el terreny per a una nova edificació de més envergadura i extensió,³³⁸ formada per una successió jerarquitzada de construccions ordenades en terrasses que urbanitzaven gran part del vessant meridional del turó dels Munts, des de la platja fins al replà superior. La construcció de la vil·la va ser un procés complex que, a partir de les dades exposades a la part descriptiva, podem articular en dos moments: un projecte inicial (fase 1) que, durant la seva execució, va experimentar una notable modificació (fase 2) que va ampliar considerablement l'extensió i la monumentalitat previstos en el projecte original, tot i mantenir la disposició general inicial.

Aquesta proposta ens permet explicar algunes anomalies observades tant al subsol de la planta principal (1) com al jardí (4) i als banys meridionals (6). Exceptuant, amb dubtes, el subsol de l'ala meridional de l'edifici principal, la manca de dades impedeix determinar l'adscripció precisa de bona part de les estructures conservades a la plataforma superior al projecte inicial o al projecte executat finalment.

5.3.1. Fase 1

En el projecte inicial l'edifici principal (1), de dimensions més reduïdes, havia d'ocupar la part més meridional del replà estenent-se al voltant del jardí (4) fins a l'edifici de banys situat al sud (6) (figures 2.159 i 2.160). De la planta noble no s'han identificat vestigis clars. Ni tan sols disposem d'arguments per determinar si el peristil (1.13-1.14), principal distribuïdor d'aquesta planta, corresponia al projecte inicial o al modificat que finalment es va acabar executant. Únicament podríem atribuir a aquesta fase almenys dues cisternes subterrànies (1.24 i 1.27) i dues canalitzacions que, partint d'aquestes últimes, es dirigien cap a la primera fase dels banys meridionals (6). La construcció final d'una planta semisoterrani va comportar la seva inutilització i la necessitat d'articular un nou sistema d'emmagatzematge i distribució de les aigües.

³³⁷ L'àrea productiva associada a l'edifici precedent fou desmuntada i terraplenada per incorporar l'espai al corredor de la planta semisoterrani (2.1). També es desmuntaren les estructures que s'estenien per la plataforma superior i la continuïtat cap al sud, on se situarà el jardí (4).

³³⁸ Per determinar la cronologia d'aquesta segona edificació comptem amb dades diverses. En les intervencions dels anys 1995-1996 i 2004-2005 es van excavar puntualment dipòsits estratigràfics de caràcter constructiu amb la presència de materials ceràmics de finals del segle I o inicis del II. Disposem també d'altres indicis circumstancials, com la *tabula ansata* amb el *titulus pictus* que commemora una reforma promoguda per *Caius Valerius Avitus*, resident a la vil·la a mitjan segle II, i que marca un clar *terminus ante quem*. La decoració pictòrica i pavimental associada a aquesta fase és compatible amb una datació de la primera meitat del segle II, així com les peces escultòriques més antigues, d'època d'Adrià, i la decoració arquitectònica vinculada a aquesta fase.

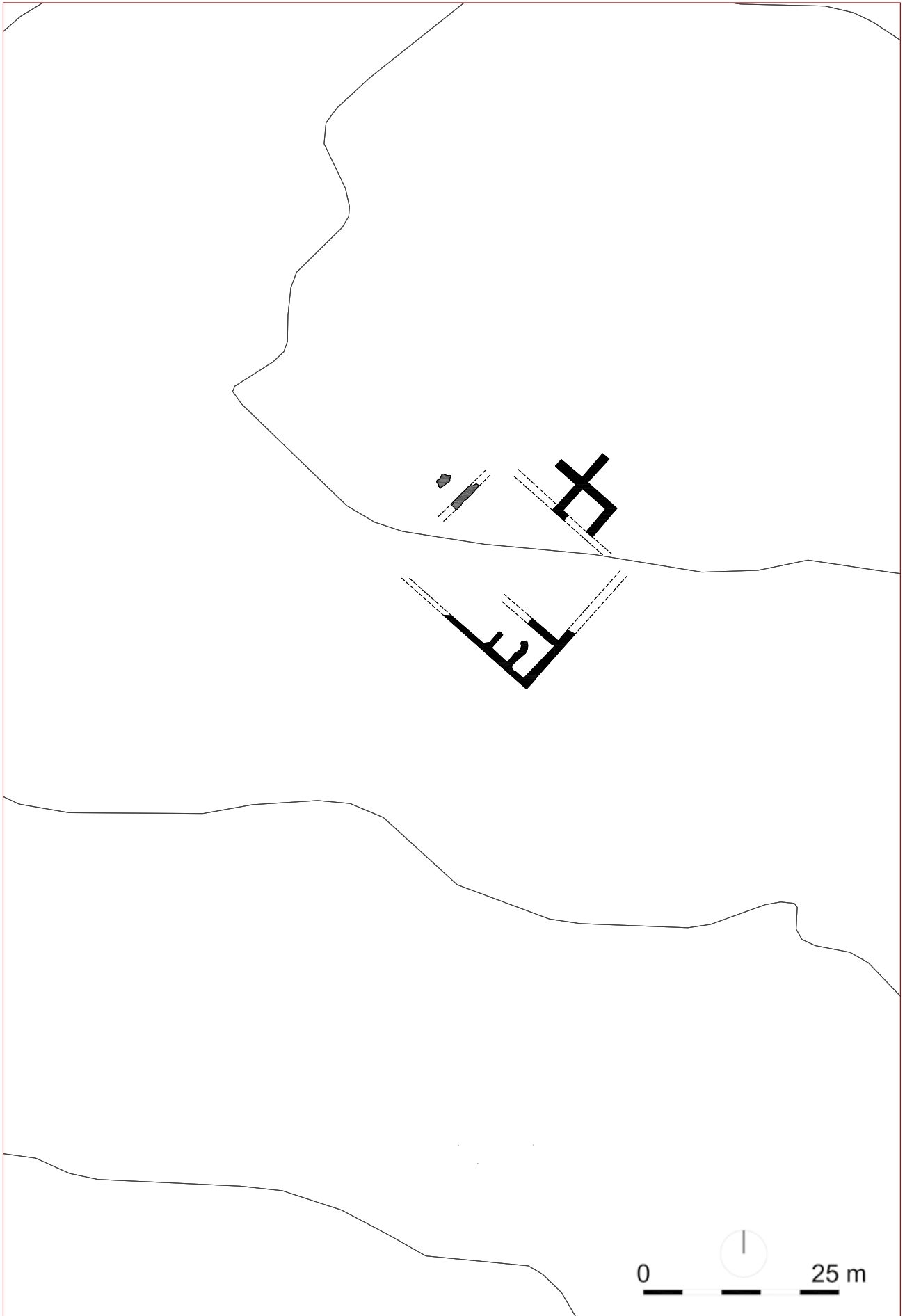

Figura 2.155. Planta esquemàtica de les estructures atribuïdes al possible *castellum* tardorepublicà (J. Sánchez/Arxiu MNAT).

El primer projecte devia preveure la connexió de la planta principal amb la primera fase dels banys esmentats a través d'un corredor porticat³³⁹ en L que, delimitant l'angle nord-est de jardí, donaria accés en el recorregut a les estances adjacents, entre aquestes el *triclinium* (3.2-3.4)³⁴⁰ i el seu pòrtic meridional (3.5). Des de la porta principal del *triclinium*, amb els brancals en correspondència amb els pilars del pòrtic, es podria haver contemplat el jardí, situat aproximadament a la mateixa cota i del qual no en coneixem l'ordenació interior prevista, notablement modificada en la segona fase.³⁴¹

Més enllà del *triclinium*, el pòrtic (3.1) es dirigia cap al sud en direcció a l'edifici de banys meridional. El projecte inicial, de dimensions més contingudes, s'inscrivía en una planta aproximadament quadrangular amb els àmbits 6.2, 6.3, 6.4, 6.5, 6.6, 6.7/8, 6.9, 6.10, 6.11, 6.12, 6.13, 6.14, 6.17, 6.24, 6.25, 6.35 i, possiblement, 6.29 (figura 2.160, taula 2.1). L'obra va començar amb la regularització de la superfície per sota de la cota del nivell geològic i el replantejament unitari de les rases de fonamentació amb murs d'*opus caementicium* construïts a sac de característiques molt homogènies. S'accedia a l'edifici des d'un hipotètic pòrtic —posteriorment tancat i transformat en corredor d'ingrés (6.1)— a través de l'àmbit 6.2, una sala de la qual no coneixem acabats ni paviment en aquesta fase inicial. L'ordenació final de l'espai conservada —un atri pavimentat amb plaques de pedra d'Alcover— correspon a una fase posterior. Per la seva ubicació, en connexió amb l'entrada a l'edifici, es podia haver projectat com l'*apodyterium* o vestíbul que precedia la sala principal dels banys (6.3). Aquesta estança, la de dimensions més grans i coberta amb cúpula, comptava al fons amb una exedra rectangular (6.5) delimitada per un arc, possiblement destinada a acollir un element escultòric o un *labrum*. A l'esquerra, s'obria l'àmbit 6.4 que, en la configuració final, presentava un paviment (*opus signinum*) i uns acabats parietals austers i funcionals que suggeririen un ús com a espai de servei dels banys.

A la dreta s'obria el *frigidarium* (6.24) amb dues piscines, una de rectangular (6.25) i l'altra semicircular (6.35). No podem determinar si, també a la dreta, s'obria una porta per accedir a 6.17, un petit àmbit quadrangular amb diverses portes —algunes tapiades posteriorment— que en la configuració final dels banys permetia evitar variacions tèrmiques brusques. Des de la sala freda (6.24) s'accedia, possiblement, als àmbits 6.14 i 6.17. El primer àmbit conserva indicis que suggereixen que inicialment havia estat una sala freda, una condició que acabaria perdent en la configuració final. Des de l'àmbit 6.14 es podia accedir directament a l'àmbit 6.13, a través d'una porta no conservada, o passant prèviament per 6.17. Sembla que inicialment l'àmbit 6.13 havia de ser un àmbit calefactat mitjançant un *praefurnium* situat a l'angle occidental, en el mur que comparteix amb 6.14. Una porta no conservada conduïa fins a una sala calenta de planta octogonal (6.12) i des d'aquesta, hipotèticament, a l'àmbit 6.9, un àmbit presumptament calefactat amb dues piscines, una de rectangular (6.10) i l'altra semicircular (6.11).³⁴²

Tornant a l'àmbit 6.3, a l'esquerra s'obria una altra porta que connectava amb un corredor (6.6) des del qual s'accedia a dos petits àmbits de planta irregular (6.7 i 6.8). Des de l'àmbit 6.7 s'accediria a l'àmbit 6.11 en relació amb la reforma del conjunt format pels àmbits 6.9-6.11. No sembla que existís una connexió amb la sala octogonal (6.12). Tant en el corredor 6.6 com en l'àmbit 6.8 s'aprecien sengles portes que conduïen a l'exterior de l'edifici. Finalment, atribuïm també a aquesta fase inicial, amb dubtes, l'àmbit 6.29, del qual es conserva un angle situat al costat de la porta principal d'accés (6.2). Les estructures atribuïdes a la fase 1 no van rebre cap mena d'acabat o tractament decoratiu, ni parietal (placat o pintura mural) ni pavimental.

L'aigua que havia d'abastir la fase inicial dels banys provenia de les cisternes construïdes en el subsol de l'edifici principal (1.24 i 1.27) mitjançant canalitzacions que creuaven el jardí fins a un dels angles de l'edifici (6.25). Pel que fa al sistema d'eliminació de les aigües excedentàries de les piscines, caldria una revisió a fons de les restes documentades en planta per P. M. Berges i

³³⁹ Atribuïm a aquest pòrtic els pilars de blocs de pedra del Mèdol-Soldó dels corredors 2.1 i una part de 3.1, reaprofitats en la conversió en criptopòrtic.

³⁴⁰ Suposant que hagués estat aquesta la funció prevista en el projecte inicial.

³⁴¹ Per topografia, el jardí es devia articular en terrasses esglaonades en descens cap al sud i l'est.

³⁴² Aquestes estructures devien ser visible durant molt de temps i han perdut qualsevol traça de seqüència estratigràfica associada.

Figura 2.156. Planta esquemàtica de les estructures atribuïdes a la vil·la del segle I dC (J. Sánchez/Arxiu MNAT).

actualment no visibles. A manera d'hipòtesi, ens decantem per atribuir a aquest projecte inicial els trams de canalització procedents de les piscines fredes **6.35** (posteriorment àmbit **6.23**) i **6.25** que devien confluir en un canal que creuava en direcció sud l'àmbit **6.14** abans de la seva reconversió en estança calefactada.

5.3.2. Fase 2

Durant l'execució, amb l'obra sense finalitzar, el projecte va experimentar una profunda transformació (figura 2.161). A tal efecte, es van tapiar portes, es va modificar la funció o la forma de determinats àmbits i se'n van afegir de nous. El resultat final va ser un edifici més gran i monumental que va rebre els corresponents acabats decoratius. Per a altres edificacions, com per exemple els “banys de la platja” (7) o el tram de tancament nord-oriental, no disposem de documentació per atribuir-los al projecte inicial o al definitiu. Els inclourem, per tant, en la descripció de l'aspecte final de la vil·la d'inicis del segle II.

Las modificacions van afectar el conjunt de l'edificació, que s'estenia, cap al nord, fins al vessant nord-oriental de la plataforma superior (1) i, cap al sud, fins a la mateixa línia de platja (7). Pel que fa a l'edifici principal, el canvi més notable documentat és la construcció d'una planta semisoterrani (2) amb corredor i diverses estances annexes en substitució del pòrtic de connexió amb els banys meridionals previst inicialment. Una planta semisoterrani que incrementava la superfície habitable però que a la vegada representava un impediment per a la previsió inicial de situar en aquest punt les cisternes (1.24 i 1.27) que havien d'abastir l'edifici de banys en construcció. Fou necessari un replantejament general del sistema d'abastiment d'aigües amb la construcció d'infraestructures hidràuliques situades a la plataforma superior —cisterna 1.5 i les imponents estructures hidràuliques del que hem anomenat àrea 1.1 i 1.2— i en el vessant nord-occidental, l'anomenat dipòsit “Castel” (1.1). També la construcció de la gran cisterna-nimfeu (4.4)³⁴³ el jardí formaria part d'aquest nou plantejament de la xarxa hidràulica.

Pel que fa a la plataforma superior, sense context arqueològic ni cronològic, podem destacar, al nord-oest, una cisterna coberta amb volta (1.5, “Tartrana”) associada a una font que pot suggerir l'existència d'un jardí o espai obert. En el vessant septentrional, més abrupte, es conserva gairebé íntegrament una gran cisterna (1.1, “Castel”), compartimentada en la darrera fase en vuit seccions. No queda clara la destinació de l'aigua emmagatzemada en aquesta darrera cisterna. Podia haver-se destinat a cobrir les necessitats agrícoles de les terres situades al peu o, com pensem, dirigir-se, canalitzada i seguint les corbes de nivell,³⁴⁴ fins al vessant meridional, ocupat pel jardí (4) i els banys meridionals (6) i en relació amb les cisternes 4.4 i possiblement, 4.5. La concentració d'estructures amb un caràcter hidràulic més o menys definit (1.2) en el sector més septentrional del replà fa pensar en l'existència d'un aqüeducte que conduïa l'aigua des d'una resclosa en el riu Gaià, situat a pocs quilòmetres de la vil·la.³⁴⁵ No se n'han documentat evidències físiques però les necessitats d'una edificació d'aquesta envergadura i monumentalitat fan difícilment qüestionable la seva existència. Al nord-oest del peristil (1.13-1.14), a més d'un tram ben conservat del tancament de la vil·la per aquesta banda, s'ha documentat una estança calefactada (1.3) que pot indicar l'existència d'uns banys en connexió amb la planta principal de l'edifici. També es detecten restes d'*hypocaustum* en els àmbits (1.15 i 1.16) identificats a l'extrem nord-est del pòrtic 1.13.

En el cas dels banys meridionals (6), la segona fase representa una ampliació cap a l'oest i la modificació funcional de determinats àmbits. Altres edificacions com els anomenats “banys de la platja” (7) o l'explotació de la pedrera veïna (8)³⁴⁶ podrien, com pensem, estar relacionades amb el projecte final.

³⁴³ I també la possible cisterna-nimfeu 4.5, situada sota l'actual plaça de les Àmfors.

³⁴⁴ Una obertura a la base del mur nord enllaçava amb un canal que es dirigia al nord-est. Ara com ara, resulta hipotètica la relació d'aquest canal amb la rasa documentada a l'àrea de la necròpolis dels Munts (9).

³⁴⁵ P. M. Berges considerava insuficient l'aportació de pous i d'aigües pluvials. Per tant, “la hipòtesis más viable (...) es la de la existencia de un posible acueducto que trajera las aguas directamente del río Gayà. El río Gayà que desemboca a dos kilómetros escasos de las ruinas conserva aguas arriba restos de un acueducto labrado en la roca (...) que nada impide que fuera construido y usado por los personajes de nuestra villa” (Berges, 1977a, 33).

³⁴⁶ L'ús de blocs de pedra del Mèdol-Soldó està poc documentat en fases constructives anteriors.

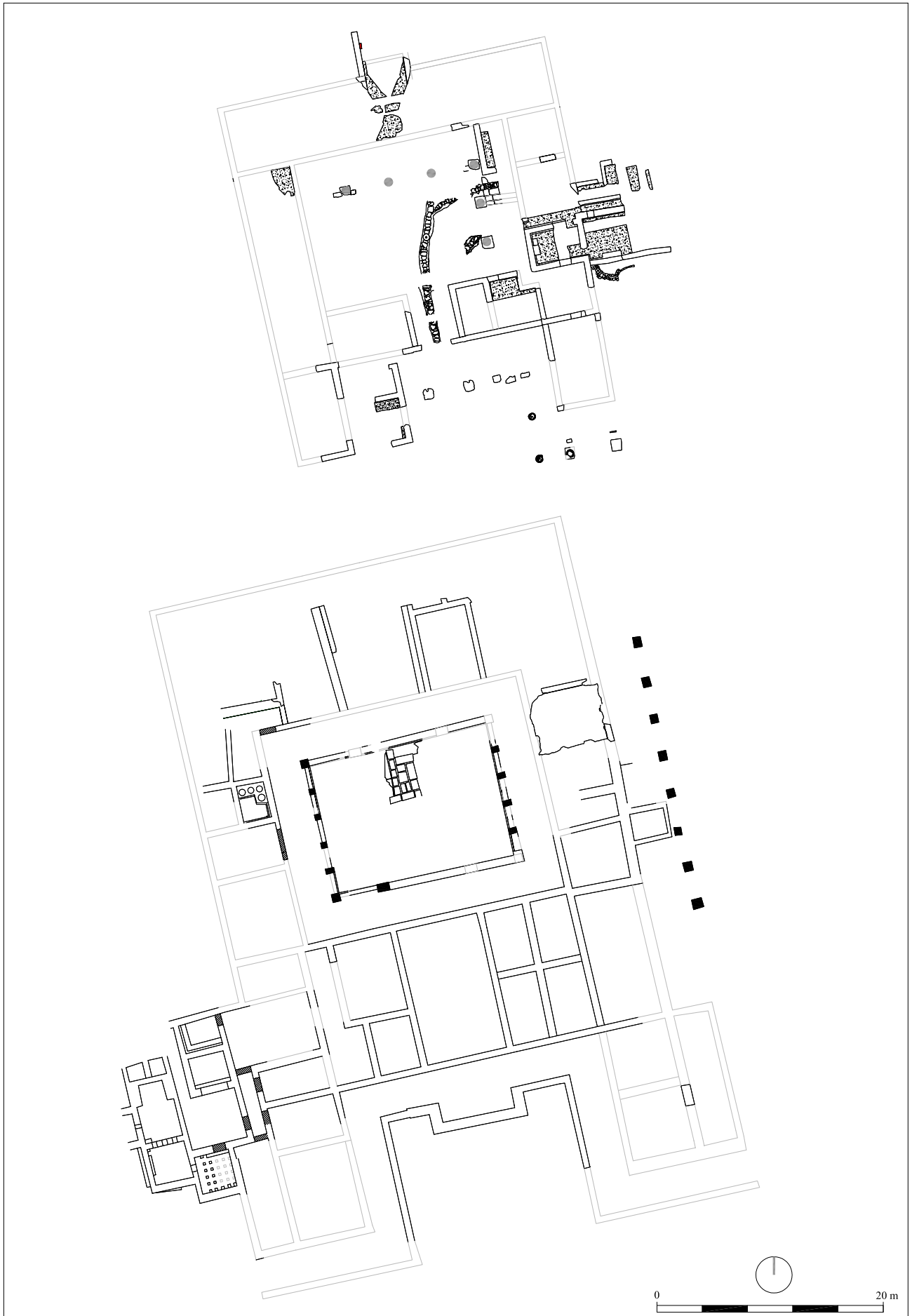

Figura 2.157. Vil·la romana del Moro (Torredembarra), planta de les fases 1 (segle I aC) (dalt) i 2 (segle I dC) (sota) (J. Sánchez/J. A. Remolà).

Una edificació més extensa i monumental que requeria grans quantitats de recursos, tant de pedra propera per l'estructura —en combinació amb l'*opus caementicium*— com de pedra de qualitat importada per als acabats. Posteriorment es detecten reformes de més o menys abast que intentem ordenar cronològicament, malgrat la dificultat derivada de la manca de dades estratigràfiques en àrees extenses de la vil·la.

5.3.2.1. Edifici principal: planta noble (1)

De la planta noble de l'edifici principal, on es concentrarien les sales de major sumptuositat i representativitat, únicament es conserva l'alçat d'un mur (**1.17**) i substruccions relacionades amb l'emmagatzematge i distribució d'aigües (figura 2.162). Al voltant del peristil **1.13-1.14**, connectat amb un accés (principal?) a través del jardí (**4**), es distribuïen un conjunt d'estances que, sense una anàlisi i revisió més aprofundida, resulten difícils d'identificar i definir. Amb la decoració arquitectònica del peristil i de les sales annexes es podrien relacionar els fragments de fustos de columna llisos de marbre —un dels quals de tipus *pavonazzeto*— (F5) analitzats per X. Domingo, tot i que podrien correspondre a la caracterització de l'espai en època tardoromana. El pòrtic estava pavimentat amb un mosaic (M2) (figura 6.1),³⁴⁷ força malmès, amb orla vegetal i camp geomètric datable genèricament en el segle II. Un altre àmbit d'aquesta planta (**1.9**) conservava restes d'un mosaic de grans tesselles blanques (M1) possiblement relacionat amb les “termas superiores”, atribuïdes a època tardoromana. També de les estances situades sobre la planta semisoterrània provenen fragments de mosaics que confirmen el tipus de pavimentació de les habitacions de la sala principal.

Els fragments de peces de vidre d'*opus sectile* (S3)³⁴⁸ recuperats en els nivells d'enderroc de la planta soterrani, són una petita mostra de l'esplèndida decoració de la planta principal (figures 6.16 i 6.17). Sense una procedència precisa, podem destacar dos fragments que representen petits caps humans pintats: un perfil femení egipcià a l'esquerra, d'ull frontal i cabell cenyit per una diadema, i una cara vista frontalment amb cabellera de flocs onejants (Berges, 1970a, làmina X) que podien haver format part de figures aplicades sobre una estructura de fusta. Així mateix, amb la planta noble es podrien relacionar altres peces d'*opus sectile* elaborades en marbre o àgata sense context topogràfic precís (S2 i S4) (figures 6.15 i 6.18). De fet, en el moment de l'excavació a finals de la dècada dels seixanta del segle passat es van observar restes *in situ* a l'àmbit **1.17** d'una decoració parietal que combinava peces de vidre i marbre (S1).

A l'est del peristil (**1.13-1.14**), el sector excavat més intensament, es disposaven una bateria d'estances —**1.24-1.27**, més les que devien existir per sobre de **2.9, 2.10 i 2.14**— en la qual destaca l'àmbit **1.26**, de dimensions notablement més grans. Al sud es disposava una segona renglera d'estances, la planta de les quals reproduïa aproximadament l'esquema existent a la planta semisoterrani (els àmbits no conservats per sobre de **2.3-2.13**). En cas que la distribució fos similar a la de la planta inferior, possiblement quatre portes s'obrien pel sud a una galeria porticada amb vistes al jardí i al mar, que formaria la façana meridional de la planta noble. A partir dels materials constructius i decoratius recuperats en els nivells d'enderroc localitzats a les estances de la planta semisoterrani (principalment, **2.1, 2.4, 2.5 i 2.8**) i procedents de la planta principal podem determinar l'existència de paviments en mosaic (blanc i negre i policrom) i revestiment parietal en *opus sectile* (plaquetes i tesselles de pasta vítria). Les parets anaven revestides amb sòcols de revestiment marmori i els alçats amb *opus sectile* i pintura mural.

L'anàlisi de X. Domingo dels elements arquitectònics posa en relleu la dificultat de restituir l'aspecte inicial d'acord amb els fragments recuperats, majoritàriament, en els nivells d'enderroc del corredor del criptopòrtic (**2.1**) i en algunes de les estances annexes (**2.4, 2.5, 2.6, 2.7 i 2.8**). Els nivells esmentats es van formar en un moment incert del segle V i reflecteixen, per tant, la configuració de la fase tardoromana. Els capitells exempts, elaborats entre finals del segle IV i inicis del V, no es corresponen amb les columnes monolítiques en marbre de tipus *pavonazzetto* (F4) (figures 5.16 i 5.17), també recuperades en els nivells d'enderroc, i que tipològicament serien compatibles amb el pòrtic

³⁴⁷ Vegeu el capítol 6.

³⁴⁸ Vegeu el capítol 6.

altoimperial, però no necessàriament ja que podrien haver estat portades d'un altre lloc —de la vil·la o d'altres indrets— i col·locades durant la remodelació del pòrtic a inicis del segle v.

Fetes aquestes consideracions, X. Domingo³⁴⁹ proposa la següent restitució de la galeria porticada de la planta noble. El mur meridional, on recolzaria la columnata, estava coronat per grans motlures amb una banda, *cyma* revers i banda (pedra local, calcària) (M1) (figura 5.23) i amb una banda i *cyma* revers (pedra del Mèdol-Soldó) (M2). D'aquestes en van aparèixer diversos exemplars en el corredor del criptopòrtic (2.1) associades a fragments d'*opus signinum* que formaven el paviment de la galeria. Dues presenten orificis (16/17 x 25 x 5/6 cm) per encabir les bigues de fusta, d'uns 18 cm de secció i separades uns 55 cm (Tarrats *et alii*, 1998a, 214). Sobre aquestes motlures devien recolzar els fustos de columna amb estries verticals i helicoidals en marbre de tipus *pavonazzeto*³⁵⁰ (F4) (figures 5.16 i 5.17). Pel que fa al mur de fons del pòrtic, el revestiment amb plaques de marbre seguia un esquema en tres registres superposats: un sòcol decorat amb plafons marmoris quadrangulars o rectangulars, un segon registre decorat amb grans panells quadrangulars o rectangulars separats per lesenes i un de superior amb una seqüència de panells més petits amb decoració figurada o geomètrica en baix relleu. Cada registre estava separat per petites motlures de marbre (P1-P13) i alguns dels plafons quadrangulars i rectangulars anaven emmarcats per llistells de marbre d'altres colors (figures 5.16 i 5.17).

Les lesenes que decoraven el segon registre es disposaven en correspondència amb les columnes i, molt possiblement, en els eixos intercolumnis. Els capitells (C2) (figura 5.8), associats a fustos estriats de marbre de *Luni-Carrara* (F7) (figura 5.19), presenten una corona de fulles d'aigua amb els nervis formats per petits soles i caulicles decorats amb un motiu de cordó i un coronament molt pronunciat. Els calces es decoren amb fulles llises de les quals sorgeixen els canals de les volutes i de les hèlixs. No s'ha documentat cap base de lesena i l'entaulament devia estar format per un gran arquitrau amb bossell en marbre blanc i pedra de Santa Tecla (A1) (figures 5.20 i 5.21). També es van recuperar fragments de columnetes llises en *verde antico* (F6) (figura 5.18) probablement relacionades amb petites bases de marbre blanc (B4) (figura 5.13) que, segons X. Domingo poden suggerir la presència “de petits nínxols o absidioles emmarcats per aquestes columnes que reposarien molt probablement a sobre de mènsules encastades als murs.”

A la paret del fons del pòrtic, potser disposats en els intercolumnis, anaven encastats els emblemes en *opus vermiculatum* amb la representació de les muses, un retrat masculí i diversos fragments indeterminables³⁵¹ (V1-V5) de filiació itàlica o tripolitano-alexandrina (figures 6.19-6.23), com proposa R. Navarro. Els atributs permeten identificar Euterpe i Talia, mentre que un tercer, més controvertit, podria representar Mnemòsine o Apol·lo. La musa Euterpe, pel seu caràcter individualitzador, ha estat interpretada per R. Navarro com el retrat de *Faustina*. Es basa, a més, en la hipotètica identificació del personatge masculí, en el quadre més gran, com el retrat de *Caius valerius avitus*, resident a la vil·la a mitjan segle II, una cronologia compatible amb la datació en el període antoninià de la peça. Unes peces excepcionals de paret, amb paral·lels pictòrics, que es van localitzar tant en els nivells d'enderroc del corredor 2.1 com de les estances 2.4 i 2.7. Per tant, sense descartar que procedissin dels àmbits oberts a la galeria porticada, la dispersió i la tècnica (*opus vermiculatum*), més apta per a espais semioberts com el pòrtic, fan que les ubiquem en el mur de fons de la galeria.

Hipotèticament, d'alguna de les estances de la planta principal hauria de procedir la pintura que representa una escenografia arquitectònica que fa de fons a corones agonístiques amb *tituli picti* en

³⁴⁹ Vegeu el capítol 5.

³⁵⁰ Atenent a la impossibilitat de determinar macroscòpicament l'origen geogràfic del tipus de marbre utilitzat en l'elaboració d'aquests fustos i a l'espera dels resultats definitius de les anàlisis que s'estan duent a terme en col·laboració amb l'ICAC i el Departament de Geologia de la Universidad de Zaragoza, optem per la denominació “tipus *pavonazzeto*”, seguint les indicacions de M. C. Savin (ICAC), a qui agraïm la informació. Com s'indica en l'informe preliminar, es tracta d'un marbre que apareix blanc, de gra fi, compacte, ben cristal·litzat, amb una translucidesa mitjana i vetes de color morat. Un tipus de pedra que s'obtenia de les pedreres de *Docimium* i d'altres afloraments de l'actual Turquia (Bruno *et alii*, 2012), però també de la zona de *Luni-Carrara* als Alps Apuans (Pensabene *et alii*, 1998; Borghini, 2001).

³⁵¹ R. Navarro identifica suports de maó d'escotadura circular, buit i idèntic als emblemes V3 i V4 que poden fer pensar “en quadrets d'*opus vermiculatum* prefabricats i importats, que serien encastats posteriorment en el suport-marc de terracuita”.

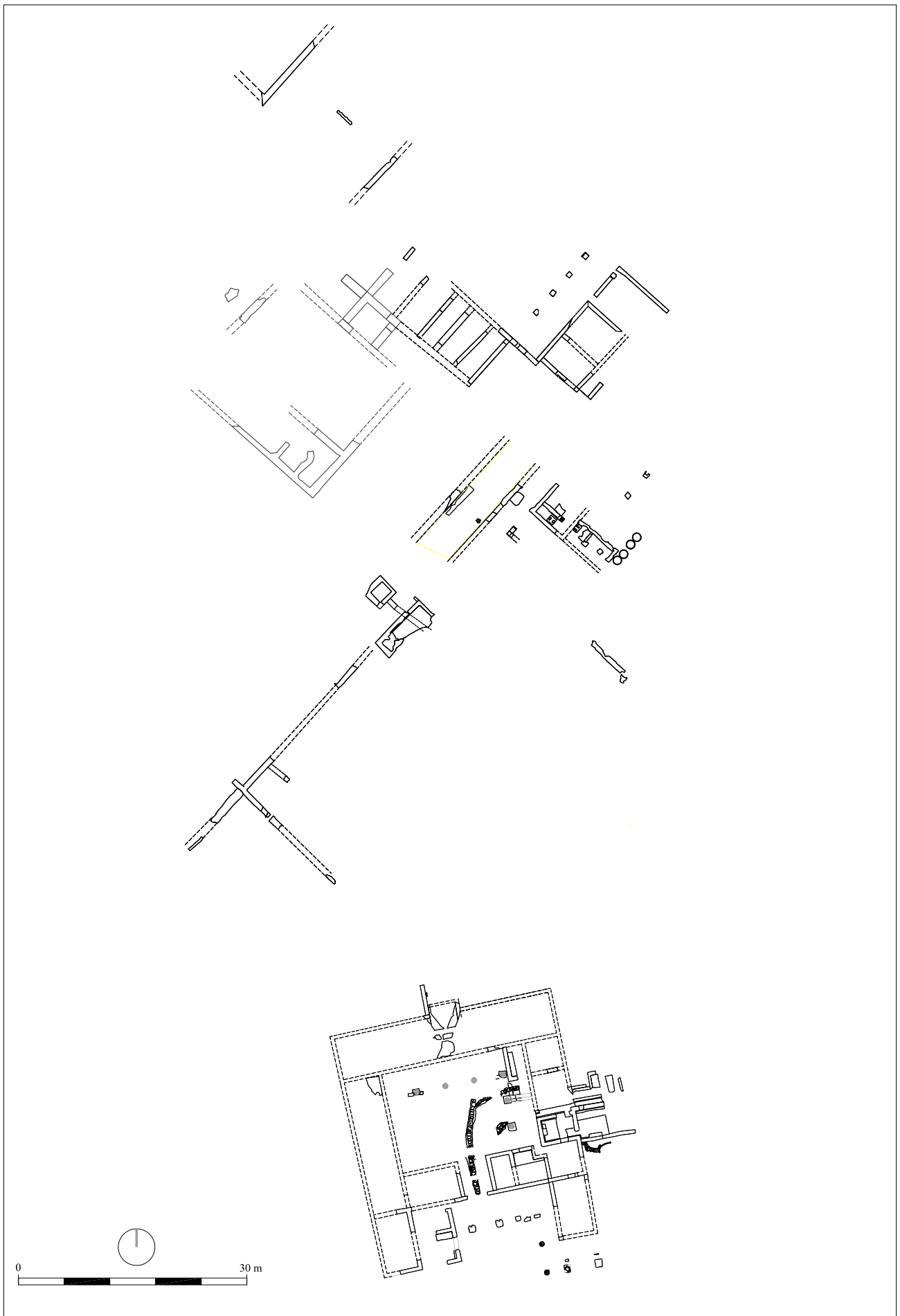

Figura 2.158. Comparativa entre les vil·les dels Munts (segle I dC) i del Moro (segle I aC) (sota) (J. Sánchez).

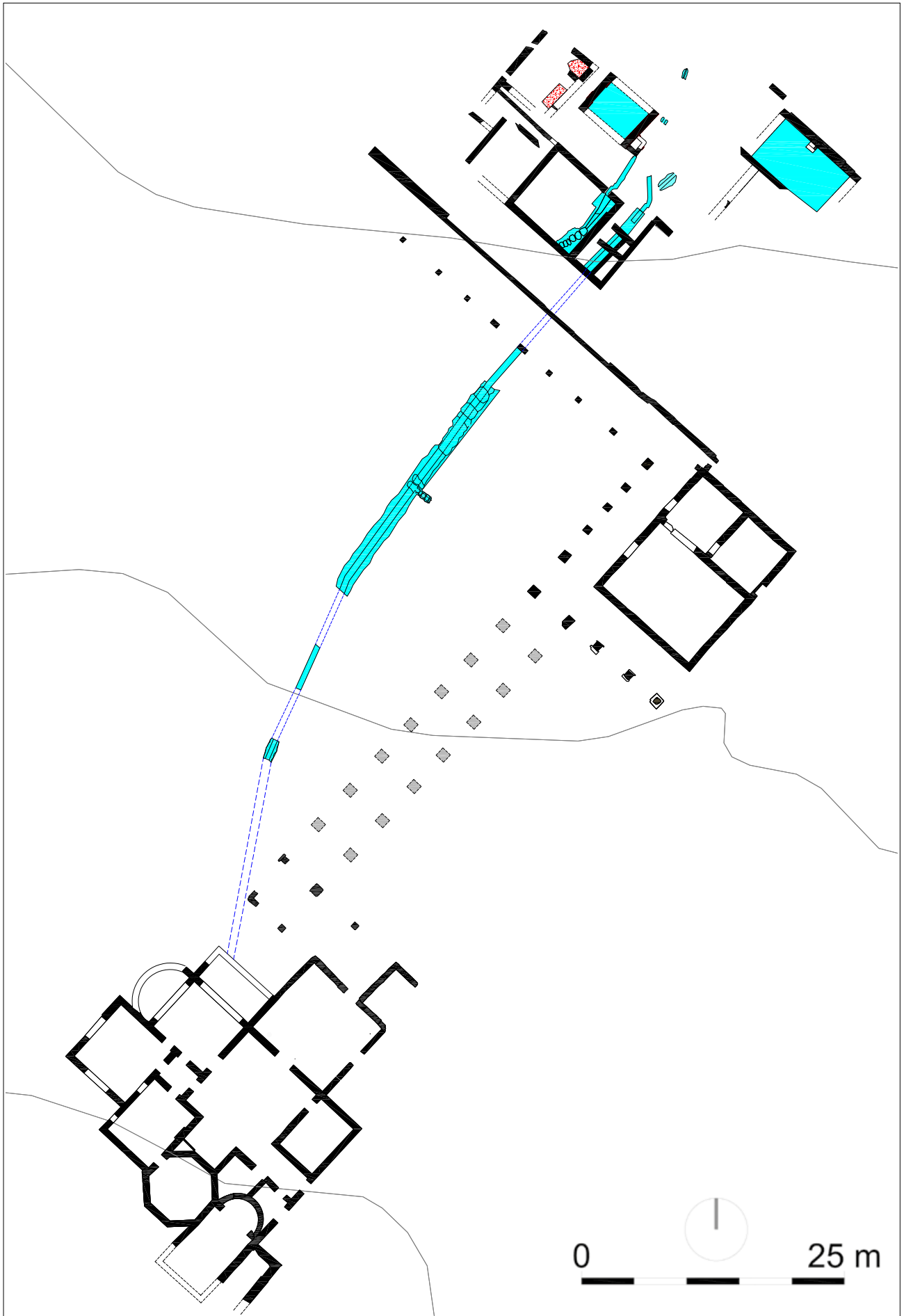

Figura 2.159. Planta esquemàtica de les estructures atribuïdes a la vil·la del segle II dC, fase 1 (J. Sánchez/Arxiu MNAT).

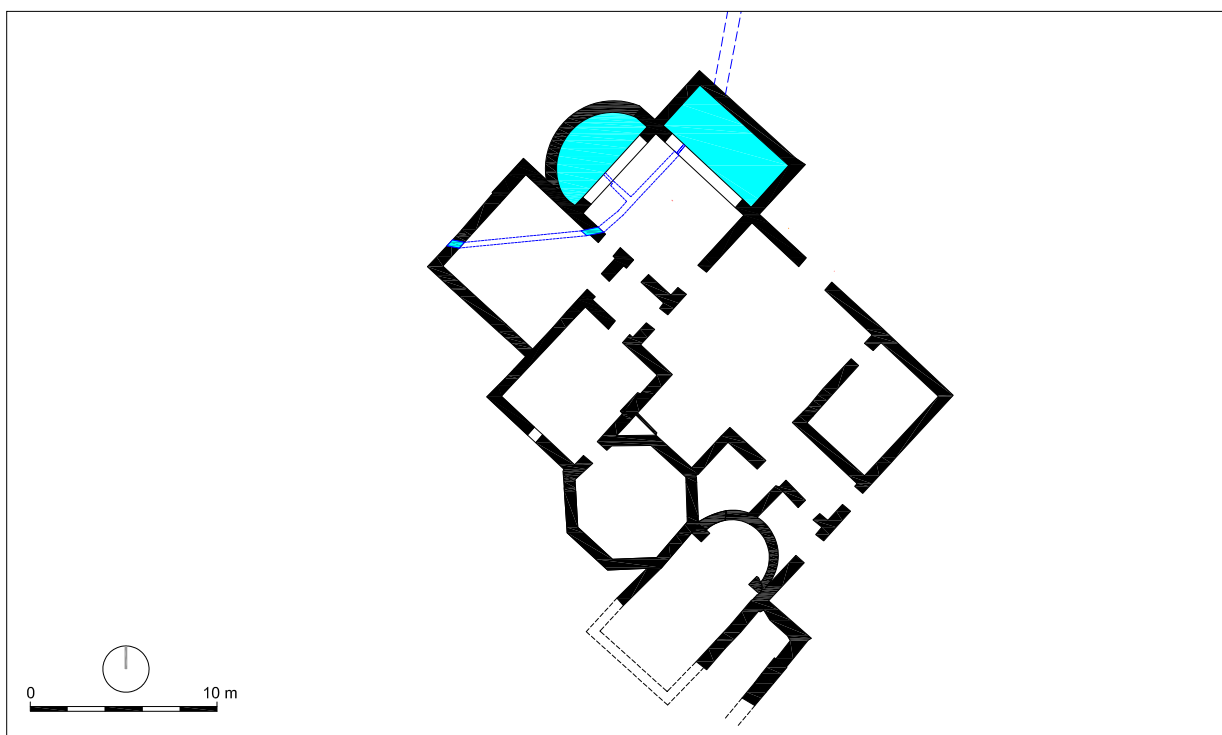

Figura 2.160. Planta esquemàtica dels banys meridionals (6) de la vil·la del segle II dC, fase 1 (J. Sánchez/Arxiu MNAT).

grec referits a jocs clàssics (*Nemeia* i *Acteia*) sobre *cartibula*,³⁵² datada en època antonino-severiana i de taller presumiblement itàlic (figures 3.50-3.69 i 4.3-4.5). Com destaca C. Guiral, una excepcional pintura d'una qualitat molt per sobre de les documentades a les parets i sostres de la planta inferior. Una pintura de gust arcaïtzant que remet al “segundo estilo de la pintura romano-campana, propio de fines de la República y comienzos del Principado y caracterizado por las representaciones arquitectónicas, que vuelve a ponerse de moda a partir de Adriano”. En el fragment conservat, a més de les corones identificades per C. Guiral, destaca la representació simbòlica d'una arquitectura pública i oficial coronada per un *tholos* que, en certa manera, ens remet a la imatge de la part alta de Tàrraco en què, de forma esglaonada, es van succeint el circ, la gran plaça de representació del concili provincial i el temple d'August. Motius com els caps de Medusa i de Júpiter Ammó, representats a les pintures, eren presents decorant l'àtic del recinte que envoltava el temple (Peña, 2018). Altres, tot i que no són reconeixibles, s'associen clarament a la imatge de poder imperial que impregna tot el conjunt.

Les esmentades corones agonístiques (*coronae donaticae* o monumentals), on s'esmenten els jocs de Nemea i d'Acci, han fet plantejar la possibilitat que el titular de la vil·la s'hagués inspirat o tingut alguna mena de relació amb la celebració d'uns jocs a la grega (*agones*), presumptament celebrats en el circ de Tàrraco, als peus del conjunt monumental de la part alta.³⁵³ Pel que fa a la cronologia, només es poden adduir arguments estilístics i iconogràfics. C. Guiral la situa a mitjan segle II, entre Adrià i Antoní Pius, sense poder discernir si es correspondria amb la fase 2 de la vil·la del segle II o podria estar relacionada amb l'estada de *Caius Valerius Avitus* (fase 3).

La decoració de la planta principal es completava amb un extens conjunt escultòric, que es manté fins al col·lapse de l'edifici en època tarda-romana i del qual s'ha conservat una mostra ínfima i molt fragmentària. Una part prové de les estances obertes a la galeria porticada, tot i haver-se recuperat en els nivells d'enderroc de la planta semisoterrani (2). És el cas del possible retrat imperial en marbre de Paros (MNAT 45260) d'època antoniniana (Marc Aureli, Luci Ver o Commode són possibles candidats) (figura 7.2); l'estàtua d'Antínous en marbre de Paros (MNAT 45406) (taller local, època antonina) (figura 7.3); el

³⁵² Vegeu els capítols 3 i 4.

³⁵³ Per a aquesta qüestió, vegeu el capítol 4, i Carruesco, Ruiz de Arbulo, 2017.

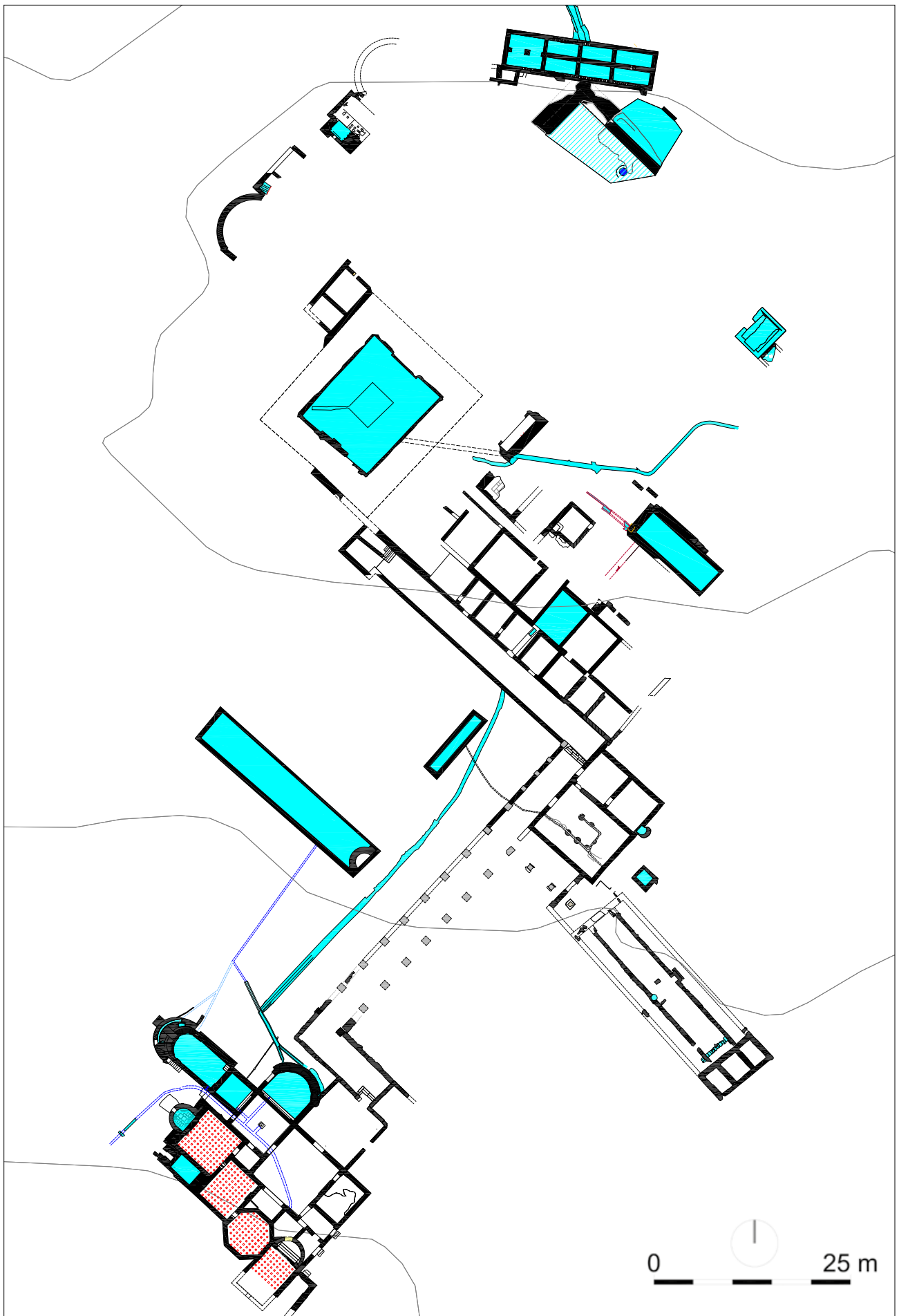

Figura 2.161. Planta esquemàtica de les estructures atribuïdes a la vil·la del segle II dC, fase 2 (J. Sánchez/Arxiu MNAT).

jove Bacus en marbre del Pentèlic (MNAT 45253) d'època adrianea (figura 7.4); un fragment d'estatueta masculina en marbre de Paros (MNAT 45261) que representa,³⁵⁴ possiblement, el silè *Marsyas* penjat de l'arbre o un *atlas* fent de suport a una taula o moble (figura 7.5); la representació del déu Pan en, probablement, marbre de Luni-Carrara (MNAT 46559) destinada a decorar una font (figura 8.3); dos fragments de cama corresponents a una figura masculina estant (MNAT 46579-1) i un fragment de plint amb la part anterior d'un peu dret descalç (MNAT 46579-2) en marbre, probablement, de Tasos (primera meitat o mitjan segle II) (figures 8.15 i 8.16); un fragment de bust masculí de dimensions naturals en marbre blanc (MNAT 46580) (segon o tercer quart del segle II) (figura 8.17); un fragment de plint amb restes d'un peu dret descalç femení i de les potes d'un cànid o felí corresponent a una estàtua de dimensions més petites que al natural en marbre, probablement, de Paros (MNAT 46589), possiblement una representació de Bacus, Diana o un grif (mitjan segle II) (figura 8.18).

També podríem associar a la decoració de la planta principal els fragments recuperats en els nivells de reblliment de l'estany del perístil (1.13): una testa de divinitat femenina en marbre de Paros d'època adrianea (MNAT 45433) (figura 7.1),³⁵⁵ dos fragments de plint d'estatuetes en marbre, probablement, de Tasos (MNAT 46577 i 46578) (figures 8.5 i 8.7) i un fragment de braç dret nu d'una estàtua masculina més gran que al natural en marbre, probablement, de Paros (MNAT 46576) (figura 8.6).³⁵⁶

Malgrat que no és possible determinar la seva procedència precisa (planta principal o jardí?), també podrien haver format part de la decoració escultòrica d'aquest sector un fragment decorat amb un cap de lleó en marbre blanc, probablement de Luni-Carrara, relacionat amb una font (MNAT 46571) (figura 8.4); un fragment de cap masculí de dimensions més grans que al natural amb corona i restes d'una mà dreta infantil en marbre, molt probablement, de Luni-Carrara (MNAT 46566) (figura 8.19); un fragment de tors d'una estatueta masculina infantil o juvenil nua, una representació mitològica en marbre, molt probablement, de Luni-Carrara (MNAT 46567) (figura 8.20); una mà possiblement masculina que sosté un grapat de raïm aferrat per la urpa d'una pantera (possible representació bàquica), de dimensions més petites que al natural, en marbre, probablement, de Paros (MNAT 46572) (figura 8.22); un fragment de mà dreta d'una estatueta infantil en marbre, probablement, de Luni-Carrara (MNAT 46568) (figura 8.23); un fragment de peu dret calçat amb *caliga*, un tipus d'indumentària d'origen militar, en marbre, probablement, de Luni-Carrara o d'Afyon (MNAT 45008) (figura 8.24); un fragment de peu esquerre nu d'una estatueta masculina que es recolzava sobre el cos d'un animal abatut en marbre, probablement, pentèlic (MNAT 46569) (figura 8.25). Tampoc es coneix la procedència de l'únic fragment d'estatuària en bronze documentat, un braç dret nu d'una petita estatueta masculina (MNAT 46592) (figura 8.21), tot i que per les dates d'excavació (1968-1970) devia correspondre a la plataforma superior (1). En l'estatuària pròpiament decorativa podem destacar una petita columna amb motius vegetals en marbre de Luni-Carrara (MNAT 46573) que podia haver format part d'una *metula* o d'un canelobre marmori (figura 8.2).

Un conjunt que, amb la resta de material escultòric recuperat a la vil·la —procedent principalment de l'edifici de banys meridional—, constitueix, segons E. M. Koppel, un cas excepcional en relació amb les vil·les de l'entorn de Tàrraco per la quantitat d'exemplars, la varietat iconogràfica, la qualitat del marbre emprat (Paros majoritàriament) i el format (exempta i decorativa) i estil d'algunes de les peces. La magnificència i l'opulència d'aquest sector privilegiat de la vil·la s'expressava a través dels paviments en mosaic i *opus sectile* amb una extensa i diversa varietat de *marmora* blancs i de color. Unes tècniques que també es mostren en els revestiments parietals —*sectilia* parietals i emblemes en *opus vermiculatum*— en què predomina l'aplatat marmori en combinació amb *sectilia* de paret i pintures murals de qualitat i significació excepcionals.

Una composició que, recordem-ho, mostra l'estat de la planta principal en un moment incert del segle V. És a dir, una convivència entre elements incorporats en la fase tardoromana —com

³⁵⁴ Vegeu el capítol 7. Inicialment, es va considerar la possibilitat d'identificar el fragment com un Mithras petrogènit atenent a la presència del mitreu. Una opció desestimada finalment per l'autora.

³⁵⁵ Vegeu el capítol 7.

³⁵⁶ Vegeu el capítol 8.

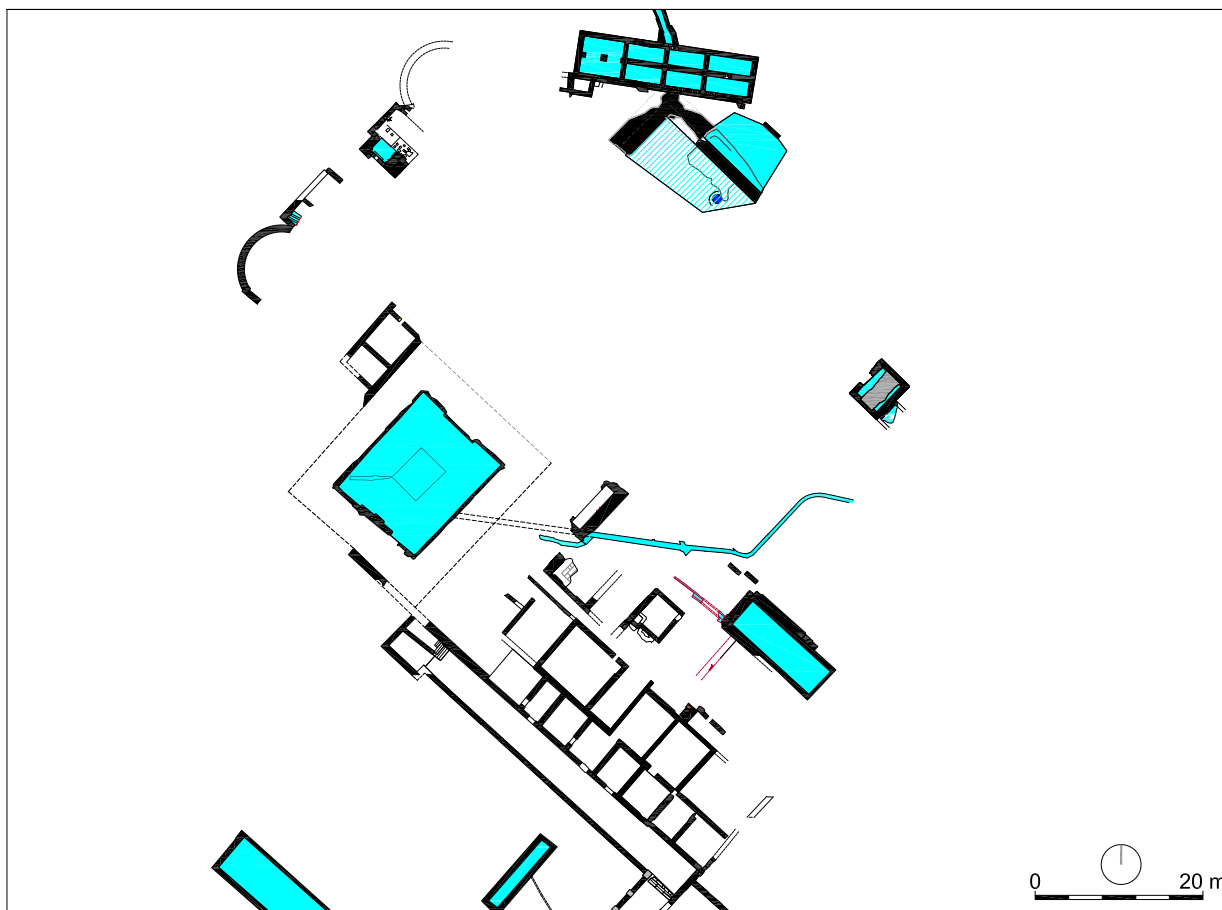

Figura 2.162. Planta esquemàtica de la planta principal (1) de la vil·la del segle II dC, fase 2 (J. Sánchez/Arxiu MNAT).

els capitells de la galeria porticada— i elements preservats de la vil·la altoimperial. En el cas de l'estatuària, no s'han recuperat peces que es puguin datar amb posterioritat al segle II. Aquesta part del mobiliari, com altres peces, va continuar, malgrat els moments crítics, component la decoració arquitectònica de la planta principal.

5.3.2.2. Edifici principal: planta semisoterrani (2)

Des de l'angle meridional del peristil (1.13-1.4), a més d'accedir a la galeria porticada i a les estances annexes de la planta principal, era possible baixar a través d'una caixa d'escapes a la planta semisoterrani que, finalment, es va construir en substitució del pòrtic projectat inicialment (figura 2.163). Just al costat de les escapes s'ubicava un petit àmbit rectangular, sense decoració, possiblement destinat al servei. Al davant s'estenia un llarg corredor (2.1) al qual s'obrien, al nord, un conjunt d'estances, majoritàriament *cubicula* formats per avantcambra i cambra (2.4-2.5, 2.7-2.6, 2.8-2.9, 2.11-2.10, 2.12/2.13-2.14).³⁵⁷ L'altura aproximada del corredor, i de la resta de la planta semisoterrani, era de prop de quatre metres.

A diferència de la planta principal, a la planta semisoterrani no es constata l'ús de plaques marmòries ni de paviments de mosaic o *opus sectile*. La decoració es concentra en el revestiment pictòric de parets i sostres (figures 3.1-3.44). La primera capa pictòrica dels murs que delimitaven el corredor —preservada en el mur meridional—, de la qual es conserva el sòcol compartimentat imitant un placat marmori, es recolzava sobre un senzill paviment de morter de calç —idèntic al de les estances adjacents— i s'adaptava a una primera configuració de les escapes. Poc després, es va modificar l'escala i es va estendre un paviment de mosaic (M3) sobre el que recolzava una segona capa pictòrica

³⁵⁷ *Cubicula* on l'escassa il·luminació solar, obtinguda a través de petites obertures en el mur meridional del corredor, no representava un gran problema. Tot i rebre el sol de tarda, el caràcter semisoterrat aporta una frescor addicional particularment desitjada durant els mesos d'estiu. També es podien haver destinat a convidats de segon ordre.

Figura 2.163. Planta esquemàtica de la planta semisoterràni (2) de la vil·la del segle II dC, fase 2 (J. Sánchez/Arxiu MNAT).

—conservada en el mur septentrional del corredor i en tots els àmbits de la planta— que intentava reproduir l'esquema inicial. La segona capa pictòrica és anterior a l'estada d'*Avitus* i *Faustina* a mitjan segle II o, si més no, a la construcció de la cisterna on es commemora aquesta obra. Amb aquests personatges podem relacionar una tercera fase pictòrica que, amb les dades actuals, afectava els àmbits **2.7** i **2.8** amb la substitució dels sostres originals plans per sostres cassetonats i la decoració del frontal de la cisterna construïda. Per tant, les tres fases es devien succeir dins d'un període datable entre inicis i mitjans del segle II. En un moment posterior, possiblement en el segle III, es va fer efectiu el tapiat del frontal d'*Oceanos* amb un senzill fons blanc amb clapes vermelles.

Les decoracions pintades de tots els àmbits analitzats d'aquest sector, tant en la primera com en la segona capa, segueixen un esquema similar —sòcol compartimentat i zona mitjana amb alternança de panells amples i interpanells decorats amb canelobres i tiges vegetals—, simple, estereotipat i d'àmplia cronologia (segles I-V). Malgrat la relativa atemporalitat de la composició, es constaten motius propis del segle II, com la representació de pells d'animals (**2.4**) i les imitacions de *crustae* marmòries a la zona mitjana de la paret de l'àmbit **2.6**. Un esquema decoratiu característic de cases modestes i, com és el cas, d'estances secundàries de grans mansions. Els sòcols combinen plaques quadrangulares negres i plaques rectangulars amb imitacions de marbres ficticis. Sobre aquest fons i estructura idèntics es tracen les *crustae* per tal de crear diferents tipus d'*opera sectilia*. En paraules de C. Guiral, “el taller fue capaz, a través del repertorio figurativo y ornamental, de plasmar una clara jerarquía en la decoración de las estancias; las antecámaras y el criptopórtico, como espacios de tránsito, muestran esquemas decorativos muy simples y son las alcobas, como estancia principal del ámbito cubicular, las que reciben la ornamentación más compleja e innovadora”.

El mosaic policrom de composició geomètrica que encara avui pavimenta gran part del corredor (M3) (figura 6.2), datat estratigràficament amb anterioritat a mitjan segle II, podria ser obra d'un taller

local, amb evidents errades de composició. R. Navarro observa similituds amb el mosaic del pòrtic del peristil (M2) (figura 6.1) que apuntarien a un mateix taller. Contràriament, les estances adjacents van mantenir fins al moment final el modest paviment de morter de calç (d'obra) en contrast amb l'atenció decorativa que van rebre parets i sostres. Catifes i pells d'animals podrien haver ocultat l'austeritat dels sòls.

Baixant les escales, a l'esquerra, s'obria la primera porta que donava pas a un *cubiculum* format per cambra (2.4), la més àmplia de la planta, i avantcambra (2.5). És el conjunt que, pel que fa a proporcions, s'acosta més al concepte d'alcova formada per una estança introductòria petita que dona accés a una principal, on hi hauria els llits. Uns metres més endavant s'obria una segona porta per accedir a l'avantcambra 2.7, connectada en un primer moment amb els àmbits 2.9, 2.8 i 2.6. Posteriorment —però abans de l'arribada de *Caius Valerius Avitus* a mitjan segle II— es tapià la porta de comunicació amb l'àmbit 2.8 i s'aplicà una segona capa pictòrica a l'habitació, també documentada en la resta d'estances de la planta. La següent porta del corredor permetia accedir directament a l'àmbit 2.8, inicialment connectat amb els àmbits 2.7, 2.11 i, possiblement, 2.9. Abans de l'aplicació de la segona capa pictòrica es tapiaren les portes i l'estança 2.8 va quedar aïllada i només accessible des del corredor. En aquesta estança es va recuperar gairebé íntegrament el sostre cassetonat amb representacions de les al·legories de les estacions de l'any i mènades, possiblement relacionat amb les reformes empreses a mitjan segle II i de les quals parlarem més endavant.

Tornant al corredor, la darrera porta que es pot ubicar amb una certa precisió donava accés a l'àmbit 2.11, connectat inicialment amb els àmbits 2.10 i 2.8. Com en el cas anterior, abans d'aplicar la segona capa es va tapiar la porta que compartia amb 2.8. Possiblement en aquest moment es devia tapiar també la porta amb 2.10, tot i que el grau d'arrasament de les estructures no permet confirmar-ho. Per a la resta dels àmbits (2.12-2.14), també molt arrasades, no podem precisar les circulacions i característiques que, molt probablement, reproduïen un esquema similar. En correspondència amb l'àmbit 2.13, el corredor gira cap al sud-oest (3.1), a través d'unes escales que salven el desnivell, en direcció a la porta principal dels banys meridionals (6), passant per davant del *triclinium* (3.2-3.4). Com ja hem indicat, inicialment s'havia projectat com un pòrtic obert al jardí (4), visible des de la sala principal del *triclinium*. Amb l'ampliació que es va executar finalment també es va tancar parcialment el pòrtic 3.1, entre les escales i el pòrtic meridional del *triclinium* (3.5), reaprofitant els pilars existents. El tram de pòrtic tancat conserva lleus indicis corresponents a la primera capa pictòrica en el mur del *triclinium*. En altres punts, els vestigis són tan escassos i dispersos que fan difícil l'atribució a una o altra fase pictòrica.

5.3.2.3. *Triclinium* (3)

Unes escales situades a l'extrem oriental del corredor 2.1 enllaçaven amb un nou tram de cripto-pòrtic (3.1) que sorgeix de la transformació del pòrtic inicial (figura 2.164). Aquest corredor tancat, perpendicular a 2.1, s'estenia des de les escales fins a l'inici del pòrtic 3.5. En aquest punt, la presència d'encaixos en els murs que delimiten el corredor suggeririen l'emplaçament d'una porta. A partir d'aquest punt, l'extrem grau d'arrasament de les estructures impedeix precisar si continuaria en forma de pòrtic obert fins a la porta de l'edifici de banys meridional (6).³⁵⁸ Amb els pilars d'aquest pòrtic es podria relacionar un exemplar de coronament de pilastra en pedra del Mèdol-Soldó amb un àbac llis —amb la incisió “IS”— seguit d'un petit llistell, un *cyma recte* i un bossell (C3) (figura 5.11). X. Domingo considera que altres fustos llisos de columna en pedra del Mèdol-Soldó i granit, de procedència incerta i actualment dispersos per aquesta àrea, podrien haver estat relacionats amb la presumpta palestra o amb un accés monumental.

Just al peu de les escales, a l'esquerra, s'obria una porta per accedir a l'àmbit 3.3 i des d'aquest a l'àmbit situat al fons (3.4) i a la sala principal (3.2) a través d'una porta lateral. A la sala principal s'accedia per una altra porta situada a l'eix longitudinal, en correspondència amb els pilars del pòrtic inicial. Aquestes destacades estances presentaven un esquema decoratiu general similar al que

³⁵⁸ El grau de destrucció d'aquest sector de la vil·la dificulta la datació del tancament parcial dels espais entre pilars del tram que condueix fins als banys meridionals. La tècnica constructiva dels paraments, és similar a la documentada en el tancament del pòrtic d'accés al mitreu (3.5).

caracteritzaria la planta noble de l'edifici: mosaics i, en el cas de **3.2**, sòcols amb revestiment marmori. Destaquen els tres mosaics pavimentals (M4-M6), amb un treball acurat i de més qualitat, tant per la tècnica com pels materials emprats, que contrasta clarament amb els mosaics que pavimentaven el peristil (**1.13-14**) i el corredor del criptopòrtic (**2.1**), de factura més matussera. Devien ser obra, per tant, d'un taller distint —possiblement d'origen sirià per l'ornamentació— i datables a partir de la segona meitat del segle II. Aquest taller podria haver estat el responsable de l'elaboració d'alguns dels mosaics de l'edifici de banys meridional (**6**).

El mosaic de la sala principal del *triclinium* (**3.2**) representa el tema del laberint amb muralla (M4) (figures 6.3 i 6.4). Entre el tapís de les escates i el de les escaires es disposaven, alternats, set quadrats destinats a set fonts de base octogonal. Una sofisticada manera de fer arribar l'aigua a l'interior del *triclinium*, amb un ús estrictament ornamental o, possiblement, combinant decoració i funció pràctica, la neteja de les mans dels comensals entre els plats que s'anaven succeint durant el banquet.³⁵⁹ Una mostra del luxe que caracteritzava les trobades en el *convivium* de les principals famílies romanes. A partir d'època imperial podien arribar a esdevenir veritables espectacles destinats a enaltir la figura de l'amfitrió a través del divertiment i el plaer dels convidats (Dunbabin, 2003). Lectures de textos clàssics llatins i grecs a càrrec de poetes, cant, representacions teatrals de petit format, comèdies, lectures satíriques o de caràcter més popular i un llarg etcètera, en els quals tenia un paper rellevant el vi, amenitzaven l'àpat i la vetllada.

La sala principal, on es desenvolupava pròpiament el banquet, es complementava amb dues estances més (**3.3** i **3.4**), de dimensions més reduïdes, relacionades amb la logística i l'espectacle associats als grans banquets. El mosaic de l'àmbit **3.3** (M5) representa un escut de triangles (figura 6.5) mentre que el de l'estança **3.4** (M6) mostra un escut d'escates que, encara que no conserva l'element central, representa motius de caràcter bàquic (*thyrsos* al lllindar i *kantharoi* a les cantonades), una ornamentació en consonància amb la funció de l'àmbit (figura 6.6). Aquests i altres motius tenen per a R. Navarro una clara simbologia apotropaica o profilàctica. El caràcter destacat del conjunt s'accentua mitjançant el revestiment marmori en els sòcols de les parets. Sense ubicació precisa, d'aquest sector procedeixen una sèrie de peces d'*opus sectile* parietal en marbre (una peça en forma de cap de cavall) i pasta vítria, restes d'un emblema en *opus vermiculatum*, fustos de columna, fragments de decoració de sostres i parets, plaquetes de vidre que podien haver decorat les fonts, etc, que posen en relleu la sumptuositat del conjunt (Sánchez, 1971; Berges, 1970a).

La distribució arquitectònica i la potència estructural del conjunt triclinar, amb gruixuts murs d'*opus caementicium* amb cadenes inserides de grans blocs de pedra del Mèdol-Soldó, ens fan considerar la possibilitat d'una segona planta que hauria donat continuïtat a la galeria porticada existent sobre **2.1** i delimitaria aquest extrem de l'edifici.³⁶⁰ L'esquema devia ser similar: un seguit d'estances nobles obertes a una galeria porticada³⁶¹ que oferia magnífiques panoràmiques de la façana meridional, el jardí (**4**), el cim del turó dels Munts i el mar i els banys meridionals (**6**). A partir d'aquest punt el corredor continuaria en forma, presumiblement, de pòrtic (**3.1**) que enfilava l'accés principal dels banys meridionals. El contacte visual amb l'edifici dels banys, des de la probable galeria porticada d'aquest tram i a través de finestres obertes en el mur meridional del *triclinium* (pòrtic **3.5**), mostra el vincle entre els dos escenaris principals de l'activitat *in rure* de l'alta aristocràcia romana. Un recorregut que es fa extensible, a través del corredor **2.1**, al peristil (**1.13-14**) que articulava la planta principal i les sales més nobles de la vil·la. Després de passar la tarda als banys meridionals, els amfitrions i els convidats tornaven a l'edifici principal passant primer pel *triclinium*. Un cop acabat l'àpat, es recollien a les estances, ja fos a la planta semisoterrani o a la principal.

³⁵⁹ El nombre, set, sembla evocar l'adagi llatí "*Septem convivium, novem vero convivium*" [*Historia Augusta, Vita Veri* 5.1]. Segons Varró (*Sat.* 333-36), el nombre ideal de comensals no podia ser inferior al tres (les gràcies) ni superior al 9 (les muses).

³⁶⁰ Una hipòtesi que, sense més arguments, ja havia expressat P. M. Berges en una carta adreçada A. Balil (8 de juny de 1974). Vegeu nota 184.

³⁶¹ La troballa en els nivells que cobrien els mosaics d'aquest sector (**3.2-3.4**) d'un fragment d'emblema en *opus vermiculatum* (suposem que similar als documentats en les capes d'enderroc de **2.1**), hipotèticament encastrats en el mur de fons de la galeria porticada, reforçaria la proposta d'un segon pis i la continuïtat de la galeria porticada per sobre dels àmbits triclinars.

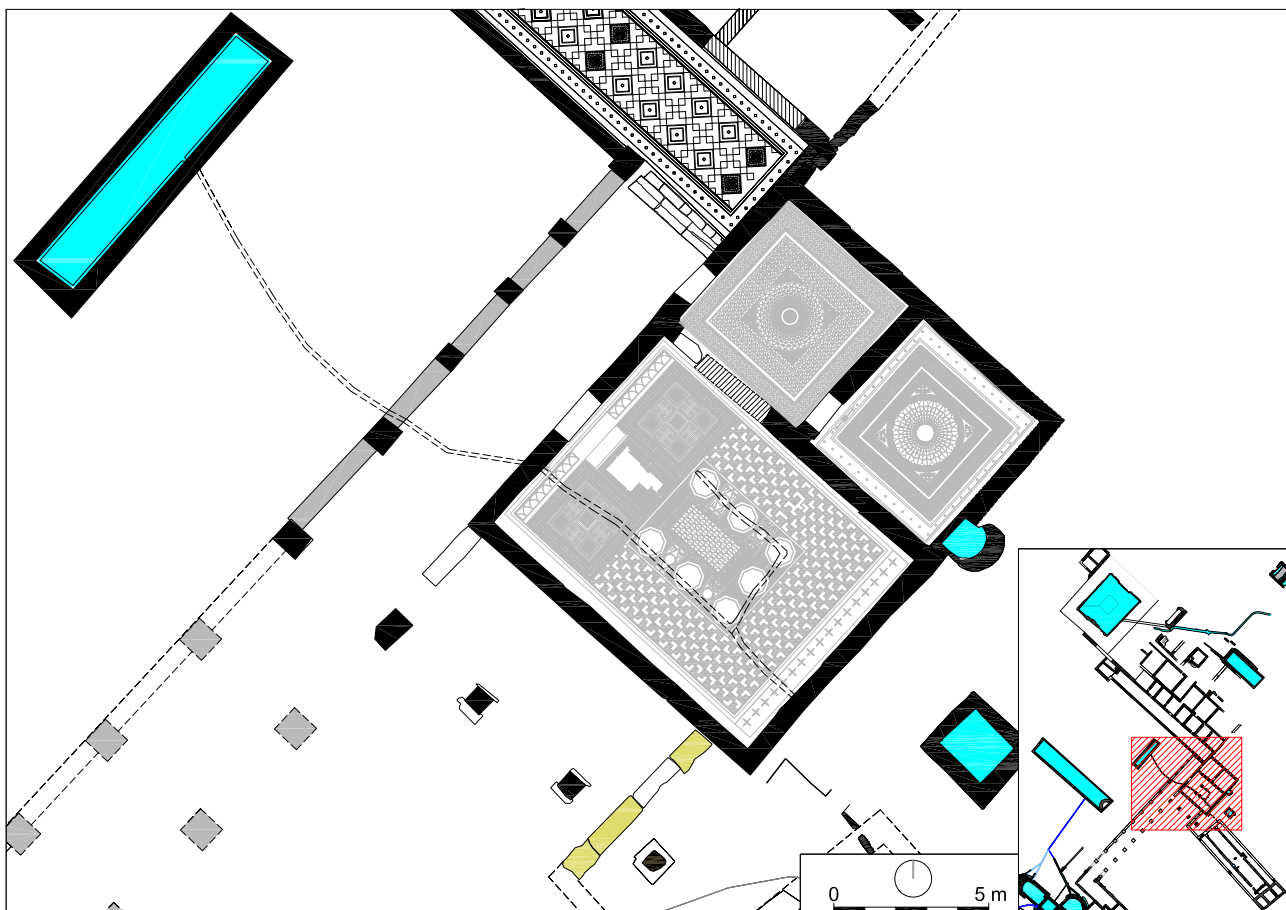

Figura 2.164. Planta esquemàtica del *triclinium* (3) de la vil·la del segle II dC, fase 2 (J. Sánchez/Arxiu MNAT).

5.3.2.4. Jardí (4)

El tancament del corredor **3.1** va motivar canvis en la disposició i ordenació del jardí (4) (figura 2.165). Amb la construcció del criptopòrtic i el subsegüent recreixement del jardí, el *triclinium* perd, almenys parcialment, les vistes al jardí a través de la porta. També es modificaren les cotes de circulació i es construïren un seguit de cisternes (4.2, 4.3 i 4.4) que abastien d'aigua tant les fonts com, principalment, l'edifici de banys situat al sud (6). És el cas de la cisterna-nimfeu 4.4 que, en planta, supera les dimensions de la cisterna 1.1 ("Dipòsit Castel"), situat al vessant nord. Un cop perduda la funció original, es va dividir internament en cinc compartiments d'ús no hidràulic. Un fet que podem posar en relació amb el cessament de l'activitat bàlnica i la reocupació i transformació funcional dels edificis amb posterioritat al moment crític de finals del segle III. Dels pocs materials escultòrics recuperats, amb més o menys certesa, en el sector del jardí podem destacar un fragment de cama dreta nua d'una estatueta masculina en marbre blanc (MNAT 45044-1) (figura 8.13) localitzada en el farciment de la cisterna 4.2. Un fragment que es podria relacionar amb un fragment d'avantbraç dret nu amb un objecte no identificable a la mà en marbre blanc (MNAT 45044) de procedència incerta (figura 8.14).³⁶²

D'aquest gran jardí ornamental, que definim com a *viridarium*,³⁶³ disposem d'una documentació molt escassa que s'afegeix a la degradació dels nivells d'ús. Sembla clar que descendia en terrasses decreixents (possiblement tres) cap a l'est i el sud que regularitzaven el pendent fins als banys meridionals. Un jardí ornamental i contemplatiu on les infraestructures hidràuliques i utilitàries són el testimoni que queda d'un paisatge ordenat i amb una forta càrrega simbòlica. En eix amb el peristil situem una hipotètica rampa o escalinata que travessava el jardí en direcció a una de les portes principals de la vil·la, que situem en connexió amb el peristil (1.13-1.14). L'espai es devia articular amb

³⁶² Vegeu el capítol 8.

³⁶³ En altres publicacions anomenat *hortus* (Tarrats *et alii*, 1998a i b i 2000).

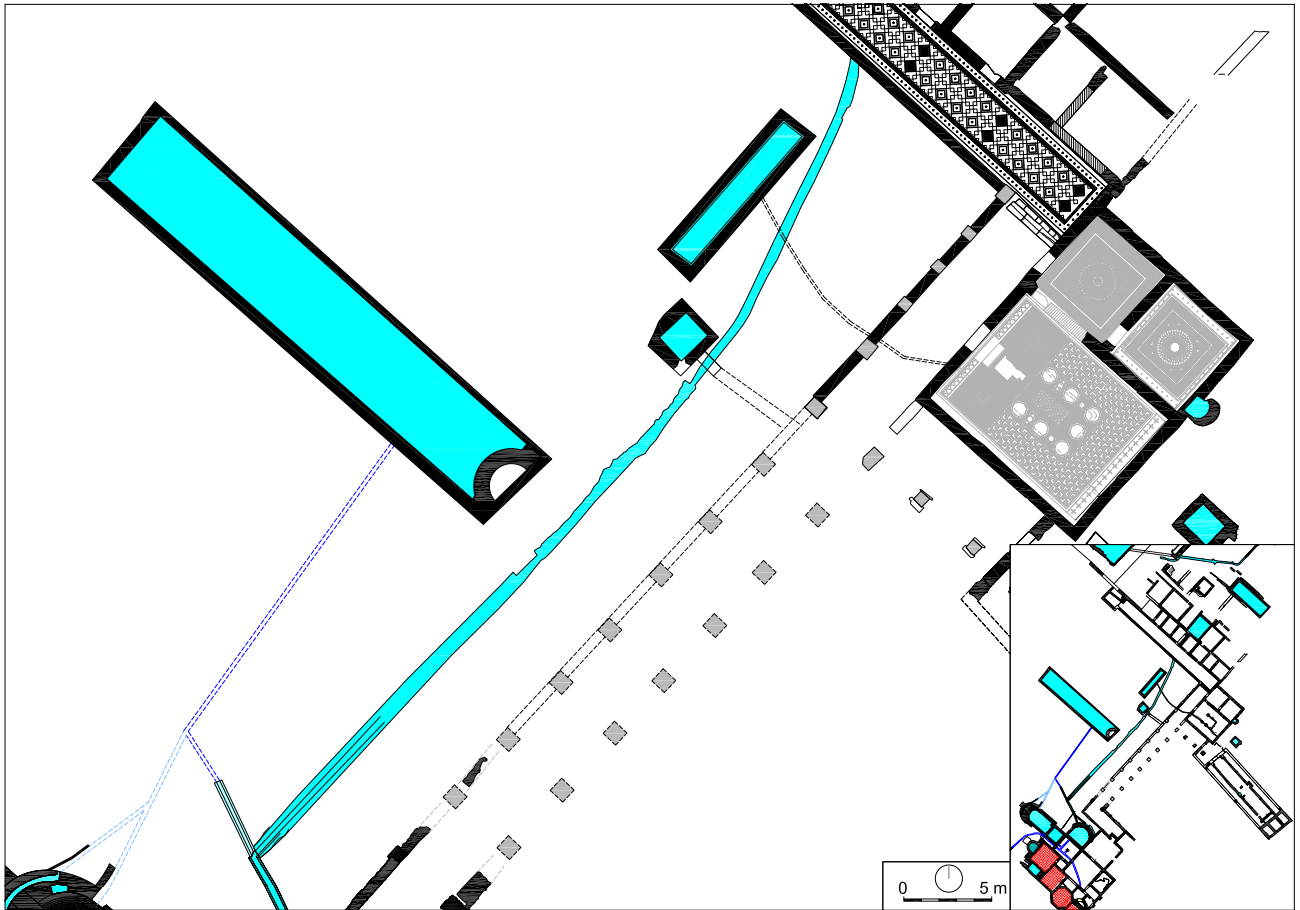

Figura 2.165. Planta esquemàtica del jardí (4) de la vil·la del segle II dC, fase 2 (J. Sánchez/Arxiu MNAT).

camins de passeig i parterres per gaudir del jardí des de l'interior. Però tan important com això era la contemplació de l'espai amb perspectives derivades de la disposició urbanística i arquitectònica del conjunt. Un d'aquests punts de visualització és la platja i el mar, i l'altre, la galeria panoràmica que envolta parcialment el jardí.

Ens en podem fer una idea aproximada recorrent a la descripció que fa Plini del jardí que s'estenia entre la casa i l'hipòdrom: “[L'hipòdrom] s'obre pel mig, de manera que tot seguit s'ofereix en tota la seva extensió als ulls dels que hi entren; és envoronada de plàtans, els quals són vestits d'heura i que, així, verdegem en llurs cimes de llur propi fullatge, i en llurs soques d'un fullatge manllevat; l'heura s'entortolliga pels troncs i per les branques i entrelliga en el seu trànsit als plàtans veïns; entre aquests s'estén una boxeda; el lloer volta per la part de fora la boxeda i mescla la seva ombra a la dels plàtans. D'aquí es projecta a dret fil el traçat de la pista d'equitació; al final aquesta es trenca en hemicicle i varia d'aspecte. És envoltada i cobricelada de xiprers que fan que l'ombra hi sigui més densa, més obaga i més fosca; pels seus cercles interiors —car n'hi ha diversos— rep la claror puríssima. Allà floreixen àdhuc roses, i un sol no desplaent hi contrasta amb la frescor de les ombres. Després de diferents i múltiples ziga-zagues, torna a venir el camí recte, però tampoc no n'hi ha un de sol, car la via és dividida per diversos intercisos de boix. Ací hom troba un pradell, allà el boix mateix retallat en mil figures, de vegades en forma de lletres, que tan aviat diuen el nom de l'amo com el de l'artífex; alternadament, tantost hi són inserits mollons com arbres fruiters, i de sobte aquesta obra urbaníssima fa l'efecte d'una imitació del camp lliure. L'espai intermedi és revestit, a banda i banda, de plàtans més baixos. Més enllà, un acant ací i allà llenegadís i flexible; després diverses figures i diversos noms. A l'extrem hi ha un *stibadium* de marbre blanc, a redós d'una parra sostinguda damunt de quatre columnetes de Carístia. L'aigua brolla del *stibadium* a petits dolls, com si fos premuda pel pes de les persones que hi jueuen; es recull en una pedra buidada; és avoretada d'un marbre delicat, i s'escola d'una manera tan imperceptible que sempre és curulla i mai no es vessa.” (Plini, *Epist.* V.6.32-36).

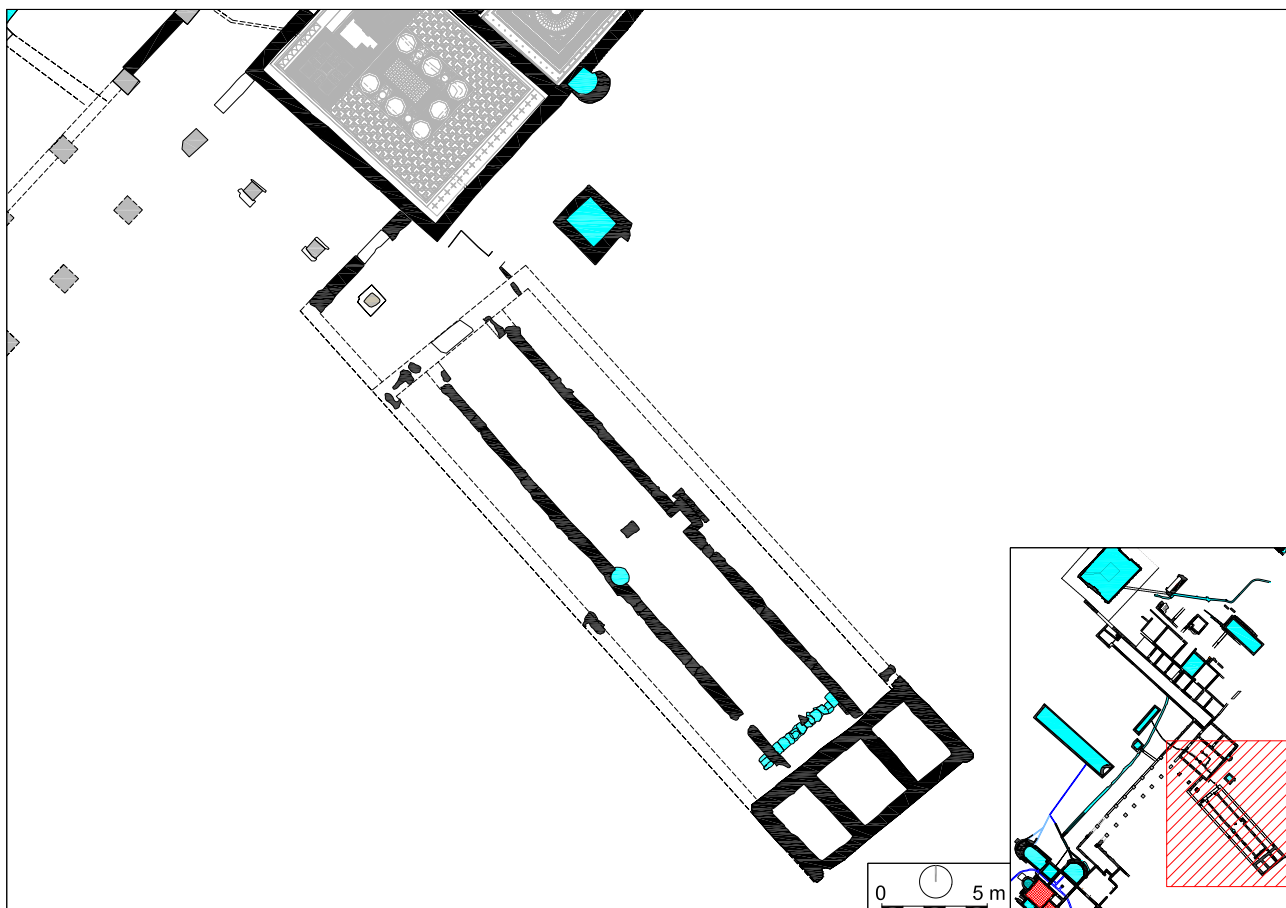

Figura 2.166. Planta esquemàtica del mitreu (5) de la vil·la del segle II dC, fase 2 (J. Sánchez/Arxiu MNAT).

5.3.2.5. Mitreu (5)

Des del tram de corredor tancat (3.1) que conduïa als banys meridionals (3.5) s'accedia al pòrtic del *triclinium* (3.5) i des d'aquest, al mitreu (figures 2.166 i 2.167).³⁶⁴ No disposem d'elements de datació clars i, per tant, la seva adscripció a aquesta fase és hipotètica. Podem afirmar que es devia construir amb posterioritat al pòrtic de *triclinium*, relacionat amb la fase 1, datada a principis del segle II, i, penssem, anterior a l'estada a la vil·la d'Avitus a mitjan segle II.³⁶⁵ La seva construcció estaria relacionada amb l'ampliació del projecte finalment executat (fase 2). Amb posterioritat, el pòrtic 3.5 es va tancar per convertir-lo en un corredor previ a la *pronaos* del mitreu.

És una construcció *ex novo*, en un espai lliure de condicionants arquitectònics i topogràfics, que permetia orientar l'edifici en funció de criteris de culte, per l'estreta relació existent entre el mitraisme i el món astral i cosmològic. Una part significativa dels santuaris mitraics en àmbit urbà es van veure obligats a adaptar-se a estances precedents, generalment subterrànies, amb una disposició i orientació predeterminada (Becatti, 1954). La seva ubicació en relació amb el conjunt de la vil·la del segle II és també destacable, ocupant una posició preeminent, al costat del *triclinium* i del corredor que connecta l'edifici principal (1) amb els banys meridionals (6), un dels principals circuits de circulació de la vil·la.

La *pronaos* (5.1) s'encaixa irregularment, incorporant el pilar més oriental del pòrtic 3.5, per tal d'adaptar la desviació del mitreu respecte a la marcada ortogonalitat del conjunt de la vil·la. L'avant-cambra impedia la visió des de l'exterior de la caverna on tenia lloc el cerimonial. La funció que tenia

³⁶⁴ Per a una contextualització general del mitraisme i una anàlisi de les fonts documentals vegeu I. Campos (2004 i 2010). Una visió actualitzada de les evidències mitraiques a Hispània a Alvar, 2018.

³⁶⁵ Els materials recuperats en l'excavació parcial dels nivells constructius, escassos i amb un elevat grau de fragmentació i residualitat, aporten una cronologia a partir de la segona meitat del segle I dC.

no queda clara: àmbit de reunió dels adeptes, vestidor (*apparatorium*) i lloc de preparació del cerimonial, cuina per preparar els àpats rituals, etc. En el nostre cas, en una de las banquetes es van detectar indicis d'una llar, així com fauna de mida mitjana dispersa en els nivells d'ús de la *pronaos*.

Dins de la caverna o *speleum* (5.2) tenia lloc el banquet ritual en el qual el déu celebrava la fi de la seva missió a la terra abans de pujar al carro i emprendre el viatge al cel (Cumont, 1903, 138). En el cas del mitreu dels Munts, com ja hem apuntat, la caverna sembla articular-se en set espais delimitats per la columnata que sostenia la nau central de l'edifici.³⁶⁶ Un nombre coincident amb els set graus iniciàtics del culte mitraic:³⁶⁷ *corax* (corb), associat a Mercuri; *nymphus* (“nuvi”), Venus; *miles* (soldat), Mart; *leo* (lleó), Júpiter; *perses* (persa), Lluna; *heliodromus* (corredor del sol), Sol i *pater* (pare), Saturn. Els iniciats en els tres primers graus (*corax*, *nymphus* i *miles*) actuaven més com a servents que com a veritables participants en els misteris. Els que ocupaven els graus superiors (*leo*, *perses*, *heliodromus* i *pater*) compartien el banquet ritual amb Mitra (Bendala, 1982; Sayas, 1986).

Aproximadament en el centre de la caverna, coincidint amb dues articulacions de les banquetes i un probable canvi en la pavimentació, se situaria el quart espai, la posició corresponent a *leo*, que marcaria el transit dels graus iniciàtics inferiors als superiors. En aquest grau, el fidel es purificava i accedia a una nova categoria caracteritzada per una participació més activa en el ritual.³⁶⁸ L'articulació de la dreta, en el mur meridional de la banqueteta, té una base circular feta amb *opus signinum* — conserva restes de concreció calcària— i devia tenir relació amb alguna mena de ritual en què intervenia l'aigua (“bateig”).³⁶⁹ L'articulació de l'altre mur, afrontada, és un nínxol de planta quadrangular coronat per blocs de pedra del Mèdol-Soldó amb una ranura superior. De l'aula de culte tripartida (5.3) només es conserva la fonamentació dels murs. No resta cap evidència del paviment ni de la representació de la tauroctonia, l'episodi culminant de la litúrgia mitraica, que presidia la part central de l'aula. Als peus del mur del podi que separava la caverna de l'aula de culte s'ubica una canalització i les restes d'una ara triangular amb l'interior buit.³⁷⁰

De l'exuberant iconografia que caracteritzava els santuaris mitraics, tant en els paviments i revestiments com en el mobiliari, se n'han recuperat pocs indicis. Destaca clarament un fragment de grup escultòric en marbre de *Luni-Carrara* amb la representació de dues figures, una de dimensions similars al natural i una de dimensions més petites, ambdues cobertes amb sengles mantells (MNAT 46582) (figura 7.6). E. M. Koppel es decanta per identificar el fragment com una representació de Venus acompanyada d'Eros. Si es confirmés aquesta atribució, la presència de la peça en un mitreu no resultaria gens anòmala ja que forma part del conjunt de divinitats associades al culte.³⁷¹ El simbolisme cosmològic també està present en altres peces escultòriques dels Munts. És el cas de la decoració de l'escut corresponent a un grup escultòric amb gladiadors procedent dels banys meridionals (MNAT 45405) on, entre d'altres, es representen el Sol i la Lluna (figura 7.12). Una composició no necessàriament mitraica però que s'ha de tenir en compte atesa la presència del mitreu a la vil·la.

³⁶⁶ En el mitreu de *Londinum* també s'observa una columnata interior que delimitava set espais culminats per l'aula de culte (Grimes, 1968).

³⁶⁷ “Las iniciaciones tuvieron carácter de *sacramentum*. La participación en los misterios se conseguía por un ascenso en la jerarquía de los siete grados místicos; el número no es casual, la erudición semítica ligó las accésis con las siete esferas planetarias por las que el alma, en su viaje ultramundano, tendría que atravesar para adquirir un estado de total purificación necesario para gozar de la compañía de los dioses en adelante sus compañeros. Cada grado litúrgico se obtuvo superando pruebas de valor que, en general, constituyeron verdaderas disciplinas de mortificación.” (De Francisco, 1989, 22).

³⁶⁸ En el grau de *leo*, “[...] el iniciando una vez superadas las pruebas, entraba a formar parte de pleno derecho no sólo en la liturgia del culto sino también en el clero. La elección de sacerdotes es un privilegio para los mismos leones” (De Francisco, 1989, 42).

³⁶⁹ Tertulià ens informa que el bany (*lavatrum*) formava part de la iniciació dels neòfits en el mitraisme i en altres cultes místics. Amb aigua aspergida purificaven les vil·les i *domus*, els temples i tota la ciutat. “*Nam et sacris quibusdam per lavacrum initiantur Isidis alicuius aut Mithrae. ipsos etiam deos suos lavationibus efferunt. ceterum villas domos templa totasque urbes aspergine circumlatae aquae expiant*” (*De Baptismo Liber*, 5).

³⁷⁰ Al mitreu delle terme di Mitra, a Ostia, es documenta, en una posició similar, un altar triangular (Becatti, 1954, 9). També es documenta una base triangular al peu de l'aula de culte del mitreu del Circo massimo i al mitreu delle terme di Caracalla a Roma. Al mitreu del carrer Espronceda de Mérida es va identificar una estructura triangular en argila cuita, en una ubicació similar a la dels Munts (Barrientos, 2001).

³⁷¹ Per exemple, entre les estàtues recuperades al Cerro de San Albín l'any 1902 (Mérida) procedents d'un mitreu no identificat hi ha una Venus acèfala amb Eros cavalcant sobre un dofí (Alvar, 2018). Venus es relaciona amb el segon grau iniciàtic, el *nymphus*.

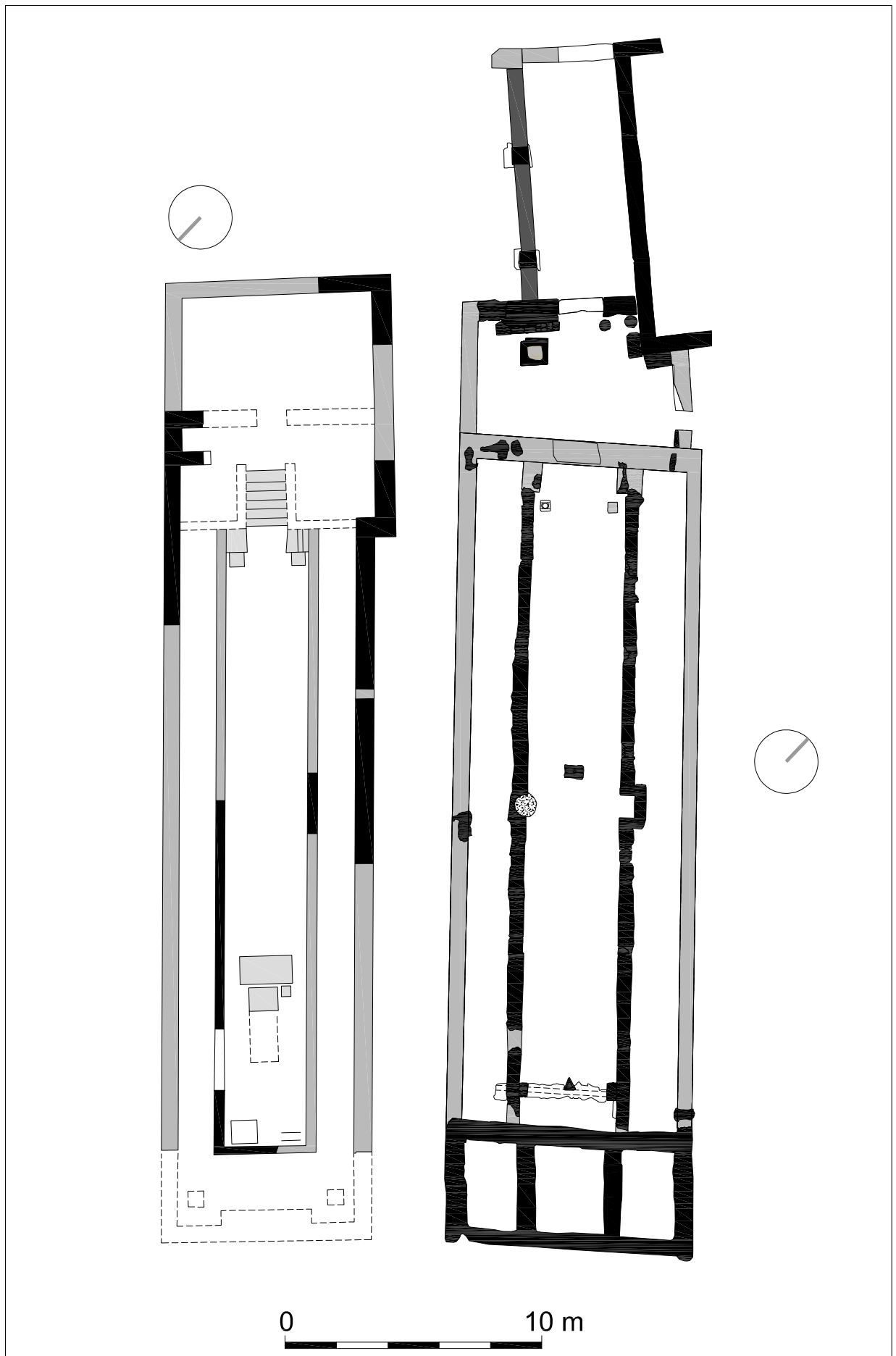

Figura 2.167. Comparativa entre el mitreu dels Munts (dreta) i la restitució del mitreu de *Mogontiacum* (Mainz) proposada per I. Huld-Zetsche (2008, 151, figura 3) (<http://arachne.uni-koeln.de/item/marbilder/1893597>, amb escala gràfica).

Més enllà de les especificitats, les característiques bàsiques del mitreu dels Munts es corresponen amb les pròpies d'aquesta mena d'edificis. No obstant això, hi ha dues qüestions que revesteixen el cas d'una marcada excepcionalitat. D'una banda, les dimensions i, de l'altra, la ubicació en un àmbit rural vinculat a una gran vil·la aristocràtica.

El mitreu dels Munts mesurava en total 37 x 9,7 m (mesures exteriors; 35,85 x 8,2 m, mesures interiors), incloses la *pronaos*, la caverna i l'aula de culte, però sense comptar el pòrtic que, a partir de la construcció del mitreu, n'esdevé l'accés (3.5). La caverna i l'aula de culte feien conjuntament 30 m, amb unes banquetes de 25,75 m de llargada —incloent-hi les escales laterals d'accés— i 2,25 m d'amplada i un corredor central de 3,65 m d'amplada. Si apliquem una ràtio d'una persona cada mig metre de banqueteta (Becatti, 1954; Alvar, 2018), el nombre màxim de participants se situaria prop del centenar, cinquanta per cada banqueteta. Són dades certament elevades que contrasten amb el comportament detectat en centres urbans com Ostia i Roma on, per norma general, “las dimensiones de los mitreos nos dan a entender que las comunidades que se reunían en ellos nunca llegaron a tener numerosos miembros [...]. Cuando la comunidad crecía se hacía necesaria la construcción de otro lugar para el culto, independiente del anterior” (Campos, 2004, 39 i 2010, 47).

A Occident, unes proporcions semblants es troben al mitreu de la *Crypta Balbi*, amb 31,5 m de llargada i 12 d'amplada (Sagüi, 2004), i al mitreu delle terme di Caracalla a Roma (Griffith, 1993). Aquest segon té 23 x 9,7 m de llargada, amb un corredor central de 4,65 m d'amplada i banquetes de 19,15 m de llargada, un metre d'altura i 2,17 m d'amplada. Fora de l'àmbit urbà, destaca el mitreu de *Mogontiacum* (Mainz), proper al campament on es va establir a partir de l'any 96 la *legio XXII Primigeniae Piae Fidelis* —comandada aquell any pel futur emperador Adrià— i construït, possiblement, entre finals del segle I i principi del II (Volken, 2004; Huld-Zetsche, 2008)³⁷² (figura 2.167). A partir de la planta publicada,³⁷³ el mitreu, incloent-hi la *pronaos* i l'aula de culte, mesurava aproximadament 32,3 x 8,2 m (mesures exteriors; 31 x 6,85 m, mesures interiors). La caverna se situa al voltant de 28 x 8,2 m (mesures exteriors; 27 x 6,85 m, mesures interiors) i les banquetes fan uns 24,5 m x 1,77 m mentre que l'amplada del corredor se situa en uns 3,2 m. Unes mides que s'aproximen significativament al cas del mitreu dels Munts.

La segona característica excepcional és la ubicació, fora d'un àmbit urbà o militar. El mitreu es troba integrat en l'arquitectura d'una magnífica vil·la aristocràtica situada a uns 12 quilòmetres al nord-est de Tàrraco. Es coneixen altres casos, pocs, de vil·les dotades d'un santuari mitraic. A la vil·la romana d'Orbe-Boscéaz (Suïssa) es documenta un mitreu de petites dimensions —gruta de 9 x 10 m; apte per acollir entre 10 i 15 fidels— situat a poc més de 150 m al nord-oest de l'esplèndida vil·la-palau construïda a inicis del regnat de Marc Aureli, un extens conjunt arquitectònic de 250 x 90 m, actiu fins a la segona meitat del segle III (Luginbühl *et alii*, 2001). A diferència de la vil·la romana dels Munts, on el mitreu s'integra en un dels principals circuits de circulació, el mitreu d'Orbe-Boscéaz és un edifici segregat i a una certa distància de l'edifici principal.

Un altre aspecte destacable, cas que es pugin resoldre els dubtes, és la cronologia. Si, com pensem, el mitreu es va construir en les primeres dècades del segle II seria anterior al mitreu identificat

³⁷² Les datacions proposades oscil·len entre època flàvia avançada i principi del segle II.

³⁷³ Localitzat i destruït l'any 1976 a la Ballplatz de Mainz, hi ha dubtes sobre les dimensions, al voltant d'uns 30 m amb un corredor central d'uns tres metres d'amplada (Huld-Zetsche, 2008). A partir de la planta restituïda (Huld-Zetsche, 2008, 151, figura 3), disponible a <http://arachne.uni-koeln.de/item/marbilder/1893597>, amb escala gràfica. D'aquí provenen, entre d'altres, un altar amb inscripció dedicat per *M. Secundinus Amantius, cornicularius* del prefecte de la *legio XXII* (*AE*, 1979, 425; <https://edh.ub.uni-heidelberg.de/edh/inschrift/HD008176>) (150-230), un altar dedicat per *M. Satrius Saturninus* (*AE*, 1979, 426; <https://edh.ub.uni-heidelberg.de/edh/inschrift/HD008179>) (151-230), un crater de ceràmica amb iconografia mitraica (120-150) i un fragment de ceràmica amb inscripció mitraica (*AE*, 2004, 1027) (120-150).

a Mérida a partir d'un esplèndid conjunt escultòric³⁷⁴ que, en certa manera, ens permet imaginar, pel dimensionat de les peces, el mobiliari escultòric i epigràfic de l'interior del mitreu dels Munts. Actualment no estem en condicions de determinar els motius de l'excepcionalitat del mitreu dels Munts. Qui, quan i com accedien els adeptes al santuari? La seva construcció responia a una necessitat concreta o formava part del culte dels residents? Aquestes i moltes altres qüestions encara s'han de resoldre adequadament. Sigui com sigui, no hi ha dubte que és un element més que singularitza la vil·la del segle II en relació al conjunt de vil·les de l'entorn de Tàrraco i més enllà.

5.3.2.6. Banys meridionals (6)

Pel que fa als banys meridionals, s'ha pogut detectar un canvi de projecte que va representar l'ampliació i modificació funcional de les estances previstes inicialment (figura 2.168, taula 2.1).³⁷⁵ Malauradament, l'absència de dades estratigràfiques impedeix, establir la relació i la contemporaneïtat de les reformes

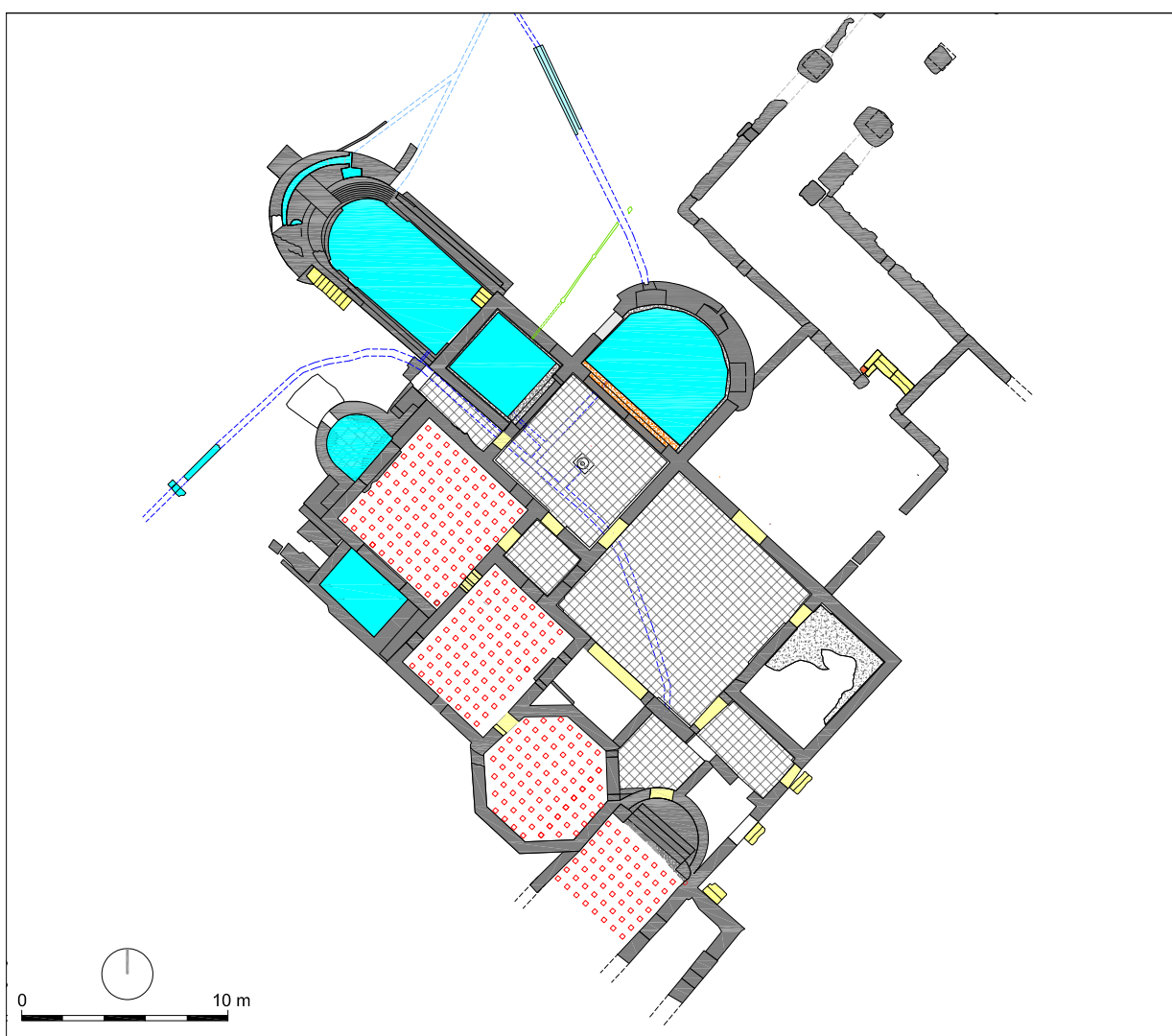

Figura 2.168. Planta esquemàtica dels banys meridionals (6) de la vil·la del segle II dC, fase 2 (J. Sánchez/Arxiu MNAT).

³⁷⁴ L'esplèndid conjunt d'estàtues recuperat els anys 1902 i 1913 al Cerro de San Albín (Mélida, 1914; Paris, 1914; García y Bellido, 1948; Bendala, 1981 i 1982; De Francisco, 1989; Fernández-Galiano, 1996; Alvar, 2018) indica la vitalitat del culte a partir del 155 quan el *Pater Patrum* G. Accius Hedychrus i el centurió frumentari de la *VII Gemina* M. Valerius Secundus van consagrar un conjunt d'estàtues obra, almenys en part, de l'escultor Demetrios. L'any 2000, a menys de 100 metres del cim del Cerro de San Albín i a prop de la "Casa del Mitreo", es van documentar les restes d'un mitreu datat en la primera meitat del segle I dC (Barrientos, 2001), una cronologia no exempta de controvèrsia (Alvar, 2018, 25-27).

³⁷⁵ Com ja hem indicat, en els àmbits atribuïts a la primera fase no s'aprecien indicis de revestiment parietal (pictòric o placat) ni cap evidència d'acabat decoratiu (llindars, paviments, brancals,...). S'ha de descartar una degradació posterior ja que els tapiats de les portes es lliuren directament als brancals sense arrebossat ni revestiment.

detectades en punts diversos de l'edifici.³⁷⁶ Amb aquesta fase relacionem un conjunt de reformes, com van ser la conversió del *frigidarium* **6.14** en *caldarium*, la supressió de la banyera *frigidaria* semicircular **6.35** i construcció d'una de dimensions més grans i planta quadrangular (**6.23**), la reforma de la piscina *frigidaria*-nimfeu (**6.25**) amb la construcció d'un absis semicircular, el tapiat de portes de la cambra tèrmica **6.17**, la construcció de la *natatio* **6.22** i el possible tancament del corredor d'accés als banys (**6.1**), en substitució de l'hipotètic pòrtic previst en la fase 1. Una reforma potser relacionada amb l'ampliació de l'edifici principal amb la incorporació d'una planta semisoterrani (fase 2).

L'àmbit **6.14** és el que mostra una remodelació més profunda ja que passa de *frigidarium* a *caldarium*. A tal fi, es tapiava la porta existent en el mur septentrional, es rebaixa la cota per disposar de prou espai per a la col·locació de l'*hypocaustum* i es desmunten parcialment els murs meridional i occidental per incorporar dues banyeres d'aigua calenta (**6.15** i **6.16**) amb els respectius *praefurnia* (**6.18** i **6.19**).³⁷⁷ Aparentment, en aquest mateix moment es desmantella completament la *piscina frigidaria* de planta semicircular **6.35** i se'n construeix una, quadrangular, de majors dimensions (**6.23**). Es forma així un estret corredor de servei (**6.36**) entre aquesta piscina freda i l'àmbit calefactat **6.14**. També la *piscina frigidaria* **6.25** es va remodelar amb la substitució del tancament septentrional, possiblement rectilini, per un acabat semicircular amb tres fornícules per estatuària exempta.

A l'àmbit **6.17**, tres de les quatre portes que comunicaven amb les estances que l'encerclen són tapiades i esdevé un ambient de transició entre *frigidarium* (**6.24**) i *caldarium* (**6.14**) per evitar intercanvis bruscos de temperatura. El tapiat està fet amb *opus caementicium* —macroscòpicament molt similar al dels murs de la primera fase— que s'adhereix directament a l'estructura, sense indicis de revestiment als brancals i llindars. En aquesta fase es devia construir l'àmbit **6.22**, una *natatio* de planta rectangular amb capçalera semicircular i secció esglaonada que s'adossa a la remodelada piscina freda **6.23**. És possible que ambdues piscines estiguessin separades per un tancament vitri o una estructura mòvil que permetés una eventual comunicació. També pot correspondre a aquest moment la definició definitiva dels àmbits **6.6**, **6.7** i **6.8**, tot i que les lleugeres diferències en els murs podrien no ser indicatives de fases diverses i respondre únicament a la dinàmica constructiva de la fase inicial.

Aquesta reforma devia incrementar substancialment les necessitats d'aigua de l'edifici. Per fer-hi front es podria haver construït el gran dipòsit-nimfeu **4.4** al jardí. Recordem que el sistema d'abastiment previst en el primer projecte de banys —les cisternes en el subsol de l'edifici principal (**1**) i les seves respectives canalitzacions— devia quedar inutilitzat per la construcció de la planta semisoterrani (**2**). Les canalitzacions (d'obra i amb tubs de plom) presumptament associades a l'esmentat dipòsit-nimfeu abastirien les piscines fredes **6.23** i **6.25** i la *natatio* **6.22**. Pel que fa a l'eliminació de les aigües excedentàries, situem en aquest moment la construcció del canal documentat per P. M. Berges que, en sentit est-oest, travessava les estances **6.3**, **6.24**, **6.36**, **6.21**, **6.18** i **6.19** i recollia l'aigua de les piscines fredes per dirigir-la cap el sud.

Amb aquesta fase es poden relacionar els escassos indicis conservats de la sumptuosa decoració de l'edifici. Placats de marbre parietals i paviments de mosaic que feien de fons a l'estatuària recuperada. Pel que fa als escassos indicis de mosaic conservats, R. Navarro estableix una distinció entre els documentats als àmbits **6.3**, **6.5** i **6.7**, datables en el segle II i amb similituds amb els del *triclinium* (**3.2-3.4**), i els dels àmbits **6.24**, **6.17** i **6.6**, de cronologia posterior (segles IV-V). Pel que fa al revestiment marmori de les sales,³⁷⁸ s'observa que a les estances fredes s'utilitzen plaques de *cipollino* en el sòcol, mentre que en corredors i llocs de pas els indicis conservats corresponen a plaques de *greco scritto*. Tot i que no disposem d'evidències *in situ*, l'anàlisi quantitativa dels revestiments marmoris recuperats en els banys, encara que fora de context, indica una gran presència de plaques de *portasanta* i *giallo*

³⁷⁶ En els nivells d'enderroc del conjunt dels banys (sense més precisions topogràfiques) es va recuperar una considerable quantitat de material ceràmic de construcció relacionat amb voltes de coberta, "a juzgar por los materiales del estrato de destrucción y abandono de las termas, estuvieron cubiertas por bóvedas de tubos, según se desprende de la gran cantidad de ellos recuperados" (Berges, 1977a, 42). Els murs i cobertes associats a aquesta fase estan fets en *opus caementicium* encofrat.

³⁷⁷ No disposem de dades sobre les estructures de tancament dels espais en aquesta fase. Els murs conservats que delimiten **6.18** i **6.19** corresponien a una fase posterior.

³⁷⁸ Vegeu el capítol 9.

antico, de tonalitats càlides, que podrien correspondre a les sales calefactades. En els revestiments de les piscines fredes es van emprar plaques de marbre blanc (*Luni-Carrara*, Tasos i Proconès) i en els llindars conservats marbre de Tasos.³⁷⁹

La decoració es completava amb estatuària de la qual s'han recuperat diversos exemplars i fragments. Una figura d'Esculapi (MNAT 45402) en marbre de Paros del prototipus Museo Nuovo (93 cm d'altura amb plint), d'època d'Adrià o inicis del període antoní (figura 7.7); una estàtua d'Higea (MNAT 45404) en marbre de Paros (83 cm d'altura), de la mateixa cronologia (figura 7.8);³⁸⁰ una possible representació de la deessa Fortuna (MNAT 45401) en marbre blanc (52 cm d'altura) datada a mitjan segle II (figura 7.9); una figura d'Eros (MNAT 45403) en marbre de *Luni-Carrara* (87 cm d'altura amb plint)³⁸¹ també de mitjan segle II (figura 7.10); un petit cap de divinitat femenina (MNAT 45050) en marbre blanc (inicis del segle III) (figura 7.11); un *scutum* profusament decorat amb iconografia de significat cosmològic amb restes de l'avantbraç d'una figura masculina (MNAT 45405) en marbre blanc de gra fi (95 cm d'altura) corresponent a un grup escultòric exempt (finals del segle I i inicis del II), probablement un gladiador (*secutor*) (figura 7.12);³⁸² fragments d'un segon escut decorat amb un cap de Gorgona amb restes del braç esquerre (MNAT 46558-1) (figura 7.14);³⁸³ fragments d'una mà més gran que al natural amb restes d'un infant assegut a la palma en marbre de Paros (MNAT 45039) identificat com la part d'una imatge d'*Hermes Dionysophoros* (figura 7.15); un fragment de mà esquerra masculina més gran que al natural en marbre de *Luni-Carrara* o Afyon (MNAT 46563) (figura 8.10); un fragment de cama esquerra amb indumentària militar d'una estàtua masculina de dimensions iguals o més grans que al natural en marbre, probablement, de *Luni-Carrara* (MNAT 46564)³⁸⁴ (figura 8.11) i un fragment d'avantbraç esquerre d'una estatueta femenina amb escut en marbre, probablement, d'Afyon (MNAT 46562) (figura 8.12).

La major part de l'estatuària es pot datar a mitjan segle II, entre Adrià i els antonins. El petit cap de divinitat femenina, datat a inicis del segle III, es podria considerar, com afirma E. M. Koppel, la peça més tardana del conjunt. Pel que fa als escuts, l'autora no descarta la possibilitat que amb aquest grup escultòric amb dos gladiadors “el dueño de la villa quisiera conmemorar unos *munera* organizados y financiados por él”. Recordem que l'amfiteatre, el darrer gran edifici públic d'espectacles de Tàrraco, es devia inaugurar en les primeres dècades del segle II, una datació molt propera a l'estada d'Adrià (TEDA, 1990).

Per fer-nos una idea de com podien haver estat aquests banys comptem amb la descripció elogiosa que Lluçia de Samòsata (segle II) fa dels banys d'Hípies, una obra que en opinió de l'autor “reunia totes les qualitats d'uns bons banys —utilitat, adequació, llum, proporcions, adaptació al medi ambient, seguretat en el seu ús—, i a més estava embellit amb altres mostres d'habilitat, dos lavabos, moltes sortides i dos indicadors de temps: un d'aigua, que emetia com a mugits, i un altre de sol”.

I no, per conegut, podem deixar de transcriure part del seu text —*Hippias seu Balneum*— per les semblances que té amb els banys dels Munts i per entendre aspectes tan intangibles com la percepció de la llum o el color. “5. El pòrtic era elevat, amb ampla escalinata, més plana que dreia, per a

³⁷⁹ Ateses les escasses restes conservades *in situ* del sòcol, no es podria descartar la combinació de marbres distints i a diversa altura en el mateix àmbit. L'únic cas que conserva traces completes d'un revestiment parietal (latrines, 6.20) utilitza un mateix tipus de placa en pedra d'Alcover.

³⁸⁰ És possible que les dues primeres (Esculapi i Higea) fossin obra d'un mateix taller.

³⁸¹ E. M. Koppel apunta la “posibilidad que pueda ser interpretado como *somnus* y estuviese vinculado a las imágenes de Esculapio e Higea, ya que dicho personaje aparece a veces acompañando a estas dos divinidades” (capítol 7).

³⁸² També d'un punt indeterminat de la vil·la prové un fragment de cama esquerra d'una estàtua masculina (MNAT 46556) amb indumentària militar (cintes de tela o cuir i una placa metàl·lica sota el genoll) (figura 7.13) pròpia principalment, segons E. M. Koppel, dels *secutores* (capítol 7).

³⁸³ Com ja indicàvem en una nota anterior, P. Bosch Gimpera (1925) fa esment de la troballa d'un fragment de marbre amb un relleu representant “una cama d'home flectada com si fos part d'un cos lluitant o corrent” que podria haver format part d'un grup escultòric de temàtica gladiatoria.

³⁸⁴ J. C. Ruiz apunta que “en base a la coincidencia de tamaño, material y procedencia, el escudo hallado en el frigidarium puede vincularse más bien a la pierna que aquí estudiamos” (capítol 8).

comoditat dels usuaris. A l'entrar, ens rep una sala pública d'amples dimensions, espera adequada per a criats i acompanyants; a l'esquerra hi han els salons d'esbargiment, molt convenients, per cert, per a uns banys, amb reservats acollidors i plens de llum; a continuació d'aquests es troba una sala, desmesurada per al bany, però necessària per a la recepció dels rics; després d'aquesta, a ambdues bandes, hi ha vestuaris suficients per despullar-se, i en el centre una sala de gran alçada i claredat, amb tres piscines d'aigua freda, revestida de marbre de Lacònia, amb dues estàtues de marbre blanc, de factura arcaica, una de la Salut, i l'altra d'Asclepi. 6. Al sortir ens espera una altra sala suaument caldejada, per no trobar bruscament la calenta, oblonga i arrodonida; segueix a la dreta una sala molt ben il·luminada, agradósament preparada per als massatges, que té a ambdós costats portes embellides amb marbre frigi, per rebre els que arriben de la palestra. A continuació es troba una altra sala, la més bella de les que existeixen, confortabilíssima per romandre-hi, dret o assegut, extremadament tranquil·la per aturar-se a reposar, molt adequada per vagarejar-hi, resplendent també de marbre frigi en el seu sostre. Després ens espera el passadís calent, revestit en marbre de Numídia, i la sala adjacent és bellíssima, plena de llum abundant, i es podria dir que tenyida de porpra, dotada de tres banys calents. 7. Després del bany, no has de tornar per les mateixes habitacions, sinó que passes directament a la sala freda a través d'una estança suaument temperada, tot això sota una gran il·luminació i abundant entrada de llum solar. A més, l'alçada de cada habitació és adient, l'amplada és proporcional a la longitud, i per tot arreu brolla la gràcia i l'encant d'Afrodita. Per dir-ho amb el noble Píndar, <iniciada l'obra, cal dotar-la d'un rostre fulgurant>. Això es pot aconseguir sobretot gràcies a la llum, la resplendor i els finestrals, ja que Hípies, que era veritablement savi, va construir la sala dels banys freds encarada al nord, sense prescindir tampoc dels aires del migdia; en canvi, les que requerien molta calor les va orientar al sud, est i oest. 8. Per què seguir parlant de les palestres i instal·lacions generals de guarda-robes, amb ràpid i immediat accés a les sales de bany, per motius tant utilitaris com de seguretat?³⁸⁵

En el *balneum* d'Hípies, el *frigidarium* estava revestit amb marbre de Lacònia (*serpentino*, de tonalitat verdosa). En els Munts, per als espais freds s'utilitza el *cipollino*, de tonalitat similar. Les portes de la sala de massatges del *balneum* d'Hípies estaven revestides amb marbre frigi (tipus *pavonazetto*, vetejat). En els Munts, els escassos vestigis conservats semblen apuntar a l'ús del *greco scritto* en zones de pas o no vinculades directament amb el bany. El passadís de la zona calenta dels banys d'Hípies anaven revestits amb marbre de Numídia (*giallo antico*), mentre que als Munts els ambients calefactats podien haver estat revestits amb aquest marbre i amb *portasanta*. Totes les banyeres del *frigidarium* dels banys meridionals dels Munts presenten indicis de revestiment amb marbre blanc (possiblement *Luni-Carrara*). Ignorem quin tipus de pedra revestia les piscines de l'àrea calefactada, però possiblement també es va usar el marbre blanc. En definitiva, un tractament cromàtic diferenciat en funció de l'ús de cada àmbit.³⁸⁶ Únicament el corredor (6.21) que des del *frigidarium* (6.24) conduïa a la *natatio* (6.22) i les latrines (6.20), corresponents a la darrera reforma d'època altoimperial, presenta les parets revestides amb una pintura mural que mostra una panoràmica de jardí fictici.

El gaudi d'aquest esplendorós escenari estava reservat a una minoria restringida de la qual formaven part *Caius Valerius Avitus* i la seva esposa *Faustina*. En canvi, de la major part dels residents, esclaus i lliberts adscrits al servei de la vil·la, no tenim identificats els espais propis, però podem intuir la seva presència als *praeefurnia* dels banys meridionals o als corredors i les estances de servei. Físicament, estan representats pel cadàver localitzat en una estança de la planta semisoterrani (2.7) i l'individu o individus emmanillats i cremats trobats en el possible *ergastulum* (1.22), tots ells datats a finals del segle III. D'alguns sabem també el seu nom, grec, a través dels grafitis incisos sobre bols i plats datats, majoritàriament, a mitjan segle II: *P(h)ilorgi?*, *(P(h)ilocali)*, *([Pa]ntheus)*, *Eup(h)ron[i]* i *Fortunate*.³⁸⁷

³⁸⁵ Traducció al català del text publicat a Biblioteca Clásica Gredos 42 (1996), traducció i notes a càrrec d'A. Espinosa Alarcón.

³⁸⁶ Agraïm a L. Galán i A. Gutiérrez les seves apreciacions.

³⁸⁷ Vegeu el capítol 4.

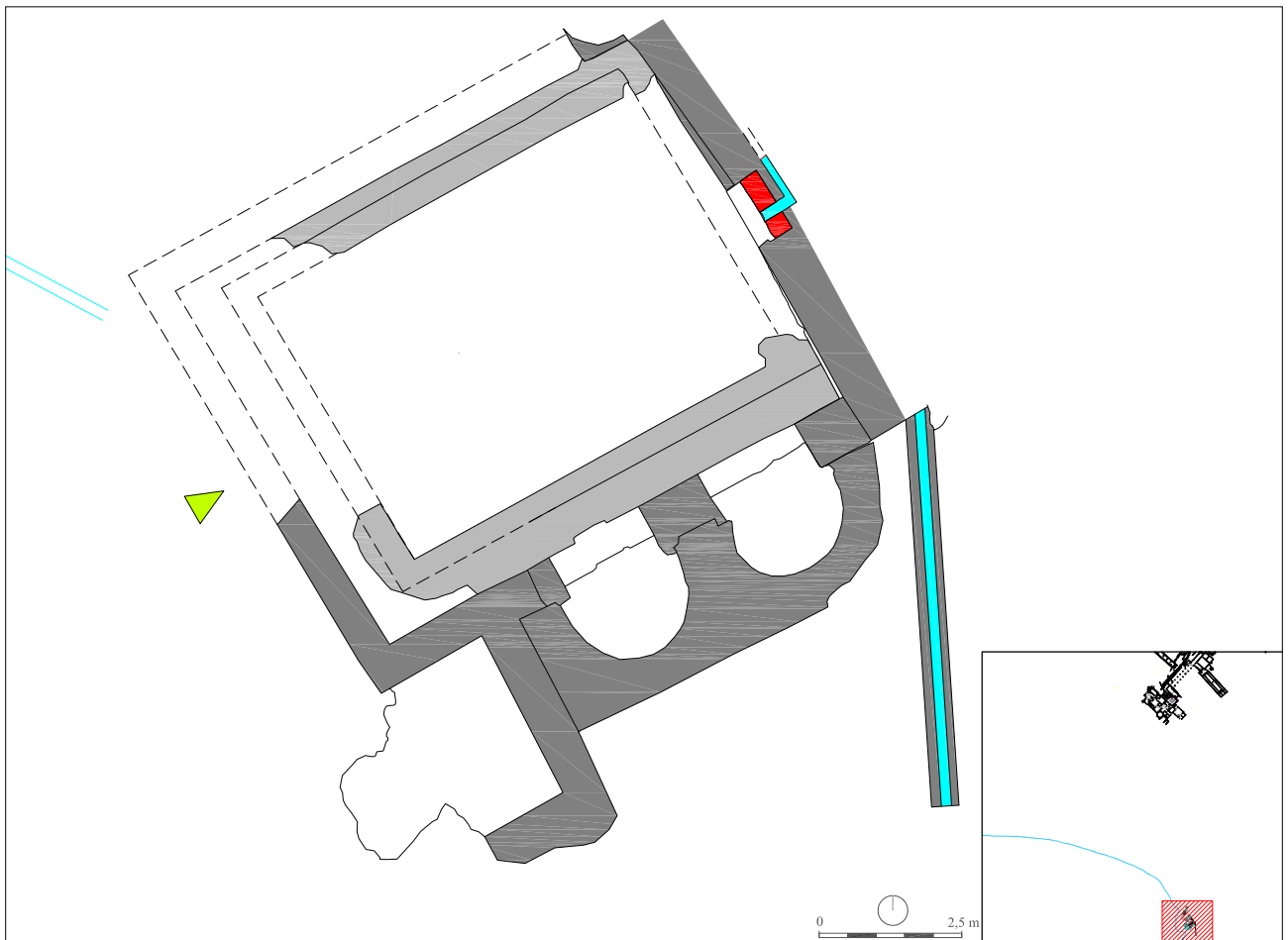

Figura 2.169. Planta esquemàtica dels "banys de la platja" (7), edifici associat a la vil·la del segle II DC, fase 2 (J. Sánchez/Arxiu MNAT).

Figura 2.170. Vista aèria de la pedrera dels Munts (Global Mediterrànea Geomàtica/Arxiu MNAT).

5.3.2.7. “Banys de la platja” (7) i pedreres (8)

Atribuïm a aquesta fase, sense arguments concloents, els anomenats “banys de la platja” (figura 2.169), dels quals no tenim datacions estratigràfiques però que encaixen amb el projecte sobredimensionat que finalment s’acabà construir. S’accedia des d’un camí que connectava els banys meridionals (6) amb la platja i completava el recorregut entre l’edifici central i el mar a través del gran jardí. Respecte a la seva funcionalitat, continuen els dubtes. Es pot descartar, com sostenia P. M. Berges (1970a i 1977a), que fos un *caldarium* que usava la platja com a *frigidarium*. Podria tractar-se, hipotèticament i a l’espera de futures intervencions, d’una font monumental (nimfeu) o un santuari dedicat a les aigües.

Unes consideracions que es poden fer extensibles a les pedreres documentades a l’entorn de la vil·la (figura 2.170). Tot i la manca d’elements de datació és versemblant situar el moment d’explotació més intensa de la pedrera dels Munts en la primera meitat del segle II. És el moment en què es constata un increment en l’ús i les necessitats de carreus de pedra del Mèdol-Soldó, generalment combinats amb paraments d’*opus caementicium*, en les edificacions atribuïdes a aquest període.

5.3.3. Fase 3, reformes de mitjan segle II, *Caius Valerius Avitus*

No tenim constància certa que l’estada a la vil·la de *Caius Valerius Avitus* i la seva esposa *Faustina* en època de l’emperador Antoní Pius hagués comportat reformes en la planta noble de l’edifici principal (1), tot i que és probable. Amb aquest personatge es podrien relacionar, per exemple, les peces escultòriques d’època antoniniana documentades com a procedents d’aquesta planta. On queda clara la seva intervenció és a la planta semisoterrani de l’edifici (2), on s’observen diverses reformes funcionals i decoratives (figura 2.171) com la transformació de l’àmbit (2.9) en cisterna per ordre dels esmentats personatges. Per fer-ho, es van tapiar portes i es modificà la circulació d’aquesta estança i de les sales adjacents (2.7 i 2.8), amb l’aplicació d’una nova capa pictòrica, representada per nous sostres cassetonats i la pintura de l’*Oceanus* amb el *titulus pictus* d’*Avitus* i la seva dona *Faustina*³⁸⁸ en el tapiat de la porta de comunicació amb l’àmbit 2.7, definida per la incorporació de la figura humana en la decoració.

En el text es fa referència a la construcció d’una cisterna, *Ex praecepto / Aviti et F[au]stinae · N · N · (= nostrorum)* i a les seves dimensions i capacitat, coincidents amb les de la cisterna documentada a l’interior de l’àmbit 2.9. Una commemoració d’una obra menor que estaria relacionada amb una reforma de més envergadura que devia afectar, si més no, als àmbits contigus a la mateixa cisterna i a l’edifici de banys meridionals (6), destí de l’aigua emmagatzemada.³⁸⁹ Només podem, però, determinar que una part es destinava a incrementar el flux d’aigua de la piscina-nimfeu 6.25 (figura 2.171). En aquest moment també es devia procedir a replantejar el sistema de conduccions que abastien les piscines fredes de l’edifici de banys. El fet que la canalització que distribuïa l’aigua de la cisterna travessés el corredor perpendicularment mitjançant un *cuniculus* excavat a la roca indica que el mosaic ja existia. Es devia construir després de l’aplicació de la primera capa pictòrica i abans de la segona, també anterior a l’estada a la vil·la de *Caius Valerius Avitus* a mitjan segle II.

L’epígraf edilici és certament excepcional (Dessales, 2013). La iniciativa de pintar el rètol, segons F. Beltrán, és idea dels mateixos constructors “que lejos de osar consignar sus propios nombres, se limitaron a plasmar el escrupuloso cumplimiento de las órdenes dadas por Avito y Faustina en lo concerniente a las dimensiones y capacidad de la cisterna”. És perfectament versemblant identificar l’*Avitus* del *titulus pictus* amb el *Caius Valerius Avitus* documentat amb anterioritat a la vil·la a partir d’un *signaculum* (1.18) (MNAT 45427) (figura 11.1), en què també s’esmenta el seu *origo* (*Augustobrigensis*, Muro de Ágreda, Soria), i a quatre inscripcions (CIL II², 14, 1215; CIL II², 14, 1232-1234). En base a aquesta documentació podem situar la reforma durant el regnat d’Antoní Pius (138-161), successor

³⁸⁸ Vegeu els capítols 3 i 4.

³⁸⁹ Al voltant de la segona meitat del segle II es data la colmatació del dipòsit “Castel” (1.1). Ignorem si la seva inutilització estaria relacionada amb la construcció de la cisterna d’*Avitus*.

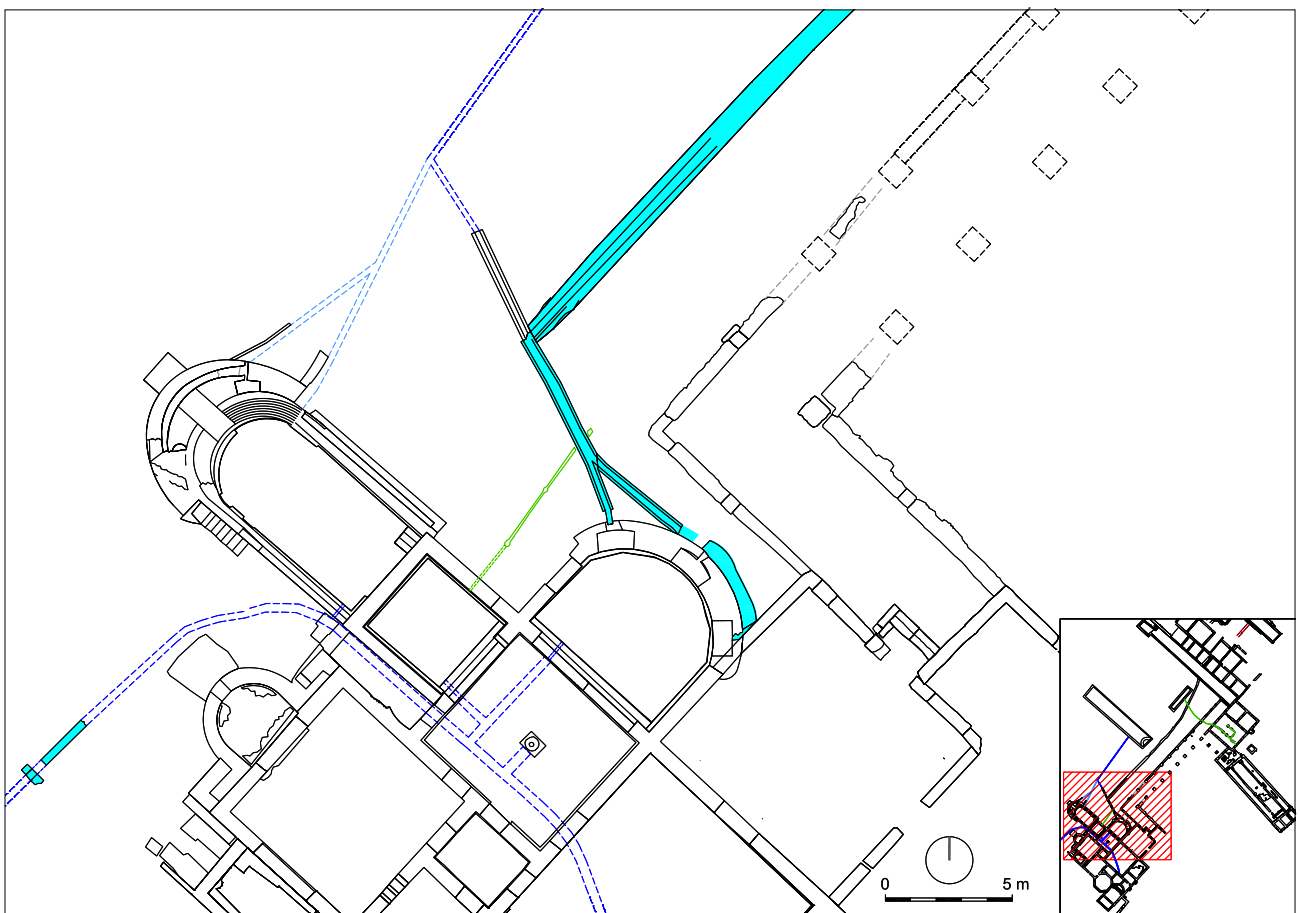

Figura 2.171. Detalls de la planta semisoterrani (2) i dels banys meridionals (6) indicant la reforma atribuïda a *Caius Valerius Avitus* (mitjans del segle II dC) (J. Sánchez/Arxiu MNAT).

d'Adrià.³⁹⁰ En la primera de les inscripcions, perduda, es fa referència al trasllat (*translatus*),³⁹¹ per ordre d'Antoní Pius, d'Augustobriga a Tàrraco i al càrrec de *duumvir* que va ocupar: *C(aio) Valerio / Auito / Iiur(o) / Val(eria) Fir/mina fil(io) / translato / ab diuo Pio / ex munic(ipio) August(obrigensi) / in col(oni)am Tarrac(onensium)*. F. Beltrán es decanta per caracteritzar el personatge més com un “notable con proyección provincial que a un personaje con experiencias a escala imperial”. J. Ruiz de Arbulo proposa que el seu trasllat a Tàrraco podia haver estat motivat pels esdeveniments polítics que van culminar amb el suïcidi del governador provincial *Cornelius Priscianus* (145). En una etapa convulsa, la presència d'un home de confiança de l'emperador a Tàrraco, seu del poder provincial, tindria tot el sentit. Com ho tindria, també, que se li adjudiqués una propietat imperial com a residència durant l'exercici de les seves funcions.

5.3.4. Reformes d'època altoimperial

En aquest apartat hem agrupat les reformes que atribuïm a època altoimperial però que no és possible datar en aquest moment. Són indicis de remodelació, dispersos, que per relació física es podrien datar contemporàniament o amb posterioritat a les reformes dutes a terme per *Caius Valerius Avitus*. Es manté la incertesa sobre eventuais reformes a la planta noble de l'edifici (1). Es constaten reformes — però no és possible datar-les ni determinar-ne el seu abast— en equipaments hidràulics com el dipòsit “Castel” (1.1), amb la compartimentació de l'espai interior, la difusa àrea 2.14 i la cisterna coneguda com la “Tartrana” (1.5), amb la construcció d'un receptacle hidràulic que oculta la capa de pintura precedent.

Pel que fa al criptopòrtic i estances adjacents (2), la pintura amb l'*Oceanos* i el *titulus pictus* (2.7) es cobreix amb un muret de tovots que conservava restes d'una senzilla capa de revestiment pictòric (blanca i clapejat vermell). Aquesta actuació estava relacionada amb l'eliminació del sobreeixidor i la col·locació d'un tub de plom que travessava l'estança 2.7, per sobre del paviment, i el corredor 2.1. En aquest cas sí que s'afectà puntualment el mosaic, que va ser reparat d'una manera poc acurada (Figura 2.172). La visibilitat del tub de plom dins de l'estança indica una funció distinta de la inicial

Figura 2.172. Detall del mosaic on s'observa la reparació relacionada amb la col·locació d'una canonada de plom (Arxiu MNAT).

³⁹⁰ Vegeu els capítols 3 i 11.

³⁹¹ F. Beltrán destaca que l'ús d'aquest terme en relació amb persones és inhabitual i “pudiera responder a que el traslado de Avito desde Augustóbriga a Tarraco por parte de Antonino Pío, además de su incorporación al cuerpo cívico tarraconense, tuviera otras implicaciones o comportara algún cometido específico” (capítol 4).

com a avantcambra de *cubiculum* (magatzem?, traster), mentre que l'ocultació per sota del mosaic és símptoma del manteniment del seu ús i forma. Altres indicis de transformació de la vil·la altoimperial semblen detectar-se en el jardí, en el pòrtic d'accés al mitreu —i en el tram de pòrtic entre el *triclinium* i els banys meridionals (3.5)—, que es tanca amb un mur decorat amb una senzilla capa pictòrica que s'adossa a la façana de la *pronaos* del mitreu (5.1).

Entre l'estada d'*Avitus* a mitjan segle II i un moment que no podem datar amb precisió, possiblement ja en el segle III, es va produir una nova ampliació dels banys meridionals que van adquirir la seva forma definitiva (figura 2.173). La remodelació va afectar la banda occidental, amb la construcció dels àmbits de serveis (6.18-6.19)³⁹² dels *praeefurnia* 6.16 i 6.15, respectivament, i de les latrines (6.20). Amb aquests afegits va quedar delimitat pel sud el corredor 6.21, amb sortida al jardí a través d'unes escales que pujaven fins a la part superior de la capçalera de la *natatio* (6.22). El mur que separa el corredor de l'àmbit 6.18 conserva restes d'una capa de revestiment pictòric. L'interior dels àmbits 6.18-6.19, com correspon a espais de servei, no presenta cap tipus de decoració. Contràriament, les latrines tenien un placat de pedra d'Alcover fins a la línia d'imposta de la volta de coberta, possiblement amb un revestiment pictòric. També el *labrum* presenta el mateix tipus d'acabat. La seva construcció va representar la col·locació d'una derivació de la canalització principal per conduir les aigües excedentàries de les piscines fredes cap al canal de desguàs de les latrines que resseguia tres dels murs per finalment sortir a l'exterior i confluïr en un altre punt amb la canalització principal.

L'edifici també s'amplia cap a l'est. Es construeix el dipòsit 6.26 amb posterioritat a la canalització procedent de la cisterna d'*Avitus*, potser per abastir el conjunt d'estances que es construeixen més a l'est (6.30-6.34). A la darrera fase altoimperial també correspondria la configuració final de l'atri 6.2, amb paviment de lloses de pedra d'Alcover, un material que també revestia una part de les banquetes que ressegueixen els murs. Un acabat particular per a un paviment atesa de fragilitat d'aquest

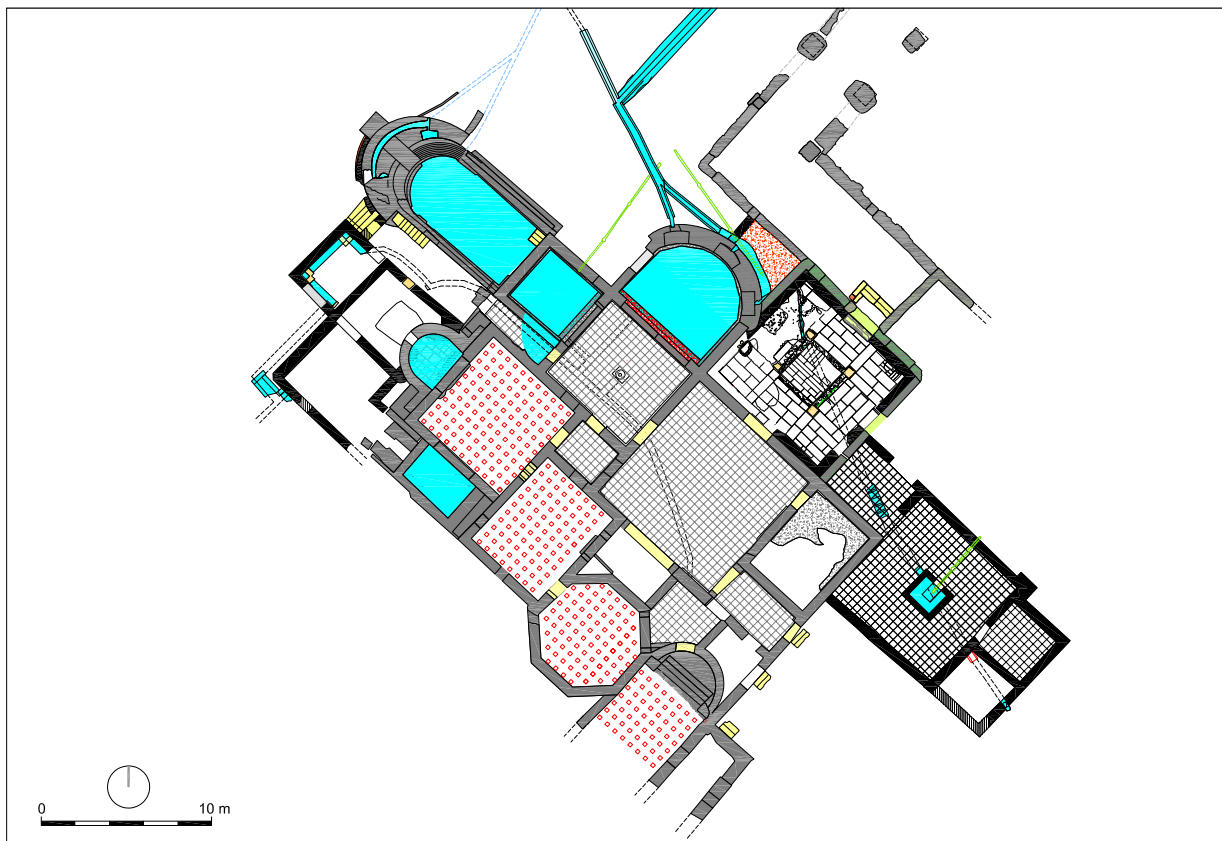

Figura 2.173. Planta dels banys meridionals (6) indicant les reformes d'època altoimperial indeterminada (J. Sánchez/Arxiu MNAT).

³⁹² És versemblant que abans d'aquests àmbits existissin estructures de tancament dels *praeefurnia* que no fossin visibles des de la *natatio* de les quals no s'han identificat restes.

tipus de pedra, més apte per al revestiment parietal com es mostra a les latrines (6.20), possiblement contemporànies. Una canalització aparentment procedent del dipòsit 6.26 creuava en diagonal l'atri en direcció al *compluvium* i no sabem si més enllà. Possiblement aquesta reforma es pot relacionar amb el recreixement del paviment del corredor d'accés (6.1) i la col·locació del tram d'escales conservat per accedir a l'atri. Entrant a l'esquerra, una porta lateral comunicava amb un conjunt d'estances construïdes, possiblement, en aquesta fase. La primera (6.30) podia haver actuat d'avantcambra de la sala principal (6.31), adossada a la façana oriental de l'edifici i dotada d'una font central alimentada a través d'una canonada de plom. Al fons s'obrien dues estances menors (6.32 i 6.33) que formaven una planta similar a la del *triclinium* 3.2-3.4. Al sud de 6.31 i 6.33, coincidint amb les dues portes obertes a la façana, es devia obrir un espai descobert, possiblement un petit jardí (o palestra) a través del qual el recorregut continuava fins als “banys de la platja” (7). Una canalització en direcció est creuava els àmbits 6.30, 6.31 (per l'emplaçament de la hipotètica font) i 6.33.

A mitjan segle III, la vil·la romana dels Munts va assolir el màxim desenvolupament arquitectònic. Contemplada des del mar, sobre la mateixa platja i en primer terme, els anomenats “banys de la platja” (7) i, possiblement, alguna mena d'equipament portuari com pot suggerir la canalització que, al peu del mur de contenció del pendent on s'alça aquest edifici, es dirigia cap a la punta rocosa. Davant, a l'esquerra dels “banys de la platja” i en una terrassa superior, destacava la façana meridional del gran edifici de banys (6) que ocupava l'angle meridional d'un gran jardí o *viridiarum* (4) que esglaonadament conduïa la vista cap a la façana meridional amb galeria porticada de l'edifici principal (1) situat en un pla superior i estenent-se pel replà fins el vessant septentrional, més abrupte.

Es devia accedir a la planta noble de l'edifici principal de la vil·la des del sud-oest, travessant el jardí en eix amb el peristil (1.13-1.14) mitjançant una escalinata que permetia salvar el desnivell entre el límit meridional del jardí i la façana de la planta noble de l'edifici principal, amb una disposició arquitectònica i decorativa pròpies d'una residència aristocràtica d'inicis del segle II amb les estances de representació i privades de primer ordre.³⁹³ A sota, una planta semisoterrani (2) amb *cubicula* i un corredor que conduïa fins a l'edifici de banys meridional (6) passant pel *triclinium* (3), situat al costat de l'accés al mitreu (5). Tot el conjunt, disposat a l'entorn d'un gran jardí o *viridiarium* (4). El recorregut continuava fins a la platja, on es conserven les restes d'un edifici relacionat amb l'aigua (“banys de la platja”) (7), tot i que no quedi clar el seu ús.

Un magnífica i esplèndida vil·la que respondria a un model “plinià” de vil·la marítima que inclou diversos edificis, connectats a través d'*ambulationes*, ordenats al voltant de jardins i espais descoberts. Una imatge parcial d'un escenari molt més extens on els valors paisatgístics tenien un paper fonamental. Un cop més, les descripcions de les vil·les de Plini són un document excepcional per entendre el diàleg entre arquitectura i entorn natural. En relació amb la seva vil·la d'Etrúria escriu: “La disposició de la contrada no pot ésser més plaent; imagina't una mena d'amfiteatre immens, tal com només pot formar-ne la mateixa natura. Una ampla i extensa planúria hi és encerclada de muntanyes, i les muntanyes tenen a llurs cims altes i antigues boscúries. [...] D'allà baixen, seguint el pendís, boscos bons per a la tala. Entre aquests, uns comellars grassos [...] que no cedeixen en fertilitat als camps més plans, colren una collita esplèndida; [...] A llur dessota arreu s'escampen les vinyes, les quals cobreixen una gran extensió d'un aspecte uniforme; a llurs vores, o gairebé com qui diu a llurs marges, creixen les arbredes. [...] Els prats, florits i gemats, donen trèvol i altres herbes sempre tendres i blegadisses, i com si acabessin de descloure's; car tots són regats per rierols inestroncables. [...] Prendries un gran plaer a contemplar de la muntanya estant l'aspecte d'aquesta ruralia. No et pensaries veure conradissos, sinó algun paisatge pintat amb un art exquisit. Tanta varietat, tanta perspectiva troben els ulls, a qualsevol cantó on els giris!” (Plini, *Epist.* V.6.7-13).

Una vil·la construïda a inicis del segle II, coincidint amb el moment de màxima expansió urbanística de la ciutat. Amb la construcció de l'amfiteatre (TEDA, 1990) i les reformes lligades a la presència

³⁹³ Malauradament, l'arrasament d'aquesta planta i l'absència de documentació de les excavacions realitzades en els anys seixanta i setanta del segle passat impedeix, a l'espera d'un estudi més aprofundit, caracteritzar arquitectònicament els àmbits i les seves funcions.

de l'emperador, com la restauració del temple d'August, les obres a les muralles, l'actualització de la galeria d'estàtues dels *virii flamines*, etc.³⁹⁴ Una escenografia urbana plenament romana, potser ja imaginada per August, que des del port ascendia esglaonadament fins al cim. Amb un primer pla dominat pel port i el teatre; en segon pla, presidit pel fòrum de la colònia i, al capdamunt, els recintes públics de la part alta, també articulats en terrasses (circ i plaça de representació) que culminaven amb el temple d'August al cim. Coincideix, també, amb una densa ocupació del territori, com testimonien les nombroses vil·les d'època altoimperial documentades (Remolà, 2008b; Prevosti, Guitart, 2011).

5.4. La crisi de finals del segle III

Durant el tercer quart del segle III la vil·la fou l'escenari d'un episodi tràgic. Ja en les primeres excavacions s'havien identificat indicis d'un incendi en diversos punts de l'edifici i les restes calcinades d'almenys un individu emmanillat pels peus dins d'una cisterna usada com a lloc de punició **1.22**. Una cinquantena d'anys abans, a principis del segle XX, s'havia recuperat una ocultació d'unes 600 monedes les més recents de les quals corresponien a antoninians emesos per Pòstum (257-268) (Mateu, 1950). La presència entre el conjunt de monedes d'un exemplar emès el 266 situaria aquest moment crític cap a l'any 270 (Balil, 1980, 99).

Però va ser en el decurs de les excavacions del criptopòrtic (**2.1**) i de les estances annexes (**2.2-2.10**) quan es va confirmar l'existència d'un incendi a finals del segle III que va afectar el nucli principal i no sabem si a la resta de les dependències de la vil·la ni en quina extensió i intensitat. Sobre el paviment de l'estança **2.7**, davant de la porta que comunicava aquesta amb l'àmbit **2.6**, es van descobrir les restes parcialment calcinades d'un individu adult³⁹⁵ (30-40 anys) que duia un cartutx amb quinze sestercis a la cintura i una llàntia del tipus Dressel 20 a la mà dreta (figures 12.1-12.5). La moneda més recent correspon a una emissió de Gal·liè datada entre el 255 i 257 (Marot, 1998).³⁹⁶ Una datació compatible amb els resultats de l'anàlisi de Radiocarboni 14 que es va fer amb una mostra òssia del cadàver.³⁹⁷ Inicialment es va considerar la possibilitat que la causa de la mort hagués estat la caiguda del sostre de l'estança com a conseqüència de l'incendi (Tarrats *et alii*, 1998a i b i 2000). L'anàlisi antropològica posterior ha revelat, però, que la mort va ser conseqüència de múltiples impactes al crani amb un objecte tallant. El cadàver, quan encara conservava teixit muscular, es va veure afectat per un foc intens que devia provocar despreniments de l'estructura de l'estança.³⁹⁸

Podem pensar, a partir de les monedes que duia i de l'anàlisi antropològica, que es tractava d'un esclau que, procedent de la planta principal, hauria intentat ocultar-se a l'estança **2.6** (sense sortida), a la qual no va arribar a entrar per les ferides causades al cap per un objecte tallant.³⁹⁹ L'agressor no es va endur ni les monedes (d'escàs valor) ni, òbviament, la llàntia. Immediatament, en aquesta i les altres estances de la planta semisoterrani es va declarar un incendi que va afectar principalment els revestiments de parets i sostres ja que l'estructura, tot i que va quedar malmesa, no va arribar a col·lapsar. El cadàver, cremat parcialment i cobert per fragments de revestiment despresos tant del sostre com de la paret, devia haver quedat ocult i abandonat. Aquest episodi crític es pot fer extensible, amb cautela, a la resta de l'edificació principal (Sánchez, 1971). Alguns espais, com el criptopòrtic i el conjunt de la planta semisoterrani, van quedar aparentment abandonats fins a finals del segle IV o inicis del segle V, moment en el qual es detecten símptomes d'activitat a la planta principal de l'edifici, tema que tractarem en el capítol següent.

³⁹⁴ També podem suposar, a falta de proves materials, la realització d'obres de millora en infraestructures públiques com la xarxa viària o l'abastiment d'aigua.

³⁹⁵ Vegeu el capítol 12.

³⁹⁶ Vegeu el capítol 10. Un altre sesterci de Gordià III va ser recuperat sobre el mosaic del corredor del criptopòrtic (**2.1**) (Tarrats *et alii*, 1998a i b).

³⁹⁷ Anàlisi elaborada pel Curt-Engelhorn-Centre for Archaeometry (Mannheim, 2012). La datació se situa entre el 172-317 dC (Cal 1 sigma) i 135-322 dC (Cal 2 sigma).

³⁹⁸ Sobre els sostres cassetonats de les estances del criptopòrtic, vegeu el capítol 3.

³⁹⁹ En el recorregut de la seva fugida, aquesta no era la primera estança on podia haver intentat refugiar-se. Per tant, i sense voler especular en excés, podia haver tingut una vinculació particular amb ella.

També a finals del segle III corresponen els primers enterraments de l'àrea funerària dels Munts (9), amb continuïtat d'ús fins a un moment incert del segle VII (figura 2.174). Les seves característiques —en fossa i amb coberta de lloses irregulars— fan pensar en una necròpolis destinada a acollir personal servil de la vil·la. Amb aquesta necròpolis es poden relacionar versemblantment els escassos fragments epigràfics recuperats,⁴⁰⁰ epitafis funeraris datats majoritàriament en els segles II-III. Resulta suggeridor, però difícil de determinar, si l'inici de la necròpolis podria tenir relació amb l'enterrament d'altres possibles víctimes servils de l'assalt.

Podem conjecturar, amb un cert grau de convenciment, una relació amb la situació general de Tàrraco i de la meitat occidental de l'Imperi a finals del segle III. En temps de Gal·liè (*ca.* 260), contingents francs van travessar els Pirineus i van arribar fins a Tàrraco, on una part va capturar vaixells ancorats al port de la ciutat per dirigir-se cap al nord d'Àfrica, mentre que l'altra va romandre al territori durant un període de dotze anys.⁴⁰¹ Els resultats de les excavacions dels darrers anys validarien les breus referències textuais. El sector més occidental del suburbi portuari experimenta una notable contracció i abandonament parcial —amb indicis d'incendi i saqueig— mentre el nucli urbà i els equipaments públics pateixen diversos desajustos com el col·lapse del sistema de clavegueram. En aquest context, és versemblant plantejar que la vil·la altoimperial dels Munts devia haver estat un objectiu fàcil i productiu. Assabentats amb antelació de l'avanç bàrbar en direcció cap a Tàrraco, la vil·la devia quedar abandonada i bona part del mobiliari de més valor i menor pes retirat. Hauria restat un reduït contingent d'esclaus, encarregat de vetllar-la i advertir de l'arribada dels bàrbars, que hauria estat víctima de l'assalt.

D'aquesta manera sobtada es posa fi a la fase altoimperial de la vil·la. Malmesa i saquejada però mantenint, en precari, les parts fonamentals de l'edificació. La planta noble (1) va ser probablement la més directament afectada, però l'únic indicatiu que ha quedat són nivells d'incendi presumiblement atribuïbles a aquest període. La planta semisoterrani (2) es devia mantenir dempeus però les destrosses causades per l'incendi probablement van provocar la seva clausura i abandonament definitiu. L'edifici de banys meridional (6), més sòlid i menys vulnerable al foc, hauria continuat dempeus i apte per a la reocupació, un fet que es devia produir a partir de finals del segle III amb l'eliminació definitiva de l'amenaça bàrbara (Orosi, VII, 41, 2). Al llarg del segle IV, com passa en el centre urbà i altres establiments rurals, la vil·la va continuar amb l'activitat però amb profunds canvis tant quantitius com qualitius.

5.5. La vil·la tardoromana (segle v)

D'acord amb l'estratigrafia documentada a l'interior del criptopòrtic i estances annexes (2) podem plantejar que, entre la segona meitat del segle IV i, més probablement, principis del segle V, la planta noble de l'edifici principal hauria experimentat una remodelació rellevant que va afectar, si més no, la galeria porticada situada per sobre del corredor 2.1 i l'àrea del peristil (1.13-14), on també s'han identificat indicis de transformació i s'han recuperat fragments de decoració arquitectònica d'època tardoromana i visigoda.⁴⁰²

5.5.1. Edifici principal: planta noble (1)

D'aquesta planta només disposem de dades per restituir el comportament de l'ala meridional de l'edifici (figura 2.174). Pel que fa a la galeria porticada i les estances annexes, l'episodi crític de finals del

⁴⁰⁰ Vegeu el capítol 4.

⁴⁰¹ Eutropi, "*Germani usque ad Hispanias penetraverunt et civitatem nobilem Tarraconem expugnaverunt*" (8, 8, 2); Aureli Victor, "*Gallienus rem Romanam quasi naufragio dedit...adeo uti...Francorum gentes, direpta Gallia, Hispaniam possiderent, vastato ac paene direpto Tarraconensium oppido, nactisque in tempore navigiis, pars in usque Africam permearet*" (*De Caes.* 33, 3); Eusebi-Hieró, "*Germanis Hispanias optinentibus Tarracon expugnata est*" (*Chron. ad. a.* 264); Orosi, "*Exstant adhuc per diversas provincias in magnarum urbium ruinis parvae et pauperes sedes, signa miseriarum et nominum indicia servantes, ex quibus nos quoque in Hispania Tarraconem nostram ad consolationem miseriae recentis ostendimus*" (VII, 22, 8). "*Inruptae sunt Hispaniae, caedes vastationesque passae sunt: nihil quidem novum, hoc enim nunc per biennium illud, quod hostilis gladius saevius sustinere a barbaris, quod per docentos quondam annos passae fuerant a Romanis, quod etiam sub Gallieno imperatore per annos propemodum duoecim Germanis exceperunt*" (VII, 41, 2).

⁴⁰² Vegeu el capítol 5.

segle III i un llarg període d'abandonament haurien malmès l'estructura del pòrtic fins al punt de requerir una remodelació completa (figures 5.54-5.56). Es van mantenir part del revestiment marmori de la paret de fons i els quadres d'*opus vermiculatum* amb la representació de les muses encastats a la paret. Les parts perdudes o deteriorades dels capitells de lesena (C2) (figura 5.10) es van substituir per noves peces que intentaven imitar les que hi havia. Pel que fa a la columnata, els capitells corintzants en marbre de *Luni-Carrara* (C5) (figura 5.30) s'introdueixen en aquest moment, fets *in situ* o portats de fora (C9, C10 i C11) (figures 5.35 i 5.37-5.39) mentre que l'origen de les columnes estriades —verticals i helicoidals— de tipus *pavonazzeto* (F4) és també incert (figures 5.1-5.17). Com planteja X. Domingo, podien haver format part de la galeria altoimperial i haver-se reutilitzat durant la reforma, però també es podien haver traslladat d'altres punts de la mateixa vil·la o de fora. Sigui com sigui, en els nivells d'enderroc les columnes (F4) i els capitells (C5) mostraven una connexió física.

Els capitells C5 presenten un càlat decorat amb dues corones de fulles palmiformes formades per foliols estilitzats de secció còncaua i separades per alineacions de perforacions amb trepant (figura 5.30). De les fulles angulars de la segona corona sorgeixen unes petites volutes que neixen de tiges disposades en vertical o horitzontal. La flor de l'àbac, flanquejada per dues hèlixs, es presenta simplificada en forma de cercle amb una creu incisa a l'interior. L'absència de cavet situat a la part inferior de l'àbac i altres característiques poden indicar una cronologia a partir d'un moment avançat del segle IV. Els capitells, ben datats, de la vil·la romana de la Olmeda en són un bon paral·lel. Les imperfeccions de la talla, apunta X. Domingo, suggereixen un taller local o provincial completament desvinculat de la tradició clàssica. També es documenten fragments de capitells de columna de marbre (C7) semblants al tipus C5, però d'estil més esquemàtic i dimensions més petites (figura 5.33).

A més dels capitells exempts comptem amb diversos fragments de capitells de lesena en marbre blanc d'època tardoromana inspirats en el tipus C2 d'època altoimperial (C9, C10 i C11) (figures 5.35 i 5.37-5.39). El primer tipus presenta la part inferior decorada amb dues corones de fulles palmiformes tallades amb el bisell, similars als exemplars de C5, però amb els foliols disposats verticalment. El centre presenta una gran ova de la qual neix, a banda i banda, una garlanda amb cintes ondulades penjades. L'àbac és força semblant a C2, amb una banda llisa a la part superior i un *cyma* revers d'escàs relleu a la inferior. La flor de l'àbac té forma de cercle amb creu incisa interior.⁴⁰³ El tipus C10 s'inspira estilísticament en els capitells de lesena altoimperials (C2), però amb una talla més matussera. Conté una corona inferior formada per dues fulles semblants a les del tipus C9. El tipus C11 combina una estructura semblant al tipus C2 (fulles palmiformes i caulicles decorats amb un motiu de cordó) amb característiques pròpies dels tipus C9 (estructura de les fulles, disposició dels lòbuls o la presència d'una gran ova decorant el centre) i C10 (dos caulicles disposats junts al centre del capitell). Altres tipus d'època tardoromana o visigoda identificats per X. Domingo són els escassos fragments de capitells de lesena en *brocatello* (C12) (figura 5.40) i en marbre blanc (C13-C16) (figures 5.41-5.44). Els capitells de lesena es combinaven amb bases en marbre blanc (B6) (figura 5.46) i fustos estriats del mateix material (F9) (figura 5.48).

A partir de l'anàlisi estructural i dels elements arquitectònics i decoratius és possible restituir amb una certa aproximació la configuració final de la galeria porticada a partir dels materials recuperats en els nivells d'enderroc conservats *in situ* a l'interior del corredor i de les estances de la planta semisoterrani (Macias, Ramón, 1999, Tarrats *et alii*, 1998a i b i 2000) (figura 5.55). El mur meridional, base de la columnata, mantenia les grans motlures (M1 i M2) de la fase altoimperial (figura 5.23). Sobre les motlures recolzaven els fustos de columna amb estries verticals i helicoidals en tipus *pavonazzeto* (F4) (figures 5.16-5.17) alternats i coronats per capitells tardans del tipus C5 (figura 5.30). L'alçària de les columnes, al voltant de tres metres, descartaria l'existència d'un sòcol corregut; una balustrada devia haver exercit la funció de barana. Com assenyala X. Domingo, contrasta la qualitat de la talla dels fustos amb la factura poc delicada dels capitells C5, la base dels quals no es correspon amb el diàmetre la part superior de les columnes.

⁴⁰³ Un fragment similar, en marbre proconès, procedent dels banys meridionals sense precisar més podria suggerir, com apunta X. Domingo, una possible remodelació d'aquest edifici en època tardoromana (capítol 5).

Altres elements que es poden relacionar amb el pòrtic són els arquitraus A1 i A2, d'època altoimperial, que es van incorporar a la reforma (figures 5.20-5.22). El segon tipus es disposava, possiblement, sobre les columnes del pòrtic mentre que el primer decorava el mur de fons. Pel que fa a aquest mur, l'arquitrau A1 es combinava seguint un esquema similar al d'època altoimperial: sòcol, registre mitjà decorat amb grans panells quadrats o rectangulars separats per lesenes i un registre superior amb una successió de panells més petits que podien anar decorats en baix relleu. Les lesenes combinaven els fustos reutilitzats de la fase del segle II (F4) i els fets *ex novo* (F9) (figura 5.48) amb capitells igualment reutilitzats (C2) (figura 5.8). Petites motlures (P1-P9), majoritàriament reutilitzades, separaven cadascun dels registres (figures 5.54-5.55).

En els nivells d'enderroc esmentats hi ha elements arquitectònics i decoratius que corresponen a la configuració final de les estances obertes a la galeria porticada de la planta principal. Malgrat la dificultat de discernir sobre la ubicació original de les peces (galeria o estances), algunes es poden relacionar amb els àmbits de la planta principal situats al nord de la galeria porticada. És el cas dels fragments de capitells del segle II retallats per un costat (C2b) que es van recuperar en els àmbits **2.5-2.8**. Una decoració que combinava revestiments marmoris amb espectaculars pintures murals i paviments de mosaic i revestiments parietals en *opus sectile*. Una convivència entre antic —emblemes en *opus vermiculatum*, estatuària d'època adrianea o antonina, etc— i modern, entre peces reaprofitades de l'esplèndida vil·la altoimperial, inclosa l'estructura arquitectònica bàsica, i peces fetes *ex novo* o portades per completar la reforma d'inicis del segle V. No només arquitectura, també la decoració escultòrica o musivaria, del segle II, devia formar part del mobiliari de les estances principals. Exemplars com l'estàtua d'Antínous o els quadres en *opus vermiculatum*, desprovistos del sentit original, es van mantenir fins a l'enderroc definitiu d'aquesta part de la vil·la, possiblement en el segle V.

Un altre punt de la planta principal on es detecta activitat edilícia en aquest període és el peristil (**1.13-14**) on es constata la construcció d'estructures no hidràuliques a l'interior de l'estany i d'una cisterna en la zona de pas del pòrtic meridional. Indicis de transformació funcional coberts pels nivells d'enderroc i rebliment del peristil de cronologia tardoromana o visigoda, sense més precisions. D'aquests nivells prové un altre conjunt rellevant d'elements arquitectònics i decoratius d'època tardana. Destaca un seguit de fustos llisos de marbre (F5) amb diversitat de diàmetres i tipus de marbre que faria pensar en l'ús de *spolia* en la remodelació d'aquest espai. És possible relacionar els fustos de columna amb els fragments de capitell del tipus C6 identificats (figura 5.32), una versió esquemàtica i en pedra calcària dels capitells tardoromans de la galeria porticada (C5). De fet, el diàmetre dels fustos és de 25-31 cm i de 33,5-34,5 cm, molt similars a les dels capitells, de 22 cm.

S'han identificat també bases de columna en pedra calcària (B5) de cronologia clarament tardana (figura 5.45). Una d'aquestes amb un diàmetre superior, compatible amb el diàmetre inferior dels capitells C6 (figura 5.32) i amb el diàmetre d'alguns dels fustos F5. Hipotèticament, amb el mur de fons de peristil es poden relacionar diversos fragments de capitells (C9 i C12), fustos (F9) i bases de lesena (B7). També provenen d'aquest sector arquitraus del tipus A1 i A2 i petites motlures (P1, P4, P9, P11 i P12) idèntics als identificats en relació amb la galeria porticada i estances annexes. Una similitud que, segons X. Domingo, pot indicar una unitat decorativa entre distintes parts de la planta principal de l'edifici. Un projecte unitari en el qual els millors materials (capitells de *Luni-Carrara* i fustos estriats de tipus *pavonazzeto*) es van destinar a la galeria porticada i l'àrea annexa.

Sense documentació estratigràfica resulta impossible determinar les transformacions experimentades en altres punts de la plataforma superior ni la seqüència cronològica. En les excavacions de J. Sánchez Real (1971) es van identificar uns possibles banys (“termas superiores”) a partir de la identificació d'una estança calefactada (**1.8**) que podrien correspondre a la fase tardana de la vil·la. Un dels àmbits relacionats amb aquest conjunt estava revestit amb fragments de diversos tipus de placats i altres elements decoratius de marbre (**1.12**).

A l'activitat edilícia d'aquest període correspondrien, també, els fragments de capitells corintis en marbre de *Luni-Carrara* del segle I dC que es van portar a la vil·la per al seu reaprofitament (C4) (figures 5.24-5.28). Els capitells, idèntics als emprats en el temple d'August o a l'aula de culte de la seu del

concili provincial (figures 5.27 i 5.28), posarien de manifest la dispersió de *spolia* procedents dels desmuntatge parcial d'aquests recintes de titularitat pública a partir d'inicis del segle v. També a Centcelles, l'edificació més potent construïda en aquest període, es constata, com indica X. Domingo, la presència d'elements arquitectònics de la mateixa procedència. S'observen igualment retocs i modificacions de les plaques altoimperials per adaptar-les a noves dimensions i formes. Des d'un punt de vista estilístic, els capitells de la galeria porticada es poden datar entre finals del segle iv i la primera meitat del segle v.

La proposta de situar la remodelació de la vil·la a principis del segle v es pot emmarcar en un context general d'expansió tant del nucli urbà com del territori. Com la vil·la romana dels Munts, la ciutat viu una profunda recessió que es manifesta a partir de finals del segle iii i es prolonga fins a principis del segle v, en què les circumstàncies històriques tornen a posar Tàrraco en el mapa de Roma. La ciutat recupera el suburbi portuari que s'estén cap al riu Francolí i comença el procés de transformació dels recintes del poder imperial de la part alta. És un període intens i dinàmic durant el qual, per una cinquantena d'anys (ca. 420-470), la Tarraconense torna a ser la punta de llança de Roma a Hispània (Remolà, Pérez, 2013; Remolà *et alii*, 2020).

També es conserven vestigis d'enterraments aïllats a la plataforma superior (1.2 i 1.21) que s'haurien de situar en l'etapa final, molt poc coneguda, de la vil·la visigoda. A aquesta fase també deuen correspondre la sivella visigoda recuperada en les excavacions de P. M. Berges en un lloc imprecís (1.21?) i els materials ceràmics tardans localitzats en els nivells superiors de colmatació del dipòsit "Castel" (1.1).

5.5.2. Edifici principal: planta semisoterrani (2)

Pel que fa a la planta semisoterrani (2), és probable que quedés abandonada i fora d'ús (figura 2.174). Els danys de l'incendi de finals del segle iii devien ser evidents i, a la llarga, devien afectar negativament l'estabilitat estructural. No podem determinar si com a conseqüència de les obres de remodelació de la galeria porticada superior, o per altres causes, el sostre tant d'aquesta com de les estances annexes van caure a la planta semisoterrani. Per l'escàs material recuperat sembla que l'enderroc es devia produir també en el segle v. La vil·la, profundament distinta, podia haver continuat en ús, com indiquen els murs construïts tallant els nivells d'enderroc (2.4) fins a un moment indeterminat del segle vii.

5.5.3. *Triclinium* (3)

No disposem de dades per determinar quin devia haver estat el comportament d'aquesta part de l'edifici en època tardoromana (figura 2.174). La solidesa de l'estructura suggereix la seva continuïtat però no podem establir la funció. En el plantejament de l'edifici altoimperial, la posició del *triclinium* s'inseria en una connexió entre l'edifici principal i els banys vinculada al ritual del banquet. En època tardana, amb un possible canvi d'ús dels banys potser hauria perdut la funció primigènia.

5.5.4. Jardí (4)

Excavat sense mètode estratigràfic, resulta impossible determinar l'evolució d'aquest espai en el nou model de vil·la (figura 2.174). La restauració de la galeria porticada de l'edifici principal suggereix que, almenys inicialment, el jardí devia haver mantingut el caràcter ornamental. Únicament podem constatar que en un moment incert d'època tardoromana o visigoda, la gran cisterna-nimfeu (4.4) que presidia el jardí, perduda la funció hidràulica, es va compartimentar en cinc petits àmbits de caràcter domèstic (magatzems? tallers?). El probable canvi d'ús de l'edifici de banys meridional devia afectar també els usos de la resta d'estructures i equipaments relacionats amb el sistema d'emmagatzematge i distribució d'aigües.

5.5.5. Mitreu (5)

Entre els segles iv i v, l'edifici es desmunta parcialment per aprofitar els blocs de pedra del Mèdol-Soldó en altres construccions i eliminar, cas que fos visible, tot rastre d'iconografia mitraica (figura 2.174). Dels paviments no es conserva cap rastre i de tot el profús programa iconogràfic i epigràfic que acompanyava els recintes mitraics únicament s'ha pogut recuperar un fragment de grup escultòric i dues ares.

5.5.6. Banys meridionals (6)

També es detecten reformes a l'edifici de banys meridional (6) però la problemàtica ja reiterada —excavació integral mancada de documentació— impossibilita definir-ne l'abast i seriació. A manera d'hipòtesi, el deteriorament de l'edifici principal podria haver afavorit el desplaçament de la funció residencial cap a l'edifici de banys, una estructura separada i més sòlida que no hauria quedat afectada pel foc i l'enderroc de la façana meridional, possiblement, en un moment incert del segle v. Pel que fa als mosaics, tres (M11, M12 i M14), corresponents als àmbits **6.24**, **6.17** i **6.6**, es poden datar estilísticament⁴⁰⁴ en època tardoromana (figures 6.11, 6.12 i 6.14), posant de manifest un cop més la continuïtat de l'edifici durant aquest període. Entre els materials procedents, presumiblement, dels nivells d'enderroc i rebliment de l'edifici, podem destacar la presència d'elements decoratius d'època tardoromana, com els fragments de capitells de lesena en marbre blanc (C16, C15?, C13?, C10? i C9). L'anàlisi preliminar de les monedes d'aquest període recuperades en les excavacions dels anys setanta del segle passat —sense context clar— suggereix un comportament similar al detectat en contextos d'inicis del segle v de l'àrea tarraconense, una datació propera a la proposada per a la fase tardoromana de la vil·la romana dels Munts.⁴⁰⁵

5.5.7. “Banys de la platja” (7) i pedreres (8)

No s'ha documentat activitat d'època tardoromana en aquests dos sectors. Per la seva entitat arquitectònica és versemblant pensar en una reutilització dels “banys de la platja”. Pel que fa a les pedreres, eren innecessàries ja que el material constructiu procedia de l'espoliació dels edificis i estructures precedents.

5.5.8. Necròpolis (9)

Els indicis d'ocupació es complementen amb les dades proporcionades per la necròpolis situada al nord-est de la vil·la (figura 2.174). Aquesta àrea d'enterraments s'hauria començat a formar a finals del segle III i va continuar en ús fins a finals de l'antiguitat tardana. Com ja hem indicat, la tipologia i disposició de les tombes indicaria un ús per part d'individus de classe servil, vinculats a l'explotació de la vil·la. També es constata la presència d'enterraments aïllats en el sector residencial de la vil·la (2.1) que, possiblement, correspondrien a l'etapa final d'ocupació.

Finalment, tenim poca informació sobre el moment final de la vil·la tardoromana. Conservem indicis de continuïtat al llarg dels segles VI i VII, com l'activitat de la necròpolis adjacent, la presència de materials ceràmics, tant àmfora com vaixel·la, que es poden adscriure a aquest període, o la sivella de bronze visigoda recuperada. Es pot observar, també, la continuïtat a partir de la presència de peces arquitectòniques i decoratives posteriors al segle v.

Després d'un segle IV complex, amb escassos vestigis d'activitat, Tàrraco recupera en els decennis centrals del segle v una part del protagonisme geoestratègic que va motivar la seva fundació en el marc de la conquesta d'Hispania. La voluntat d'Honorí de restaurar el govern legítim d'Occident a tota la península, en mans bàrbares des d'inicis del segle v —exceptuant la Tarraconense—, va portar a la ciutat a exercir el paper de base logística i d'estacionament dels exèrcits que durant gairebé mig segle van intentar, infructuosament, fer efectiva la recuperació (Remolà, Pérez, 2013; Remolà *et alii*, 2020). Urbanísticament, la ciutat experimenta en aquest període central del segle v una expansió localitzada a l'entorn del suburbi portuari (Lasheras, 2017) i un ambiciós procés d'adequació dels recintes públics de la part alta a una realitat social i política molt allunyada del context altoimperial (TEDA, 1989). Amb la dissolució formal de l'imperi d'Occident (476), Tàrraco i la Tarraconense passen a ser governades i administrades pel regne visigot fins a inicis del segle VIII. La ciutat manté fins a la fi d'aquest període una intensa activitat urbanística com es constata a l'entorn d'un equipament urbà bàsic, el port, i en el suburbi que s'estén entre aquest i el riu Francolí (Rodríguez *et alii*, 2020).

⁴⁰⁴ I estratigràfiques en el cas de l'àmbit **6.17** (mosaic M12), per la presència presumptament en la preparació de monedes de la segona meitat del segle IV.

⁴⁰⁵ Vegeu el capítol 10.

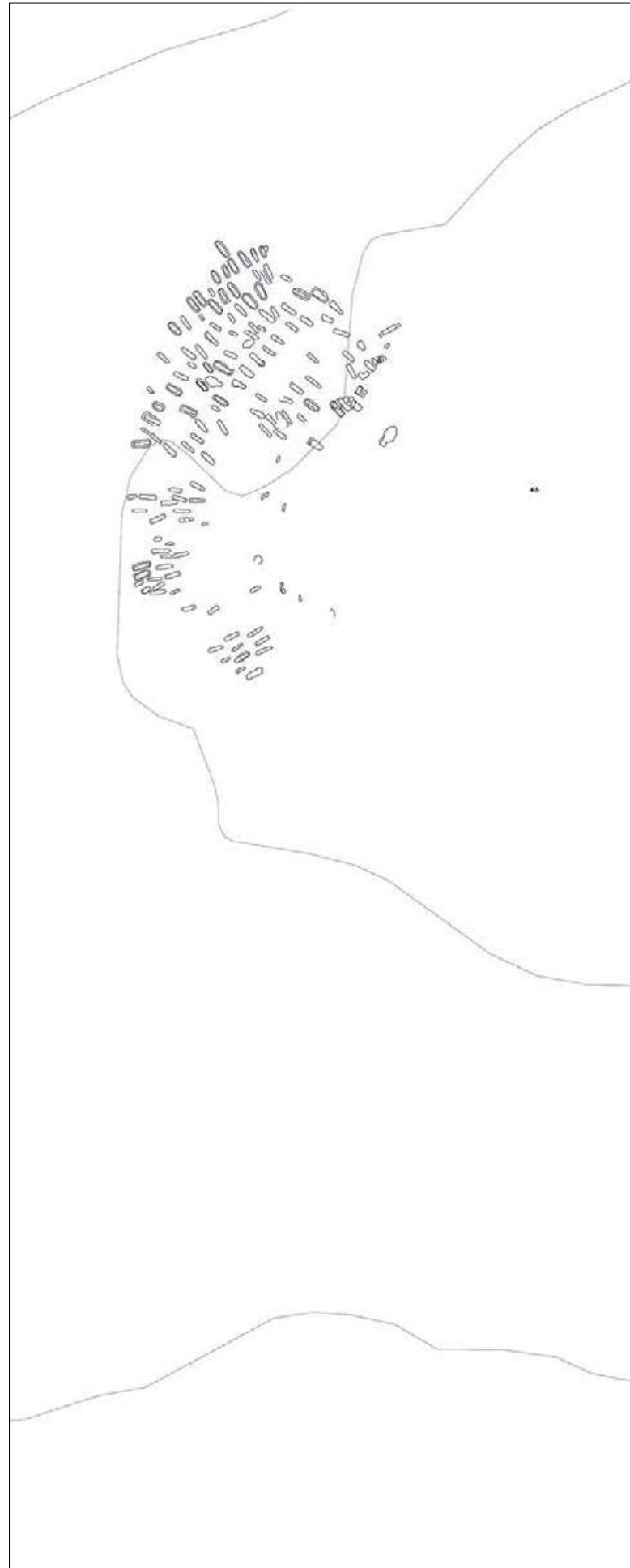
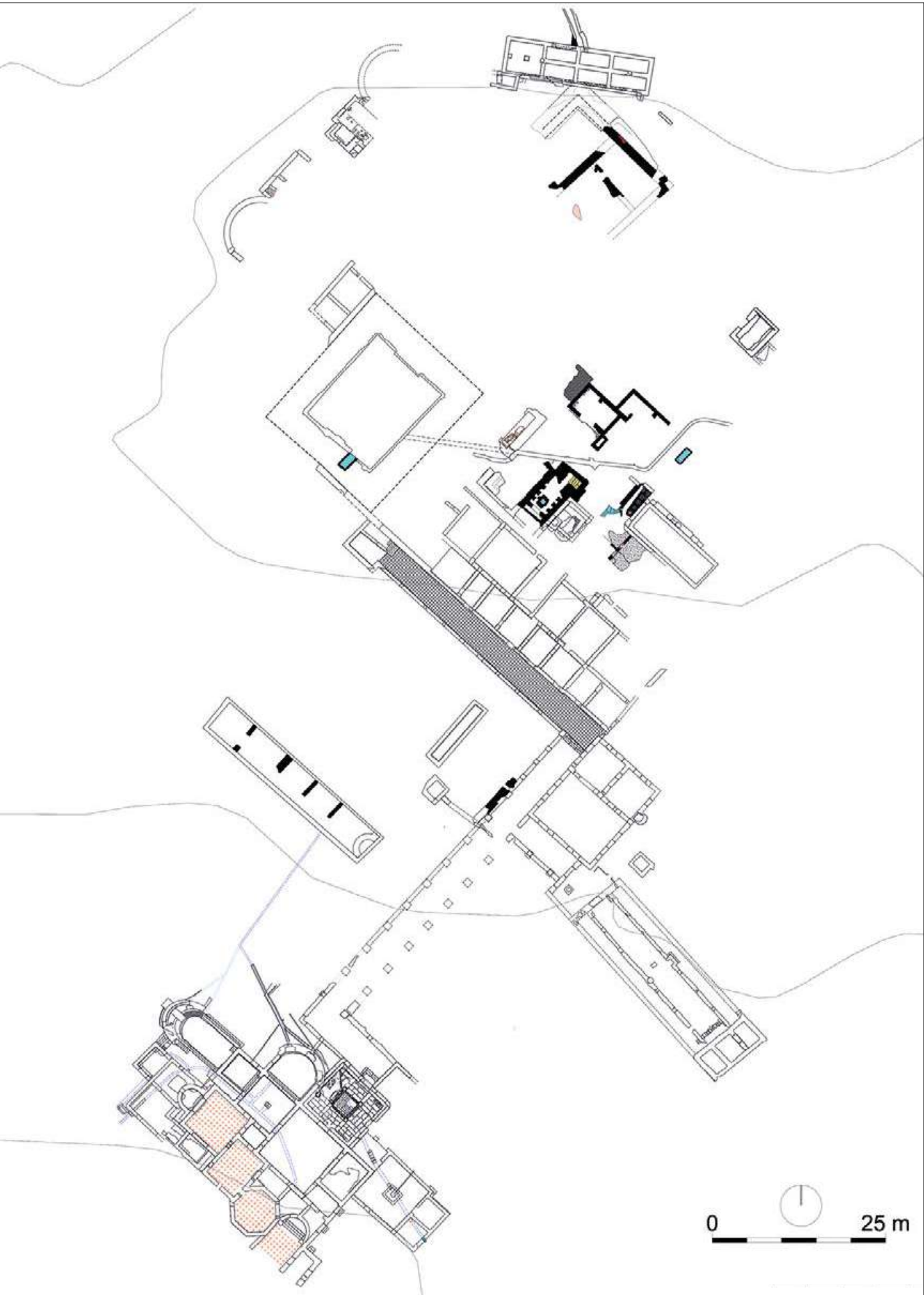

Figura 2.174. Planta de la vil·la d'època tardoromana amb l'àrea funerària annexa (J. Sánchez/Arxiu MNAT).

6. Una hipòtesi suggeridora

Excepcional —i adjectius afins— és un terme recurrent quan ens referim a la vil·la romana dels Munts en el context general de la Tarraconense, i més enllà, durant el període altoimperial. La datació de la construcció de la gran vil·la en el primer quart del segle II podia donar versemblança a la hipòtesi de relacionar aquesta excepcionalitat amb un fet històric de singular importància que va tenir lloc a Tàrraco els mesos d'hivern del 122 al 123. Ens referim a l'estada de l'emperador Adrià per presidir una assemblea de notables d'Hispania.

A finals de l'any 122, Adrià, després de la seva estada a Britània, es dirigí a Hispania passant per la Gàl·lia (Halfmann, 1986, 195-198; Birley, 2003a, 188-199; Alföldy, 2014). A. Birley proposa com a itinerari més probable la *via Domitia* fins als Pirineus, passant per Narbona (Birley, 2003a, 188), i continuant per la *via Augusta* fins a Tàrraco. Hi havia una ruta alternativa, des dels ports fluvials de *Narbo Martius* o *Arelate*, ben connectats, especialment el primer, amb Tàrraco en els segles I i II. Ja fos per mar o per terra, Adrià i la seva nombrosa comitiva haurien arribat a la ciutat des del nord-est i, abans d'arribar-hi,⁴⁰⁶ haurien contemplat la silueta de la vil·la romana dels Munts.

El motiu principal de l'estada era la celebració, a inicis del 123, d'una assemblea de notables per tractar diverses qüestions d'àmbit hispà. Dels diversos punts tractats només s'ha conservat informació sobre la proclamació d'una lleva (*dilectus*), acollida desfavorablement pels assistents (Birley, 2003a, 195).⁴⁰⁷ També és versemblant pensar que va presidir la reunió anual del *concilium provinciae* celebrada la tardor-hivern per a l'elecció del *flamen* (González-Conde, 2016) i una gran diversitat d'actes en honor seu, inclosa, possiblement, la celebració de *certamina Graeca* al circ.⁴⁰⁸ La reunió es devia haver convocat amb força antelació per permetre a les delegacions de totes les comunitats hispanes convocades programar el desplaçament fins a Tàrraco.⁴⁰⁹ Un temps necessari també per condicionar la ciutat i convertir-la en un escenari digne per acollir la més alta jerarquia de l'imperi durant uns mesos.

Sense entrar en detalls, l'impacte d'una visita tan excepcional devia ser considerable. A escala arquitectònica i urbanística, la *Historia Augusta* ens informa de la restauració, a càrrec seu, del temple d'August (*HA, Hadriani*, 12, 3), una iniciativa constructiva habitual d'Adrià en els viatges que empenia.⁴¹⁰ La restauració de l'*aedes Augusti* es posa en relació amb el pedestal d'una estàtua honorífica del flamen provincial *C. Calpurnius Flaccus* on s'esmenten, a més del flaminat, els càrrecs de *curator templi* i *prae(fectus) murorum* (CIL II², 14, 1124; Alföldy, 2014). Segons G. Alföldy (2014, 394), és raonable pensar que “financiara él mismo la restauración de las murallas de la ciudad de Tarraco y la renovación del templo de Augusto por encargo de Adriano”. Es devien dur a terme,

⁴⁰⁶ Una ciutat que ja hauria visitat de jove (90) quan es trobava en plena efervescència urbanística amb la construcció dels recintes provincials de la part alta. Ara, ja emperador, la visitava en el seu apogeu. *HA, Hadriani*, 2.1: “*Quinto decimo anno ad patriam redit ac statim militiam iniit, venando usque ad reprehensionem studiosus*”.

⁴⁰⁷ “*Post haec Hispania petit et Tarracone hiemavit, ubi sumptu suo aedem Augusti restituit. 4. Omnibus Hispanis Tarraconem in conventum vocatis dilectumque ioculariter, ut verba ipsa ponit Marius Maximus, retractantibus Italicis, vehementissime ceteris prudenter et caute consuluit*” “Després es va dirigir a Hispania i va hivernar a Tàrraco, on va restaurar el temple d'August a càrrec seu. Va convocar tots els colons d'Hispania a una assemblea i, en veure que els “itàlics” es van oposar amb un discurs carregat d'humor, com afirma Mario Màxim, i els altres, amb tota seriositat, va deliberar sobre l'assumpte amb prudència i cautela” (*HA, Hadriani*, 12, 3-4).

⁴⁰⁸ “En gairebé totes les ciutats va construir algun edifici i va organitzar jocs” (*HA, Hadriani*, 19, 2-3).

⁴⁰⁹ El desplegament logístic obligava a planificar els viatges amb molta antelació per permetre a les ciutats una convenient preparació. Vuit mesos abans de la seva visita a Egipte, l'estiu de l'any 130, ja s'estaven fent preparatius a Oxirrinc “a fin de acopiar provisiones en previsión de la visita” (Birley, 2003a, 284 i 315).

⁴¹⁰ “Havia visitat moltes d'elles [ciutats aliades i sotmeses], de fet més que qualsevol altre emperador, i les va auxiliar pràcticament a totes, proporcionant subministrament d'aigua a unes, i a altres ports, subministraments alimentaris, obres públiques, diners i honors diversos” (Dio Cassi, *Historia romana*, 69.5.269.5.3). Per posar només uns exemples d'obres empreses durant els seus viatges, especialment per Orient, podem citar el pont sobre el riu Cesifo a Eleusis, la via de Megara a Corint, els aqüeductes a Argos, Corint, Cartago i Atenes, dics fluvials a Coronea de Beocia, la restauració del temple d'Apol·lo a Mègara, la finalització de les obres del temple a Zeus Olímpic, etc (Birley, 2003a).

també, obres de millora en els principals accessos a la ciutat, s'erigirien estàtues,⁴¹¹ s'embellirien edificis públics i privats, etc. En especial en els recintes i recorreguts més directament relacionats amb els cerimonials i actes presidits per l'emperador (temple d'August, plaça de representació, circ, fòrum de la colònia, teatre i amfiteatre). En definitiva, tota la ciutat s'engalanaria i il·luminaria per oferir el millor aspecte possible per a un esdeveniment d'aquella magnitud, un notable esforç cívic i imperial.

A l'impacte sobre l'urbanisme i l'arquitectura s'han d'afegir les fortes repercussions econòmiques i socials. La manutenció i l'allotjament d'un contingent humà de tal envergadura devien obligar a fer un desplaçament de mitjans i recursos sense precedents. H. Halfmann (1986) xifrava la comitiva que acompanyava l'emperador en els viatges al voltant de les cinc mil persones (Birley, 2003b, nota 73). Un contingent humà considerable i heterogeni que incloïa des de servents i membres de la guàrdia pretoriana i de l'oficina imperial fins a personatges de la més alta aristocràcia romana. La itinerància del poder exigia la mobilitat de l'administració imperial per governar l'imperi des de qualsevol punt del seu territori. Aquest caràcter itinerant de la màxima autoritat de l'Imperi requeria complexes logístiques de desplaçament, abastiment i allotjament, i obligava les ciutats que eren honrades amb la seva presència a exigents requeriments. A la comitiva imperial s'haurien d'afegir els seguits dels notables convocats a l'assemblea i de tota una munió de personatges disposats a participar d'un esdeveniment tan excepcional. No tot eren inconvenients. La presència imperial devia generar una enorme activitat econòmica per donar resposta a les seves necessitats, a les dels tarraconenses i de la població desplaçada que va assistir a les celebracions.

L'allotjament de l'emperador i la seva nombrosa comitiva devia ser una de les principals qüestions a resoldre. De tots, però principalment de l'emperador i el cercle més íntim, entre els quals hi podia haver estat la seva dona Sabina;⁴¹² *L. Julius Vestinus*, cap del secretariat *ad epistulis* (substituint *Suetonius Tranquillus*);⁴¹³ *Q. Rammius Martialis*, prefecte de la Guàrdia (en substitució de *Septicius Clarus*), *Ti. Claudius Quartinus*, *iuridicus* de la Hispània Citerior (117-122) (Alföldy, 2014) i un nombre indeterminat d'amics i servents, que haurien compartit espai residencial amb l'emperador.

En els desplaçaments, Adrià tenia el costum d'allotjar-se en residències d'amics,⁴¹⁴ a una certa distància dels nuclis urbans, on poder relaxar-se, lluny dels sorolls, ambiental i polític, de la ciutat.⁴¹⁵ Residències que combinaven el plaer de la companyia amb el luxe i la magnificència arquitectònica en un entorn paisatgístic privilegiat, amb boscos per practicar la seva passió per la cacera (*HA, Hadriani*, 2, 2) i una bona connexió amb el centre urbà, per assistir a les cerimònies i actes de la seva agenda política. Un comportament extensible als períodes en què es trobava a Roma, on preferia estar-se a la seva vil·la tiburtina (*villa Adriana*). És, per tant, més que improbable que l'emperador i el seu cercle més íntim ocupessin una residència dins del nucli urbà o dels *suburbia* més immediats pels inconvenients derivats d'una excessiva proximitat al centre polític local i provincial.

⁴¹¹ És probable, com proposa D. Gorostidi (2020, 278-279), que l'estada d'Adrià hagués motivat una actualització de la galeria oficial d'estàtues dels *virii flamines* amb l'ús de la fórmula *omnibus honoribus in re publica sua funcus* en els pedestals. Òbviament s'erigirien estàtues a l'emperador que, anys més tard, van haver de ser restaurades, "daurades", (*ad statuas aurandas*): *Cn(aeo) Numisio / Cn(aei) fil(io) Serg(ia) / Modesto / Carthag(iniensi) omnib(us) / honorib(us) in re p(ublica) sua / functo electo a / concilio provinc(iae) / ad statuas aurandas / divi Hadriani / flam(ini) p(rovinciae) H(ispaniae) c(iterioris) / p(rovincia) H(ispania) c(iterior)* (RIT 294 = ILS 6930 = CIL II 4230 = CIL II² 14, 1154).

⁴¹² Ens consta que l'acompanyà a Britània, Egipte, Palmira i, molt possiblement, en el seu periple grec (Birley, 2003a).

⁴¹³ Durant la visita a Britània (estiu del 122), Adrià va prescindir dels serveis de Suetoni i Septici Clar, "*Septicio Claro praefecto praetorii et Suetonio Tranquillo epistularum magistro multisque aliis, quod apud Sabinam uxorem iniussu eius familiaribus se tunc egerant, quam reverentia domus aulicae postulabat, successores dedit, uxorem etiam ut morosam et asperam dimissurus, ut ipse dicebat, si privatus fuisset*" (*HA, Hadriani*, 11, 3).

⁴¹⁴ Amb un grau d'incertesa més o menys gran, A. Birley assenyala que al Picè es podria haver allotjat a casa del seu amic *Menio Agripa* (Birley, 2003a, 183); a Nicomèdia a casa d'Arrià (Birley, 2003a, 208); a Nicea a casa de *Catilius* (Birley, 2003a, 210); a Estratonicea a casa d'un tal *Ti. Claudius Socrates* (Birley, 2003a, 219); a Esparta a la residència del cap de la família dels Euricleides (Birley, 2003a, 235); a Centúripas (Sicília) a casa de Pompeu Falco i a Milet a casa del sofista Dionís (Birley, 2003a, 245 i 285).

⁴¹⁵ De tota manera, ens consta que també va intervenir en assumptes d'àmbit local, com dirimir un litigi sobre l'abastiment d'aigua en el territori de Tàrraco, com indica una inscripció sobre una fita terminal (CIL II², 14, 2299) (Alföldy, 2014).

La *Historia Augusta* recull que durant l'estada d'Adrià “es va exposar, no sense glòria, a un gravíssim perill (*gravissimum periculum*); mentre passejava per un jardí (*per viridaria*)⁴¹⁶ a Tàrraco, un esclau del seu amfitrió (*servo in se hospitis*) es va llançar furiós contra ell armat amb una espasa; després de reduir-lo el va lliurar als servents que venien a ajudar-lo i, quan es va veure que estava boig, el va entregar als seus metges perquè el cuessin, sense demostrar cap mena de preocupació”.⁴¹⁷ L'anècdota ens confirma que l'emperador s'allotjava a casa d'un amfitrió que —si també en fos el propietari, com sembla lògic— donaria peu a pensar en una propietat privada. En cas que fos certa la identificació d'aquesta amb la vil·la romana dels Munts, indicaria que la hipotètica incorporació al patrimoni imperial s'hauria produït després de l'estada d'Adrià, tot i que els motius, potser relacionats amb l'esdeveniment, són una mera especulació.

Un amfitrió que A. Birley proposava identificar amb el ja esmentat *C. Calpurnius Flaccus, flamen provinciae Hispaniae citerioris* i responsable de les obres de restauració del temple d'August i del manteniment de les muralles (Birley, 2003a, 196). Hi podria haver, però, altres candidats. Sens dubte, si no hagués mort més d'una dècada abans (107/108), *Lucius Licinius Sura* hauria estat un dels primers candidats a considerar. Un personatge que, a manera d'hipòtesi, relacionem amb la vil·la romana dels Munts, per la proximitat de l'arc honorífic erigit per voluntat testamentària d'un antecessor homònim del senador⁴¹⁸ i el comportament detectat a la mateixa vil·la. Si hagués estat així, a inicis del segle II, la vil·la hauria format part del patrimoni del senador i, a la seva mort, una part podria haver passat a mans del seu llibert predilecte *L. Licinius Secundus*⁴¹⁹ que, com hem vist, va mantenir una estreta vinculació amb Tàrraco i Bàrcino.⁴²⁰ En cas que *L. Licinius Secundus* fos mort, la propietat podria haver continuat estant en mans de la família, haver canviat de propietari o passat al patrimoni imperial.

Que, com pensem, hagués passat a la casa imperial —a la mort del senador o després de l'estada d'Adrià— podria donar sentit al *titulus pictus* que deixa constància de la construcció d'una cisterna per ordre de *Caius Valerius Avitus* i *Faustina* en època d'Antoní Pius. Una commemoració inusual que voldria deixar constància del seu pas per la vil·la i de les obres de millora d'un edifici tan emblemàtic. Hem de considerar, doncs, la possibilitat que *Avitus*, d'Augustobriga, traslladat (*translatus*) a Tàrraco per ordre de l'emperador Antoní Pius pogués haver fet ús de la residència durant l'exercici de les seves responsabilitats i no com a resultat d'una adquisició.

Un hivern deixava temps per a una llarga llista d'activitats. La cacera, per la qual sentia una passió proverbial, en devia ser una, i també és possible que, seguint una pràctica habitual en els seus viatges, visités llocs i monuments vinculats a la memòria de personatges i esdeveniments històrics rellevants.⁴²¹ A Tàrraco s'hauria interessat per la presència d'August a la ciutat durant dos anys (26-24 aC), un personatge amb qui Adrià pretenia vincular-se, tot i que no va poder visitar la seva residència tarraconense, ja que probablement ocupava el *praetorium* de l'antic campament, al cim del turó tarraconí, aproximadament en el lloc on posteriorment es va alçar el temple dedicat a la seva memòria.⁴²²

⁴¹⁶ *Viridaria* pot referir-se a un jardí suburbà, com proposava G. Alföldy (2014), però també es pot aplicar a jardins ornamentals pensats per a l'oci i l'esbarjo en *domus* i vil·les.

⁴¹⁷ XII, 5. “*Quo quidem tempore non sine gloria gravissimum periculum adiit apud Tarraconem spatians per viridaria servo in se hospitis cum gladio furiosius inruente, quem retentum ille ministris adcurrentibus tradidit et, ubi furiosum esse constitit, medicis curandum dedit in nullo omnino commotus*” (HA, Hadriani).

⁴¹⁸ “És probable que la instal·lació del ric magistrat a Tarragona en el darrer terç del segle I aC comportés l'adquisició d'una sèrie de propietats a l'altura de la seva posició en la societat de l'època. [...] No hem d'oblidar, d'altra banda, la teoria que des de temps antic ha relacionat l'arc de Berà amb un proper *fundus* del senador d'època de Trajà; aquest mateix argument també es podria utilitzar en relació amb el *Lucius Licinius Sura* augustià” (Dupré, 1994, 243).

⁴¹⁹ Va ser *accensus* en els tres consolat de *Lucius Licinius Sura* i *Sevir Augustalis* (el màxim càrrec al qual podien aspirar els lliberts) a Tàrraco i Bàrcino a inicis del segle II (a partir de la vintena d'inscripcions documentades a Bàrcino i, una, a Sant Andreu de Llavaneres) (Rodà, 1970).

⁴²⁰ Una part, sense precisar, dels béns del senador van passar a la casa imperial (Domingo, 2015) però, òbviament, no estem en condicions de suposar que aquest fos el cas de la vil·la dels Munts.

⁴²¹ És el cas de les tombes d'Epaminondes (Mantineia), d'Alcibiades (Apamea) i de Pompeu Magne (Egipte) (Birley, 2003a).

⁴²² Tàcit informa sobre l'ambaixada tarraconense que l'any 15 dC va sol·licitar a Tiberi el permís per erigir un temple a August: “*Templum ut in colonia Tarraconensis strueretur Augusto petentibus Hispanis permissum, da omnes provincias exemplum*” (Ann., I, 78).

La vil·la romana dels Munts es presenta com l'escenari òptim per exercir la funció de residència imperial (figures 2.175 i 2.176). Cap altra edificació del suburbi o del territori de Tàrraco del mateix període pot, ni de lluny, aproximar-se a la magnificència i esplendor arquitectònic dels Munts (Remolà, 2008b; Prevosti, Guitart, 2010 i 2011; Gorostidi, 2010). Les grans dimensions i entitat arquitectònica i, en especial, decorativa, amb un ús prolífic de marbres procedents de les principals pedreres de l'Imperi, revestiments pictòrics i musivaris d'una extraordinària qualitat, una extensa estatuària entre la que destaca la representació d'Antínous divinitzat, una figura estretament vinculada a Adrià, o el mateix mitreu, de dimensions inaudites i associat a una vil·la. En definitiva, qualsevol comparativa entre vil·les d'aquesta cronologia deixa clara l'excepcionalitat de l'edificació dels Munts. I si bé pensem que aquesta vil·la hauria estat la residència habitual a Tàrraco, els seus desplaçaments per territori peninsular, d'itinerari incert, haurien requerit l'ús d'altres residències oficials o privades, ni que fos per una nit.⁴²³

Pel que fa al mitreu, la seva ubicació i dimensions inusuals ens fan pensar en un esdeveniment de particular rellevància. No sabem quina relació, cas d'existir-ne, es podria establir entre l'edifici mitraic i la hipotètica estada d'Adrià. D'aquest emperador sabem, a través de la *Historia Augusta*, que es va iniciar en els misteris Eleusins, “seguint l'exemple d'Hèrcules i Filip” (*HA, Hadriani*, 13, 1) en ambdós graus (124 i 128) (Birley, 2003a, 229). Cap font informa sobre una eventual iniciació de l'emperador en altres cultes místics com el mitraisme⁴²⁴. Però, sens dubte, en tenia coneixement i, probablement, hauria despertat la insaciabile curiositat (*omnium curiositatum explorator*, Tertul·lià, *Apol.* 5.7.) d'un emperador addicte a l'astrologia i als oracles (Birley, 2003a, 142), aspectes que tenien un paper fonamental en el culte mitraic.

Si no ho va fer abans, els primers contactes del futur emperador amb el mitraisme es podien haver produït durant el servei militar⁴²⁵ a la frontera danubiana. El futur emperador va ocupar el càrrec de *tribunus militum* de la *II Adiutricis Piae Fidelis* (95),⁴²⁶ de la *V Macedonicae* (96)⁴²⁷ i de la *XXII Primigeniae Piae Fidelis* (97)⁴²⁸ (Birley, 2003a). La seva posterior participació en les campanyes de Trajà a Orient (101-102 i 105-106) li hauria permès profunditzar en el seu coneixement. Precisament a *Mogontiacum*, base d'estacionament a partir del 96 de la *XXII Primigeniae Piae Fidelis*, es va documentar un mitreu de grans dimensions (32,3 x 8,2 m) (Volken, 2004; Huld-Zetsche, 2008) amb una datació compatible amb l'estada d'Adrià com a comandant de l'aquarterament. És inevitable destacar que, en un període cronològic similar, dos edificis de culte mitraic situats en punts tan allunyats —Germània Superior i Hispània Citerior— i vinculats a funcions tan diferents —aquarterament militar i vil·la residencial— comparteixin unes dimensions i una planta similars i, presumptament, la figura d'Adrià. Podria el mitreu dels Munts haver estat vinculat a algun esdeveniment concret durant la seva estada a la vil·la? Motius de celebració no en faltarien. El 150è aniversari del primer cop que un emperador va rebre

⁴²³ A. Birley (2003a, 196-197) conjectura que, un cop finalitzada l'assemblea, Adrià hauria visitat la base legionària de la VII Gemina (Legio, León) seguint la ruta que des de Tàrraco conduïa a l'interior peninsular a través d'Ilerda i Caesaraugusta. Més incerta és encara la possibilitat que continués el viatge per la Bètica i Lusitania. També podríem pensar en desplaçaments de més curt abast dins de la Tarraconense que implicaria l'ús puntual d'altres residències dignes del personatge. Sense entrar en especulacions que no ens corresponen, dins d'aquest període destaca la vil·la romana de los Torrejones (Yecla), prop de la *via Herculea* i de la *mansio d'Ad Palem* i *d'Ad Aras*, que presenta una esplendorosa fase de la primera meitat del segle II dC i d'on provenen un retrat d'Adrià (figura 2.177) i un fragment d'epígraf que fa referència a un duumvir desconegut i a la seva esposa *Viria* (Noguera, Ruiz, 2018).

⁴²⁴ Entre els iniciats en els misteris tenim emperadors com Còmmode (*HA, Vita Comodo* 9, 6). També Septimi Sever i Caracalla semblen haver afavorit, a títol personal, la difusió del mitraisme (Aguado, 2001). L'any 307, una inscripció de Diocleciana, Galeri (sens dubte iniciat) i Licini commemora la consagració d'un mitreu a *Carnuntum* per garantir-se, possiblement, la fidelitat de les legions danubianes addictes a Mitra. L'emperador Julià (361-363) va ser iniciat en el mitreu de Constantinoble i va assolir el màxim grau (*pater*).

⁴²⁵ L'estament militar i funcional va esdevenir un dels principals conductes de difusió del mitraisme a Occident (Beck, 2006; Chalupa, 2016). Per esmentar només un parell d'exemples, *C. Sacidius Barbarus*, centurió de la *legio XV Apollinaris* estacionada a *Carnuntum* entre 71 i el 114 (*CIMRM* 1718; Chalupa 2016, 83-84) o, més proper, *M. Valerius Secundus*, centurió frumentari de la *Legio VII Gemina* aquarterada a l'actual ciutat de Lleó, que l'any 155 va dedicar un altar al déu en el gran mitreu de Mérida (Alvar, 2019). A Tàrraco es va recuperar el seu epitafi (MNAT P-33 = RIT 183/CIL II², 14, 1037).

⁴²⁶ Entre el 87 i el 102 es trobava estacionada a *Acumincum* o *Sirmium* (Sremska Mitrovica), Pannònia. Entre el 102 i el 106 el seu quarter es trobava a *Singidunum* (Belgrad), Dàcia.

⁴²⁷ Establerta a la Moesia inferior amb el quarter general a *Tomis*.

⁴²⁸ Establerta a *Mogontiacum*/Mainz (Germània Superior) a partir de mitjan segle I dC. Quan la I *Minervia* va ser enviada al baix Danubi per les guerres dàcies, la XXII es va establir a Bonn.

el nom d'August (16 de gener del 27 aC) —amb una gran transcendència política—,⁴²⁹ el seu aniversari (24 de gener del 76) o el naixement de Mitra (25 de gener) en podrien ser alguns.

Un altre fet inusual és la troballa d'una representació d'Antínous, el jove esclau bitini que Adrià va incorporar al seu seguici l'any 124 i que l'acompanyaria fins a la seva tràgica i confusa mort a les aigües del Nil (130). Divinitzat per l'emperador, la imatge del jove es va difondre abastament per temples i ciutats de tot l'Imperi. Quant a la cronologia, la peça es podria haver incorporat al mobiliari de la vil·la en algun moment entre la divinització del jove esclau i la mort d'Adrià (138). Entre els pocs exemplars coneguts procedents de *villae*⁴³⁰ destaca la representació d'Antínous-Dionís trobada a la vil·la de la família del seu amic Herodes Àtic on, possiblement, va fer estada Adrià durant el seu periple grec de l'any 124 (Birley, 2003a, 231). En aquesta magnífic vil·la, situada a cinc quilòmetres d'Astros (Eva/Loukou, Peloponès), l'estàtua s'exhibia originàriament sobre un podi a l'absis de l'edifici situat al sector meridional de la vil·la, interpretat com a temple-santuari d'Antínous (Spyropoulos, 2020).⁴³¹

En el cas de la vil·la romana dels Munts no és possible determinar la ubicació de la imatge d'Antínous ni la relació eventual que tenia amb la resta d'elements decoratius que, procedents de la planta principal, van acabar sobre el paviment de la planta inferior en un moment indeterminat del segle v. De la planta principal també devia procedir la pintura amb representació de corones agonístiques amb noms en grec de jocs clàssics (Nemea i Acci)⁴³² sobre un fons arquitectònic que sembla evocar els recintes públics de la parta alta de Tàrraco. Una pintura de gran qualitat farcida d'iconografia imperial que, tot i que és difícilment demostrable, podria fer-nos plantejar la possible existència d'una sala dedicada a commemorar l'estada i la memòria de l'emperador Adrià a la vil·la.

⁴²⁹ “La presencia de Adriano en Tarraco en el 150 aniversario de la primera vez en que un emperador recibió el nombre de Augusto (16 de enero del 27 a.C.) coincidió, al parecer, con una importante medida política. Las monedas imperiales de esas fechas abrevian de manera drástica los títulos de Adriano. En vez de aparecer como ‘Imp. Caesar Traianus Hadrianus Aug.’, no tardaron en presentarlo simplemente como ‘Hadrianus Augustus’. El mensaje transmitido por aquella leyenda es suficientemente claro: el emperador deseaba ser visto como un nuevo Augusto.” (Birley, 2004, 194).

⁴³⁰ A més d'aquest, podem esmentar el conegut relleu on es representa com el déu *Silvanus* (actualment al Museo di Palazzo Massimo) trobat l'any 1907 en una presumpta vil·la prop de Torre del Padiglione, i una escultura marmòria i un basament procedents d'un edifici residencial privat localitzat a *Myloi*, prop d'Argos (Meyer, 1991).

⁴³¹ Agraïm a Vassilis Tsiolis els seus comentaris.

⁴³² Vegeu els capítols 3 i 4. F. Beltrán subratlla l'estreta relació dels jocs de Nemea amb Adrià. En el seu periple grec de l'any 124 va fer estada a Argos, on va reformar els jocs modificant, potser, la data de celebració (hivern) i reintroduint la cursa equestre de joves.

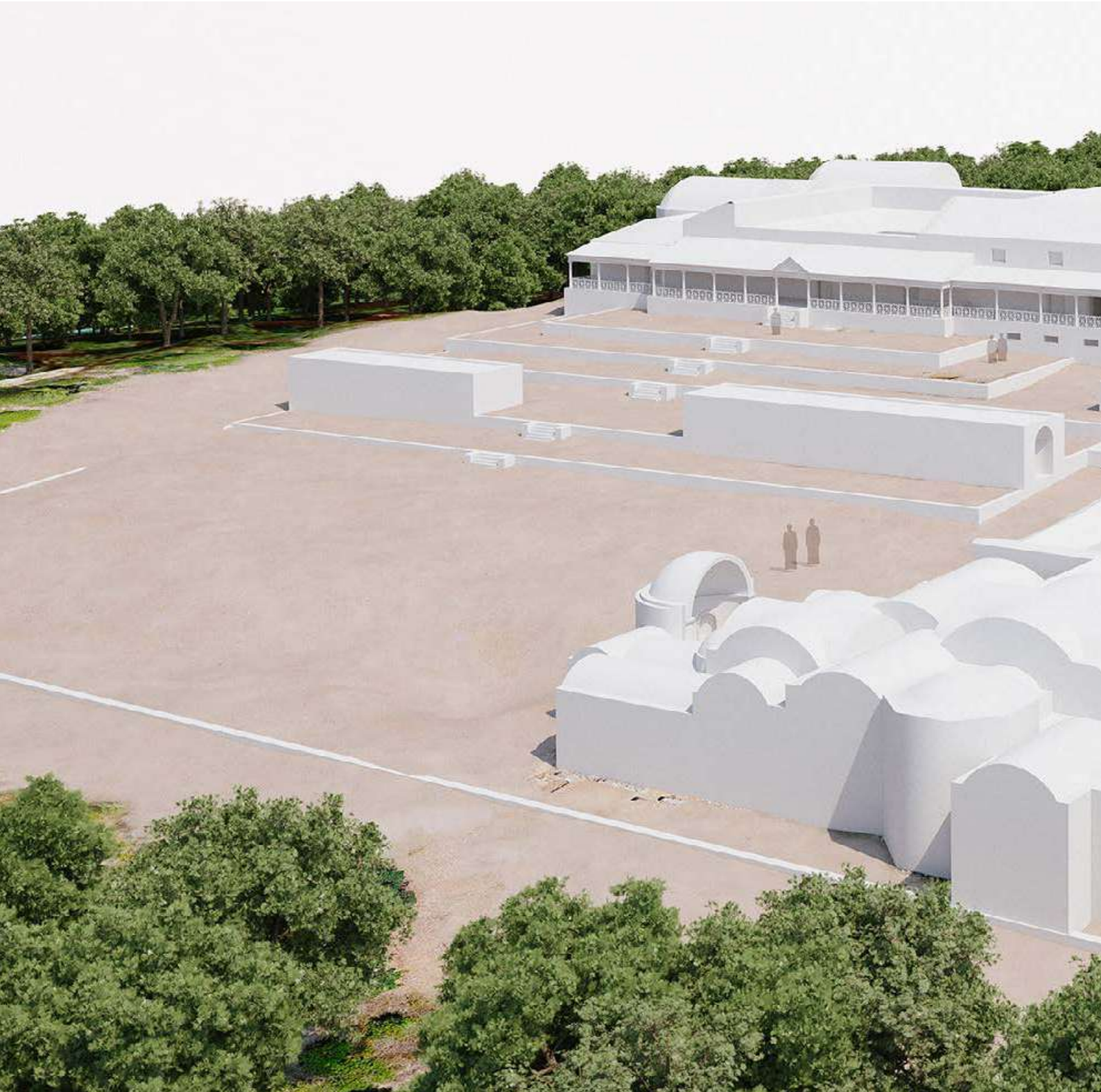

Figura 2.175. Restitució volumètrica des del sud-est del nucli central de la vil·la de mitjan segle II dC (F. Gris-J. A. Remolà/Arxiu MNAT).

Figura 2.176. Restitució volumètrica des del sud-oest del nucli central de la vil·la de mitjan segle II dC (F. Gris-J. A. Remolà/Arxiu MNAT).

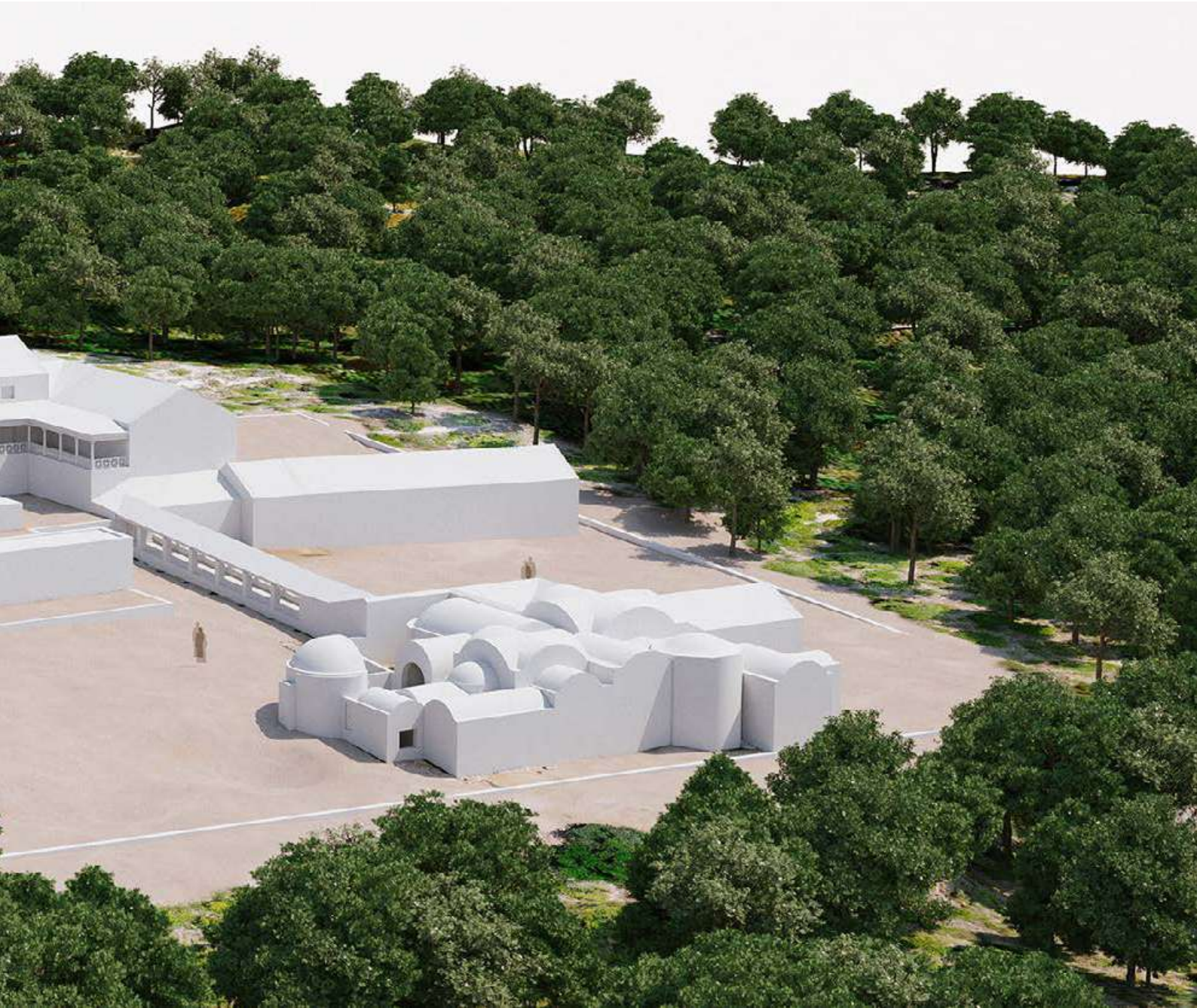

Figura 2.177. Retrats d'Adrià procedents de Tarragona (MNAT 389) (Arxiu MNAT), a dalt, i de la vil·la romana de los Torrejones (Museo Arqueológico Municipal de Yecla/José Inchaurreandieta Ramallo).

ÍNDIX D'AUTORS

A

L. Abad Casal (1977-1978), "Las imitaciones de *crustae* en la pintura romana en España", *AEspA* 50-51, Madrid, 189-208.

L. Abad Casal (1979), *Pintura romana en la provincia de Sevilla*, Sevilla.

L. Abad Casal (1982), *La pintura romana en España*, Alacant-Sevilla.

L. Abad Casal (1987), "Horae, Tempora Anni y la representación del tiempo en la Antigüedad Romana", *Anas* 7-8, 79-88.

L. Abad Casal (1990a), "Iconografía de las estaciones en la musivaria romana", *Mosaicos Romanos. Estudios sobre Iconografía. Actas del Homenaje in Memoriam de Alberto Balil Illana*, Museo de Guadalajara (27 y 28 de abril de 1990), Guadalajara, 11-28.

L. Abad Casal (1990b), "Horai/Horae", *LIMCV*, 510-538.

C. Abadie-Reynal (2002), "Les maisons aux décors mosaïqués de Zeugma", *CRAI*, Bocard, Paris, 743-771.

J. M. Abascal Palazón (1998), *La sociedad hispano-romana, Hispania. El legado de Roma*, Catálogo de la Exposición, Zaragoza, 197-207.

J. M. Abascal Palazón (2010), "s.v. *Cornelius Priscianus*", *Diccionario Biográfico Español*, 14, Madrid, 618. <http://dbe.rah.es/biografias/23202/cornelius-priscianus>.

J. M. Abascal Palazón (2011), "Licinianus (Marcial I 49 y 61), ¿C. Iulius Seneca Licinianus (CIL II 6150)?", *Hermes* 139, 358-364.

J. M. Abascal Palazón, U. Espinosa Ruiz (1989), *La ciudad hispano-romana. Privilegio y poder*, Logroño.

J. H. Abry (ed.) (1993), *Les Tablettes astrologiques de Grand (Vosges) et l'astrologie en Gaule romaine*, Lyon.

G. W. Adams (2013), *Marcus Aurelius in the Historia Augusta and Beyond*, Lanham (USA).

B. Adembri (2002), "I marmi colorati nella decorazione di Villa Adriana", M. De Nuccio, L. Ungaro (eds.), *I marmi colorati della Roma imperiale*, Roma, 470-481.

M. Adserias Sans (1999), "Evidències d'època ibèrica a les Eres (Altafulla, Tarragonès)", *Estudis Altafullencs* 23, Altafulla, 7-19.

P. Aguado García (2001), "El culto de Mitra en la época de Caracalla", *Gerión* 19, 559-568.

A. M. Albert, W. R. Maples (1995), "Stages of epiphyseal union for thoracic and lumbar vertebral center as a method of age determination for teenage and young adult skeletons", *Journal of Forensic Sciences* 40, 623-633.

C. Albertson (1980), *The Sculptured Portraits of Lucius Verus and Marcus Aurelius (AD 161-180)*, PhD Dissertation, Bryn Mawr.

C. Alcalde Martín (2001), *El mito de Leda en la Antigüedad*, Clásicas, Madrid.

M. A. Alexander (1994), "The Ganymede Mosaic from the House of Sollertii at Thysdrus (Tunisia)", J. P. Darmon, A. Rebourd (eds.), *La Mosaïque gréco-romaine IV. IVe Colloque Internationale pour l'Étude de la Mosaïque Antique (Trèves, 8-14 août 1984)*, Paris, 243-248.

M. A. Alexander, S. Besrou, M. Ennaifer (1976), *Utique. Les mosaïques sans localisation précise et El Alia*, Tunis.

G. Alföldy (1969), *Fasti Hispanienses. Senatorische Reichsbeamte und Offiziere in den spanischen Provinzen des römischen Reiches von Augustus bis Diokletian*, Wiesbaden.

G. Alföldy (1973), *Flamines provinciae Hispaniae Citerioris*, Madrid.

G. Alföldy (1975), *Die römischen Inschriften von Tarraco*, MF 10, Berlín = RIT.

- G. Alföldy (1979), "Bildprogramme in den römischen Städten des *Conventus Tarraconensis*. Das Zeugnis der Statuenpostamente", *Homenaje a García y Bellido, Revista de la Universidad Complutense* 28, volume 4, Madrid, 177-275.
- G. Alföldy (1984), "Drei städtische Eliten im römischen Hispanien", *Gerion* 2, 193-238.
- G. Alföldy (1991), Tarraco, Forum 8, MNAT, Tarragona.
- G. Alföldy (1998), "Hispania bajo los Flavios y Antoninos", *De les estructures indígenes a l'organització provincial romana de la Hispania Citerior* (Granollers, 1987), Itaca, Anexos I, Barcelona, 11-32.
- G. Alföldy (2001) "Tarraco, capital de la mayor provincia del Imperio Romano", I. Rodà (ed.), Tarraco, *puerta de Roma*, Barcelona, 26-31.
- G. Alföldy (2003), "Sociedad y epigrafía en Tarraco", S. Armani, B. Hurlet-Martineau, A.U. Stylow (eds.), *Epigrafía y sociedad en Hispania durante el Alto Imperio: estructuras y relaciones sociales*, (Madrid/Alcalá de Henares, 2000), Alcalá de Henares, 159-176.
- G. Alföldy (2005), "La cultura epigráfica de los romanos: la difusión de un medio de comunicación y su papel en la integración cultural", *Vivir en tierra extraña. Emigración e integración cultural en el mundo antiguo* (Zaragoza, 2003), 137-149.
- G. Alföldy (ed.) (2011a), *Corpus Inscriptionum Latinarum*, II. Inscriptiones Hispaniae Latinae. XIV. Conventus Tarraconensis. II. Colonia Iulia Vrbs Triumphalis Tarraco, Berlin-New York. = *CIL* II* / 14, 2
- G. Alföldy (2011b), "Griechische Inschriften und griechische Kultur in Tarraco", *ZPE* 178, 87-125.
- G. Alföldy (2014), "Hadrians Besuch in Tarraco (*HA, H* 12, 3-5)", C. Bertand-Dagenbach, F. Chausson (eds.), *Historiae Augustae Colloquium Nanceiense. Atti dei Convegno sulla Historia Augusta XII*, Bari, 11-29 = "La visita de Adriano a Tarraco", traducción de D. Gorostidi, D. Gorostidi (ed.) 2017, 383-398.
- G. Alföldy, H. Niquet, J. M. Abascal Palazón** (2016), *Corpus Inscriptionum Latinarum*. II. *Inscriptiones Hispaniae Latinae*. XIV. *Conventus Tarraconensis*. IV. *Colonia Iulia Vrbs Triumphalis Tarraco*, Berlin-New York. = *CIL* II* / 14, 4.
- C. Allag** (2010), "Mais qui était donc les peintres gallo-romains?", P. Chardon-Picault (dir.), *Aspects de l'Artisanat en milieu urbaine: Gaule et Occident Romain*, Actes du Colloque International d'Autum, Revue Archéologique de l'Est, Supplément 28, Dijon, 209-218.
- C. Allag, F. Kleitz** (2018), "Chartres (Eure-et-Loir). Le décor au dieu Océan", J. Boislève, A. Dardenay, F. Monier (dirs.), *Actes du 29e Colloque de l'AFPMA, Louvres, 18 et 19 novembre 2016*, Ausonius, Pictor, collection de l'AFPMA 7, Bordeaux, 353-362.
- P. Allison** (1995), "Painter-Workshops or Decorators Teams", *Mededelingen van het Nederlands Instituut de Rome* LIV.54, 98-108.
- M. Almagro Gorbea** (1986), *Segóbriga (Ciudad celtibérica y romana)*. *Guía de las excavaciones y Museo*, Madrid.
- M. Almagro Gorbea, J. M. Abascal Palazón** (1999), *Segóbriga y su conjunto arqueológico*, Madrid.
- J. Altieri Sánchez** (2002), "Las pinturas báquicas de la Casa del Mitreo: iconografía", *Excavaciones Arqueológicas en Mérida, Memoria 2000*, 6, Mérida, 341-359.
- J. Alvar Ezquerro** (1981), "El culto de Mitra en Hispania", *Memorias de Historia Antigua* 5, 51-72.
- J. Alvar Ezquerro (2018), *El culto de Mitra en Hispania*, Dykinson-PuFC, Madrid-Besançon.
- J. M. Álvarez Martínez** (1976), "La villa romana de El Hinojal en la Dehesa de Las Tiendas (Mérida)", *NAH* 4, 435-488.
- J. M. Álvarez Martínez, H. Lavagne, R. Perales Piqueres** (com.) (2001), *Mosaico Romano del Mediterráneo*, (Museo Arqueológico Nacional, mayo-julio 2001), Madrid.
- A. Álvarez Pérez, A. Domènech De La Torre, P. Lapuente Mercadal, A. Pitarch Martí, H. Royo Plumed** (eds.) (2009a), *Marbles and Stones of Hispania*, Exhibition Catalogue, ICAC, Tarragona.
- A. Álvarez Pérez, V. García Entero, A. Gutiérrez García-Moreno, I. Rodà De Llanza** (eds.) (2009b), *El marmor de Tarraco. Explotació, utilització i comercialització de la pedra de Santa Tecla en època romana*. *Hic et Nunc* 6, ICAC, Tarragona.

- A. Àlvarez Pérez, A. Gutiérrez García-Moreno, A. Pitarch Martí** (2006), “Informe de l’inventari preliminar dels materials lapidis procedents de la vil·la dels Antigons (Reus, Baix Camp)”, Unitat d’Estudis Arqueomètrics, ICAC, Tarragona.
- A. Àlvarez Pérez, A. Gutiérrez García-Moreno, I. Rodà De Llanza** (2010), “Las rocas ornamentales en las provincias del Imperio: el caso del Broccatello y la Piedra de Santa Tecla”, *Arqueología de la construcción: II, Los procesos constructivos en el mundo romano: Italia y provincias orientales: (Certosa di Pontignano, Siena, 13-15 de noviembre de 2008)*, CSIC, Madrid, 539-554.
- A. Àlvarez Pérez, J. M. Macías Solé, A. Muñoz Melgar, À. Pitarch Martí, I. Teixell Navarro, J. Menchon Bes** (2012), “The *marmora* used in the imperial cult area of Tarraco (Hispania Citerior)”, A. Gutiérrez, P. Lapuente, I. Rodà (eds.), *Interdisciplinary Studies on Ancient Stone. Proceedings of the IX ASMOSIA Conference (Tarragona 2009)*, ICAC, Tarragona, 196-203.
- W. Amelung** (1908), *Die Skulpturen des Vatikanischen Museums II*, Berlin.
- B. Andreae, K. Anger, M. A. De Angelis, W. Geominy, M. G. Granino, J. Köhler, M. Kreeb, P. Liverani, M. Mathea-Förtsch, M. Stadler, A. Uncini** (1995), *Bildkatalog der Skulpturen des Vatikanischen Museums I*. Museo Chiaramonti, Berlin-New York.
- B. Andreae, K. Anger, M.G. Granino, J. Köhler, P. Liverani, G. Spinola** (1998), *Bildkatalog der Skulpturen des Vatikanischen Museums II*. Museo Pio Clementino, Cortile Ottagono, Berlin-New York.
- J. Andreu Pintado** (2004), *Edictum, Municipium y lex: Hispania en época flavia (69-96 d.C.)*, Oxford.
- S. Angiolillo** (1981), *Mosaici Antichi in Italia. Sardinia*, Consiglio Nazionale delle ricerche, Istituto Poligrafico e Zecca dello stato. Libreria dello Stato, Roma.
- Antique Sculpture from the Collection of the Pushkin Fine Arts Museum in Moscow* (1987), Moscú.
- F. Antonelli, L. Lazzarini, S. Cancelliere, D. Dessandier** (2009), “Minero-Petrographic and Geochemical Characterization of ‘*Greco Scritto*’ Marble from Cap De Garde, Near Hippo Regius (Annaba, Algeria)”, *Archaeometry* 51, 351-365.
- X. Aquilué Abadías** (1983), *La sede del Col·legi d’Arquitectes: una intervenció arqueològica en el centre històric de Tarragona*, Tarragona.
- F. Arasa Gil** (2004), “La decoración escultórica de las *villae* del País Valenciano”, *Actas de la IV Reunión sobre Escultura Romana en Hispania*, 229-253.
- J. Arce Martínez, S. Ensoli, E. La Rocca** (eds.) (1997), *Hispania romana desde tierra de conquista a provincia del imperio*, Electa, Madrid.
- S. Ardeleanu** (2018), “*Giallo Antico* in Context. Distribution, Use and Commercial Actors According to New Stratigraphic Data from the Western Mediterranean (2nd C. Bc-Late 1st C. Ad)”, D. Matetic Poljak, K. Marasovic (eds.), *Interdisciplinary Studies on Ancient Stone. Proceedings of the XI ASMOSIA Conference (Split, 2015)*. University of Split, 155-166.
- J. L. Argente Oliver, A. Mostalac Carrillo** (1981), “La pintura mural romana de la Casa del Acueducto de Tiermes (Montejo de Tiermes, Soria)”, *Numantia I*, 147-163.
- R. Arola Arnal, J. A. Domingo Magaña, N. Gasull Casanova** (2012), “The imported *marmora* from the Jaume I School: an assemblage from the Provincial Forum of Tarraco”, A. Gutiérrez, P. Lapuente, I. Rodà (eds.), *Interdisciplinary Studies on Ancient Stone. Proceedings of the IX ASMOSIA Conference (Tarragona 2009)*, ICAC, Tarragona, 190-202.
- D. Attanasio, A. B. Yavuz, M. Bruno, J. J. Herrmann Jr, R. H. Tykot, A. Van Den Hoek** (2012), “On the Ephesian origin of *Greco Scritto* marble”, A. Gutiérrez, P. Lapuente, I. Rodà (eds.), *Interdisciplinary Studies on Ancient Stone. Proceedings of the IX ASMOSIA Conference (Tarragona 2009)*, ICAC, Tarragona, 245-254.
- M. F. Aubert, R. Cortopassi** (1998), *Portraits de l’Égypte romaine*, Catalogue de l’exposition Paris, Musée du Louvre, 5 octobre 1998-4 janvier 1999, Paris.
- M. F. Aubert, R. Cortopassi, G. Nachtergaeel, V. Asensi Amoros, P. Détienne, S. Pagès-Camagna, A. S. Le Hô** (2008), *Portraits funéraires de l’Égypte romaine: cartonnages, lincoils et bois*. Éditions Kheops, Musée du Louvre, Paris.

S. Augusti (1967), *I colori pompeiani*, Roma.

S. Aurigemma (1960), *L'Italia in Africa, Tripolitania, I, I monumento d'arte decorativa*, Parte prima. I Mosaici, Roma.

L. C. Avellá Delgado (1980), "Conjunto de antoninianos. Tesorillo hallado en el teatro romano de Tarraco", L. Villaronga (dir.), *II Symposium Numismático de Barcelona*, volumen II, Societat Catalana d'Estudis Numismàtics, Barcelona, 221-226.

M. Avi-Yonah (1933), *Mosaic pavements in Palestine*, London-Oxford.

B

B. Bacchelli, M. Barbera, R. Pasqualucci, L. Sagù (1995), "Nuove scoperte sulla provenienza dei pannelli in *opus sectile* vitreo della collezione Gorga", *AISCOM II*, (Bordighera, 1994), 447-466.

A. Bacchetta (2006), *Oscilla: rilievi sospesi di età romana*, Milano.

P. Baccini Leotardi (1978), *Ostia. Pitture con decorazioni vegetali dalle Terme*, Monumenti della Pittura antica scoperti in Italia, Ercolan, Fasc. II, fasc. V, Roma.

I. Baldassarre, A. Pontrandolfo, A. Rouveret, M. Salvadori (2002), *Pittura romana. Dall'ellenismo al tardo-antico*, Milano.

I. Baldini (2005), "Mosaici di età tardoantica a Gortina (Creta)", *CMGR IX*, 1, 173-189.

A. Balil Illana (1957), *Las invasiones germánicas en Hispania durante la segunda mitad del siglo III d. de J. C.*, Cuadernos de Trabajos de la Escuela Española de Historia y Arqueología en Roma IX, Roma.

A. Balil Illana (1958), "El mosaico de las tres gracias de Barcelona", *AEspA* 31, Madrid, 63-95.

A. Balil (1960), "El mosaico romano de la Iglesia de San Miguel", *CuadArqBar* I, Barcelona, 21-74.

A. Balil Illana (1962), "Mosaicos ornamentales romanos de Barcelona", *AEspA* 35, Madrid, 36-69.

A. Balil Illana (1965), "Las Escuelas musivarias del *Conventus Tarraconensis*", *CMGR I*, 29-39.

A. Balil Illana (1966), "Los mosaicos de la villa romana de El Puig de Cebolla (Valencia)", *IX CNA*, (Valladolid, 1965), 336-340.

A. Balil Illana (1969), "El mosaico 'della Medusa' di Tarragona", dins *Hommages à Marcel Renard*, III, Latomus 103, Bruxelles, 3-12.

A. Balil Illana (1970), *Estudios sobre mosaicos romanos I*, Studia Archaeologica 6, Santiago de Compostela-Valladolid.

A. Balil Illana (1975), "Emblemata", *BSAA* 40-41, Valladolid, 67-89.

A. Balil Illana (1976), *Estudios sobre mosaicos romanos IV*, Studia Archaeologica 39, Santiago de Compostela-Valladolid.

A. Balil Illana (1980), "Sobre el tesoro de Antoninianos de Altafulla (Tarragona)", *Acta Numismática IX*, Barcelona, 97-99.

A. Balil Illana (1983), "Esculturas romanas de la Península Ibérica VI", *BSAA* 49, número 140, Valladolid, 215-266.

A. Balil Illana (1986a), "Esculturas romanas de la Península Ibérica VIII", *BSAA* 52, número 175, Valladolid, 214-228.

A. Balil Illana (1986b), "El oficio de musivario", *Boletín del Seminario de Estudios de Arte y Arqueología* 52, 143-161.

C. Balmelle (dir.) (2014), *Bulletin de l'AIEMA-AOROC* 23, CNRS, Paris

C. Balmelle, J. P. Darmon (2017), *La mosaïque dans les Gaules romaines*, Paris.

J. Ch. Balty (1981), "La Mosaïque Antique au Proche-Orient. I. Des origines à la Tétrarchie", *ANRW* II 12, 347-429.

J. Ch. Balty, D. Cazes, E. Rosso (2012), *Sculptures Antiques de Chiragan (Martres-Tolosane). I. Les portraits romains, I.2 Le siècle des Antonins*, Toulouse.

- A. Ballu** (1897), *Les ruines de Timgad (antique Thamugadi)*, Paris.
- J. Banko** (1929), "Zur 'corona donatica'", *Jahreshefte der österreichischen archäologischen Institutes in Wien* 25, 121-124.
- F. Baratte** (1973), "Le tapis géométrique du Triomphe de Neptune de Constantine", *MEFRA* 85, 1, 313-334. DOI: <https://doi.org/10.3406/mefr.1973.948> www.persee.fr/doc/mefr_0223-5102_1973_num_85_1_948.
- F. Baratte (1978), *Catalogue des mosaïques romaines et paléochrétiennes du Musée du Louvre, Paris*, Editions de Réunion des musées nationaux, Paris.
- A. Barbet** (1982), "Peintures murales trouvées dans les latrines et les boutiques près du forum de Bolsena", G. Hallier, M. Humbert, P. Pomey, *Bolsena VI. Les abords du forum*, École Française de Rome, 102-132.
- A. Barbet (1985), *La peinture murale romaine. Les styles décoratifs pompéiens*, Paris.
- A. Barbet (1987), "La diffusion du I, II et III styles pompéiens en Gaule", *Pictores per provincias*, Cahiers d'archéologie romande 43, Avenches, 7-27.
- A. Barbet (1995), "La technique comme révélateur d'écoles, de modes, d'individualités des peintres?", *Mededelingen van het Nederlands Instituut te Rome. Antiquity* 54, 61-80.
- A. Barbet, avec la collaboration de C. Allag (1997), *La peinture romaine. Du peintre au restaurateur*, Saint-Savin.
- A. Barbet (2004), "La composition de plafonds et voûtes antiques: essai de classification et vocabulaire", L. Borhy (dir.), *Plafonds et voûtes à l'époque antique*, Actes du VIII Colloque international de l'AIPMA, (Budapest-Vezsprem, 15-19 mai 2001), Budapest, 27-36.
- A. Barbet (2008), *La peinture murale en Gaule romaine*, Paris.
- A. Barbet (2013), *Peintures romaines de Tunisie*, Paris.
- A. Barbet (2021), *Coupoles, voûtes et plafonds peints d'époque romaine. I^e-IVe siècle apr. J.-C.* Paris: Hermann.
- A. Barbet, C. Allag** (1972), "Techniques de préparation des parois dans la peinture murale romaine", *MEFRA* 84.2, 935-1069.
- A. Barbet, N. Blanc, H. Eristov** (1999), "Bilancio e prospettiva", A. Barbet, P. Miniero (a cura di), *La villa San Marco a Stabia*, Napoli-Roma-Pompei, 363-385.
- A. Barbet, Y. Draveu, A. Le Bot, D. Magnan** (1977), "Peintures murales romaines d'Alésia, l'hypocauste n° 1", *Gallia* 35.1, 173-199.
- B. Bargagli, C. Grosso** (1997), *I Fasti ostienses. Documento della storia di Ostia*, Itinerari Ostiense VIII, Roma, Soprintendenza Archeologica di Ostia.
- X. Barral Altet** (1978), *Les Mosaïques romaines et médiévales de la Regio Latiëna*, Publicaciones Eventuales, Instituto de Arqueología y Prehistoria, Universidad de Barcelona.
- X. Barral Altet, R. Navarro Sáez** (1975), "Las representaciones de murallas en los mosaicos romanos de Hispania. Un motivo de orla itálico", *Homenaje a R. Bianchi Bandinelli, BSAA* 40-41, Valladolid, 503-522.
- J. L. Barrera Antón** (1984), *Los capiteles romanos de Mérida*, Monografías Emeritenses 2, Badajoz.
- J. L. Barrera Antón (2000), *La decoración arquitectónica de los Foros de Augusta Emerita*, Roma.
- J. L. Barrera Antón (2002), "La decoración arquitectónica romana de Regina. Problemas de estilo y cronología", *Romula* 1, 57-74.
- P. Barresi** (2000), "Architettura pubblica e munificenza in Asia Minore. Ricchezza, costruzioni e marmi nelle province anatoliche dell'impero", *MedAnt* 3, 309-368.
- P. Barresi, P. Pensabene, D. Trucchi** (2002), "Materiali di reimpiego e progettazione nell'architettura delle Chiese Paleocristiane di Roma", *Ecclesiae Urbis. Atti del Congresso Internazionale di Studi sulle Chiese di Roma (IV-X secolo)*, (Roma, 2000), Città del Vaticano, 799-842.

- T. Barrientos Vera** (2001), "Nuevos datos para el estudio de las religiones orientales en Occidente: un espacio de culto mitraico en la zona sur de Mérida", *Mérida. Excavaciones Arqueológicas 1999*, Memoria 5, Mérida, 357-381.
- F. Barry** (2011), "The Mouth of the Truth and the Forum Boarium: Oceanus, Hercules, and Hadrian", *The Art Bulletin* XCII, 1, 7-37.
- A. Bar-Shay** (2005), "Les modèles polaires (Analyse et construction). La géométrie par la corde et les clous", *CMGR IX* 2, 833-846.
- C. Bassi, L. Endrizzi** (1996), "Trento, Via Rosmini: Vecchie e nuovi rinvenimenti", *AISCOM III*, (Bordighera, 1995), 181-188.
- F. L. Bastet, M. De Vos** (1979), *Proposta per una Classificazione del terzo stile pompeiano* (Archeologische Studiën van het Nederlands Instituut te Rome IV), Staatsuitgeverij, The Hague.
- S. Bayo Fuentes, J. Moratalla Jávega, A. Morillo Cerdán, F. Sala Sellés** (2021), "El fortín romano tardo-republicano del Tossal de la Cala (Benidorm, Alicante. Autopsia y reinterpretación de un yacimiento histórico", *AEspA* 94, e16. DOI: <https://doi.org/10.3989/aespa.094.021.16>.
- G. Becatti** (1954), *I mitrei*, Scavi di Ostia II, Roma.
- G. Becatti (1960), *La colonna coelide istoriata: problemi storici iconografici stilistici*, Roma.
- G. Becatti (1961), *Mosaici e pavimenti marmorei*, Scavi di Ostia IV, Roma.
- G. Becatti (1965), "Alcune caratteristiche del mosaico bianco-nero in Italia", *CMGR I*, 15-24.
- G. Becatti (1971), "Ninfe e divinità marine. Ricerche mitologiche, iconografiche e stilistiche", *Studi Miscellanei* 17, Roma.
- G. Becatti (1975), "Alcune caratteristiche del mosaico policromo in Italia", *CMGR II*, 173-192.
- G. Becatti, E. Fabbricotti** (1970), *Mosaici antichi in Italia. Regione Settima: Baccano villa romana*, Istituto poligrafico e Zecca dello Stato, Roma.
- R. L. Beck** (2006), *The religion of the Mithras cult in the Roman Empire*, Oxford.
- F. Beltrán Lloris** (2019), "Las flamínicas provinciales de la Hispania citerior", S. Alfayé, F. Pina (eds.), *Dioses, sacerdotes y magos en el mundo antiguo. Homenaje a Francisco Marco Simón*, Bandue 11, 195-213.
- M. Beltrán Lloris** (2009), *Caesar Augusta. La casa de los hispanorromanos, Museo de Zaragoza, Exposición permanente*, Zaragoza.
- F. Beltrán Lloris, C. Guiral Pelegrín** (Inèdit), "Coronas agonísticas en las pinturas de la villa de Els Munts (Altafulla, Tarragona): ¿recurso ornamental o conmemoración?", (comunicació oral al XI Col·loqui Internacional de AIPMA, Efes, 2010).
- A. Ben Abed Ben Khader** (1999), "Un nouvel édifice des Asclepeia en Afrique découvert à Thuburbo Majus", M. Ennaïfer, A. Rebourg (eds.), *La mosaïque gréco-romaine VII*, Tunis, 321-326.
- A. Ben Abed-Ben Khader (2001), "Ateliers de mosaïque a Thuburbo Majus (Tunisie)", *CMGR VIII* 1, 201-215.
- A. Ben Abed Ben Khader (dir.) (2003), *Image de pierre. La Tunisie en mosaïque*, Ars Latina.
- M. Bendala Galan** (1981), "Las religiones místicas en la España Romana", *La Religión Romana en Hispania*, Actes del *symposium* (Madrid, 1979), Madrid, 283-299.
- M. Bendala Galan (1982), "Reflexiones sobre la iconografía mitraica de Mérida", *Homenaje a Sáenz de Buruaga*, Madrid, 99-108.
- J. Bennett** (1996), *Thermal alteration of bone: experiments in postburial modification*, (Tesi de màster, University of Tennessee).
- P. M. Berges Soriano** (1970a), "Informe sobre 'Els Munts'", *Boletín Arqueológico*, IV, 105-112, Tarragona, 140-150.
- P. M. Berges Soriano (1970b), "Las ruinas de 'Els Munts' (Altafulla, Tarragona)", *Información Arqueológica* 3 (setembre-deseembre de 1970), Instituto de Prehistoria y Arqueología de la Diputación Provincial de Barcelona, 81-87.

- P. M. Berges Soriano (1970c), "Organización de las ruinas y museo monográfico de 'Els Munts' (Altafulla, Tarragona)", *Actas de la III Asamblea de Instituciones de Cultura de las Diputaciones Provinciales* (Barcelona, 1968), 309-315.
- P. M. Berges Soriano (1977a), "Nuevo informe sobre Els Munts", *Estudis Altafulles* 1, 27-47.
- P. M. Berges Soriano (1977b), "Ruinas de 'Els Munts', Altafulla (Tarragona)", *Noticiario Arqueológico Hispánico* 5, Madrid, 37-42.
- P. M. Berges Soriano, R. Navarro Sáez** (1974), "Un mosaico romano con tema de muralla en Tarragona", *Pyrenae* 10, Barcelona, 165-172.
- M. Bergmann** (1978), *Marc Aurel*, Liebieghaus Monographie 2, Frankfurt am Main.
- É. Bernand** (1969), *Inscriptions métriques de l'Égypte gréco-romaine*, Paris.
- P. Berni Millet, C. Carreras Monfort, O. Olesti Vila** (2005), "La gens Licinia y el nordeste peninsular. Una aproximación al estudio de las formas de propiedad y de gestión de un rico patrimonio familiar", *AEspA* 78, Madrid, 167-187.
- P. Berni Millet, D. Gorostidi Pi** (2013), "C. Iulius Valerianus et C. Iulius Iulianus. Mercatores del aceite bético en un *signaculum* de plomo para ánforas Dressel 20", *JRA* 26, 113-135.
- L. Bertacchi** (1988), "Uno straordinario mosaico figurato tardoantico nel territorio di S. Canzian d'Isonzo", *Aquileia Nostra* 69, 1988, 222-239.
- F. Berti** (1983), "I mosaici di Iasos", *CMGR* III/1, 235.
- H. G. Beyen** (1938), *Die Pompejanische Wanddekoration vom zweiten bis zum vierten Stil*, Erster Band, Haag.
- H.G. Beyen (1960), *Die Pompejanische Wanddekoration vom zweiten bis zum vierten Stil*, Zweiter Band, Haag.
- A. R. Birley** (2003a), *Adriano*, Barcelona.
- A. R. Birley (2003b), "Hadrian's Travels", P. Erdkamp, O. Hekster, G. De Kleijn, S. T.A.M. Mols, L. De Blois, *Proceedings of the Third Workshop of the International Network Impact of Empire (Roman Empire, c. 200 B.C.-A.D. 476)*, Roma, March 20-23, 2002, 425-44.
- M. E. Blake** (1930), "The pavements of the roman building of the Republic and early Empire", *MAAR* 8, University of Michigan.
- M. E. Blake (1936), "Roman Mosaics of the second century in Italy", *MAAR* 13, University of Michigan.
- M. E. Blake (1940), "Mosaics of the Late Empire in Rome and Vicinity" *MAAR* 17, University of Michigan, 81-130.
- N. Blanc** (1983), "Les stucateurs romains: témoignages littéraires, épigraphiques et juridiques", *MEFRA* 95.2, 859-907.
- V. Blanc-Bijon** (2010), "Océans dans la cuve aux poissons. Nouvelles peintures de Neapolis (Nabeul, Tunisie). Étude préliminaire", I. Bragantini (ed.), *Atti del X Congresso internazionale dell'AIPMA*, (Napoli, 17-21 settembre 2007), *Annali di archeologia e storia antica*, 18/2, Napoli, 575-581, pl. coul. LIV.2-LV.1-2.
- V. Blanc-Bijon (2011), "Nabeul (Tunisie). Les enduits peints de la fabrique de salaison B", *Les Nouvelles de l'Archéologie* 123, 57-60.
- R. Bloch** (1947), *I bolli laterizi e la storia edilizia romana*, Roma.
- M. Boada Juncà** (ed.) (2002), *El Mèdol*, Institut de Ciència i Tecnologia Ambientals de la Universitat Autònoma de Barcelona, Girona.
- M. Boada Juncà (ed.) (2004), *El Mèdol*, Barcelona.
- M. T. Boatwright** (2000), *Hadrian and the cities of the Roman Empire*, Princeton.
- M. Bobadilla** (1969), "El mosaico de peces de La Pineda (Tarragona)", *Pyrenae* 5, Barcelona, 141-154.
- A. Bohne** (2011), *Bilder vom Sport. Untersuchungen zur Ikonographie römischer Athletendarstellungen*, Nikephoros Beihefte band 19, Hildesheim.

- P. Bol** (ed.) (1989-1998), *Forschungen zur Villa Albani. Katalog der antiken Bildwerke I-V*, Berlin.
- F. Boldrighini** (2003), *Domus picta. Le decorazione di Casa Bellezza sull'Aventino*, Roma.
- F. Boll, C. Bezold, W. Gundel** (1966), *Stern Glaube und Sterndeutung. Die Geschichte und das Wesen der Astrologie*, Stuttgart.
- N. Bonacasa** (2008), "Roma in area punica: le Terme di Sabratha", *www.bollettinodiarcheologiaonline.beniculturali.it*, 37-54 [consultat: 27/03/18].
- G. Bonamante, M. Mayer Olivé** (eds.) (1996), *Historiae Augustae. Colloquium Barcinonense*, Edipuglia, Bari.
- J. Bonamusa Roure, J. Arenas** (1984), "Els testimonis mitraics iluronosos dins el context de la Tarraconense", *Laietania* 1982-83, Mataró, 248-253.
- E. Bonucci, G. Graziani** (1975), "Comparative thermogravimetric, X-ray diffraction and electron microscope investigations of burnt bones from recent, ancient and prehistoric age", *Atti Della Accademia Nazionale dei Lincei. Sci. Fis. Matem. Natur*, Serie 8, volume 59, 517-534.
- B. Borg** (2009), "Lo sguardo interiore. Memoria di sé nell'Egitto romano", E. La Rocca (ed.), S. Ensoli, S. Tortorella, M. Papini, *Roma. La pittura d'un Impero*, Milano, 67-75.
- G. Borghini** (ed.) (2004), *Marmi antichi*, De Luca Editori d'Arte, Roma.
- L. Borhy** (2007), "Calçotada im Römischen Pannonian?, Interpretation eines Wandgemäldes aus Brigetio (Fo: Komáron/Snozy-Vásártér, Ungarn)", C. Guiral Pelegrín (ed.), *Circulación de temas y sistemas decorativos en la pintura mural antigua. Actas del IX Congreso Internacional de la AIPMA*, (Zaragoza-Calatayud, 21-25 septiembre 2004), Zaragoza, 263-265.
- L. Borhy (2011), "Everyday-Life on the Pannonian Limes: Houses and their Inner Decoration in Roman Brigetio (Komáron/Snözy, Hungary)", *Histria Antiqua* 20, 34-62.
- J. M. Boronat Recasens** (1925), "Restes romanes a Altafulla", *La Publicitat*, 23 de febrer de 1925.
- M. Bosch De Doria, R. Coll Monteagudo, J. Font Piqueras** (2005), "La vil·la romana de Can Ferrerons. Resultat de les darreres intervencions", *Tribuna d'Arqueologia 2001-2002*, Barcelona, 167-188.
- P. Bosch Gimpera** (1925), "Les ruïnes romanes d'Altafulla", *Butlletí Arqueològic*, III, 23, Tarragona, 1-3.
- J. P. Bost** (2005), "Le Numismatique. Le III siècle. Histoire et Archéologie de la Péninsule Ibérique Antique, Chroniques Quinquenales, Chronique VII. 1998-2002", *Revue des Études Anciennes*, Tome 107, numéro 1, 262-264.
- J. Botet Siso** (1908), *Les monedes catalanes. Estudi y descripció de les monedes carolingies, comtals, senyoriales, reials y locals pròpies de Catalunya*, IEC, Barcelona.
- A. Bottini** (ed.) (2006), *Musa pensosa. L'immagine dell'intellettuale nell'antichità*, Roma (19/02-20/08 de 2006), Electa, Milano.
- M. Bradley** (2006), "Colour and marble in early imperial Rome", *The Cambridge classical journal* 52, 1-22.
- I. Bragantini** (2004), "Una pittura senza maestri: la produzione della pittura parietale romana", *Journal of Roman Archaeology* 17, 131-145.
- I. Bragantini (2005), "Gli emblemata in contesti funerari di età imperiale", *CMGR* IX,2, 1155-1166.
- I. Bragantini, M. De Vos** (1982), *Museo Nazionale Romano. Le pitture II.1. Le decorazione della villa romana della Farnesina*, Roma.
- Ch. Breuer** (2001), *Antike Skulpturen. Bestandskatalog des Badischen Landesmuseums Karlsruhe*, Karlsruhe.
- C. Briand-Ponsart** (1999), "Summa honoraria et ressources des cités d'Afrique", *Il Capitolo delle entrate nelle finanze municipali in Occidente ed in Oriente* (Roma, 1996), Roma, 217-234.
- Ph. Bruneau** (1972), *Les Mosaïques de Délos*, École française d'Athènes, Exploration archéologique de Délos 29, Paris.
- Ph. Bruneau (1981), "Tendances de la mosaïque en Grèce à l'époque impériale", *ANRW* II 12, 320-346.

- Ph. Bruneau (1984), "Les mosaïstes antiques, avaient-ils des cahiers de modèles?", *Revue Archéologique*, 241-272.
- M. Bruno, H. Elçi, A. B. Yavuz, D. Attanasio** (2012), "Unknown Ancient Marble Quarries of Western Asia Minor", *Interdisciplinary Studies on Ancient Stone: Proceedings of the IX ASMOSIA Conference (Tarragona 2009)*, ICAC, Tarragona, 562-572.
- S. Brusini** (2006), "La statuaria nelle ville d'otium: attestazioni di età medioimperiale", J. Ortalli (ed.) (2006), *Vivere in villa, Le qualità delle residenze agresti in età romana*, Atti del Convegno (Ferrara, gennaio 2003), Quaderni degli Annali dell'Università di Ferrara, Sezione Storia 3, Le Letere, Firenze, 309-332.
- M. L. Bruto, C. Vannicola** (1990), "Ricostruzione e tipologia delle *crustae* parietali in età imperiale", *Archeologia Classica* XLII, 325-376.
- L. Budde** (1972), *Antike Mosaiken in Kilicien. I, Frühchristliche Mosaiken in Missis-Mopsuphestia. II, Die Heidnischen Mosaiken*, Verlag Aurel Bourger Reklinghausen.
- M. Buonocuore** (1984), "Signacula nel Museo Profano della Biblioteca Apostolica Vaticana", *Epigraphica* 46, 158-167.
- A. Buonopane, S. Braito** (eds.) (2014), *Instrumenta Inscripta V. Signacula ex aere. Aspetti epigrafici, archeologici, giuridici, prosopografici*. Atti del convegno internazionale (Verona, 20-21 settembre 2012), Roma.
- J. Buikstra, M. Swegle** (1989), "Bone modification due to burning: experimental evidence", R. Bonnicksen, M. Sorg (eds.), *Bone Modification*, Orono: University of Maine, 247-258.
- F. Burkhalter, A. Philippa-Touchais** (2003), "Fouilles et découvertes archéologiques en Grèce en 2001 et 2002", *Bulletin de correspondance hellénique* 127.2, 683-1133.
- K. R. Burns** (1999), *Forensic anthropology training manual*, Prentice Hall, New Jersey.
- M. Buzov** (2005), "The roman Mosaics of Dalmatia, Histria and Pannonia", *CMGR* IX, 2, 683-693.

C

- L. Caballero Zoreda** (com.) (1990), *Los bronces romanos en España*, Exposició al Palacio de Velázquez (Madrid, maig-juliol 1990), Madrid = *Los bronces romanos en España*.
- A. Caballos Rufino** (1990), *Los senadores hispano-romanos y la romanización de Hispania. Prosopografía*, Écija.
- A. Caballos Rufino, E. Melchor Gil** (eds.) (2014), *De Roma a las provincias: las élites como instrumento de proyección de Roma*, Sevilla.
- H. U. Cain** (1985), *Römische Marmorandelaber (Beiträge zur Erschließung hellenistischer und kaiserzeitlicher Skulptur und Architektur 7)*, Mainz am Rhein.
- M. L. Caldelli** (1993), *L'Agon Capitolinus. Storia e protagonisti dall'istituzione domiziana al IV secolo*, Roma.
- M. L. Caldelli (1997), *Gli agoni alla greca nelle regioni occidentali dell'Impero. La Gallia Narbonensis*, Roma.
- M. L. Caldelli (2008), "Un atleta dimenticato e gli amori di Elagabalo: nota su un mosaico di Puteoli", *MEFRA* 120/2, 469-473.
- S. Campbell** (1991), *The mosaics of Aphrodisias in Caria*, Toronto.
- I. Campos Méndez** (2004), "Espacio y práctica cultural de los misterios mitraicos", *Vegueta* 8, 37-50.
- I. Campos Méndez (2010), *Fuentes para el estudio del Mitraísmo*, Cabra.
- J. M. Campos Carrasco, A. Gómez Rodríguez** (2008), "Os mosaicos de Niebla/Ilipa e Tejada la Nueva/Ituci", J. M. Campos, A. Fernández, S. García, A. Gómez, J. Lancha, C. Oliveira, J. F. De Rueda, N. De la Vidal, *A Rota do Mosaico Romano o Sul da Hispânia (Andaluzia e Algarve)*, *Equipa Mosud His (Interreg III A)*, Lisboa, 55-61.
- A. Cánovas Uberta** (2010), "La arquitectura doméstica de la zona ocidental de *Colonia Patricia Corduba*", D. Vaquerizo, J.F. Murillo, *El Anfiteatro Romano de Córdoba y su entorno urbano. Análisis Arqueológico (ss. I-XIII d.C.)*, Monografías de Arqueología Cordobesa 19, Córdoba, 415-438.

- A. Cánovas Ubera, C. Guiral Pelegrín** (2007), “Las musas de *Gades* (Cádiz, España)”, C. Guiral Pelegrín (dir.), *Circulación de temas y sistemas decorativos en la pintura antigua*, Actas del Congreso Internacional de La Association International pour la Peinture Antique (Zaragoza-Calatayud, 2004), Calatayud.
- A. M. Canto y De Gregorio** (1991), “CIL VI 10229: ¿El testamento de Licinio?”, *Chiron* 21, Munic, 277-324.
- A.M. Canto y De Gregorio (1998), “*Saeculum Aelium, saeculum hispanum*: poder y promoción de los hispanos en Roma”, *Hispania, El legado de Roma*, Catálogo de la Exposición, Zaragoza, 209-224.
- G. Canuti** (1994), “I mosaici con raffigurazioni delle stagioni in Italia”, R. Farioli Campanati (ed.), *Atti del I Colloquio dell'Associazione Italiana per lo Studio e la Conservazione del Mosaico (Ravenna, 29 Aprile-3 Maggio 1993)*, Ravenna, 75-109.
- L. Capasso, K. A. R. Kennedy, C. A. Wilczak** (1991), *Atlas of Occupational Markers on Human Remains*, Edigrafital S.p.A, Teramo.
- E. Cappelletto** (2017), “Jupiter Ammon, Medusa e Acheloos durante il principato di Claudio: nuove proposte di interpretazione”, P. Pensabene, M. Milella, F. Caprioli (a cura di), *Decorazione e architettura nel mondo romano, Atti del Convegno, Roma 21-24 maggio 2014*, Thiasos Monografie 9, Roma, 547-556.
- A. Carandini, A. Ricci, M. De Vos** (1982), *Filosifiana. La villa di Piazza Armerina*, Palermo.
- G. Carettoni** (1983), *Das Haus des Augustus auf dem Palatin*, Mainz and Rhein.
- J. M. Carreté Nadal, S. Keay, M. Millett** (1995), *A roman provincial capital and its hinterland. The survey of the territory of Tarragona, Spain, 1985-1990*, Ann Arbor.
- J. Carruesco Garcia, J. Ruiz de Arbulo Bayona** (2017), “*Certamina* en el circo de Tarraco como espectáculos provinciales”, J. López (ed.), *Actes. 3er congrès internacional d'arqueologia i món antic. La glòria del circ. Curses de carros i competicions circenses. In memoriam Xavier Dupré i Raventós*, Tarragona, 301-306.
- P. Casari** (1998), “Sui clipei del foro di Augusto”, *Archeologia Classica* 50, 391-407.
- P. Casari (2004), *Iuppiter Ammon e Medusa nell'Adriatico nordorientale: simbologia imperiale nella decorazione architettonica forense*, Roma.
- J. Casas Genover, J. M. Nolla Brufau, Ll. Palahí Grimal, D. Vivó Codina, V. Soler Fusté** (2015), “Mas Gusó: una *statio* romana al *suburbium* d'*Emporiae* (Prouincia Hispania Citerior)”, *RAP* 25, 245-262.
- A. Castellano Hernández, H. Gimeno Pascual, A. V. Stylow** (1999). “*Signacula*. Sellos romanos en bronce del Museo Arqueológico Nacional”, *Boletín del Museo Arqueológico Nacional*, XVII (1-2), Madrid.
- V. Castiglione Morelli, R. Vitale** (1989), “La *insula* 8 della *regio* I, un campioni di indagine socio-economica”, *Rivista di studi pompeiani* 3, 185-221.
- M. J. Castillo Pascual** (1996), *Espacio en orden: el modelo gramático-romano de ordenación del territorio*, Logroño.
- E. Castro Del Río, A. Cánovas Ubera** (2010), *La domus del Parque infantil de Tráfico (Córdoba)*, Anejos de Anales de Arqueología Cordobesa 2, Córdoba, 121-140.
- M. Cavalieri** (2002), “La maschera di Oceano: valore e simbologia di un'iconografia romana”, *Aurea Parma* LXXXVI, 49-72.
- M. Cavalieri (2003), “L'immagine di Tethys. Nota sul significato del tema oceanico nel mondo romano”, *Aurea Parma* LXXXVII, 379-382.
- M. Cavalieri (2018), “*Spolia Oceani*. Note sull'iconografia oceanica a margine della ricerca di Sara Santoro”, M. Cavalieri, C. Boschetti (eds.), *Multa per Aeoura Il polisemico significato della moderna ricerca archeologica. Omaggio a Sara Santoro, Louvain-la-Neuve*: Presses universitaires de Louvain, 689-710.
- R. Cebrián Fernández, A. Fernández Díaz** (2001), “Un techo pintado en la *domus* de *G. Iulius Silvanus* en Segobriga (Saelices, Cuenca, *Conventus Carthaginensis*)”, L. Borhy (ed.), *Plafonds et voûtes à l'époque antique*, Actes du VIII Colloque international de l'AIPMA, (Budapest-Veszprém, 15-19 mai 2001), Budapest, 137-146.

- J. J. Cepeda Ocampo** (2002), "Tesoros monetarios de la segunda mitad del siglo III. Valsadornin, 1937. Porto carro, 1974", *X Congreso Nacional de Numismática*, (Albacete, 1998), Madrid, 411-423.
- J. A. Cerdà Mellado, J. García Roselló, C. Martí García, J. Pujol Del Horno, J. Pera Isern, V. Revilla Calvo** (1997), "Els estrats del segle V dC i l'amortització del *Cardo Maximus* d'Ilvro", *Laetania* 10, Mataró, 121-205.
- M. Cerezo Tamayo** (2007), "Pinturas romanas procedentes del antiguo convento dominico de San Pedro Mártir (Toledo, España)", C. Guiral Pelegrín (ed.), *Circulación de temas y sistemas decorativos en la pintura mural antigua. Actas del IX Congreso Internacional de la AIPMA*, (Zaragoza-Calatayud, 21-25 septiembre 2004), Zaragoza, 451-453.
- A. Chalupa** (2016), "The Origins of the Roman Cult of Mithras in the Light of New Evidence and Interpretations: The Current State of Affairs", XXIV/2016/1/Rozhledy, 65-95, *Religio: revue pro religionistiku*, volume 24, número 1, Brno, 65-91.
- A. Chaniotis** (2010), "Epigraphic bulletin for Greek religion 2007", *Kernos* 21, 271-327.
- S. Charitonidis, L. Kahil, R. Ginouves** (1970), *Les mosaïques de la Maison du Ménandre a Mytilene*, Berna.
- F. Charlier** (2004), "La pratique de l'écriture dans les tuileries gallo-romaines", *Gallia* 61, 67-102.
- A. Chavarría Arnau** (2007), *El final de las villae en Hispania (siglos IV-VII d.C.)*, Bibliothèque de l'Antiquité Tardive 7, Brepols, Turnhout.
- M. Chehab** (1958-1959), "Mosaïques du Liban", *Bulletin du Musée de Beyrouth* 14-15, Beyrouth.
- F. Chiodini** (1975), "*Juno Virgo quae in Sabinis Feronia dicebatur*", *ArchCl* 27, 187-205, làmines 33-39.
- A. Ciarallo, E. De Carolis, A. Barbet** (2001), Pompei. *Nature, sciences et techniques*, Catálogo de la Exposición, Milano.
- R. Ciardiello** (2006), "VI 17 *Insula Occidentalis* 42. Casa del Bracciale d'Oro", M. Aoyagi, U. Pappalardo (eds.), *Pompei (Regiones VI-VII) Insula Occidentalis*, Napoli, 69-256.
- G. Cicala** (2012), "*Signacula ex aere*. La collezione Milani del Museo Nazionale di Parma", *Sylloge epigraphica Barcinonensis* 10, 247-261.
- M. Cima** (1986a), "I pavimenti", M. Cima, E. La Rocca (ed.), *Le tranquille dimore degli dei. La residenza imperiale degli Horti Lamiani*, Roma, 61-65.
- M. Cima (1986b), "Il 'Prezioso arredo' degli Horti Lamiani", M. Cima, E. La Rocca (ed.) *Le tranquille dimore degli dei. La residenza imperiale degli Horti Lamiani*, Roma, 105-144.
- G. E. Cinque, E. Lazzeri** (2012), "Policromia marmorea nei revestimenti pavimentali e parietali della villa Adriana di Tivoli: Nuove scoperte e verifiche", *Romula* 11, 161-204.
- M. Cisneros Cunchillos** (1998), "El empleo privado del mármol en el valle del Ebro: la colonia Victrix Iulia Lepida/Celsa (Velilla de Ebro, Zaragoza)", *Caesaraugusta* 74, 13-36.
- J. F. Clariana Roig** (2008), "Capitells i basaments de columnes d'època romana de la comarca del Maresme", *Laetania* 18, 77-100.
- J. R. Clarke** (1991a), "The Decor of the House of Jupiter and Ganymede at Ostia Antica, Private Residence Turned Gay Hotel?", E. K. Gazda (ed.), *Roman Art in the Private Sphere. New Perspectives on the Architecture and Decor of the Domus, Villa, and Insula*, The University of Michigan Press, 89-104.
- J. R. Clarke (1991b), *The Houses of the Roman Italy, 100 B.C.-A.D. 250. Ritual, Space, and Decoration*. University of California Press.
- J. R. Clarke (1996), "Landscape paintings in the Villa of Oplontis", *Journal of Roman Archaeology*, 9, 81-107.
- Claudiano** (1993), *Poemas*, Obra completa, Introducción, traducción y notas de M. Castillo Bejarano. Rev.: L. Rivero García, volumen II, Gredos 181, Madrid.
- M. Clauss** (2012), *Mithras. Kult und Mysterium*, Darmstadt.
- M. Clavería Nadal** (2006), "Escultura", J. López Vilar, *Les basíliques paleocristianes del suburbi occidental de Tarraco. El temple septentrional i el complex martirial de Sant Fructuós*, Documenta 4, ICAC, Tarragona, 233-240.

- M. Clavería Nadal, E. M. Koppel** (2007), “La gran escultura en bronce”, *Sautuola* 13, 251-275.
- F. Coarelli** (1963), “Su alcuni vetri dipinti scoperti nella Germania indipendente e sul commercio alessandrino in occidente nei primi due secolo dell’Impero”, *ACI* XV, 61ss.
- A. Cocchiaro, M. T. Gianotta, L. Masiello, E. G. Quarta** (2005), “*Brundisium*: I Mosaici della *Domus* di San Giovanni al Sepolcro”, *CMGR* IX, 123-135.
- R. H. Cohon** (1984), *Greek and Roman Stone table supports with decorative reliefs* (Tesi doctoral, Universitat de Nova York), Ann Arbor-Michigan.
- L. Colominas Barberà** (2013), *Arqueozoología y Romanización: Producción, Distribución y Consumo de Animales en el Nordeste de la Península Ibérica Entre los Siglos V a ne-V dnc.*: Archaeopress, Oxford.
- L. Colominas Barberà, P. Castanyer Masoliver, J. Tremoleda Trilla** (2014), “Roman everyday cooking and eating: an interdisciplinary study of the remains recovered in the pantry at Vilauba villa (Girona, Spain)”, *JRA* 27 (1), 239-254.
- I. Corswandt** (1982), *Oscilla. Untersuchungen zu einer römischen Reliefgattung*, Tesi doctoral, Berlin.
- J. M. Croisille** (2005), *La peinture romaine*, Picard, Paris.
- M. Crusafont i Sabater** (1982), *Numismàtica de la Corona Catalano-Aragonesa medieval (785-1516)*, Madrid.
- M. Cruz Villalón** (1985), *Mérida Visigoda. La escultura arquitectónica y litúrgica*, Badajoz.
- F. Cumont** (1903), *The mysteries of Mithra* (traducció de la segona edició francesa revisada a càrrec de T.J. McCormack), Chicago.
- B. W. Cunliffe** (1971a), *Excavations at Fishbourne 1961-1969*, London.
- B. W. Cunliffe (1971b), *Fishbourne. A roman Palace and its Garden*, London.
- L. Curtius** (1972), *Die Wandmalerei Pompejis. Hildesheim*, New York.

D

- L. A. D’Acunto** (2008), “*Regio IX*”, A. Carrella , L. A. D’Acunto, N. Inserra , C. Serpe, *Marmora Pompeiana nel Museo Archeologico Nazionale di Napoli. Gli arredi scultorei delle case pompeiane*, Studi della Soprintendenza Archeologica di Pompei 26, Roma, 155-203.
- DA III, 2** = Ch. Daremberg, E. Saglio (1904), “marmor”, *Dictionnaire des Antiquités Grecques et Romaines d’après les textes et les monuments*, Tome III, 2, Paris.
- DA IV, 2** = Ch. Daremberg, E. Saglio (1877), “signum”, *Dictionnaire des Antiquités Grecques et Romaines d’après les textes et les monuments*, Tome IV, 2, Paris.
- M. P. Darblade-Audoïn** (2006), *Nouvel Espérandieu: Recueil général des sculptures sur pierre de la Gaule II, Lyon*. Paris.
- J. P. Darmon** (2000), “La Mosaïque antique: Rome, modèle pour l’Empire. Le discours de l’image”, H. Lavagne, E. Balanda, A. Uribe Echevarria (dirs.), *Mosaïque. Trésor de la Latinité. Des origines à nos jours*, Ars Latina, Quetigny 37-43.
- W. A. Daszewski** (1974), “La mosaïque du Labyrinthe de Cormerod”, *Germania* 52, I, 109-119.
- W. A. Daszewski, (1977), *Nea Paphos, II, La mosaïque de Thésée. Études sur les mosaïques avec représentations du Labyrinthe, de Thésée et du Minotaure*, Editions scientifiques de Pologne, Varsovia, 40-100.
- W. A. Daszewski (1985), *Corpus of Mosaics from Egypt I, Hellenistic and Early Roman Period*, Verlag Philipp von Zabern, Mainz am Rhein.
- W. A. Daszewski (2001), “Un atelier ‘royal’ de mosaïques à Alexandrie”, *CMGR* VIII, 2, 266-277.
- W. A. Daszewski (2005), “Egypt, birds and mosaics”, *CMGR* IX, 2, 1143-1152.
- N. Davey, R. Ling** (1982), *Wall-painting in Roman Britain*, Alan Sutton, Society for the Promotion of Roman Studies.

- S. Davis, M. MacKinnon** (2009), "Did the Romans bring fallow deer to Portugal?" *Environmental Archaeology* 14, 15-26.
- L. De Blois** (eds.), *The Representation and Perception of Roman Imperial Power*, Proceedings of the Third Workshop of the International Network Impact of Empire (Roman Empire, c. 200 B.C.-A.D. 476), Rome (March 20-23, 2002), *Impact of Empire* 3, Amsterdam, 425-441.
- S. De Caro** (2001), *I mosaici. La casa del Fauno*, Museo Archeologico Nazionale di Napoli.
- E. De Carolis** (1976), "Gruppo di affreschi rinvenuti lungo via Genova (S. Vitale)", *Affreschi romani delle raccolte dell'Antiquarium Comunale*, Roma.
- E. De Carolis (2007) *Il mobili a Pompei ed Ercolano. Letti, tavoli, sedie e armadi. Contributo alla tipologia dei mobili della prima età imperiale*, Roma.
- M. De Franceschini** (1991), *Villa Adriana. Mosaici. Pavimenti. Edifici*, "L'Erma di Bretschneider", Roma.
- M. De Franceschini (2005), *Ville dell'Agro romano*, L'Erma di Bretschneider, Roma.
- M. A. De Francisco Casado** (1989), *El culto de Mithra en Hispania*, Granada.
- M. P. De Hoz García-Bellido** (2017), "Introducció a la traducció de J. Carruesco d'Alföldy 2011a", D. Gorostidi (ed.), *Géza Alföldy. Estudios tarraconenses*, URV / ICAC, Tarragona, 281-284 i 285-339.
- A. De Laborde** (1974), *Viatge pintoresc i històric. El Principat* (edició francesa publicada circa 1806), Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- S. De Maria** (1993), "Le pitture della *domus* dei *Coiedii* di Suasa (Ancona) e il loro contesto architettonico", E.M. Moormann (ed.), *Functional and Spatial Analysis of Wall Painting. Proceedings of the Firth International Congress on Ancient Wall Painting (Amsterdam 12-18 September 1992)*, Babesch, Leiden, 82-89.
- L. De Matteis** (2004), *Mosaici di Cos*, Monografie della Scuola Archeologica di Atene e delle missioni italiane in Oriente XVII, Atene.
- M. De Muylder, S. Groetembril, L. Lemoigne, J. Sanyova** (2016), "Le décor de la villa de la 'Mare aux Canards' à Noyon et la question des décors monochromes verts en Gaule", J. Boislève, A. Dardenay, F. Monier (eds.), *Peintures et stucs d'époque romaine. Une archéologie du décor*. Actes du 27e colloque de l'AFPMA, (Toulouse, 21 et 22 novembre 2014) Ausonius, Pictor, collection de l'AFPMA 5, Bordeaux, 225-242.
- F. J. De Rueda Roigé** (2011), "Iconografía de las Estaciones en la musivaria de la Hispania romana", *O mosaico romano nos centros e nas periferias, originalidades, influências e identidades*, X Colóquio AIEMA, Museo Monográfico de Conimbriga, Portugal, (29 de outubro a 3 de novembro de 2005), Conimbriga, Instituto dos Museus e Conservação, Museu Monográfico de Conimbriga, 157-174.
- M. De Saravia, A. Kiss** (1973), *Roman Mosaics in Hungary, Fontes Archaeologici Hungariae*, Budapest.
- G. F. De Simone** (2006), "VI 17 Insula Occidentalis 41", M. Aoyagi, U. Pappalardo, *Pompei (Regiones VI-VII) Insula Occidentalis*, Napoli, 43-67.
- M. De Vos** (1968-69), "Due monumenti di pittura postpompeiana a Roma", *Bullettino della Commissione Archeologica Comunale di Roma* 81, 149-172.
- M. De Vos (1980), *L'Egittomania in pitture e mosaici romano-campani della prima età imperiale*, E. J. Brill, Leiden.
- A. De Ridder** (1913), *Les bronzes antiques du Louvre I*, Paris.
- M. D. Del Amo Guinovart** (1981), "Aportación al estudio de las canteras romanas de la zona arqueológica de Els Munts", *Estudis Altafullencs* 5, Altafulla, 5-25.
- S. Derwael** (2015), "Les Blattmasken dans la mosaïque pariétale. Nymphées et bassins domestiques", G. Trovabene, A. Bertoni (eds.), *XII Colloquio AIEMA (Venezia 11-15 settembre 2012)*, Verona, 147-158.
- S. Derwael (2016a), "Blattmasken. Un motif iconographique mêlant frontalité et dynamisme végétal", *Méthodes et Interdisciplinarité en Sciences humaines* 5, 33-48.
- S. Derwael (2016b), "Aux frontières du réel, les Blattmasken dans le système ornemental romain", P. Caye, F. Solinas (eds.), *Les Cahiers de l'Ornement I*, Roma, 47-56.

S. Derwael (2017a), “La diffusion des Blattmasken dans le bassin Méditerranéen. Entre tradition et innovation”, *La diffusion des répertoires décoratifs en Méditerranée antique et médiévale*, Atti del colloquio (Tunisi 2-4 dicembre 2013), Tunis, 205-229.

S. Derwael (2017b), “Au coeur des débats. La diffusion des têtes végétalisées dans les décors de ‘IVe style’”, *Context and meaning. Proceedings of the twelfth International Conference of the AIPMA*, (Athens, September 16-20), Paris, 119-124.

F. Des Bosc-Plateaux (2005), *Un parti hispanique à Rome? Ascension des élites hispaniques et pouvoir politique d'Auguste à Hadrien (27 av. J.-C.-138 ap. J.-C.)*, Bibliothèque de la Casa de Velázquez 32, Madrid.

A. Desbat (1994), “L'architecture domestique”, A. Desbat, O. Leblanc, J.L. Prisset, H. Savay-Guerraz, D. Tavernier, *La maison des Dieux Océan à Saint-Romain-en-Gal (Rhône)*, 55e supplément à Gallia, CNRS éditions, Paris, 192-212.

S. Descart (2016), *Les concours grecs sous la domination romaines: l'interventionnisme impérial et ses impacts sociaux*, Tesis doctoral, Université du Québec à Montreal.

H. Dessales (2013), *Le partage de l'eau. Fontaines et distribution hydraulique dans l'habitat urbain de l'Italie romaine*, École française de Rome, Bibliothèque des Écoles françaises d'Athènes et de Rome 351, Roma.

V. Di Napoli (2002), “Il fregio a tema agonistico del teatro di Hierapolis (Frigia): iconografia e iconologia nell'arte romana imperiale”, *Annuario della Scuola Archeologica di Atene e delle Missioni Italiane in Oriente*, LXXX, serie 3.2, 379-411.

I. Di Stefano (2010), “A proposito di *signacula*: la *tarda et negligens subscriptio libellorum* una forma (*ex aere?*) di *Commodus*”, *ZPE* 173, 273.

I. Di Stefano (2011), “*Signacula ex aere*. Gli antichi timbri romani di bronzo e le loro impronte”, M. Corbier, J.P. Guilhembet (eds.), *L'épigraphie dans la maison romaine* (Paris, 2004), Paris, 345-378.

I. Di Stefano (2012), “*Signacula ex aere in officina*: aggiornamenti e novità di una ricerca multidisciplinari”, *SEBarc* 10, 229-246.

A. Di Vita (1966), *La villa della “Gara delle Nereide” presso Tagiura: un contributo alla storia del mosaico romano*, Tripoli.

M. Díaz García (2009), *El castellum de Puigpelat*, Biblioteca Tàrraco d'Arqueologia 5, Fundació Privada Líber, Tarragona.

M. Díaz García, M. Garcia Noguera, J. M. Macias Solé (2000), “Les termes publiques de Tarragona: excavacions en el carrer de Sant Miquel número 33. Estudi preliminar”, J. Ruíz de Arbulo (ed.), *Tarraco* 99, 111-136.

P. Díez Del Corral Corredoira (2004), “El mar en el fin del mundo, Océano en la musivaria de Gallaecia”, *Gallaecia* 23, 35-56.

L. Dobosi, L. Borhy (2011), “The *Municipium* of *Brigetio*. Roman Houses at Komárom / Szöny-Vásártér”, *Periodica Polytechnica Architecture* 42.2, 3-10.

T. Dohrn (1960), *Die Tyche von Antiochia*, Berlín.

M. A. Dollfus (1967), “Les cachets de bronze romains”, *Bulletin Archeologique du Comité des travaux historiques et Scientifiques, Antiquités Nationales. Afrique du Nord* 3, 117-161.

J. Á. Domingo Magaña (2003), *La Decoración Arquitectónica del Teatro Romano de Tarraco*, (Tesi de llicenciatura, URV).

J. Á. Domingo Magaña (2009), “Los capiteles de la iglesia de San Miguel de Escalada (León, España). ¿Perpetuadores de una tradición tardovisigoda?”, *Rivista di Archeologia Cristiana* LXXXV, 261-292.

J. Á. Domingo Magaña (2011a), *Capiteles tardorromanos y visigodos en la península ibérica (siglos IV-VIII d. C.)*, Tarragona.

J. Á. Domingo Magaña (2011b), “La reutilización de material decorativo clásico durante la tardoantigüedad y el altomedioevo en Cataluña”, *Tarraco: construcció i arquitectura d'una capital provincial romana. Congrés Internacional en homenatge a Theodor Hauschild* (Tarragona, 2009), Tarragona, 795-848.

- J. Á. Domingo Magaña (2015), "Las termas de *L. Licinius Sura (Balneum Surae)* en el Aventino de Roma: hipótesis de localización y problemas para su reconstrucción", *Pyrenae* 46, 2, Barcelona, 49-75.
- J. Á. Domingo Magaña (en premsa), "El arco de Berà (Roda de Berà, Tarragona): la decoración arquitectónica y el coste económico de su construcción", *Anas* 33 (2020), 45-75.
- J. Á. Domingo Magaña, A. Garrido Elena, R. Mar Medina** (2008), "El Temple Romà de Vic i la seva decoració arquitectònica", *Ausa* XXIII, 581-607.
- J. Á. Domingo Magaña, A. Garrido Elena, R. Mar Medina (2011), "Talleres y modelos decorativos en la arquitectura pública del Noreste de la Tarraconense en torno al cambio de era: el caso de *Barcino, Tarraco y Auso*", *XI Coloquio Internacional de Arte Romano Provincial*, (Mérida, 2009), Mérida, 65-76.
- J. Á. Domingo Magaña, P. Bravo Póvez, M. Díaz García, R. Fabregat Fibla, J. Menchon Bes, J. F. Roig Pérez, D. Ynguanzo González** (2019), "Nuevos elementos de escultura arquitectónica visigótica hallados en Tarragona", J. López Vilar (ed.), *Tarraco Biennial. 4t Congrés Internacional d'Arqueologia i Món Antic. VII Reunió d'Arqueologia Cristiana Hispànica. El cristianisme en l'antiguitat tardana. Noves perspectives*, (Tarragona, 2018), Tarragona, 105-116.
- E. Domínguez Perela** (1987), *Capiteles hispánicos altomedievales*, Universidad Complutense de Madrid, Colección Tesis Doctorales número 40-87, Madrid.
- F. Donati** (1997), "Moduli per intarsio parietale in pasta vitrea. Dati nuovi dallo scavo di San Vincenzino a Cecina (Livorno)", M. Bonacasa, F. Guidobaldi (eds.), *AISCOM IV*, (Palerm, 1996), 853-868.
- F. Donati (2000), "Ricerando sui sectilia della villa di San Vincenzino", F. Guidobaldi, A. Paribeni (eds.), *AISCOM VI*, (Venezia, 1999), 329-340.
- M. Donderer** (1983), "Ein verschollenes Römisches Mosaic und die Gattung der Wandemblemata, Mosaïque", *Recueil d'hommages à Henri Stern*, Paris, 123-128.
- M. Donderer (1986), *Die Chronologie der römischen Mosaiken in Venetien und Istrien bis zur Zeit der Antonine*, Archaologische Forschungen, 15, Berlin.
- A. R. Dos Santos** (2005), *Mosaicos romanos nas coleções do Museu Nacional de Arqueologia*, Lisboa, 20-21.
- J. C. Driver** (1991), "Identification, classification and zooarchaeology", *Ciraea* 9, 35-7.
- Y. Dubois** (1996), "Venatio et peinture murale romaine à Yvonand-Mordagne (VD)", *Archäologie der Schweiz* 19, 112-122.
- Y. Dubois (1997), "Una venatio dans la villa gallo-romaine d'Yvonand-Mordagne", D. Scagliarini Corlàita (ed.), *I temi figurativi nella pittura parietale antica (VI sec. a.C.-IV sec. d. C.)*, Atti del VI Convegno Internazionale sulla Pittura Parietale Antica (Bologna, 20-23 settembre 1995), University Press Bologna, Bologna, 199-202.
- Y. Dubois (1999), "La venatio d'amphithéâtre, iconographie d'un décor de villa a Yvonand-Mordagne, Suisse", *Revue archéologique*, 35-64.
- Y. Dubois (2016), *Ornamentation et discours architectural de la villa romaine d'Orbe Boscéaz, volume 1. L'apport des peintures murales*, Lausanne: Cahiers d'archéologie romande.
- E. Dubois-Pélerin** (2013), "Description des panneaux et restitution du décor", A. Barbet, A. Verbanck-Piérard (sous la direction de), *La villa romaine de Boscoreale et ses fresques*, volume I, Arles.
- K. M. D. Dunbabin** (1978), *The mosaics of Roman North Africa: studies in iconography and patronage*, Oxford.
- K. M. D. Dunbabin (1994) "Greek, Hellenistic, and Hellenistic influence", *CMGR V*, 1, Paris.
- K. M. D. Dunbabin (1999), *Mosaics of the Greek and Roman World*, Cambridge University Press.
- K. M. D. Dunbabin (2003), *The Roman Banquet. Images of Conviviality*, Cambridge.
- K. M. D. Dunbabin (2010), "The prize table: crowns, wreaths and moneybags in Roman art", B.
- K. M. D. Dunbabin (2013), "Mosaics", W. Aylward (ed.), *Excavations at Zeugma*, Conducted by Oxford Archaeology, The Packard Humanities Institute, Los Altos, California, 149-167. < V1ch06.pdf > [consultat: 20/02/2018].

A. Duplá Ansuátegui, G. Fatás Cabeza, F. Pina Polo (eds.) (1990), *El manual del candidato de Quinto Cicerón (el commentariolum petitionis)*, Erandio.

X. Dupré i Raventós (1984), "Els Munts", *Arqueologia* 83, Madrid, 189.

X. Dupré i Raventós (1994), *L'Arc Romà de Barà (Hispania Citerior)*, IEC. Monografies de la Secció Històrico-Arqueològica, III, Barcelona.

X. Dupuis (1996), "La concession du *ius italicum* à Carthage, Utique et *Lepcis Magna*, mesures d'ensemble ou décisions ponctuelles?", *Splendidissima ciuitas. Études d'histoire romaine en hommage à François Jaques*, Paris, 57-65.

E. Duran Grau (1984), *Lluís Pons d'Icard i el "Llibre de les grandeses de Tarragona"*, Barcelona.

M. Durán Peneda (2000), "Nuevos mosaicos de la villa dels Munts en Altafulla, Tarragona. Apreciaciones iconográficas", *Monte Catano* 3, revista del Museu Municipal "Les Maleses", Montcada i Reixac, 34-51.

M. Durán Peneda (2008), "Las preferencias iconográficas de los clientes refinados hispano-romanos, al encargar los mosaicos de sus viviendas", *Monte Catano* 9, Montcada i Reixac 99-118.

M. Durán Peneda (2015), "Mosaicos parietales de la villa dels Munts en Tarragona: Singularidad funcional y técnica", G. Trovabene, A. Bertoni (eds.) *XII Colloquio AIEMA* (Venezia 11-16 settembre 2012), Verona, 167-174.

I. Dürr (1881), *Die Reisen des Kaisers Hadrian*, Wien.

N. Duval (1980), "Couronnes agonistiques sur des mosaïques africaines: d'Althiburos (IVe s. ?) au Cap Bon (Ve s. ?)", *Bulletin archéologique du comité des travaux historiques et scientifiques* 12-14, 1976-1978 (Afrique du Nord), 195-216.

N. Duval (1984) "Les concours de les mosaïques de Piazza Armerina: Prix et tirage au sort. L'influence de l'agonistique grecque", *La villa romana del Casale di Piazza Armerina*, Atti Della IV Riunione scientifica Della Scuola di Perfezionamento dell'Università di Catania, Università di Catania, 157-169.

N. Duval (1985), "Nouvelles considérations sur les prix des concours (couronnes et «cylindres de prix») dans l'iconographie du Bas-Empire", *Bulletin de la Société Nationale des Antiquaires de France*, 190-200.

N. Duval (1990), "Le prix du cirque dans l'Antiquité tardive", Chr. Landes (ed.), *Le cirque et les courses de chars Rome-Byzance*, Lattes, 135-145.

N. Duval (1991a), "L'introduction des couronnes métalliques et des "cilindres de prix" en Occident d'après *l'Histoire Auguste*", G. Bonamente, N. Duval, (a cura di), *Historiae Augustae Colloquium Parisium*, Macerata, 171-182.

N. Duval (1991b), "Les nouveautés de l'archéologie tunisienne (2). Une inscription médiévale de Kairouan: histoire d'une interprétation discutée", *Revue des Études Augustiniennes* 37, 144-150.

N. Duval (1992), "Recherches nouvelles sur les prix de concours représentés sur les mosaïques", *Bulletin archéologique du comité des travaux historiques et scientifiques* 22, Afrique du Nord (1987-1989), Paris, 177-209.

N. Duval (1994), "Resumen de N. Duval 1992", *IVe colloque internationale pour l'étude de la mosaïque antique*, Paris, 259-263.

N. Duval (1999), "Factions et sodalités dans l'Afrique de l'Antiquité: un phénomène social ou une entité juridique", *Bulletin de l'Association pour l'Antiquité tardive* 8, 68-77.

N. Duval (2011), "Les prix de concours de l'Antiquité tardive : nouveautés, hypothèses et doutes", *Bulletin de la Société Nationale des Antiquaires de France 2004-2005*, 250-257.

E. J. Dwyer (1981), "Pompeian *Oscilla* Collections", *RM* 88, 247-306, figures 80-130.

E

- EdPedD** (1994), *Epigrafia della Produzione e della Distribuzione*, Actes de la VIIe Rencontre franco-italienne sur l'épigraphie du monde romain (Roma, 1992), Roma.
- R. Egidi** (2007), "Mausoleo ipogeo con stucchi. Roma. Località Quadraro. IV miglio de la Via Latina", B. Perrier, *Villas, maisons, sanctuaires et tombeaux tardo-républicains; découvertes et relectures récentes*, Actes du colloque international de Saint-Romain-en-Gal en l'honneur d'Anna Gallina Zevi (Vienne-Sain-Romain-en-Gal, 8-10 février 2007), Roma, 383-401.
- W. Ehrhardt** (1987), *Stilgeschichtliche Untersuchungen an römischen Wandmalereien von der späten Republik bis zur Zeit Neros*, Mainz am Rhein.
- M. Eichberg** (1987), *Scutum. Die Entwicklung einer italisch-etruskischen Schildform von den Anfängen bis zur Zeit Caesars*, Frankfurt am Main.
- Enciclopedia dell'Arte Antica, Classica e Orientale** (1958-1973) I-VII, Roma.
- M. Ennaifer** (1978), "La chasse africaine au IIIe siècle", *Dossiers d'archéologie* 31, 80-92.
- S. Ensoli** (1997), "Clípeos figurativos de los foros de edad imperial en Roma y en las provincias Occidentales. De signo apotropaico a símbolo de divinización imperial", en *Hispania Romana. De tierra de conquista a provincia del imperio*, Madrid, 161-175.
- S. Eraslan** (2015), "Iconographic Differences of *Oceanus* in the Mosaic Art". G. Trovabene, A. Bertoni (eds.) *XII Colloquio AIEMA* (Venezia, 11-15 settembre 2012), Verona, 195-200.
- H. Eristov** (1994), *Les éléments architecturaux dans la peinture campanienne du quatrième style*, Collection de l'École Française de Rome 187, Roma.
- H. Eristov (1997), "Le thème des Saisons dans les maisons pompéiennes", D. Scagliarini Corlàita (ed.), *I temi figurativi nella pittura parietale antica (IV sec.a.C.-IV sec.d.C.)*, Atti del VI Convegno Internazionale sulla Pittura Parietale Antica (Bologna, 20-23 settembre 1995), University Press Bologna, Bologna, 59-67.
- H. Eristov, S. De Vaugiraud** (1989), "Peintures murales galloromaines du Jardin du Luxembourg", *Cahiers de la Rotonde* 13, 3-26.
- H. Eristov, S. Groetembril** (2006), "Murs blancs en Gaule. Entre économie et raffinement", *La peinture antique des Macédoniens aux Omeyyades. 10 siècles de peintures murales*, Dossiers d'Archéologie 318, Dijon, 58-61.
- M. I. Escrivà Chover** (2005), *Basas romanas de la Provincia Tarraconensis*, València.
- V. Escrivà Torres** (2008), "Santuario y Termas Romanas de Mura", *Monumenta*, Comunidad Valenciana, Anuario de Patrimonio Cultural 1, 261 i ss.
- V. Escrivà Torres, X. Vidal Ferrús** (1995), "La Partida de Mura (Llíria, València), un conjunto monumental de época Flavia", *Saguntum* 29, 231-239.
- F. A. Escudero Escudero** (1998-1999), "Mosaico con musas de la "Casa de las Murallas" de Zaragoza", *Anas* 11-12, 109-132.
- U. Espinosa Ruiz** (1988), "Riqueza mobiliaria y promoción política, los *Mamili* de *Tritium Magallum*", *Gerion* 6, 263-272.
- A. Espinosa Ruiz** (1990), "Los Mosaicos de la Villa romana de Torre-La Cruz (Villajoyosa, Alicante)", *CuPAUAM* 17, Madrid, 219-253.
- D. Esposito** (2009), *Le officine pittoriche di IV stile a Pompei. Dinamiche produttive ed economico-sociali*, Roma.
- D. Esposito (2011), "Il secondo stile nella Villa dei Papiri di Ercolano", G. F. La Torre, M. Torelli (a cura di), *Pittura ellenistica in Italia e in Sicilia. Linguaggi e tradizioni*. Atti del Convegno di Studi (Messina, 24-25 settembre 2009), Roma: Giorgio Bretschneider editore, 531-545.
- D. Esposito (2013), "Le pitture della villa dei Papiri ad Ercolano", A. Barbet, A. Verbanck-Piérard (sous la direction de), *La villa romaine de Boscoreale et ses fresques*, volume II, Actes du colloque international organisé du 21 au 23 avril aux Musées Royaux d'Art et d'Histoire de Bruxelles et au Musée de Mariemont, Arles, 211-224.

D. Esposito (2019), "Il IV Stile nella Villa A di Olpontis", J. R. Clarke, N. Muntasser, *Oplontis: Villa A ("of Poppaea" at Torre Annunziata, Italy. Volume 2. The Decorations: Painting, Stucco, Pavements, Sculptures*, American Council of Learned Societies Humanities E-Book Series.

Estrabón (2003), *Geografía*, libros XI-XIV, Traducción de M. P. García-Bellido, Editorial Gredos, Madrid.

Estrabón (2015) *Geografía*, libros XV-XVII, Traducción de J. L. García-Alonso y M. P. García-Bellido Editorial Gredos, Madrid.

R. Étienne, M. Lévêque, G. Fabre (1976), *Fouilles de Conimbriga. II. Épigraphie et sculpture*, Paris.

F

L. Faedo (1994), "Mousa, Mousai/Musae", *LIMC* VII,1, 1013-1059.

S. Falzone (ed.) (2004), *Le pitture delle insulae (180-250 circa d.C.) (Scavi di Ostia XIV)*, Istituto Poligrafico e Zecca dello Stato, Roma.

S. Falzone (2007), *Ornata aedificia. Pitture parietali delle case ostiensi*, Istituto Poligrafico dello Stato, Roma.

J. C. Fant (1989), *Cavum Antrum Phrygiae. The Organization and operations of the Roman Imperial Marble Quarries in Phrygia*, Oxford University Press, Oxford.

R. Farioli (1975), *Pavimenti musivi di Ravenna paleocristiana*, Ravenna.

D. Ferembach, I. Schwidetzky, M. Stloukal (1980), "Recommendations for Age and Sex Diagnoses of Skeletons", *Journal of Human Evolution*, 9, 517-549.

A. Fernández Díaz (2000-2001), "Algunos restos pictóricos de la ciudad de Lucentum (Tossal de Manises-Alicante)", *Lucentum* XIX-XX, 215-236.

A. Fernández Díaz (2007) "Un nuevo ejemplo de personificación de provincia romana en la decoración pictórica de la *Domus* de Terpsicore (Valencia). Un tema iconográfico propio de mediados del siglo II d. C.", C. Guiral Pelegrín (ed.), *Circulación de temas y sistemas decorativos en la pintura mural antigua. Actas del IX Congreso de la AIPMA*, (Zaragoza-Calatayud, 21-25 septiembre 2004), Zaragoza, 461-465.

A. Fernández Díaz (2008), *La pintura mural romana de Carthago Nova. Evolución del programa pictórico a través de los estilos, talleres y otras técnicas decorativas*, Murcia.

A. Fernández Díaz (2010), "Pintura", P. León (coord.), *Arte romano en la Bética. Mosaico. Pintura. Manufacturas*, Sevilla, 192-273.

A. Fernández Díaz (2016), "La pintura mural romana en el barrio del foro romano". *En Barrio del Foro Romano. Molinete, Cartagena, Proyecto integral de recuperación y conservación*, Cartagena, 130-139.

A. Fernández Díaz, S. F. Ramallo Asensio, A. Martínez Rodríguez, J. Ponce Garcia (2012), "Un indicador funcional y/o decorativo. Pintura mural de la habitación 32 de la villa de la Quintilla (Lorca, Murcia)", *Pintura mural romana de la villa de la Quintilla (Lorca)*, Catálogo de la exposición, MARQ, 7-12.

A. Fernández Díaz, J. M. Noguera Celdrán, L. Suárez Escribano (2014), "Novedades sobre la gran arquitectura de Carthago Nova y sus ciclos pictóricos", N. Zimmermann, (Hrsg.), *Antike Malerei zwischen Lokalstil und Zeitstil. Akten des XI. Internationalen Kolloquiums der AIPMA (Association Internationale pour la Peinture Murale Antique)*, (13-17 September 2010 in Ephesos), Wien, 473-493.

D. Fernández-Galiano (1984a), *Complutum II, Mosaicos*, EAE 138, Madrid.

D. Fernández-Galiano (1984b), "Influencias orientales en la musivaria hispánica", *CMGR* III, 411-430.

D. Fernández-Galiano (1987), *Mosaicos romanos del Convento Cesaraugustano*, Zaragoza.

D. Fernández-Galiano (1996), "El gran mitreo de Mérida: datos comprobables", *Cuadernos Emeritenses* 12, Mérida, 117-183.

D. Fernández-Galiano, M. A. Arroyo, D. Ayllón (2001), “Catàleg de peces”, D. Fernández-Galiano (Com.) (2001), *Carranque. Esplendor de la Hispània de Teodosi*, Catàleg de l'exposició (Barcelona, 27 novembre-3 març de 2001), Barcelona, 147-184.

C. Fernández Ochoa, V. García-Entero (eds.) (2000), *Termas romanas en el Occidente del Imperio, II Coloquio Internacional de Arqueología en Gijón*, (Gijón, 1999), Patrimonio 5, Gijón.

A. Fernández Díaz, J. M. Noguera Celdrán, L. Suárez Escribano (2014), “Novedades sobre la gran arquitectura de Carthago Nova y sus ciclos pictóricos”, N. Zimmermann (ed.), *Antike Malerei zwischen Lokalstil und Zeitstil. Akten des XI. Internationalen Kolloquiums der AIPMA (13-17 September 2010, Ephesos)*, Wien, 473-493.

M. Feugère, St. Mauné (2005-2006), “Les *signacula* de bronze en Gaule Narbonnaise”, *RAN*, 38-39, 437-458.

D. Fishwick (1995), “Provincial forum and municipal forum. Fiction or fact?”, Homenaje a Saenz de Buruaga, *Anas* 7-8 (1994-1995), 169-186.

K. Fittschen (1971), “Zum angeblichen Bildnis des *Lucius Verus* im Thermen-Museum”, *JDAI* 86, 214-252.

K. Fittschen (1999), *Prinzenbildnisse antoninischer Zeit*, Mainz.

K. Fittschen, P. Zanker (1983-1985), *Katalog der römischen Porträts in den Capitolinischen Museen und den anderen kommunalen Sammlungen der Stadt Rom I-III*, Mainz am Rhein.

H. Flórez De Setién y Huidobro (1769), *España Sagrada*, volumen 24.

L. Foucher (1960), *Inventaire des Mosaïques. Feuille n. 57 de l'Atlas Archéologique Sousse*, Institut National d'Archéologie et Arts, Tunis.

L. Foucher (1962), *Découvertes archéologiques à Thysdrus en 1960*, Tunis.

L. Foucher (1963), *La Maison de la procession dionysiaque à El-Djem*, Publications de l'Université de Tunis, Tunis.

L. Foucher (1964), *Découvertes archéologiques à Thysdrus en 1961*, Tunis.

L. Foucher (1965), *La Maison des Masques à Sousse, Fouilles 1962-1963: Notes et documents*, Nouvelle série VI, Tunis.

A. Frova (1967), “Di un tipo di capitello bizantino a Cesarea”, *Notizie dal Chiostro del Monastero Maggiore*, 19-31.

M. Fuchs (1987), *Untersuchungen zur Ausstattung römischer Theater in Italien und den Westprovinzen des Imperium Romanum*, Mainz am Rhein.

M. Fuchs (1992), *Glyptothek München. Katalog der Skulpturen VI: Römische Idealplastik*, München.

G

J. Gagé (1969), “*Italica adlectio*. À propos de certaines formes du *ius italicum* en Espagne au temps de Trajan”, *REA* 71, 65-84.

H. Galsterer (1971), *Untersuchungen zum römischen Städtewesen auf der Iberischen Halbinsel*, *MF* 8, Berlín.

M. Á. García García (2007), “*Aqua Hispalensis*: Primer avance sobre la excavación de la cisterna romana de Plaza de la Pescadería (Sevilla)”, *Romula* 6, 125-142. Recuperado a partir de <https://www.upo.es/revistas/index.php/romula/article/view/186>.

V. García-Entero (2001), *Los Balnea de las villae hispanorromanas. Provincia Tarraconense*, Monografías de Arquitectura Romana 5, Madrid.

V. García-Entero (ed.) (2012), *El marmor en Hispania: explotación, uso y difusión en época romana*, UNED, Madrid.

V. García-Entero, R. Arribas (2000), “Los *balnea* de las *villae* y su proceso de monumentalización”, C. Fernández, V. García-Entero (eds.), *Termas romanas en el Occidente del Imperio, II Coloquio Internacional de Arqueología en Gijón* (Gijón, 1999), Serie Patrimonio 5, Gijón, 83-96.

- V. García-Entero, S. Vidal Álvarez** (2007), “Marmora from the roman site of Carranque (Toledo, Spain)”, *Marmora. An international journal for archaeology, history and archaeometry of marbles and stones* 3, 53-69.
- V. García-Entero, S. Vidal Álvarez (2012), “El uso del *marmor* en el yacimiento de Carranque (Toledo)”, V. García-Entero (ed.), *El marmor en Hispania: explotación, uso y difusión en época romana*, UNED, Madrid
- M. Garcia Noguera** (2001), “La decoració arquitectònica”, M. García, J. M. Macias, J. Menchon, J. M. Puche, E. Ramon, J. A. Remolà (eds.), *La vil·la romana de la Llosa. Deu anys d'investigació arqueològica*, Ajuntament de Cambrils, 40-50.
- M. Garcia Noguera (2004), “Decoracions arquitectòniques i musivàries. Mosaic del carrer de Sant Miquel”, J. M. Macias, *Termes públiques de l'àrea portuària de Tàrraco*, Documenta 2, ICAC, Tarragona, 110-116.
- A. García y Bellido** (1948), “El culto a *Mithras* en la Península Ibérica”, *Boletín de la Real Academia de la Historia* 122, 283-349.
- A. García y Bellido (1967), *Les religions orientales dans l'Espagne romaine*, Leyden. = ROER
- M. Garcia Noguera, J. M. Macias Solé, I. Teixell Navarro** (1999), “Necròpoli de la vil·la dels Munts”, *Del romà al Romànic. Història, art i cultura de la Tarraconense mediterrània entre els segles IV i X*, Barcelona, 278-279.
- E. N. Gardiner** (1930), *Athletics of the Ancient World*, Oxford 1930.
- A. Garrido Elena** (2011), *Arquitectura y urbanismo de Barcino en época alto imperial: la decoración arquitectónica de edificios públicos y privados*, Tesi doctoral, ICAC/UAB, Tarragona.
- J. A. Garriguet Mata** (2001), *La imagen del poder imperial en Hispania, Tipos estatuarios*, CSIR volumen II, Fasc. 1, Murcia.
- R. Gee** (2019), “Catalogue of the Wall Paintings”, J. R. Clarke, N. Muntasser (eds.), *Oplontis: Villa A (“of Poppaea” at Torre Annunziata, Italy. Volume 2. The Decorations: Painting, Stucco, Pavements, Sculptures*, American Council of Learned Societies Humanities E-Book Series, 913-1194.
- P. Gercke** (1968), *Satyren des Praxiteles*. Hamburg.
- S. Germain** (1969), *Les Mosaïques de Timgad. Étude descriptive et analytique*, Paris.
- F. Ghedini** (1997), “Trasmissione delle iconografie”, *Enciclopedia dell'Arte Antica*, Suppl. II 5, 824-837.
- F. Ghedini (2005) “Il mare nella produzione musiva dell’Africa Proconsolare. Il repertorio realistico”, *Eidola* 2, 121-142.
- F. Ghedini, M. Bueno, M. Novello, F. Rinaldi** (eds.) (2017), *I pavimenti romani di Aquileia. Contesti, tecniche, repertorio decorativo*, Padova University Press, Padova.
- J. Gimeno Pascual** (1991), *Estudios de Arquitectura y urbanismo en las ciudades romanas del nordeste de Hispania*. Universidad Complutense de Madrid, 2 volumenes, Madrid.
- C. Giovagnetti** (1979), “Analisi di Rimini Antica: i *signacula*”, *Atti e Memorie. Deputazione di Storia Patria per le Provincie di Romagna* 29-30, 3-48.
- C. F. Giuliani** (2000), “La villa Adriana”, *Adriano. Architettura e progetto*, Milano, 45-56.
- A. Giuliano** (ed.) (1979-1995), *Museo Nazionale Romano. Le sculture* I, 1-12, Roma.
- R. Gnoli** (1988), *Marmora romana*. Edizioni dell’Elefante, Roma.
- H. R. Goette** (1990), *Studien zu römischen Togadarstellungen*, Mainz am Rhein.
- E. González Fernández** (2007), “Pinturas de la Casa de Oceanos en *Lucus Augusti* (Lugo)”, C. Guiral Pelegrín (ed.), *Circulación de temas y sistemas decorativos en la pintura mural Antigua, Actas del IX Congreso de la AIPMA*, (Zaragoza-Calatayud, 21-25 septiembre 2004), Zaragoza, 439-441.
- M. P. González-Conde** (2016), “La actuación de las asambleas provinciales en *Hispania* bajo el gobierno de Adriano”, *Saguntum* 48, 173-187.
- M.P. González-Conde (2019), *Las provincias de Hispania en los años de Adriano*, Pórtico, Zaragoza.
- V. V. Gonzenbach** (1961), *Die römischen Mosaiken der Schweiz*, Basel.

- R. Gordillo Hervás** (2017), “Adriano y el calendario imperial de los juegos atléticos: propuesta sobre el tercer y el cuarto año del ciclo olímpico”, *Gerión* 35, 119-142.
- J. G. Gorges** (1979), *Les villas hispano-romaines. Inventaire et problématique archéologiques*, Paris.
- F. Gorm Andersen** (1985), “Pompeian painting. Some practical aspects of creation”, *Analecta Romani Instituti Danici* 14, 113-127.
- D. Gorostidi Pi** (2010), *Ager Tarraconensis 3. Les inscriptions romanes (IRAT)*, Documenta 16.3, IEC/ICAC, Tarragona.
- D. Gorostidi Pi (2015), “Epigrafía ‘menor’ del *ager Tarraconensis (Hispania Citerior)*: novedades del Camp de Tarragona”, M. Scholz y M. Horster (eds.), *Lesen und Schreiben in den römischen Provinzen. Schriftliche Kommunikation in Alltagsleben*, Mainz 2015, 205-244.
- D. Gorostidi Pi (ed.) (2017), *Géza Alföldy, Estudios tarraconenses*, Tarragona.
- D. Gorostidi Pi (2020), “El pedestal como símbolo: en torno a la imagen de los homenajes públicos surgidos de los talleres de Tarraco”, V. García-Entero, S. Vidal, A. Gutiérrez, R. Aranda (eds.), *Paisajes e historias en torno a la piedra. La ocupación y explotación del territorio de la cantería y las estrategias de distribución, consumo y reutilización de los materiales lapídeos desde la Antigüedad*, UNED, Madrid, 273-295.
- D. Gorostidi Pi, J. López Vilar, A. Gutiérrez García-Moreno** (2018), “The use of Alcover stone in Roman times (*Tarraco, Hispania Citerior*). Contributions to the *officina lapidaria Tarraconensis*”, D. Matetic Poljak, K. Marasovic (eds.), *Interdisciplinary Studies on Ancient Stone. Proceedings of the XI ASMOSIA Conference (Split 2015)*, University of Split, 577-582.
- P. Gouw** (2008), “Hadrian and the calendar of the agonistic festivals. A new proposal for the third year of the Olympic cycle”, *ZPE* 165, 96-104.
- P. Gouw (2009), *Griekse atleten in den Romeinse Keizertijd, 31 v. Chr.-400 n. Chr.*, Amsterdam.
- S. Gozlan** (1992), *La Maison du Triomphe de Neptune à Acholla (Botria-Tunisie)*, École française de Rome, Roma.
- A. Grant** (1982), “The Use of Tooth wear as a Guide to the Age of Domestic Ungulates. Aging and Sexing Animals from Archaeological Sites”, *BAR, British Series* 109, 91-108.
- A. B. Griffith** (1993), *The archaeological evidence in imperial Rome*, University of Michigan.
- P. Grimal** (1981), *Diccionario de mitología griega y romana*, Paidós, Barcelona.
- P. Grimal (1984), *Les jardins romains* (tercera edición), Paris.
- M. Grimaldi** (2006), “VII 16 Insula Occidentales 22. Casa di *M. Fabius Rufus*”, M. Aoyagi y U. Pappalardo (eds.), *Pompei (Regiones VI-VII) Insula Occidentalis*, Valtrend Editore, Napoli, 257-418.
- W. F. Grimes** (1968), *The excavation of Roman and Medieval London*, London.
- F. Gris Jeremias, J. Ruíz de Arbulo Bayona** (2018), “El sepulcro turriforme conocido como la Torre de los Escipiones (Tárraco, Hispania citerior). Una nueva restitución con propuesta sobre su dedicante”, *RAP* 28, 145-163.
- E. Groag** (1936), “*Prosopographia Imperii Romani* saec. I, II, III”, *Editio altera (PIR*)*, Pars II, Berlin, Walter de Gruyter, 348-349, n.º C 1418
- S. Grobel Miller** (1972), “A Mosaic Floor from a Roman Villa at Anaploga”, *Hesperia* 41, 1, 332-354.
- S. Groetembil, D. Vermeersch** (2017), “Tapisseries sur les murs, le décor d’une petite salle thermale du Thillay, au lieu-dit La Vieille-Baune”, J. Boislève, A. Dardenay, F. Monier (eds.), *Peintures et stucs d’époque romaine. Etudes toichographologiques*, Collection Pictor 6, Ausonius, Bordeaux.
- M. Groot** (2008), *Animals in ritual and economy in a Roman frontier community: excavations in Tiel-Passewaaij*, Amsterdam University Press, Amsterdam.
- P. Gros** (2001), *L’architecture romaine du début du IIIe siècle av. J.-C. à la fin du Haut-Empire. 2. Maisons, palais, villas et tombeaux*, Paris.
- M. Guardia Pons** (1992), *Los mosaicos de la Antigüedad Tardía en Hispania. Estudios de iconografía*, Barcelona.

- M. Guarducci** (1987), *L'epigrafia greca dalle origini al Tardo Impero*, Roma, 82-83.
- I. Guceren** (s/d), *Ancient Mosaic Summer. Villa Dar Buc Ammera, Libya, Roman era mosaic of the four seasons*. [https://www.pinterest.es/pin/386605949245453111/].
- S. Guglielmi** (2007), "Estatua de Isis-Fortuna", Roma S.P.Q. R., Madrid.
- F. Guidobaldi** (1984), "Mosaici con tessere porfiritiche a Roma tra III e IV secolo" *CMGR* III, 491-504.
- F. Guidobaldi (1989), "L'Intarsio marmoreo nella decorazione parietale e pavimentale di età romana", E. Dolci (ed.), *Atti del Seminario Il marmo nella civiltà romana, La produzione e il commercio*, Carrara, 51-81.
- F. Guidobaldi (1995), "Una *domus* tardoantica inedita di Ostia e i suoi pavimenti", *AISCOM* III, Bordighera, 525-540.
- F. Guidobaldi (2000), "La lussuosa aula presso Porta Marina a Ostia. La decorazione in *opus sectile* dell'aula", S. Ensoli, E. La Rocca, (eds.), Aurea Roma. *Dalla città pagana alla città cristiana*, Roma, 251-262.
- F. Guidobaldi (2003), "Sectilia pavimenta e incrustazioni: i rivestimenti policromi pavimentali e parietali in marmo o materiali litici e litoidi dell'antichità romana", A. Giusti (ed.), *Eternità e nobiltà di materia. Itinerario artistico fra le pietre policrome*, Firenze, 15-75.
- F. Guidobaldi, A. Guiglia Guidobaldi** (1983), *Pavimenti marmorei di Roma dal IV al IX secolo*, Città del Vaticano.
- A. M. Guimier-Sorbets** (1983), "Le méandre à pannetons de clef dans la mosaïque romaine", *Mosaïque. Recueil d'hommages à Henri Stern*, Paris, 195-213.
- A. M. Guimier-Sorbets (2001) "Les ateliers de mosaïstes a Alexandrie à l'époque hellénistique et au début de l'époque impériale: continuité et innovation", *CMGR* VIII, 2, 282-297.
- A. M. Guimier-Sorbets (2005), "Un nouvel embléma alexandrine (Terrain du Patriarcat grec orthodoxe)", *CMGR* IX, 1, 567-577.
- C. Guiral Pelegrín** (1992), "Pinturas romanas procedentes del Grau Vell (Sagunto, Valencia)", *Saguntum* 25, 139-178.
- C. Guiral Pelegrín (1998), "Pintura romana en *Complutum* y su entorno", *Complutum. Roma en el interior de la Península*, Catálogo de la exposición Alcalá de Henares (18 de Mayo a 26 de Julio de 1998), Ayuntamiento de Alcalá de Henares, Alcalá de Henares, 119-127.
- C. Guiral Pelegrín (2010), "El 'Cubículo de las Estaciones' de la villa romana de 'Els Munts' (Altafulla, Tarragona)", I. Bragantini (ed.), *Atti del X Congresso Internazionale dell' AIPMA*, (Napoli 17-21 settembre 2007), *Annali di Archeologia e Storia Antica* 18/2, Napoli, 511-520.
- C. Guiral Pelegrín (2014), "La decoración pintada en la Hispania romana: artesanos y talleres", M. Bustamante, D. Bernal (eds.), *Artífices idóneos, talleres y manufacturas en Hispania*, Mérida, 205-225.
- C. Guiral Pelegrín (2017), "Pinturas romanas procedentes de *Caesaraugusta* (Zaragoza), un taller en el valle medio del Ebro", *Zephyrus* LXXIX, 127-148.
- C. Guiral Pelegrín (2018), "Un atelier provincial du IIe s.p.C. dans la vallée de l'Èbre (Espagne)", J. Boislève, A. Dardenay, F. Monier (eds.), *Peintures et stucs d'époque romaine. Études toichographologiques*, Actes du 29e colloque de l'AFPMA, (Louvres, 18 et 19 novembre 2016), Ausonius, Pictor, collection de l'AFPMA 7, Bordeaux, 137-147.
- C. Guiral Pelegrín (2020), "La decoración pictórica de la villa romana de Els Munts (Altafulla, Tarragona)": la caracterización de una *officina pictores*, A. Fernández, G. Castillo (eds.), *La pintura romana en Hispania. Del estudio de campo a su puesta en valor*, Murcia, 51-66.
- C. Guiral Pelegrín, M. A. Martín-Bueno** (1996), *Bilbilis. Decoración pictórica y estucos ornamentales*, Institución Fernando el Católico, Zaragoza.
- C. Guiral Pelegrín, A. Mostalac Carrillo** (1988), "Pinturas murales romanas procedentes de Varea (Logroño)", *Boletín del Museo de Zaragoza* 7, 57-89.
- C. Guiral Pelegrín, A. Mostalac Carrillo (1994), "Pintura mural y cornisas de la Casa del Acueducto", J.L. Argente, A. Díaz (eds.), *Tiermes IV. La Casa del Acueducto (domus alto imperial de la ciudad de Tiermes. Campañas 1979-1986)*, EAE 167, Ministerio de Cultura, Madrid, 187-209.

C. Guiral Pelegrín, A. Mostalac Carrillo (1995), "Las pinturas", *Astures. Pueblos y culturas en la frontera del Imperio Romano*, Gijón, 178-186.

C. Guiral Pelegrín, A. Fernández Díaz, A. Cánovas Ubera (2014), "En torno a los estilos locales en la pintura romana, el caso de Hispania en el siglo II d.C.", N. Zimmermann (ed.), *Antike Malerei zwischen Lokalstil und Zeitstil. Akten des XI. Internationalen Kolloquiums der AIPMA (13-17 September 2010 in Ephesos)*, Wien, 277-288.

C. Guiral Pelegrín, J. Beltrán de Heredia Bercero, L. Font Pagès (2017), "Nuevos datos sobre las pinturas del aula o sala de recepción del obispo del primer grupo episcopal de Barcelona, siglos V-VI", *Quaderns d'arqueologia i història de la ciutat de Barcelona* 13, 90-111.

C. Guiral Pelegrín, L. Íñiguez Berrozpe (2016), "El techo casetonado de la insula 3", J. C. Sáenz Preciado, M. Martín-Bueno (eds.), *La ciudad celtibero-romana de Valdeherrera (Calatayud, Zaragoza)*. Zaragoza: Prensas Universitarias de Zaragoza, 102-196.

C. Guiral Pelegrín, L. Íñiguez Berrozpe (2020), "El cinabrio en la pintura romana de Hispania", M. Zarzalejos, P. Hevia, L. Mansilla (eds.), *El oro rojo en la Antigüedad. Perspectivas de investigación sobre usos y aplicaciones del cinabrio entre la Prehistoria y el fin del mundo antiguo*, Madrid, 337-372.

C. Guiral Pelegrín, L. Íñiguez Berrozpe, M. Blanco Domínguez (en premsa), "Rojo cinabrio y azul egipcio en las pinturas del noreste de Hispania", *Pareti dipinte dallo scavo alla valorizzazione*. XIV Colloquio Aipma-Association Internationale Pour La Peinture Murale Antique. Convegno Internazionale (Napoli Ercolano, 9-13 settembre 2019).

C. Guiral Pelegrín, A. Mostalac Carrillo, M. Cisneros Cunchillos (1986), "Algunas consideraciones sobre la imitación del mármol moteado en la pintura romana en España", *Boletín del Museo de Zaragoza* 5, 259-288.

C. Guiral Pelegrín, M. Zarzalejos Prieto (2006), "La decoración pictórica de la *domus* de las Columnas Rojas de Sisapo-la Bienvenida (Almodóvar del Campo, Ciudad Real)", J. M. Maíllo, E. Baquedano (eds.), *Miscelánea Homenaje a Victoria Cabrera*, Zona Arqueológica 7, volumen II, 134-147.

J. Guitart Duran (1976), *Baetulo. Topografía, Arqueología, Urbanismo e Historia*, Barcelona.

W. Gundel (1969), *Dekane und Dekanensternbilder*, Hamburg (1936) = Darmstadt 1969.

W. Gundel, H. G. Gundel (1966), *Astrologumena. Die astrologische Literatur in der Antike und ihre Geschichte*, Wiesbaden 1966, 308.

Y. Gury (2007), "Le geste de la disponibilité à l'Autre. Circulation et adaptation d'un schéma grec dans la peinture murale, le relief et la mosaïque", C. Guiral Pelegrín (ed.), *Circulación de temas y sistemas decorativos en la pintura mural antigua. Actas del IX Congreso Internacional de la AIPMA*, (Zaragoza-Calatayud, 21-25 septiembre 2004), Zaragoza, 49-57.

M. A. Gutiérrez Behemerid (1992), *Capiteles Romanos de la Península Ibérica*, Studia Archaeologica, 81, Valladolid.

A. Gutiérrez García-Moreno (2009a), *Roman Quarries in the Northeast of Hispania (Modern Catalonia)*, Documenta 10, ICAC, Tarragona.

A. Gutiérrez García-Moreno (2009b), "Les pedreres de Tàrraco", F. Tarrats (dir.) *Tarraco, pedra a pedra. Catàleg de l'exposició* (Tarragona, 10 juny-22 novembre 2009), MNAT, Tarragona, 18-27.

A. Gutiérrez García-Moreno, J. López Vilar (2012), "Marmora at the Tarraco of the Antonines: the assemblage of Sant Pau and Santa Tecla", A. Gutiérrez, P. Lapuente, I. Rodà (eds.), *Interdisciplinary Studies on Ancient Stone. Proceedings of the IX ASMOSIA Conference (Tarragona 2009)*, Documenta 23, ICAC, Tarragona, 204-209.

A. Gutiérrez García-Moreno, J. A. Remolà Vallverdú, F. Tarrats Bou (2009), "Marbles from the Roman Villa of Els Munts (Altafulla, Tarragona, Spain) and their role in the decorative program. Preliminary approximation", A. Gutiérrez, P. Lapuente, I. Rodà (eds.), *Interdisciplinary Studies on Ancient Stone. Proceedings of the IX ASMOSIA Conference (Tarragona 2009)*, ICAC, Tarragona, Pòster, list 25.

A. Gutiérrez García-Moreno, I. Rodà De Llanza (2012), "El mármol de Luni-Carrara en la fachada Mediterránea de Hispania", S. Keay (ed.), Rome, *Portus and the Mediterranean* (Archaeological Monographs of the British School at Rome 21), London, 293-312.

A. Gutiérrez García-Moreno, P. Lapuente Mercadal, I. Rodà De Llanza (eds.) (2012), *Interdisciplinary Studies on Ancient Stone. Proceedings of the IX ASMOSIA Conference (Tarragona 2009)*, ICAC, Tarragona, 151-160.

H

- E. W. Haley** (1991), *Migration and Economy in Roman Imperial Spain*, Aurea Saecula 5, Universitat de Barcelona, Barcelona.
- H. Halfmann** (1986), *Itinera principum: Geschichte und Typologie der Kaiserreisen im römischen Reich*, Heidelberger althistorische Beiträge und epigraphische Studien II, Stuttgart.
- K. Hanell** (1935), *RE* 16, cols. 2310.2327 s. u. Nemea.
- G. M. A. Hanfmann** (1951), *The Season Sarcophagus in Dumbarton Oaks*, Cambridge.
- Th. Hauschild** (1983), *Architectura Romana de Tarragona*, Tarragona.
- Th. Hauschild (1992), "Los hallazgos romanos de mármol en la Parte Alta de Tarragona", *Butlletí Arqueològic*, V, 14, Tarragona, 107-135.
- G. Heiderich** (1968), Asklepios, Freiburg im Breisgau.
- T. Helen** (1975), *Organization of Roman Brick production in the first and second centuries AD: An interpretation of Roman Brick Stamps*, Ann. Acc. Sceint. Fennicae Diss. Hum. Litt., Helsinki.
- G. Hellenkemper Salies** (1986), "Römische Mosaiken in Griechenland", *BJ*, Band 186, 198, 241-284.
- G. Hellenkemper Salies (1990), "Irritations optiques dans l'ornementation pavimentale romaine", *CMGR* VI, 423-430.
- B. Hernández Sanahuja** (1867), *Indicador Arqueológico de Tarragona*, Tarragona.
- D. Hertel** (2013), *Die Bildnisse des Tiberius* (Das römische Herrscherbild I 3), Wiesbaden.
- J. Hiernard** (1978), "Recherches numismatiques sur Tarragone au IIIème siècle après Jésus-Christ", *Numisma*, 150-155, 38, 307-321.
- A. M. Hirt** (2010), *Imperial mines and quarries in the Roman world: organizational aspects 27 BC-AD 235*, Oxford University Press, Oxford.
- F. Hoek, V. Provenzale, Y. Dubois** (2001) "Der römische Gutshof in Wetzikon-Kempton und seine Wandmalerei", *Archäologie der schweiz* 24.3, 2-15.
- V. Hoffiller, B. Saria** (1938), *Antike Inschriften aus Jugoslawien. 1: Noricum und Pannonia superior*, Zagreb.
- Th. Hopfner** (1974), *Greichisch-Ägyptischer Offenbarungszauber. Studien zur Palaeographie und Papyruskunde*, Leipzig 1921 = Amsterdam 1974.
- V. P. Hoffman, J. Hupe, K. Goethert** (1999), *Katalog der römischen Mosaiken aus Trier und dem Umland, Rheinisches Landesmuseum Trier, Selbstverlag des Rheinischen Landesmuseum*, Trier.
- E. Hohl** (1958), Über das problem der Historia Augusta, Wiener Studien, 71, Viena.
- A. Hönle** (1982), "Das Mosaik von Zliten. Ein Munus für höchste Ansprüche", *Antike Welt* 13, 4, 22 ss.
- A. Hönle, A. Henze** (1981), *Römische Amphitheater und Stadien*, Feldmeilen.
- Th. Hopfner** (1974), *Greichisch-Ägyptischer Offenbarungszauber. Studien zur Palaeographie und Papyruskunde*, Leipzig 1921 = Amsterdam 1974.
- C. Howgego** (1995), *Ancient history from coins*, London-Nova York.
- E. Hübner** (1869), *Corpus Inscriptionum Latinarum*, volumen II, Academia Litterarum Regia Borussicae, Berlin = *CIL* II.
- I. Huld-Zetsche** (2008), *Der Mithraskult in Mainz und das Mithräum am Ballplatz*, Mainzer Archäologische Schriften 7, Mainz.

I

- I. Iacopi** (1999), *Domus Aurea, Electa*, Milano.
- L. Ibrahim, R. Scranton, R. Brill** (1976), *Kenchreai, eastern port of Corinth, II, The panels of opus sectile*, Leyde.
- ICLW** = D. Fishwick, *The Imperial Cult in the Latin West. Studies in the Ruler Cult of the Western Provinces of the Roman Empire*, Brill, Leiden, I, 1987; II, 1, 1991; II, 2, 1992; III, 1-2, 2002; III, 3, 2004; III, 4, 2005.

N. Inserra (2008), "Regiones I-II-III", A. Carrella, L.A. D'Acunto, N. Inserra, C. Serpe, *Marmora Pompeiana nel Museo Archeologico Nazionale di Napoli. Gli arredi scultorei delle case pompeiane*, Studi della Soprintendenza Archeologica di Pompei 26, Roma, 15-62.

L. Íñiguez Berrozpe, C. Guiral Pelegrín, J. M. Martínez Torrecilla, J. A. Hernández Vera (2021), "Graccuris (Alfaro, La Rioja) y la decoración de la estancia 2 (casa 4)", *Spal* 30.1, 258-289.

H. Iskan (2002), "Ein Siegersarkophag aus Patara", *Asia Minor Studien* 44, 145-164, Tafel 37-44.

J

F. W. Jashemsky (1979), *The gardens of Pompeii, Herculaneum and the villas destroyed by the Vesuvius*, New York.

J. L. Jiménez Salvador, M. A. Martín Bueno (1992), *La casa del Mitra. Cabra, Córdoba*, Cabra.

D. Joly (1965), "Quelques aspects de la mosaïque pariétale au premier siècle de notre ère d'après trois documents pompéiens", *CMGR* I, 57-75.

D. Joly (1988), "Mosaïque africaine et mosaïque italienne, quelques réflexions à propos de certains ornements", *Gerión* 6, 169-211.

C. P. Jones (2007), "Three new letters of the emperor Hadrian", *ZPE* 161, 145-156.

H. Joyce (1981), *The Decoration of Walls, Ceilings, and Floors in Italy in the Second and Third Centuries A.D.*, Roma.

Juvenal (1991), *Sátiras*, Sátira 14, verso 307, Gredos, Madrid.

K

L. Kahil, N. Icard-Gianolio, P. Linant De Bellefonds (1992), "Leda", *LIMC* VI, Zurich und München, 231-246, Tafel 108-139.

A. Kankleit (1994), *Kaiserzeitliche Mosaiken in Griechenland*, München.

J. P. C. Kent (1981), *The Roman Imperial Coinage*, vol. VIII: the family of Constantine I, AD 337-364, London.

J. P. C. Kent, B. Overbeck, A.U. Stylow (1973), *Die Römische Münze*, München.

H. Kern (1981), *Labirinti-forme e interpretazioni-5000 anni di presenza di un archetipo-manuale e filo conduttore*, Catalogo della mostra Palazzo alla permanente, Milano.

M. Khanoussi (1988), "*Spectaculum pugilum et gymnasium*. Compte rendu d'un spectacle de jeux athlétiques et de pugilat, figuré sur une mosaïque de la région de Gafsa (Tunisie)", *Comptes rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres* 132, 543-561.

A. King (1999), "Diet in the Roman world: a regional inter-site comparison of the mammal bones", *JRA* 12, 168-202.

A. King (2001), "The Romanization of Diet in the Western Empire", S. Keay, N. Terrenato's (eds.), *Italy and the West: Comparative Issues in Romanization*. Oxbow Books, Oxford, 210-224.

G. Kitov, A. Barbet, J. Valeva (1997), "Plafond peint du tombeau de Chipka dans le tumulus Ostroucha (Bulgarie)", D. Scagliarini Coarlàita (ed.), *I temi figurativi nella pittura parietale antica (IV sec. a.C.-IV sec. d. C.)*, Atti del VI Convegno Internazionale sulla Pittura Parietale Antica (Bologna, 20-23 settembre 1995) (Studi e Scavi 5), University Press Bologna, Bologna, 221-224.

R. C. Knapp (2005), "Introduction", R. C. Knapp, J. D. M. Isaac, *Excavations at Nemea. III. The Coins*, Berkeley, 14-15.

K. Knoll, Ch. Vorster, M. Woelk (eds.) (2011), *Skulpturensammlung Staatliche Kunstsammlungen Dresden*. Katalog der antiken Bildwerke II. Idealskulptur der römischen Kaiserzeit 1, München.

E. M. Koppel (1985), *Die römischen Skulpturen von Tarraco*, Berlin.

E. M. Koppel (1988), *La schola del collegium fabrum de Tarraco y su decoración escultórica*, Faventia Monografies 7, Bellaterra.

- E. M. Koppel (1992) "El escudo de la villa de 'Els Munts' (Tarragona)", *MM* 33, 133-144, láminas 21-23.
- E. M. Koppel (1993a), "La escultura del entorno de *Tarraco*: las *villae*", *Actas de la I Reunión sobre Escultura Romana en Hispania*, (Mérida, 1992), 221-237.
- E. M. Koppel (1993b), "Die Skulpturenausstattung römischer Villen auf der Iberischen Halbinsel", W. Trillmich, Th. Hauschild, M. Blech, H.G. Niemeyer, A. Nünnerich-Asmus, U. Kreilinger, *Hispania Antiqua. Denkmäler der Römerzeit*, Mainz am Rhein, 193-203.
- E. M. Koppel (1995), "La decoración escultórica de las *villae* romanas en Hispania", J. M. Noguera (cord.), *Poblamiento rural romano en el sureste de Hispania*, Murcia, 27-48.
- E. M. Koppel (1998), "L'escultura", F. Tarrats, J. M. Macias, E. Ramon, J. A. Remolà, "Excavacions a l'àrea residencial de la vil·la romana dels Munts (Altafulla, Tarragonès)", *Empúries* 51, 220-223.
- E. M. Koppel (2000a), "Informe preliminar sobre la decoración escultórica de la villa romana de 'Els Munts' (Altafulla, Tarragona)", *MM* 41, 380-394, Tafel 68-77.
- E. M. Koppel (2000b), "Retratos de Tiberio y *Nero Caesar* en Tarragona", P. León, T. Nogales, *Actas de la III Reunión sobre Escultura romana en Hispania* (Córdoba, 1997), Madrid, 81-91.
- E. M. Koppel (2001), "La figura de *Bacus* infant com a lampadòfor", M. Garcia, J. M. Macias, J. Menchon, J. M. Puche, E. Ramón, J. A. Remolà, *La Vil·la romana de La Llosa. 10 anys d'investigació arqueològica*, Cambrils, 135-149.
- E. M. Koppel (2002), "Técnicas escultóricas romanas: *Tarraco*", T. Nogales (ed.), *Materiales y técnicas escultóricas en Augusta Emerita y otras ciudades de Hispania*, Cuadernos Emeritenses 20, Mérida, 49-69.
- E. M. Koppel (2004), "La decoración escultórica de las termas en *Hispania*", *Actas de la IV Reunión sobre Escultura Romana en Hispania*, Madrid, 339-362.
- E. M. Koppel (2014), "La escultura", R. Járrega, M. Prevosti (eds.), *Ager Tarraconensis 4. Els Antígons, una vil·la senyorial del Camp de Tarragona*, Documenta 16, ICAC, Tarragona, 43-53.
- E. M. Koppel, I. Rodà De Llanza** (1996), "Escultura decorativa de la zona nororiental del *conventus Tarraconensis*", J. Massó, P. Sada (eds.), *Actas de la II Reunión sobre escultura romana en Hispania* (Tarragona, 1995), 135-181.
- E. M. Koppel, I. Rodà De Llanza (2008), "La escultura de las *villae* de la zona del noreste hispánico: los ejemplos de Tarragona y Tossa de Mar", C. Fernández, V. García-Entero, F. Gil (eds.), *Las villae tardorromanas en el occidente del Imperio: arquitectura y función*, IV Coloquio de Arqueología en Gijón, Gijón, 99-131.
- V. Ch. Kottsieper** (2006), "La Medusa di Udine. Testimonianza della *Imitatio Urbis* nelle città altoadriatiche della prima età imperiale", *Quaderni Friulani di Archeologia* XVI, 185-194.
- S. N. Koumanoudes** (1970), "*Epigrafiav ex Aqhñwvñ*", *Archaiologikon Deltion* 25, A, 54-86.
- E. Koushinova** (2005), "Mosaic fragments from the house of the Achilles mosaic at Kourion (Cyprus) in the store rooms of the Hermitage St-Petesburg, Russia", *CMGR* IX, 1, 191-194,
- P. Kranz** (1989), "Die Asklepiosstatue im Schlosspark von Klein-Glienicke", *JDAI* 104, 107-155.
- Ch. B. Kritzas** (2012), "A Greek inscription from *Tarraco* (CIL II* /14, 2, G16)", *ZPE* 181, 88-90.
- L**
- L. Ladjimi Sebai, M. Ennaïfer** (1990), "Le goût du cirque en Afrique", Ch. Landes (ed.), *Le cirque et les courses de chars Rome-Byzance. Catalogue de l'exposition*, Lattes, 155-172.
- G. Lafaye** (1909), *Inventaire des mosaïques de la Gaule et de l'Afrique, I, Narbonnaise et Aquitanie*, Paris.
- X. Lafon** (2001), *Villa maritima. Recherches sur les villas littorales de l'Italie romaine (IIIè siècle av. J.-C.-IIIè siècle ap. J.-C.)*, École française de Rome, Roma.
- M. Lämmer** (1987), "Die Aktischen Spiele von Kikopolis", *Stadion* 12-13, (1986-1987), 27-38.

- J. Lancha** (1977), *Mosaïques géométriques. Les ateliers de Vienne (Isère)*, Roma.
- J. Lancha (1990), *Les mosaïques de Vienne*, Presses universitaires de Lyon, Lyon.
- J. Lancha (1994), "Les Muses dans l'Occident romain, à l'exception des sarcophagus", *LIMC* VII, 1, 1013-1030.
- J. Lancha (1997), *Mosaïque et culture dans l'Occident romain Ier-IV siècles*, L'Erma di Bretschneider, Roma.
- J. Lancha (2000), "Un document d'histoire social. Le *Corpus* des mosaïques romaines de Portugal", J.G. Gorges, T. Nogales Basarrate (eds.), *Sociedad y Cultura en Lusitania: Mesa redonda Internacional*, Mérida, 173-184.
- J. Lancha (2005), "Le *Corpus* des Mosaïques romaines de Portugal", *CMGR* IX,1, 195-207.
- M. Lanchard-Lemée, M. Ennaïfer, H. Slim, L. Slim** (1996), *Mosaics of roman Africa, floor mosaics from Tunisia*, London.
- Ch. Landwehr** (1993-2000), *Die römische Skulpturen von Caesarea Mauretaniae I-II*, Berlin-Mainz.
- P. Lapuente Mercadal, A. Álvarez Pérez** (2012), "Métodos para la identificación de los mármoles. El marmor en Hispania: explotación, uso y difusión en época romana, 73-90.
- W. Larfeld** (1902), *Handbuch der griechischen Epigraphik*, I, Leipzig.
- W. Larfeld (1907), *Handbuch der griechischen Epigraphik*, II, Leipzig.
- E. La Rocca** (1986), "Il lusso come espressione di potere", M. Cima, E. La Rocca (eds.), *Le tranquille dimore degli dei. La residenza imperiale degli Horti Lamiani*, Roma, 3-35.
- E. La Rocca, M. De Vos, A. De Vos** (1976), *Guida archeologica di Pompei*, Roma.
- A. Lasheras González** (2017), "El suburbio portuario de Tarraco en la Antigüedad tardía: modelos de ocupación y evolución urbana entre los siglos III y VIII", S. Panzram (ed.), *Oppidum-civitas-urbs. Städteforschung auf der Iberischen Halbinsel zwischen Rom und Al-Andalus*, Münster, LIT Verlag, 787-810. [<https://recercat.cat/handle/2072/374214>].
- J. M. Lassère** (2005), *Manuel d'Epigraphie Romaine*, 2 volumes, Picard, Paris.
- S. Lauchli** (ed.) (1967), *Mithraism in Ostia. Mystery Religion and Christianity in the Ancient Port of Rome*, Evanston.
- Ch. Lauwers** (2014), "Alexandrie ad Aegyptum. À la recherche d'une cite antique dans les sources documentaires et archéologiques", *Académie Royale de Belgique, Koregos, Revue et Encyclopédie Multimedia des Arts Belgica* = <http://www.koregos.org/fr/christian-lauwers-alexandrie-ad-aegyptum>, fig. 29 [consultat: 28/03/18].
- H. Lavagne** (1977), "Deux Mosaïques de Style orientalisant à Loupian (Hérault)", *Monuments et Mémoires, Académie des Inscriptions et Belles-Lettres*, LXI.
- H. Lavagne (1983), "Luxuria inaudita. Marcus Aemilius Scaurus et la naissance de la mosaïque mural", *Mosaïque. Recueil d'hommages à Henri Stern*, Paris, 259-264.
- H. Lavagne (1988), "Le monde des images en Gaule, Un emblème de romanitas. Le motif des tours et remparts en mosaïque", *Caesarodunum* XXIII, 135-147
- H. Lavagne (2001), "Quelques ateliers de mosaïque romano-provençal", *CMGR* VIII, 13-26.
- L. Lazzarini** (2004), *Pietre e marmi antichi. Natura, caratterizzazione, origine, storia d'uso, diffusione, collezionismo*, CEDAM, Milano.
- L. Lazzarini (2010), "Six coloured types of stone from Asia Minor used by the Romans and their specific deterioration problems", *Studies in Conservation* 55 (sup. 2), 140-146.
- O. Leblanc, A. Le Bot-Helly, M. J. Bodolec** (1994), "Les peintures", A. Desbat, O. Leblanc, J. L. Prissetet, H. Savay-Guerraz, D. Tavernier, *La maison des Dieux Océan à Saint-Romain-en-Gal (Rhône)*, 55e supplément à Gallia, CNRS éditions, Paris, 119-135.
- B. Le Guen** (dir.) (2010), *L'argent dans les concours du monde grec. Actes du colloque international Saint Denis et Paris, 5-6 décembre 2008*, Paris.
- M. Leguilloux** (2004), *Le cuir et la pelleterie à l'époque romaine*, Paris.

- K. Lehmann-Hartleben** (1926), *Die Trajanssäule*, Berlin-Leipzig.
- Ch. F. Leon** (1971), *Die Bauornamentik des Trajansforums und ihre Stellung in der früh- und mittelkaiserzeitlichen Architekturdekoration Roms*, Publikationen des Österreichischen Kulturinstituts in Rom I (Abhandlungen 4), Wien-Köln-Graz.
- P. León Alonso** (1995), *Esculturas de Itálica*, Sevilla.
- P. León Alonso (2008), "Nueva réplica de la Amazona Sciarra", E. La Rocca, P. León, C. Parisi Presicce (coord.), *Le due Patrie acquisite. Studi di archeologia dedicati a Walter Trillmich*, Roma, 243-253.
- G. Lepore** (1991-1993), "L'organizzazione del lavoro nelle botteghe di pittori in età romana: la nuova documentazione della *domus dei Coiedii* di Suasa (An)", *Le Marche. Archeologia, Storia, Territorio*, Arcevia-Sassoferrato, 159-171.
- P. Le Roux** (1995), *Romains d'Espagne, Cités et politique dans les provinces*, Armand Colin, Paris.
- Les Gladiateurs** (1987), Exposition conçue et réalisée par le Musée archéologique de Lattes (Lattes, 26 mai-4 juillet 1987/Toulouse, 13 juillet-septembre 1987).
- Ph. Leveau, P. Gros, F. Trément** (1999), "La recherche sur les élites gallo-romaines et le problème de la villa", *Ager* 9, Paris, 2-10.
- D. Levi** (1947), *Antioch Mosaic Pavements*. Princeton University Press, 2 volumes, Princeton.
- A. Lézine** (1955), "Chapiteaux toscans trouvés en Tunisie", *Karthago* VI, 13-29.
- H. G. Liddel, R. Scott** (1968), *A Greek-English Lexicon*, Oxford.
- R. Ling** (1972), "Stucco decoration in pre-augustan Italy", *Papers of the British School at Rome* 40, 11-55.
- R. Ling (1991), *Roman Painting*, Cambridge.
- R. Ling (2003), "La casa del Menandro", C. Stefani (ed.), *Menander. La Casa del Menandro di Pompei*, Milano.
- R. Ling, L. Ling** (2005), *The Insula of the Menander at Pompeii*, Clarendon Press, Oxford.
- A. R. Littlewood** (1987), "Ancient Literary Evidence for the Pleasure Gardens of Roman Country Villas", E. Blair (ed.), *Ancient Roman Villa Gardens*, Dumbarton Oaks, Washington D.C.
- J. López Vilar** (1993), "Les termes inferiors de la vil·la romana dels Munts", *Utilització de l'aigua a les ciutats romanes*, DAC 0, URV, Tarragona, 56-79.
- G. López Monteagudo** (2004), "La musivaria romana en época de Trajano", *ETF Serie II, Historia Antigua* 15, 181-204.
- G. Lopez Monteagudo (2011), "La iconografía del dios Oceanos en los mosaicos hispano-romanos" *O mosaico romano nos centros e nas periferias, originalidades, influências e identidades*, X Colóquio AIEMA, Museo Monográfico de Conimbriga, Portugal, (29 de outubro a 3 de novembro de 2005), Conimbriga, Instituto dos Museus e Conservação, Museu Monográfico de Conimbriga, 22-61.
- G. Lopez Monteagudo (2018), "Reflexiones sobre los mosaicos cordobeses", *Antiquitas* 30, 89-114.
- G. López Monteagudo, M. P. San Nicolás Pedraz** (1994) "Los Sabios y la Ciencia en los mosaicos romanos", *L'Africa romana, Atti dell'XI convegno di studio*, Cartagine, 71-110.
- J. López Vilar, A. Gutiérrez García-Moreno** (2016), "Intervencions arqueològiques a la Pedrera del Mèdol (Tarragona)", *Tribuna d'Arqueologia 2013-2014*, Barcelona, 177-195.
- J. López Vilar, J. M. Puche Fontanilles** (2013), "El *balneum* de la vil·la romana de la Llosa (Cambrils): una nova interpretació", M. Prevosti, J. López, J. Guitart (eds.), *Ager Tarraconensis, volum 5. Paisatge, poblament, cultura material i història*, Documenta 16.5, ICAC, Tarragona, 295-301.
- P. Lopreato** (1994), "Le grandi terme di Aquileia: I mosaici del *frigidarium*", J.P. Darmon, A. Rebourg (eds.), *La mosaïque gréco-romaine IV. IVe Colloque International pour l'Étude de la Mosaïque Antique*, Trèves, 8-14 août 1984, Paris, 87-99.
- E. M. Loreti** (1994), "Signacula bronzei dell'Antiquarium Comunale di Roma", *Epigrafia della Produzione e della Distribuzione* (Roma 1992), Roma, 645-653.
- I. Loschi** (2020), "Las decoraciones pictóricas de *Colonia Augusta Firma Astigi* (Écija, Sevilla)", A. Fernández, G. Castillo (eds.), *La pintura romana en Hispania. Del estudio de campo a su puesta en valor*, Universidad de Murcia, 237-253.

M. L. Loza Azuaga (1993), *La decoración escultórica de fuentes en Hispania*, Tesis doctoral, Universidad de Málaga.

Marco Anneo Lucano (1984), *Farsalia*. Editorial Gredos, Madrid.

J. M. Luengo Martínez (1962), "Astorga romana (Memorias del Plan Nacional 1954-55)", *NAH V* (1956-1961), 152-177.

T. Luginbühl, J. Monnier, Y. Dubois (2001), *Vie de palais et travail d'esclave. La villa romaine d'Orbe-Boscéaz*, Document du Musée cantonal d'archéologie et d'histoire, Lausanne.

L. Lupi (1984), "X,29. Frammento di capitello corinzieggiante (senza n. Inv.)", *Museo Nazionale Romano. Le sculture*, Parte II, Roma, 323-324.

J. M. Luzón Nogué (1988), "La roseta de triángulos curvilíneos en el mosaico romano", *Anejos de Gerión*, Sevilla, 1213-1241.

G. Luzzato (1950), "Appunti sul *ius italicum*", *RIDA* 5, 79-110.

M

J. M. Macias Solé (1999), *La ceràmica comuna tardoantiga a Tàrraco. Anàlisi tipològica i històrica (segles V-VI)*, TULCIS. Monografies Tarraconenses 1, Tarragona.

J. M. Macias Solé, E. Ramón Sariñena (1999), *Memòria de les actuacions arqueològiques efectuades a la vil·la romana dels Munts (Altafulla, Tarragonès), Anys 1995-1998*, Memòria d'Excavació Inèdita, Tarragona.

J. M. Macias Solé, J. Menchon Bes, A. Muñoz Melgar (1999), "Escultura arquitectònica de Tarragona", P. Palol (dir.), *Del romà al romànic. Història, Art i Cultura de la Tarraconense Mediterrània entre els segles IV i X*, Barcelona, 226-230.

J. M. Macias Solé, J. Menchon Bes, A. Muñoz Melgar, I. Teixell Navarro (2007), "Excavaciones en la Catedral de Tarragona y su entorno: avances y retrocesos en la investigación sobre el culto Imperial" T. Nogales, J. González (eds.), *Culto Imperial: política y poder*, L'Erma di Bretschneider, Roma, 763-787.

J. M. Macias Solé, J. Menchón Bes, A. Muñoz Melgar, I. Teixell Navarro (2008), "Contextos cerámicos derivados de la transformación cristiana de la acrópolis de Tarragona (s. V/VI d.C.)", *Les productions céramiques en Hispanie Tarraconaise (II siècle avant J.-C.-VI siècle après J.-C.)*, Actes du Congrès, (L'Escala-Empúries, 2008), Marseille, 287-293.

M. MacKinnon (2015) "Changes in Animal Husbandry as a Consequence of Developing Social and Economic Patterns from the Roman Mediterranean Context", P. Erdkamp, K. Verboven, A. Zuiderhoek (eds.), *Ownership and exploitation of land and natural resources in the Roman world*, Oxford University Press Oxford, 249-273.

P. Malgouyres, C. Blanc-Riehl (2003), *Porphyre: la pierre pourpre des Ptolémées aux Bonaparte*, Réunion des musées nationaux, Paris.

D. Manacorda (1993), "Appunti sul fenomeno della bollatura delle merci in età romana", *The Inscribed Economy. Production and Distribution in the Roman Empire in the Light of instrumentum domesticum*, *JRA*, Supp. Series 6, Ann Arbor.

H. Manderscheid (1981), *Die Skulpturenausstattung der kaiserzeitlichen Thermenanlagen*, Berlin.

M. Manni (1974), *Le pitture della Casa del Colonnato Tuscanico*, Monumenti della Pittura antica scoperti in Italia, Ercolan, Fasc. II, Roma.

R. Mar Medina (1993), "El recinto de culto imperial de Tàrraco y la arquitectura flavia", *Els Monuments Provincials de Tarraco. Noves aportacions al seu coneixement*, DAC 1, URV, Tarragona, 107-156.

R. Mar Medina (2001), "Estudio Arquitectónico y Urbanístico", R. Mar (ed.), *El Santuario de Serapis en Ostia*, DAC 4, URV, Tarragona, 29-167.

R. Mar Medina, J. Ruiz de Arbulo Bayona, D. Vivó Codina, J. Á. Domingo Magaña, M. Lamuá Estanyol (2010), "La *scaenae frons* del teatro de Tarraco. Una propuesta de restitución", S. Ramallo, N. Röring (eds.), *La Scaenae Frons en la arquitectura teatral romana*, (Cartagena, 2009), Murcia, 173-201.

- R. Mar Medina, J. Ruiz De Arbulo Bayona, D. Vivó Codina, J. A. Beltrán-Caballero, F. Gris Jeremias** (2015), Tarraco. *Arquitectura y urbanismo de una capital provincial romana, volumen II, La ciudad imperial*, DAC 6, URV / ICAC, Tarragona.
- M. Marcial** (1997), *Epigramas*. Obra completa, Gredos, Madrid.
- M. Marcial (2004), *Epigramas*, Zaragoza, 2004.
- D. Marchioro** (s/d), "Rileggere l'antico a Villa Adriana", Arte et cultura, <http://redazione.romaone.it>. <http://www.villa-adriana.net> [consultat: 29/05/2008].
- F. Marco Simon** (1990), "Iconografía y propaganda ideológica. Júpiter Amón y Medusa en los foros imperiales, J. M. Croisille (ed.), *Neronia IV. Alejandro Magno, modelo de los emperadores romanos*, Actes du IVe Colloque international de la Sien, Bruxelles, 14-162.
- J. M. Marcos Pérez** (2000), "La pasión del cisne. El mito de Leda y Zeus en sus fuentes y sus recreaciones", *Minerva, Revista de filología clásica* 14, Universidad de Valladolid, 203-231.
- S. Mariner Bigorra** (1978), "Nuevos testimonios de culto mitraico en el litoral de la Tarraconense", *Segundo Congreso Internacional de Estudios sobre las culturas del Mediterráneo Occidental*, Actes del congrés (Barcelona, 1975), Barcelona, 79-84.
- T. Marot Salsas** (1998), "El conjunt de sestercis del segle III", *Empúries* 51, 218-220.
- T. Marot Salsas (1999a), "La moneda. La circulació monetària en l'època romana tardana (ss. III-V). La crisis del segle III en els dipòsits i en les troballes monetàries", P. De Palol, A. Pladevall (dir.), *Del Romà al Romànic. Història, Art i cultura de la Tarraconense Mediterrània entre els segles IV i X*, Barcelona, 328-329.
- T. Marot Salsas (1999b), "Conjunt monetari de la Vil·la dels Munts", P. De Palol, A. Pladevall (dir.), *Del Romà al Romànic. Història, Art i cultura de la Tarraconense Mediterrània entre els segles IV i X*, Barcelona, 341.
- C. Márquez Moreno** (1997), "Artes decorativas en la Córdoba romana", *Anales de Arqueología Cordobesa* 8, 69-94.
- C. Márquez Moreno (1998), "Modelos romanos en la arquitectura monumental de Colonia Patricia Corduba", *AEspA* 71, Madrid, 113-137.
- C. Márquez Moreno (2004), "La decoración arquitectónica en Colonia Patricia en el periodo julio-claudio", S. Ramallo Asensio (ed.), *La decoración arquitectónica en las ciudades romanas de Occidente*, Murcia, 337-353.
- H. G. Martin** (1988), "Die Tempelkultbilder", *Kaiser Augustus und die verlorene Republik*, 251-263, Mainz am Rhein.
- C. Martín García, V. M. Cabañero Martín, S. Martínez Caballero, C. Gómez González** (2020), "Nuevas aportaciones al conocimiento del conjunto pictórico de la denominada Casa de los Cinco Caños, Coca, Segovia", A. Fernández Díaz, G. Castillo Alcántara (coords.), *La pintura romana en Hispania: del estudio de campo a su puesta en valor*, Murcia, 197-210.
- R. Martin, K. Saller** (1957), *Lehrbuch der Anthropologie*. Stuttgart: Gustav Fischer.
- G. Martín Avila, D. Serres De Navarro** (1971), *La factoría pesquera de Punta de l'Arenal y otros restos romanos de Jávea (Alicante)*, Servicio de Investigaciones Prehistóricas, Serie de trabajos varios 38, València.
- F. Mateu Llopis** (1950), "El hallazgo de denarios romanos de Altafulla", *Boletín Arqueológico*, IV, 30, Tarragona, 53-58.
- H. Mattingly, C. H. V. Sutherland, E. A. Sydenham** (1949), *The Roman imperial coinage, vol. IVc, Gordian III - Uranius Antoninus*, London.
- H. Mattingly, P. H. Webb, C. H. V. Sutherland** (1966), *The Roman imperial coinage, vol. VII, Constantine and Licinius*, London.
- H. Mattingly, E. A. Sydenham** (1968), *The Roman imperial coinage, vol. Vb, Probus to Amandus*, London.
- H. Mattingly, E. A. Sydenham (1972), *The Roman imperial coinage, vol. I, Augustus to Vitellius*, London.

- H. Mattingly, E. A. Sydenham (1972), *The Roman imperial coinage, vol. III, Antoninus Pius to Commodus*, London.
- M. Mayer Olivé** (1995), "Las inscripciones pintadas en Hispania. Estado de la cuestión", H. Solin, O. Salomies, U. M. Liertz (eds.), *Acta Colloquii Epigraphici Helsingiae* (3-6 September 1991) habiti (Comment. Human. Litt. 104), Helsinki, 79-91.
- M. Mayer Olivé (2014), "*Signata nomina*: sobre el concepto y valor del termino *signaculum* con algunas consideraciones sobre el uso de los instrumentos que designa", A. Buonopane, S. Braitto (eds.), *Instrumenta Inscripta V. Signacula ex aere. Aspetti epigrafici, archeologici, giuridici, prosopografici*, Atti del convegno internazionale (Verona, 20-21 settembre 2012), Roma, 11-34.
- B. H. McLean** (2005), *An Introduction to Greek Epigraphy of the Hellenistic and Roman Periods*, Ann Arbor.
- R. Meadow** (1978), "Bonecode'-A system of numerical coding for faunal data from Middle Eastern sites" R. Meadow, M. Zeder (eds.) *Approaches to faunal analysis in the Middle East*, MA Peabody Museum Bulletin, 2, Cambridge, 169-185.
- E. Melchor Gil** (1999), "Élites municipales y mecenazgo cívico en la Hispania romana", J.F. Rodríguez Neila, F.J. Navarro (eds.), *Élites y promoción social en la Hispania Romana*, Pamplona, 219-263.
- J. R. Mélida Alinari** (1914), "Cultos emeritenses de Serapis y Mithras", *Boletín de la Real Academia de la Historia* 64, 439-457.
- R. Meneghini, R. Santangeli** (2004), *Roma nell'Altomedioevo. Topografia e urbanistica della città dal V al X secolo*, Roma.
- S. Meniconi** (2009-2010), "Gli affreschi delle pirámide Cestia", *RLASA* 64-65, Pisa-Roma, 55-83.
- M. Mercado Pérez, E. Rodrigo Requena, M. Flórez, J. M. Palet Martínez, J. Guitart Duran** (2008), "El *castellum* de Can Tacó/Turó d'en Roïna (Montmeló-Montornès del Vallès, Vallès Oriental) i el seu entorn territorial", *Tribuna d'Arqueologia* 2007, Barcelona, 195-211.
- M. J. Merchán García** (2015), Écija (Provincia de Sevilla. *Hispania Vltior Betica*), CSIR España, volumen I, Fascículo 5, Sevilla-Tarragona.
- H. Meyer** (1991), *Antinoos*, München.
- M. A. Mezquíriz Irujo** (1986), "Pavimentos decorados hallados en Andelos", *Trabajos de Arqueología de Navarra*, 237-249.
- D. Michaelides** (1992), *Cypriot Mosaics*, Nicosia.
- S. G. Miller** (1980), "Excavations at Nemea, 1979", *Hesperia* 49, 178-205.
- S. G. Miller (2001), *Excavations at Nemea. II. The Early Hellenistic Stadium*, Berkeley.
- P. Mingazzini** (1966), *L'Insula di Giasone Magno a Cirene*, Monografia di Archeologia Libica VIII, Roma.
- P. Miniero** (2007), "La villa romana tardo-republicana nel Castelo Aragonese di Baia", B. Perrier, *Villas, maisons, sanctuaires et tombeaux tardo-républicains; découvertes et relectures récentes*. Actes du colloque international de Saint-Romain-en-Gal en l'honneur d'Anna Gallina Zevi (Vienne-Sain-Romain-en-Gal, 8-10 février 2007), Roma, 157-176.
- J. Mladenova** (1983), "Les Mosaïques de la villa d'Ivailovgrad Bulgarie", *CMGR* III, 149-166.
- M. D. Molas Font** (1982), "El temple romà de Vic i la ciutat d'Ausa. Novetats arqueològiques i cronologia", *Ausa* X, 275-291.
- S. T. A. M. Mols** (2002), "Ricerche sulla pittura di Ostia. *Status quaestionis* e prospettive". *Bulletin Antieke Beschaving* 77, 151-174.
- R. Mondelo Pardo** (1985), "Los Mosaicos de la Villa romana de Algoros, Elche", *BSAA* 51, Valladolid, 107-141.
- E. M. Moormann** (1996), "Gli affreschi di Piazza dei Cinquecento nell'ambito della pittura romana", M. Barbera, R. Paris (a cura di), *Antiche stanze. Un quartiere di Roma imperiale nella zona di Termini*, Roma, 64-69.

E. M. Moormann (2013), "Did Roman Republican Mural Paintings Convey Political Messages? The Megalography of Terzigno and other Second Style Painting", A. Barbet, A. Verbanck-Piérard (sous la direction de), *La villa romaine de Boscoreale et ses fresques*, volume II, Actes du colloque international organisé du 21 au 23 avril aux Musées Royaux d'Art et d'Histoire de Bruxelles et au Musée de Mariemont, Arles, 227-234.

E. M. Moormann (2019), "The Second-Style Paintings at Oplontis", J. R. Clarke, N. Muntasser, *Oplontis: Villa A ("of Poppaea" at Torre Annunziata, Italy. Volume 2. The Decorations: Painting, Stucco, Pavements, Sculptures*, American Council of Learned Societies Humanities E-Book Series.

E. M. Moormann (2020), "Il II Stile come specchio dei romani mores", M. Torelli (ed.), *Pompei 79 d.C. Una storia romana (Cataloghi di mostra)*, Roma, 204-211.

E. Morera Llauradó (1899), *Tarragona Cristiana*, volums I i II, Tarragona.

E. Morera Llauradó (ca. 1910), *Província de Tarragona* [volum IV de la *Geografia General de Catalunya* dirigida per F. Carreras Candi], Barcelona [s/d, circa 1910].

L. Moretti (1953), *Iscrizioni agonistiche greche*, Roma.

L. Moretti (1957), *Olympionikai: I vincitori negli antichi agoni olimpici*, Roma.

L. Moretti (1970), "Supplemento al catalogo degli Olympionikai", *Klio* 52, 295-298.

M. L. Morricone (1967), *Mosaici Antichi in Italia, I, Regione prima Roma. Reg. X. Palatium*, Roma.

M. L. Morricone, F. Rinaldi, M. Pisapia (2005), *Mosaichi Antichi in Italia. Regione Decima, Verona*, AISCOM X, Roma.

Ch. F. Moss (1988), *Roman marble tables* (Tesi doctoral, Princeton University), Ann Arbor.

A. Mostalac Carrillo (1992), "La pintura romana en España. Estado de la cuestión", *Anuario del Departamento de Historia y Teoría del Arte* IV, 9-22.

A. Mostalac Carrillo, M. Beltrán Lloris (1994), *Colonia Victrix Iulia Lepida Celsa (Velilla de Ebro, Zaragoza) II. Estratigrafía, pinturas y cornisas de la Casa de los Delfines*, Colección Arqueología 15, Zaragoza.

M. Mulliez (2014), *Le luxe de l'imitation. Les trompe-l'oeil de la fin de la République romaine, mémoire des artisans de la couleur*, Collection di Centre Jean Bérard 44, Napoli.

N

R. Navarro Sáez (1977), "El mosaico blanco y negro de Benicató (Nules, Castellón)", *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonense* 4, Castelló, 155-158.

R. Navarro Sáez (1980), *Los Mosaicos romanos de Tarragona* (Tesi doctoral, Universitat de Barcelona). [https://www.tesisenred.net/bitstream/handle/10803/31942/01.RNS_1de5.pdf?sequence=1&isAllowed=y]

R. Navarro Sáez (1993), "Motius orientals en els mosaics romans de Tarragona", *XIV Congrés Internacional d'Arqueologia Clàssica*, Pre-Actes, volum II, Tarragona, 237.

F. J. Navarro Santana (1999), "El retorno a las ciudades de la aristocracia romana", J.F. Rodríguez Neila y F.J. Navarro (eds.), *Élites y promoción social en la Hispania Romana*, Pamplona, 167-199.

L. Neira Jiménez (1998), "Paralelos en la musivaria romana de Grecia e Hispania. A propósito de un mosaico de Alcolea del Río y un pavimento de Mitilene", *Anales de Arqueología Cordobesa* 9, 223-246.

L. Neira Jiménez (2002), *La representación del thiasos marino en los mosaicos romanos. Nereidas y tritones*, Madrid.

L. Neira Jiménez (2010), "Mitologías acuáticas", P. León (coord.), *Arte romano en la Bética III. Mosaico. Pintura. Manufacturas*, Sevilla, 94-120.

L. Neira Jiménez (2018), "Océano en los mosaicos romanos. A propósito de un pavimento de Colonia Patricia", *Anales de arqueología cordobesa* 29, 157-176.

I. Neri (2000), "Mithra Petrogenito. Origine iconografica e aspetti culturali della nascita dalla pietra", *Ostraka* IX,1, 227-245.

- R. Neudecker** (1988), *Die Skulpturenausstattung römischer Villen in Italien*, Mainz.
- R. Neudecker (1994), *Die Pracht der Latrine. Zum Wandel öffentlicher Bedürfnisanstalten in der kaiserzeitlichen Stadt*, Bayerische Akademie der Wissenschaften, Studien zur antiken Stadt 1, Munich.
- O. Neugebauer, R. A. Parker** (1960), *Egyptian astronomical Texts*. I, Providence-London.
- Z. Newby** (2005), *Greek athletics in the Roman World: victory and virtue*, Oxford.
- C. Nicolet, C. Beschtaouch** (1991), "Nouvelles observations sur la «Mosaïque des chevaux» et son édifice à Carthage", *Comptes rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres* 135.3, 471-507.
- I. Nielsen** (1990), *Thermae et Balnea. The Architecture and Cultural History of Roman Public Baths*, 2 volumes, Aarhus University Press.
- F. X. Nieto Prieto** (1979-1980), "Repertorio de la pintura mural romana de Ampurias", *Ampurias* 41-42, 279-341.
- H. G. Niemeyer** (1968), *Studien zur statuarischen Darstellung der römischen Kaiser*, Berlin.
- P. M. Nigdelis** (2006), *Epigrafikav Qessalonivkeia*, Thessaloniki.
- M. P. Nilsson** (1957), *Griechische Feste von religiöser Bedeutung (mit ausschluß der Attischen)*, Darmstadt.
- T. Nogales Basarrate, A. Carvalho, M. J. Almeida** (2004), "El programa decorativo de la Quinta das Longas (Elvas, Portugal): un modelo excepcional de las *uillae* de la Lusitania", *Actas de la IV Reunión sobre Escultura Romana en Hispania*, 103-156.
- J. M. Noguera Celdrán** (1991), *La escultura (la ciudad romana de Carthago Nova. Fuentes y materiales para su estudio, 5)*, Murcia.
- J. M. Noguera Celdrán, A. Fernández Díaz, M. J. Madrid Balanza** (2009), "Nuevas pinturas murales en *Carthago Nova*, los ciclos de las Termas del Foro y del Edificio del atrio", J. M. Noguera Celdrán, M. J. Madrid Balanza (eds.), *Arx Hasdrubalis. La ciudad reencontrada. Arqueología en el cerro del Molinete, Cartagena*, Cartagena, 185-207.
- J. M. Noguera Celdrán, L. Ruiz Molina** (2018), "El retrato de Adriano de la villa de Los Torrejones (Yecla, Murcia) y su contexto arqueológico", C. Márquez Moreno, D. Ojeda Nogales (eds.), *Escultura romana en Hispania, VIII. Homenaje a Luis Baena*, Córdoba, 299-317.
- J. M. Nolla Brufau, J. Sagraera Aradilla** (1993), "Els mosaics de la villa romana del Pla de l'Horta (Sarrià de Ter)", *Cypselà* 10, n. 4, 145-158.
- M. Nowicka** (1993), *Le portrait dans la peinture antique*, Institut d'Archéologie et d'Ethnologie Académie Polonaise des Sciences, Varsòvia.
- M. Nozal Calvo, F. Puertas Gutiérrez** (1995), *La terra sigillata paleocristiana gris en la villa romana de La Olmeda*, *Studia Archaeologica* 83, Valladolid.

O

- J. M. Ojeda Nogales** (1993), *El servicio administrativo imperial ecuestre en la Hispania romana durante el alto Imperio. Prosopografía*, Sevilla.
- G. Oliver** (1960), *Practique Anthropologique*. Vigot Frères, Paris.
- R. Olmo López** (2019), *El centro en la periferia. Las competencias de los gobernadores provinciales romanos en Hispania durante el Principado*, LIT, Zurich.
- J. Ortalli** (ed.) (2006), *Vivere in villa. Le qualità delle residenze agresti in età romana*, Atti del Convegno (Ferrara, gennaio 2003), Quaderni degli Annali dell'Università di Ferrara, Sezione Storia 3, Le Letere, Firenze.
- G. Ortolani** (2004), "Lavorazione di pietre e marmi nel mondo antico" G. Borgini (ed.) *Marmi Antici*. De Luca editori d'arte, Roma, 19-42.

P. Otiña Hermoso (2002), "Los materiales lapídeos de la villa de Els Munts (Altafulla)", *Butlletí Arqueològic*, V, 24, Tarragona, 111-130.

P. Otiña Hermoso (2003), "La importación de mármol en la villa romana de Els Munts (Altafulla, Tarragona)", *Anales de Arqueología Cordobesa* 13-14, Còrdova, 147-166.

P. Otiña Hermoso (2005), *La vil·la romana dels Munts (Altafulla). Excavacions de Pedro Manuel Berges Soriano*, Biblioteca Tàrraco d'Arqueologia 1, Fundació Privada Liber, Reus.

P. Otiña Hermoso (2006), "Excavacions arqueològiques a la plaça de l'Església d'Altafulla (Tarragonès). Noves aportacions històrico-arqueològiques", *Estudis Altafullencs* 30, Altafulla, 7-27.

A. Ovdiah (1980), *Geometric and floral patterns in ancient mosaics*, Roma, L'ERMA di Bretschneider, Roma.

Ovidio (1994), *Cartas de las heroínas*, epístola 21, verso 142, Gredos, Madrid.

P

P. M. Packard (1980), "A monochrome mosaic at Isthmia", *Hesperia, Journal of the American School of Classical Studies at Athenes* 49, 326-346.

A. Padilla Monje (1999), "Algunas notas sobre canteras y mármoles en los siglos III-V", *Gerión* 17, 497.

C. Padrós Gómez, À. Pujol Puigvehí, R. Sala Bartrolí, R. Tamba (2019), "Puig Ciutat (Cataluña). Localización, excavación y museización de un *castellum* romano republicano en el nordeste peninsular", B. Vallori-Márquez, J. P. Bellon Ruiz, C. Rueda Galan (eds.), *Accampamenti, guarnigioni e assedi durante la Seconda Guerra Punica e la conquista romana (secoli III-I a.C.): prospettive archeologiche*, Roma, 83-96.

Paladio (1990), *Tratado de Agricultura*, Gredos 135, Madrid.

P. Palol Salellas (1953), *Tarraco Hispanovisigoda*, Tarragona.

P. Palol Salellas, J. Cortes Álvarez de Miranda (1974), *La villa romana de La Olmeda, Pedrosa de la Vega (Palencia). Excavaciones de 1969 y 1970*, Madrid.

A. Panagiotopoulou (1994), "Représentations de la Meduse dans les mosaïques de Grèce", *CMGR* VI, 369-382.

E. Panofsky (1975), *La perspective comme forme symbolique*, Paris.

S. Panzram (2002), *Stadtbild und Elite: Tarraco, Corduba und Emerita Augusta zwischen Republik und Spätantike*, Stuttgart.

P. Papageorgiou (1997), *To teixomorfo stemma*. Resum en alemany: *Die Mauerkrone in der Kunst Vorderasiens und Griechenlands bis am Ende des Hellenismus*, Thessaloniki.

U. Pappalardo (1987), "Pitture rubate a Pompei, Regio I, insula 3, nr.25", *Rivista di Studi Pompeiani* I, 37-50.

U. Pappalardo (2001), "Le Portrait dans la peinture romaine", H. Lavagne, E. De Balanda, A. Uribe Echeverria (dirs.), *Jeunesse de la Beauté. La Peinture romaine Antique*, Ars Latina, Quetigny, 39-42.

R. Paris (1996), "La *domus* di Villa Negroni", M. Barbera, R. Paris (a cura di), *Antiche stanze. Un quartiere di Roma imperiale nella zona di Termini*, Roma, 29-35.

R. Paris (2000), "50. Capitello corinzieggiante di lesena", S. Ensoli, E. La Rocca (eds.), *Aurea Roma. Dalla città pagana alla città cristiana*, Roma, 456.

K. Parlasca (1959), *Die römischen Mosaiken in Deutschland*, Berlín.

K. Parlasca (1963), "Das Pergamenische Taubenmosaik und der sogenannte Nestor-Becher", *JDAI* 78, 256-293.

K. Parlasca (1975), "Hellenistische und römische Mosaiken aus Ägypten", *CMGR* II, 363-369.

D. Parrish (1984), *Season Mosaics of Roman North Africa*, Roma.

T. Pasies Oviedo, M. P. San Nicolás Pedraz, S. Vargas Vázquez (2013), "Nueva interpretación de los mosaicos de Benicató (Nules, España)", *Millars* 36, 255-282.

- A. Pauly, G. Wissowa, W. Kroll, K. Witte, K. Mittelhaus, K. Ziegler** (eds.) (1894-1980), *Pauly's Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, neue Bearbeitung, J. B. Metzler, Stuttgart = RE.
- O. Pavlogiannis, E. Albanidis, M. Dimitrou** (2009), "The Aktia of Nikopolis: new approaches", *Kikephoros* 22, 79-102.
- S. Payne** (1973), "Kill-off Patterns in Sheep and Goats. The Mandibles from Asvan Kale", *Anatolian Studies* 23, 281-303.
- D. Peacock, V. Maxfield** (2007), *The Roman Imperial Quarries Survey and Excavation at Mons Porphyrites 1994-1998*, volume 2, Oxbow Books, Oxford.
- J. W. E. Pearce, R. A. G. Carson, C. H. V. Sutherland, H. Mattingly** (1951), *The roman imperial coinage, Vol. IX. Valentinian I-Theodosius I*, London.
- P. Pensabene** (1973), *I capitelli, Scavi di Ostia*, volume VII, Roma.
- P. Pensabene (1992), "Amministrazione dei marmi e sistemi distributive nel mondo romano", G. Borgini (ed.), *Marmi Antici*. De Luca editori d'arte. Roma, 43-54.
- P. Pensabene (1993a), "La decorazione architettonica dei monumenti provinciali di Tarraco", *Els Monuments Provincials de Tarraco. Noves aportacions al seu coneixement*, DAC 1, URV, Tarragona, 33-105.
- P. Pensabene (1993b), *Repertorio d'arte dell'Egitto grecoromano. Elementi architettonici di Alessandria e di altri siti egiziani*, Roma.
- P. Pensabene (1994), *Le vie del marmo: i blocchi di cava di Roma e di Ostia*. Ministero per i beni culturali e ambientali, Soprintendenza archeologica di Ostia, Roma.
- P. Pensabene (1996), "Classi dirigenti, programmi decorativi, culto imperiale: il caso di Tarraco", M.P. León (Coord.), *Colonia Patricia Corduba: una reflexión arqueológica*, Córdoba, 197-219.
- P. Pensabene (1998), "Il fenomeno del marmo nella Roma tardo-repubblicana e imperiale", *Studi miscellanei* 31, 333-390.
- P. Pensabene (2002), "Il fenomeno del marmo nel mondo romano", M. Nuccio, I. Ungaro (eds.), *I marmi colorati della Roma Imperiale*, Roma, 3-67.
- P. Pensabene (2007a), *Ostiensium Marmorum Decus et Decor. Studi Architettonici, decorativi e Archeometrici*, Roma.
- P. Pensabene (2007b), "Gli elementi marmorei della scena. Classificazione tipologica e inquadramento nella storia della decorazione architettonica in Asia Minore", D. De Bernardi, G. Ciotta, P. Pensabene (eds.), *Il teatro di Hierapolis di Frigia. Restauro, architettura ed epigrafia*, Roma-Gènova, 229-388.
- P. Pensabene (2008), "Elementi Architettonici", P. Pensabene, P. Donatella (eds.), *Marmi colorati e marmi ritrovati della villa romana del Casale. Catalogo Mostra Archeologica*, Piazza Armerina, 83-95.
- P. Pensabene (2012), "Il marmo lunense nei programmi architettonici e statuari dell'Occidente romano", V. García-Entero (ed.), *El marmor en Hispania. Explotación, uso y difusión en época romana*, UNED, Madrid, 17-47.
- P. Pensabene (2015), *Roma su Roma. Reimpiego architettonico, recupero dell'antico e trasformazioni urbane tra il III e il XIII secolo*, Città del Vaticano.
- P. Pensabene, B. M. Bruno, G. Stuto** (eds.) (1998), *Il marmo e il colore: guida fotografica, i marmi della Collezione Podesti*, Roma, L'Erma di Bretschneider.
- P. Pensabene, J. Á. Domingo Magaña** (2019), "El Concilium Provinciae Hispaniae Citerioris (CPHC): una lectura arquitectónica a la luz de los nuevos datos y de los conjuntos imperiales de Roma", *Butlletí Arqueològic*, V, 41, Tarragona, 41-126.
- P. Pensabene, R. Mar Medina** (2004), "Dos frisos marmóreos en la Acrópolis de Tarraco, el Templo de Augusto y el complejo provincial de culto imperial", *Simulacra Romae*, Tarragona (2002), Tarragona, 73-86.
- P. Pensabene, R. Mar Medina (2010), "Il Tempio di Augusto a Tarraco. Gigantismo e marmo lunense nei luoghi di culto imperiale in Hispania e Gallia", *Archeologia Classica* LXI, 243-307.

- A. Peña Jurado** (2005), "Imitaciones del *Forum Augustum* en Hispania: El ejemplo de Itálica", *Romula* 4, 137-162.
- A. Peña Jurado (2009), "La decoración escultórica", R. Ayerbe Vélez, T. Barrientos Vera, F. Palma García (eds.), *El foro de Augusta Emerita. Génesis y evolución de sus recintos monumentales, Anejos de AEspA* 53, Mérida, 583-621.
- A. Peña Jurado (2018), "El pórtico del recinto de culto a *Divus Augustus* en la acrópolis de Tarraco: la decoración del ático y su reflejo en las ciudades romanas de la Galia", *Zephyrus* 82, 167-185.
- A. Peña Jurado (2020), "Nuevamente sobre la decoración del ático del pórtico del recinto de culto a *Divo Augusto* en la acrópolis de Tarraco", *Butlletí arqueològic* V, 59-79.
- Y. Peña Cervantes** (2010), Torcularia. *La producción de vino y aceite en Hispania*, Documenta 14, ICAC, Tarragona.
- J. Pera Isern, C. Carreras Monfort, E. Rodrigo Requena, N. Romaní Sala, N. Padrós Font, G. De Solà Gómez, J. Guitart Duran** (2018), "Puig Castellar (Biosca, La Segarra). Un *castellum* de la segona meitat del segle II aC a l'interior de Catalunya", *Primeres Jornades d'Arqueologia i Paleontologia de Ponent* (2015), 130-138.
- E. Pérez Olmedo** (1996), "Revestimientos de *opus sectile* en la Península Ibérica", *Studia Archaeologica* 87, Valladolid.
- F. Pérez Rodríguez-Aragón, J. Cortés Álvarez De Miranda, J. Á. Abásolo Álvarez** (1999), "La villa romana de La Olmeda y su museo monográfico", *Museo* 4, 91-102.
- M. Pérez Ruiz** (2011), "Aproximación a la cultura material asociada al culto doméstico en el mundo romano", *ETF I* 4, 285-308.
- M. Pérez Ruiz (2014), *Al amparo de los lares: El culto doméstico en las provincias romanas Bética y Tarraconense*, Anejos de *AEspA* LXVIII, Madrid.
- C. Pérez González, O. Reyes Hernando, I. Rodà De Llanza, A. Álvarez Pérez, A. Gutiérrez García-Moreno, A. Domènech De La Torre, H. Royo Plumed** (2012), "Use of *marmora* in the ornamental program of Las Pizarras roman site (ancient Cauca, Segovia, Spain)", A. Gutiérrez, P. Lapuente, I. Rodà (eds.), *Interdisciplinary Studies on Ancient Stone. Proceedings of the IX ASMOSIA Conference (Tarragona 2009)*, ICAC, Tarragona, 151-160.
- H. Pernice** (1938), *Die hellenistische Kunst in Pompeii: 6. Pavimente und figürliche Mosaiken*, Berlín.
- B. Perrier** (2007a), "Les trois édifices successifs: Schola du Trajan, Domus à Péristyle Domus aux Bucranes", B. Perrier, *Villas, maisons, sanctuaires et tombeaux tardo-républicains; découvertes et relectures récentes*. Actes du colloque international de Saint-Romain-en-Gal en l'honneur d'Anna Gallina Zevi (Vienne-Sain-Romain-en-Gal, 8-10 février 2007), Roma, 15-32.
- B. Perrier (ed.) (2007b), *Villas, maisons, sanctuaires et tombeaux tardo-républicains; découvertes et relectures récentes*, Actes du colloque international de Saint-Romain-en-Gal en l'honneur d'Anna Gallina Zevi (Vienne-Sain-Romain-en-Gal, 8-10 février 2007), Roma.
- Y. Perrin** (1982), "Êtres mythiques, êtres fanstatiques et grotesques de la *Domus Aurea* de Néron", *Dialogues d'histoire ancienne* 8, 303-338.
- Y. Perrin (1985), "Un motif décoratif exceptionnel dans le IVe style, le bandeau à rinceaux", *Revue Archéologique* 2, 205-230.
- G. Pesce** (1950), *Il Palazzo delle Colonne in Tolemaide di Cirenaica*, Monografia di Archeologia Libica, Roma.
- W. J. Th. Peters** (1982), "La composizione delle pitture parietale di IV stile a Roma e in Campania", *La Regione Sotterrata del Vesuvio. Studio e prospettive*, Atti del Convegno Internazionale (11-15 novembre 1979), Napoli, 635-645.
- G. Petzl, E. Schwertheim** (2006), *Hadrian und die dionysischen Künstler*, Bonn.
- G. Ch. Picard** (1941), "Le couronnement de Vénus", *Mélanges d'archéologie et d'histoire* 58, 43-108.
- P. Piernavieja Rozitis** (1977), *Corpus de inscripciones deportivas de la España Romana*, Madrid.
- F. Pina Polo** (2007), "Los espectáculos agonísticos en el occidente romano", *Salduie* 7, 143-156.

Ll. Piñol Masgoret (1996), *Memòria de la intervenció arqueològica a la vil·la romana del Moro (Torredembarra), Campanya 1994*, Memòria d'Excavació Inèdita.

Ll. Piñol Masgoret (2000), "Vil·la romana del Moro. Torredembarra", R. Cortés (dir.), *Intervencions arqueològiques a Tarragona i entorn (1993-1999)*, Tarragona, 133-148.

M. S. Pisapia (1989), *Mosaici Antichi in Italia. Regione prima Stabiae*, Istituto Poligrafico e Zecca dello Stato, Roma.

E. Plassot, A. Le Bot-Helly, M. J. Bodolec, G. Ayala, A. Audra, P. Mathey, A. G. Magdinier (1995), "Le quartier Saint-Pierre, la maison aux Xenia", F. Délavai, C. Bellon, J. Chastel, E. Plassot (eds.), *Vaise un quartier de Lyon antique*, Documents d'Archéologie en Rhône-Alpes 11, 87-175.

R. Plaza Santiago, J. Garcia Sandoval, A. Fernández Díaz (2004), "Recuperación, extracción y consolidación en yacimientos arqueológicos, el caso práctico de la villa romana de la Quintilla (Murcia)", *Alberca* 2, 105-124.

H. W. Pleket, R. S. Stroud (2019), "SEG 36-260. Athens. List of victories of an athlete, late 2nd cent. A.D.", *Supplementum Epigraphicum Graecum*, Current editors: A. T. N. R.A. Chaniotis Corsten Papazarkadas Tybout, <http://dx.doi.org/10.1163/1874-6772_seg_a36_260> First published online: 1986, [Consulted online on 06 January 2019].

Plini el Jove (1927), *Lletres*, Fundació Bernat Metge-Escriptors llatins, Barcelona.

Plini el Vell (1962), *Naturalis Historia*, edition and translation by D. E. Eichholz, 10 volumes, William Heinemann-Harvard University Press, London/Cambridge.

R. Polacco, G. Traversari (1988), *Sculture romane e avori tardo-antichi e medievali del Museo Archeologico di Venecia*, Roma.

E. Polito (2006), "Le Muse, la cultura e il potere. Immagini di Muse nell'impero romano", A. Bottini (ed.), *Musa pensosa. L'immagine dell'intellettuale nell'antichità*, Milano, 135-149.

M. Porci Cató (1927), *D'Agricola*, Fundació Bernat Metge-Escriptors llatins, Barcelona.

A. Portillo Gómez (2013), "El modelo del *Forum Augustum* en los programas decorativos de los recintos sagrados de las capitales hispanas e *Italica*", *Laboratorio de Arte* 25, 31-52.

J. Pou Vallès, V. Revilla Calvo (1996), "Vil·la romana del Vilarenc (Calafell, Baix Penedès): Campanyes 1988-1994", *Tribuna d'Arqueologia 1994-1995*, 105-112.

V. Poulsen (1974), *Les portraits romains II*, Copenhagen.

M. Prevosti Monclús, J. Guitart Duran (dirs.) (2010), *Ager Tarraconensis 1. Aspectes històrics i marc natural*, Documenta 16.1, Tarragona.

M. Prevosti Monclús, J. Guitart Duran (dirs.) (2011), *Ager Tarraconensis 2. El poblament*, Documenta 16.2, Tarragona.

M. Prevosti Monclús, J. López Vilar, J. Guitart Duran (dirs.) (2013), *Ager Tarraconensis 5. Paisatge, poblament, cultura material i història. Actes del simposi internacional*, Documenta 16.5, Tarragona.

M. T. Price, *The Corsi Collection in Oxford. Corsi Collection of Decorative Stones*, Oxford University, Museum website [consulta: 19/03/2019], <<http://www.oum.ox.ac.uk/corsi/>>.

J. Principal Ponce, M. P. Camañes, C. Padrós Gómez, A. Moreno (2019), "El fortí romà de Monteró I i la militarització del paisatge durant el primer segle de presència romana al nord-est de la Citerior", *Tribuna d'Arqueologia 2016-2017*, Barcelona, 141-161.

C. Puerta López, M. A. Elvira Barba, T. Artigas (1994), "La colección de esculturas hallada en Valdetorres de Jarama", *AEspA* 67, Madrid, 179-200.

J. Puig i Cadafalch (1934), *L'Arquitectura romana a Catalunya*, Barcelona.

Publius Papinius Statius (2018), *Silvae. Achilleis*, volume 1, Forgotten Books, London.

D. Pupillo (2006), "Ville e proprietà imperiali: prospettive di ricerca", J. Ortalli (ed.) *Vivere in villa*, 351-366.

R

- J. Raeder** (2000), *Die antiken Skulpturen in Petworth House (West Sussex)*, Mainz am Rhein.
- S. Ramallo Asensio** (1990), "Talleres y escuelas musivas en la península Ibérica", *Mosaicos Romanos, Estudios sobre iconografía. Actas del Homenaje a Alberto Balil*, Guadalajara, 135-180.
- S. Ramallo Asensio (2006), "Un *signaculum* de bronce hallado en las excavaciones del teatro romano de Cartagena", *Kolmos Logos. Homenaje al prof. J. García López*, Murcia, 855-865.
- S. Ramallo Asensio, A. Martínez Rodríguez, J. Ponce García, A. Fernández Díaz** (2005), "La villa de La Quintilla (Lorca, Murcia). Análisis de su programa decorativo y ornamental", H. Morlier (ed.), *La mosaïque gréco-romaine IX*, 1001-1021.
- S. Rambaldi** (2002), *Monopteros. Le edicole circolari nell'architettura dell'Italia romana*, Università degli Studi di Bologna.
- E. Ramón Sariñena** (2000), *Memòria de la intervenció arqueològica realitzada a la vil·la dels Munts (Altafulla, Tarragonès)*, Memòria d'Excavació Inèdita, Tarragona.
- M. Recasens Carreras** (1979), "Los capiteles romanos del Museu Arqueològic de Tarragona", *Butlletí Arqueològic*, V, 1, Tarragona, 43-144.
- S. Reinach** (1970), *Répertoire de Peintures Grecques et Romaines*, Roma.
- S. Remijsen** (2011), "The so-called 'Crown-Games': terminology and historical context of the ancient categories for agones", *ZPE* 177, 97-109.
- S. Remijsen (2015), *The end of Greek athletics in Late Antiquity*, Cambridge.
- J. A. Remolà Vallverdú** (1999), *Memòria de les campanyes d'excavació 1998 i 1999 a la vil·la romana del Moro (Torredembarra, Tarragonès)*, Memòria d'Excavació Inèdita, Tarragona.
- J. A. Remolà Vallverdú (2003a), "Les vil·les romanes del Moro (Torredembarra)", *Butlletí de la Reial Societat Arqueològica Tarraconense*, època V, número 25, 57-87.
- J. A. Remolà Vallverdú (2003b), "Tarraco al Renaixement", catàleg de l'exposició *El Renaixement de Tarraco, 1563*. Lluís Pons d'Icart i Anton Van den Wyngaerde (Tarragona, 20 de setembre 2003-29 febrer 2004), MNAT, Tarragona, 59-89.
- J. A. Remolà Vallverdú (2004), "Tarraco Quanta Fuit Ipsa Ruina Docet", J. Ruiz de Arbulo (ed.), *Simulacra Romae. Roma y las capitales provinciales del Occidente Europeo. Estudios Arqueológicos*, Tarragona, 49-72.
- J. A. Remolà Vallverdú (2007), "La imatge de Tarraco recuperada", catàleg de l'exposició *L'Antiguitat clàssica a través dels gravats. Els Piranesi de Montserrat*, Tarragona, 46-65.
- J. A. Remolà Vallverdú (2008a), "La vil·la romana del Moro (Torredembarra, Tarragonès)", J. A. Remolà (ed.), *El territori de Tarraco: vil·les romanes al Camp de Tarragona*, Actes del seminari (Tarragona, 14-16 febrer 2006), Tarragona, 119-132.
- J. A. Remolà Vallverdú (ed.) (2008b), *El territori de Tarraco: vil·les romanes al Camp de Tarragona*, Actes del seminari (Tarragona, 14-16 febrer 2006), Tarragona.
- J. A. Remolà Vallverdú, M. Díaz García** (2000), *Memòria de la campanya d'excavació a la vil·la romana del Moro (Torredembarra, Tarragonès), any 2000*, Memòria d'Excavació Inèdita, Tarragona.
- J. A. Remolà Vallverdú, M. Díaz García (2001), *Memòria de la campanya d'excavació a la vil·la romana del Moro (Torredembarra, Tarragonès), any 2001*, Memòria d'Excavació Inèdita, Tarragona.
- J. A. Remolà Vallverdú, M. Pérez Martínez** (2013), "Centcelles y el *praetorium* del *comes Hispaniorum* Asterio en Tarraco", *AEspA* 86, Madrid, 161-186.
- J. A. Remolà Vallverdú, C. A. Pociña López** (2004), "La Font dels Lleons", P. Sada (dir.), *Tarraco i l'aigua*, catàleg de l'exposició (Tarragona, 18 de setembre 2004-27 març de 2005), MNAT, Tarragona, 53-66.
- J. A. Remolà Vallverdú, C. A. Pociña López (2011), "La Font dels Lleons (Tarragona)", *Aquae Sacrae, Agua y sacralidad en la Antigüedad*, Girona, 181-191.

- J. A. Remolà Vallverdú, J. Sánchez Gil de Montes** (2002), *Memòria de la campanya d'excavació a la vil·la romana del Moro (Torredembarra, Tarragonès), any 2002*, Memòria d'Excavació Inèdita, Tarragona.
- J. A. Remolà Vallverdú, J. Sánchez Gil de Montes (2007), *Memòria de la intervenció arqueològica a la vil·la romana dels Munts (Altafulla, Tarragonès), Anys 2004-2005*, Memòria d'Excavació Inèdita, Tarragona.
- J. A. Remolà Vallverdú, J. Sánchez Gil de Montes (2011), *Memòria de les excavacions arqueològiques a la vil·la romana dels Munts (Altafulla, Tarragonès), any 2008*, Memòria d'Excavació Inèdita, Tarragona.
- J. A. Remolà Vallverdú, J. Sánchez Gil de Montes (2020a), "El teatre romà, noves dades sobre el procés d'urbanització de l'àrea portuària de Tàrraco", *Tribuna d'Arqueologia 2017-2018*, Barcelona, 385-406.
- J. A. Remolà Vallverdú, J. Sánchez Gil de Montes (2020b), *Memòria de la intervenció arqueològica als banys inferiors de la vil·la romana d'Els Munts (Altafulla, Tarragonès), EM-18 (febrer-juny de 2018)*, Memòria d'Excavació Inèdita, Tarragona.
- J. A. Remolà Vallverdú, A. Lasheras González, M. Pérez Martínez** (2020), "Tarraco, una base de operaciones de los ejércitos imperiales (ca. 420-470 d.C.)", A. Carneiro, N. Christie, P. Diarte-Blasco (eds.), *Urban Transformations in the Late Antique West. Materials, agents and models*, Coimbra, 135-154.
- V. Revilla Calvo** (2000) "La villa del Vilarenc (Calafell, Tarragona): arquitectura y organización espacial de un *fundus* del territorio de Tarraco", J. Ruíz de Arbulo (ed.), *Tàrraco 99. Arqueologia d'una capital provincial romana*, DAC 3, URV, Tarragona, 257-273.
- V. Revilla Calvo (2003) "Paisaje rural, economía y élites en el territorio de Tarraco: la organización interna de la villa del Vilarenc (Calafell)", J. Guitart, J. M. Palet, M. Prevosti (eds.) *Territoris antics a la Mediterrània i a la Cossetània oriental, Actes del Simposi Internacional d'Arqueologia del Baix Penedès (el Vendrell, 8-10 de novembre de 2001)*. Barcelona, 285-301.
- V. Revilla Calvo (2006), "L'ocupació ibèrica i romana al Vilarenc (Calafell, Baix Penedès): resultats de les darreres campanyes", *Tribuna d'Arqueologia 2004-2005*, Barcelona, 157-178.
- M. Ribas Bertrán** (1966), *La villa romana de la Torre Llauder de Mataró*, EAE 47, Madrid.
- A. Ribera Lacomba, M. Rosselló Mesquida** (2007), "Escultura decorativa de época tardoantigua en Valencia y su entorno", L. Caballero, P. Mateos (eds.), *Escultura decorativa tardorromana y altomedieval en la península ibérica, Anejos de AEspA XLI*, Madrid, 345-366.
- E. S. P. Ricotti** (2001), *Villa Adriana, il sogno di un imperatore*, 'Bibliotheca Archaeologica' 29, Roma.
- R. Rieks** (1970), "Sebasta und Aktia", *Hermes* 98, 96-116.
- F. Rinaldi** (2007), *Mosaici antichi in Italia, Mosaici e pavimenti del Veneto. Province di Padova, Rovigo, Verona e Vicenza (I sec aC-VI dC)*, Quasar, Roma.
- P. P. Ripollès Alegre** (2002), "La moneda romana imperial y su circulación en Hispania", *AEspA* 75, Madrid, 195-214.
- T. Ritti, F. D'Andria, G. Bejor** (1985), *Hierapolis: scavi e ricerche I. Fonti letterarie ed epigrafiche*, *Archaeologica* 53, Roma.
- L. Robert** (1949), "Les boules dans les types monétaires agonistiques", *Hellenica* VII, Paris, 93-104.
- L. Robert (1970), "Deux concours grecs à Rome", *CRAI* 114, 1970, 6-27
- L. Robert (1982), "Une vision de Perpétue martyre à Carthage en 203", *CRAI*, 228-276.
- C. Roberts, K. Manchester** (2010), *The Archaeology of Disease*. Tercera edició. Gloucestershire: The History Press.
- I. Rodà De Llanza** (1970), "Lucius Licinius Secundus, liberto de Lucius Licinius Sura", *Pyrenae* 6, Barcelona, 167-183 + 2 làmines.
- I. Rodà De Llanza (1992), "L'economia i les vies de comunicació", *Roma a Catalunya*, Barcelona, 68-87.

I. Rodà De Llanza (1997), "L'Antiguitat", X. Barral (dir.), *Escultura antiga i medieval. Art de Catalunya* (Ars Cataloniae), Barcelona, 12-92.

I. Rodà De Llanza, A. Gutiérrez García-Moreno (2002), "Història i Arqueologia", M. Boada (ed.) (2002), *El Mèdol*, Institut de Ciència i Tecnologia Ambientals de la Universitat Autònoma de Barcelona, Girona, 49-84.

I. Rodà De Llanza, P. Pensabene, J. Á. Domingo Magaña (2012), "Columns and *Rotae* in Tarraco made with granite from the Troad", A. Gutiérrez, P. Lapuente, I. Rodà (eds.), *Interdisciplinary Studies on Ancient Stone. Proceedings of the IX ASMOSIA Conference (Tarragona 2009)*, ICAC, Tarragona, 210-229.

M. I. Rodríguez López (2011), "Iconografía de Océano en el Imperio Romano, el modelo metropolitano y sus interpretaciones provinciales", T. Nogales, I. Rodà (eds.), *Roma y las provincias; modelo y difusión*, Hispania Antigua, Serie Arqueológica, 3, L'Erma di Bretschneider, Roma, 541-550.

J. F. Rodríguez Neila (1996), *Confidentes de César. Los Balbos de Cádiz*, Madrid.

J. F. Rodríguez Neila, F. J. Navarro Santana (eds.) (1999), *Elites y promoción social en la Hispania Romana*, Pamplona.

F. Rodríguez Martorell, M. Díaz García, J. M. Macias Solé, J. F. Roig Pérez, I. Teixell Navarro (2020), "Los últimos edificios domésticos, de servicio portuario y productivos del suburbio romano de Tarraco (s. VII-VIII): un ensayo holístico", C. Domènech-Belda, S. Gutiérrez (eds.), *El sitio de las cosas. La Alta Edad Media en contexto*, Sant Vicent del Raspeig, Universitat d'Alacant, 67-82. [<https://recercat.cat/handle/2072/431788>].

J. F. Roig Pérez (2001), "Inscripcions romanes sobre pedra d'Alcover", Butlletí del Centre d'Estudis Alcoverencs 95, 22-46.

C. Romano (2007), "Due iscrizioni greche su *tabulae ansatae* da Brindisi", M. Mayer, G. Baratta, A. Guzmán (eds.), *XII Congressus internationalis epigraphiae Graecae et Latinae, II*, Barcelona, 1243-1246.

L. Romero López (2016), "Pinturas murales del atrio de la villa romana de Torre Llauder (Mataró, El Maresme)", *Emblecat* 5, 15-34.

C. Romero Mayorga (2016), *Iconografía mitraica en Hispania*, Tesis doctoral, Universidad Complutense de Madrid.

L. Romizzi (2006), *Programmi decorativi di III e IV stile a Pompei. Un'analisi sociologica ed iconologica*, Quaderni di ostraka 11, Napoli.

M. P. Rothé, J. Boislève, S. Barberan (2017), "La maison de la Harpiste et son décor à Arles (Bouches-du-Rhône), nouvelles données sur l'occupation tardo-républicaine d'Arles", *Gallia* 74.2, 43-76.

J. Rovira Soriano (1993), "Alguns aspectes per a la contextualització històrica del Fòrum Provincial de Tàrraco", *Els Monuments Provincials de Tarraco. Noves aportacions al seu coneixement*, DAC 1, URV, Tarragona, 195-228.

J. Rovira Soriano, A. Dasca Roigé (1994), *La Torre dels Escipions*, Tarragona.

M. Rubinich (2012-2013), "Le grandi terme costantiniane," *Aquileia Nostra LXXXIII-LXXXIV*, 96-117.

J. Ruiz de Arbulo Bayona (1990), "El foro de Tarraco", *Cypsela* 8, 119-138.

J. Ruiz de Arbulo Bayona (1993), "Edificios públicos, poder imperial y evolución de la élites urbanas en Tarraco, (s. II-IV d.C.)", *Ciudad y comunidad cívica en Hispania (s. II-III d.C.)*, (Madrid 1990), Collection de la Casa de Velázquez 40, Madrid, 93-114.

J. Ruiz de Arbulo Bayona (1998), "Tarraco. Escenografía del poder, administración y justicia en una capital provincial romana", *Empúries* 51, 31-61.

J. Ruiz de Arbulo Bayona (2006), *L'Amfiteatre de Tarraco i els espectacles de gladiadors al món romà*, Biblioteca Tarraco d'Arqueologia, Reus.

J. Ruiz de Arbulo Bayona (2007), "Nuevas cuestiones en torno al foro provincial de Tarraco", *Butlletí Arqueològic* V, 29, 5-66.

J. Ruiz de Arbulo Bayona (2014), "El *signaculum* de Caius Valerius Avitus, duoviro de Tarraco y propietario de la villa de Els Munts (Altafulla)", *Pyrenae* 45, 1, Barcelona, 125-151.

J. C. Ruiz (2022), *Esculturas romanas exentas y en relieve procedentes de Tarragona*, Tesis doctoral, URV/ICAC, Tarragona.

J. Rumscheid (2000), *Franz und Krone. Au Insignien, Siegespreisen und Ehrenzeichen der römischen Kaiserzeit*, Istambuler Forschungen Bd 43, Tübingen.

V. Ruppiane, U. Schüssler (2018), "Incrustations from Colonia Ulpia Traiana (Near modern Xanten, Germany)", D. Matetic Poljak, K. Marasovic (eds.), *Asmosia XI Interdisciplinary Studies on Ancient Stone. Proceedings of the XI ASMOSIA Conference (Split 2015)*, University of Split, 351-361.

S

M. Sabrié, R. Sabrié (1985), "Décorations murales de Nîmes romaine", *Revue archéologique de Narbonnaise* 18-85, 289-318.

M. Sabrié, R. Sabrié, Y. Solier (1987), *La Maison à portiques du Clos de la Lombarde à Narbonne et sa décoration murale. Fouilles 1975-1983*, Paris.

P. Sada Castillo (dir.) (2004), *Tàrraco i l'aigua*, Catàleg de l'exposició (Tarragona, 18 de setembre 2004-27 març de 2005), MNAT, Tarragona.

S. Safont, A. Aleman, A. Malgosa (1999), *Memòria de l'excavació realitzada a la tomba del carrer Nou, 12 (Sant Bartolomeu del Grau, Osona)*, Memòria d'Excavació Inèdita.

L. Saguì (1998), "Il vetro nel rivestimento di mobili e nelle decorazione architettonica", L. Saguì (ed.), *Storie al caleidoscopio. I vetri della collezione Gorga: un patrimonio ritrovato*, Museo dell'Arte Classica Gipsoteca, Roma, 27-34.

L. Saguì (2004), "Il mitreo della *Crypta Balbi* e i suoi reperti", *Roman Mithraism: The evidence of the Small Finds*, Bruxelles, 167-178.

M. Salvadori (2017), *Horti picti. Forma e significato del giardino dipinto nella pittura romana*, Antenore quaderni 36, Università degli Studi di Padova, Padova.

D. Salzmänn (1991), "Mosaiken und Pavimente in Pergamon, Vorbericht der Kampagnen 1989 und 1990", *Archäologischer Anzeiger*, 433-456.

M. P. San Nicolás Pedraz (1999), "Leda y el cisne en la musivaria romana", *ETF*, Serie I, Prehistoria y Arqueología 12, 347-387.

M. P. San Nicolás Pedraz (2004), "Mosaicos hispano-romanos con representaciones de murallas", M. Khanoussi, P. Ruggeri, C. Vismara (eds.), *L'Africa romana, Atti del XV Convegno di Studio I*, (Tozeur, 11-15 dicembre 2002), Roma, 825-852.

M. P. San Nicolás Pedraz (2011a), "Mosaicos hispano-romanos con representaciones de musas", *ETF*, Serie II, *Historia Antigua* 24, 471-490.

M. P. San Nicolás Pedraz (2011b), *Mosaicos Hispano-romanos con representaciones de Musas*, Tesis, UNED.

J. Sánchez-Lafuente (2003), "Quintus Iunius Rusticus, Gobernador de Hispania Citerior bajo Antonino Pío", *Historia Antigua y Arqueología*, 557-563.

J. Sánchez Real (1949a), "Noticiero. Descubrimientos recientes. Mosaicos romanos de Senna", *Boletín Arqueológico*, IV, 26-28 (abril-diciembre de 1949), Tarragona, 224-225 + lámines I-II.

J. Sánchez Real (1949b), "Importantes hallazgos arqueológicos entre Altafulla y Torredembarra", *Diario Español* (07/06/1949), p. 6 [reproduït, amb el títol "Los restos de Senna", a Sánchez 1971, 155-158].

- J. Sánchez Real (1949c), "Consideraciones arqueológicas. Palfuriana-Senna", *Diario Español* (08/06/1949), p. 6 [reproduït, amb el títol "Palfuriana-Senna", a Sánchez 1971, 159-161].
- J. Sánchez Real (1971), *Los restos romanos de "Els Munts"*, *Altafulla. Tarragona*. Institut d'estudis Ramón Berenguer IV, Tarragona.
- E. Sanmartí Grego, A. López Mullor** (1982), "Vic", *Les excavacions arqueològiques a Catalunya en els darrers anys*, Barcelona, 358-360.
- S. Santoro Bianchi** (1988), "Il tema figurativo di Océano nell'età dei Severi", *Le monde des images en Gaule et dans les provinces voisines*, Caesarodunum XXIII, Paris, 191-201.
- S. Santoro Bianchi (2001), "L'iconografia musiva di Oceano e le sue corrispondenze letterarie", *CMGR VIII*, 84-95.
- S. Santoro Bianchi (2007), "Intorno a una parete verde al Museo de Trier, alcune riflessioni sulla monocromia nella pittura romana", C. Guiral Pelegrín (ed.), *Circulación de temas y sistemas decorativos en la pintura mural Antigua*, *Actas del IX Congreso Internacional de la AIPMA* (Zaragoza-Calatayud, 21-25 septiembre 2004), Zaragoza, 153-163.
- S. Santoro Bianchi, C. Boschetti** (2005), "Una ricerca archeometrica sui mosaici di produzione "alessandrina" in Italia", *CMGR IX*, 1, 579-587.
- M. Santos Retolaza** (1991), "Distribución y evolución de la vivienda urbana tardorrepublicana y altoimperial en Ampurias", *La Casa Urbana hispanorromana*, Zaragoza, 19-34.
- M. R. Sanzi Di Mino** (1996), "Il mosaico con cassettonato policromo dalla villa romana de Baccano", *AISCOM III*, (Bordighera, 1995), 501-504.
- G. Sauron** (1994), *Quis Devm? L'expression plastique des idéologies politiques et religieuses à Rome à la fin de la République et au début de Principat*, École française de Rome.
- G. Sauron (2001), "La révolution iconographique du «deuxième style»", *MEFRA* 113, 2, 769-786.
- G. Sauron (2006), "Jupiter Ammon dans le décor officiel des provinces occidentales", M. Navarro, J. M. Roddaz, *La transmission de l'idéologie impériale dans l'Occident Romain (Bastia, 2003)*, Bordeaux-Paris, 205-220.
- G. Sauron (2007), *La peinture allégorique à Pompéi. Le regard de Cicéron*, Paris.
- M. O. Savarit, A. Barbet** (1999), "Le pitture del quarto stile. 1. Le quartier de l'atrium (44)", A. Barbet, P. Miniero (a cura di), *La villa San Marco a Stabia*, Napoli-Roma-Pompei, 153-168.
- F. Savi** (1980), *I gladiatori*, Roma.
- J. J. Sayas Abengochea** (1986), "Divinidades místicas en Lusitania: testimonios y problemas", *Manifestaciones religiosas en la Lusitania*, Actes de las Primeras jornadas sobre manifestaciones religiosas en la Lusitania (Cáceres, marzo de 1984), Cáceres, 143-164.
- D. Scagliarini Corlàita** (1995), "Discussione", *Mededelingen van het Nederlands Instituut te Rome* 54, 175-176.
- L. Scamacca** (1965), "I capitelli di S. Eufemia e di S. Maria in Grado", *Aquileia Nostra* XXXVI, 142-165.
- G. Scardozi** (2016), "The alabaster quarries of Hierapolis", T. Ismaelli, G. Scardozi, (eds.), *Ancient quarries and building sites in Asia Minor. Research on Hierapolis in Phrygia and other cities in south-western Anatolia: archaeology, archaeometry, conservation*, University of Bari, 141-166.
- Th. Schäfer** (1986), "Römische Schlachtenbilder", *MM* 27, 345 ss, lamine 61-66.
- L. Scheuer, S. Black** (2004), *The juvenile skeleton*, Academic Press, London.
- K. Schefold** (1962), *Vergessenes Pompeji*, Bern-München.
- S. F. Schröder** (1993), *Catálogo de la escultura clásica del Museo del Prado III*, Madrid.
- S. F. Schröder (ed.) (2008), *Entre dioses y hombres. Esculturas clásicas del Albertinum de Dresden y el Museo del Prado*, Madrid.

- R. Scognamiglio** (2019), "Motivi decorativi di II stile: Rankenmutter, thiasoi marini e fregi popolati", J. R. Clarke, N. Muntasser, *Oplontis: Villa A ("of Poppaea" at Torre Annunziata, Italy. Volume 2. The Decorations: Painting, Stucco, Pavements, Sculptures*, American Council of Learned Societies Humanities E-Book Series.
- A. Schulten** (1948), *Tarraco*, Barcelona.
- K. Seetah** (2008), *The importance of cut placement and implement signatures to butchery interpretation*, ICAZ Junior Researcher Open Zooarchaeology Prize. [http://alexandriaarchive.org/bonecommons/archive/files/archivefiles_downloadseetah_textimages_204_7cd9b26908.pdf].
- F. Seiler** (1992), *Casa degli Amorini Dorati*, München.
- R. Secilla Redondo, C. Márquez Moreno** (1991), "Una casa romana en el S.E. de Colonia Patricia Corduba. Un ejemplo a seguir", *La Casa urbana Hispanorromana*, Zaragoza, 337-342.
- P. Shipman, G. Foster, M. Schoeninger** (1984), "Burnt bone and teeth: an experimental study of color, morphology, crystal structure and shrinkage", *Journal of Archaeological Science*, 11, 307-325.
- M. Sienes** (2000), *As imitações de moedas de bronze do século IV d.C. na Península Ibérica: o caso do Ae2 Reparatio Reipub*, Trabalhos de Arqueologia 13, Instituto Português de Arqueologia, Lisboa.
- I. A. Silver** (1969), "The aging of domestic animals," D. Brothwell, E. Higgs (auth.) *Science in Archaeology: a survey of progress and research*, Thames and Hudson, London, 283-299.
- H. Slim** (2003), "Les richesses de la Bizacène côtière", A. Ben Abed-Ben Khader (ed.), *Image de Pierre. La Tunisie en mosaïque*, Tunis, 63-75.
- H. Sobel** (1990), *Hygieia. Die Göttin der Gesundheit*, Darmstadt.
- Ll. Solé i Sabarís** (dir.) (1968), *Geografia de Catalunya*, volum III, Barcelona
- A. J. S. Spawforth** (1989), "Agonistic festivals in Roman Greece", *BICS* 36, 193-197.
- T. Spawforth** (2007), "Kapetōleia Olympia: Roman emperors and Greek agōnes", S. Hornblower, C. Morgan (eds.), *Pindar's poetry, patrons, and festivals : from archaic Greece to the Roman Empire*, Oxford, 377-390.
- G. Spyropoulos** (2020), "The villa of Herodes Atticus at Eva / Loukou Kynourias", *Getty Research Journal*.
- M. Steinby** (1978), *Lateres signati ostienses*, 2 volumes, Acta Instituti Romani Finlandiae, VII 1, 2, Roma-Helsinki.
- M. Steinby (1982), "I senatori e l'industria laterizia urbana", *Epigrafia e ordine senatorio*, I, Tituli 4, Roma, 227-237.
- K. Stemmer** (ed.) (1988), *Kaiser Marc Aurel und seine Zeit*, Berlin.
- K. Stemmer (1992), *Casa dell'Ara Massima (VI 16, 15-17) (Häuser in Pompeji 6)*, Hirmer, München.
- H. Stern** (1959), "Origine et débuts de la mosaïque murale", *Etudes d'archéologie classique*, t. II, Paris, 99-121.
- V. M. Strocka** (1975), "Pompejanische Nebenzimmer", en Andreae, B. y Kyrieleis, H. (Hrsg.), *Neue Forschungen in Pompeji*, Recklinghausen, 101-106.
- V. M. Strocka (1991), *Casa del Labirinto (VI 11, 8-10) (Häuser in Pompeji 4)*, Hirmer, München.
- V. M. Strocka (1993), "Pompeji VI 17,41: ein Haus mit Privatbibliothek", *Römische Mitteilungen* 100, 321-351.
- D. E. Strong, J. B. Ward Perkins** (1960), "The Round Temple in the Forum Boarium", *PBSR* XXVIII, 7-32.
- R. Sweetman** (2001), "Roman Mosaics in Crete: Workshops or Itinerant Craftspeople", *CMGR* VIII, 249-259.
- N. J. Sykes, J. White, T. E. Hayes, M. Palmer** (2006) "Tracking animals using strontium isotopes in teeth: the role of fallow deer (*Dama dama*) in Roman Britain", *Antiquity* 80, 948-59.

T

- F. Taglietti** (1994), "Un inedito bollo laterizio ostiense ed il commercio dell'olio betico", *Epigrafia della Produzione e della Distribuzione* (Roma 1992), Roma, 157-193.
- A. Tammisto** (1997), *Birds in mosaics: a study on the representation of Birds in Hellenistic and Romano-Campanian tessellated mosaics to they early Augustan age*, Institutum Romanum Finlandiae, Ecole Française de Rome, Rome.
- K. Tardio** (Forthcoming), *Feeding Tarraco: A Zooarchaeological Approach to the Economy of Roman Spain*, (PhD Dissertation, University of North Carolina at Chapel Hill).
- F. Tarrats Bou** (1985), "Mosaico con orla de muralla hallado en Huesca", *Bolskan* 2, 139-152.
- F. Tarrats Bou (2002), "La villa romana de Els Munts. Actualidad y nuevas propuestas de musealización", *Revista de Arqueología* 254, Madrid, 34-39.
- F. Tarrats Bou (2003), "La terra sigillata i les primeres fases d'ocupació de la vil·la romana dels Munts (Altafulla, Tarragonès)", *Revista d'Arqueologia de Ponent* 13, 315-335.
- F. Tarrats Bou (dir.) (2009), *Tarraco, pedra a pedra*, Catàleg de l'exposició (Tarragona, 10 juny-22 novembre 2009), MNAT, Tarragona.
- F. Tarrats Bou, J. M. Macías Solé, E. Ramón Sariñena, J. A. Remolà Vallverdú** (1998a), "Excavacions a l'àrea residencial de la vil·la romana dels Munts (Altafulla, Tarragonès)", *Empúries*, 51, 197-225.
- F. Tarrats Bou, E. Ramón Sariñena, J. M. Macías Solé** (1998b), "Noves intervencions a la vil·la dels Munts (Altafulla, Tarragonès)", *Tribuna d'Arqueologia 1996-1997*, 35-56.
- F. Tarrats Bou, J. M. Macías Solé, E. Ramón Sariñena, J. A. Remolà Vallverdú** (2000), "Nuevas excavaciones en el área residencial de la villa romana de 'Els Munts' (Altafulla, *Ager Tarraconensis*), estudio preliminar", *MM* 41, 358-379, Tafel 64-67.
- F. Tarrats Bou, J. A. Remolà Vallverdú** (2007), "La vil·la romana dels Munts (Altafulla, Tarragonès), J. A. Remolà (coord.), *El territori de Tarraco, vil·les romanes del Camp de Tarragona*, Forum 13, Tarragona, 95-117.
- F. Tarrats Bou, J. A. Remolà Vallverdú, J. Sánchez Gil de Montes** (2008), "La vil·la romana dels Munts (Altafulla, Tarragonès) i Tarraco", *Tribuna d'Arqueologia 2006*, 15, 213-228.
- R. Taylor** (2004), "Hadrian's Serapeum in Rome", *AJA* 108.2, 223-266.
- S. Tebby** (1994), "Geometrics mosaics of Roman Britain, *CMGR* V, 273, 288-290.
- TED'A** (1989a), "El Foro Provincial de Tàrraco. Un complejo arquitectónico de época flavia", *AEspA* 62, Madrid, 141-191.
- TED'A (1989b), *Un abocador del segle V d.C. en el Fòrum Provincial de Tàrraco*, Tarragona.
- TED'A (1990), *L'amfiteatre romà de Tarragona, la basílica visigòtica i l'església romànica*, Tarragona.
- I. Teixell Navarro** (2004), "Les monedes", J. M. Macias (ed.), *Les termes públiques de l'àrea portuària de Tàrraco. Carrer de Sant Miquel de Tarragona*, Tarragona, 89-97.
- I. Teixell Navarro (2008), *La font dels Lleons: aproximació a la circulació monetària de Tàrraco: segona meitat del segle III dC-primer quart del V dC*, Fundació Privada Liber, Reus.
- I. Teixell Navarro (2012), "Nous contextos arqueològics relacionats amb l'entrada dels francs a Tàrraco en el segle III dC. La moneda com a element de datació *post quem* per a la recuperació de la ciutat", *La moneda en temps de crisi. 29 i 30 de novembre de 2012, XVI Curs d'història monetària d'Hispania*, 87-103.
- I. Teixell Navarro, F. Rodríguez Martorell** (2021), "Aproximación al conocimiento numismático en contextos arqueológicos del siglo VII e inicios del siglo VIII de Tarracona", *XVI Congreso Nacional de Numismática*, (Barcelona, 2018), Barcelona/Madrid, 425-444.
- E. Terré Vidal** (1987), "La vil·la romana de 'El Moro' (Torredembarra): un exemple de poblament rural al Camp de Tarragona", *Actes de les Jornades Internacionals d'Arqueologia Romana*, Museu de Granollers (Granollers, 5-8 febrer), 217-224.

E. Terré Vidal (1993), “La vil·la romana de ‘El Moro’ (Torredembarra)”, *Utilització de l'aigua a les ciutats romanes*, DAC, 0, URV, Tarragona, 79-84.

D. Terrer, R. Lauxerois, R. Robert, V. Gaggadis-Robin, A. Hermary, Ph. Jockey, H. Lavagne (2003), *Nouvel Espérandieu. Recueil général des sculptures sur pierre de la Gaule I*. Vienne (Isère), Paris.

E. Theophilidou (1984), “Die Musenmosaiken der römischen Kaiserzeit”, *TZ* 47.

H. A. Thompson, R. E. Wycherley (1972), “The Agora of Athens”, *The Athenian Agora XIV*, Princeton, New Jersey.

M. Thorel (2011), “Le rôle des imitations d'*opus sectile* dans la peinture murale gallo-romaine (deuxième moitié du Ier siècle-fin du IIIe siècle p. C.)”, C. Balmelle, H. Eristov, F. Monier (eds.), *Décor et architecture en Gaule entre l'Antiquité et le Moyen Âge*, Actes du colloque international Université de Toulouse II (Le Mirail, 9-12 octobre 2008), Aquitania Supplement 20, Bordeaux, 485-497.

L. Threatte (1980), *The Grammar of Attic Inscriptions I, Phonology*, Berlin-New York.

B. M. Tidman (1950), “On the foundation of the Actian games”, *CQ* 44, 123-125.

TIR K-30 = *Tabula Imperii Romani*. Hoja K-30, Madrid-Caesaraugusta-Clunia, CSIC, Madrid.

M. N. Tod (1950), “The alphabetical numeral system in Attica”, *Annual of the British School at Athens* 45, 126-139.

A. Torrecilla Aznar (2008), “El mosaico del laberinto de Huete (Cerro del Alvar Fañez, Cuenca)”, *Zephyrus* XLI, 197-214.

M. Torres Carro (1990), “Iconografía marina”, *Mosaicos Romanos. Estudios sobre Iconografía. Actas del Homenaje in Memoriam de Alberto Balil Illana*, Museo de Guadalajara (27 y 28 de abril de 1990), Guadalajara, 107-134.

A. Tovar Llorente (1989), *Iberische Landeskunde III. Tarraconensis*, Baden-Baden.

W. Trillmich, Th. Hauschild, M. Blench, H. G. Niemeyer, A. Nünnerich-Asmus, U. Kreilinger (1993), *Hispania Antiqua. Denkmäler der Römerzeit*, Mainz am Rhein.

M. Trunk (2002), *Die “Casa de Pilatos” in Sevilla*, Mainz am Rhein.

V. Tsiolis (2016), “Antínoo en Mantinea”, V. Gasparini (ed.), *Vestigia. Miscellanea di studi storico-religiosi in onore di Filippo Coarelli nel suo 80 anniversario*, Stuttgart, 689-699.

M. Tuffreau-Libre, I. Brunie, S. Daré, A. Raimondi Cominesi (2013), “Peinture et perspective à Pompei, un ensemble d'objets liés au travail pictural (I 16, 2.3.4)”, *Rivista di Studi Pompeiani* 24, 53-70.

R. Turcan (2008), *Hadrien. Souverain de la romanité*, Dijon.

G. J. Turner (1971), “Mathematics and Astronomy”, J. R. Harris (ed.), *The legacy of Egypt*, Oxford, 2, 46-53.

M. Turci (2019), “Nuove proposte di contestualizzazione dei mosaici pavimentali delle Terme di Porta Marina di Ostia”, *Revue archéologique* 67, 49-90.

S. Tuzi (2002), *Le colonne e il Tempio di Salomone: la storia, la leggenda, la fortuna*, Roma.

U

A. M. Uffler (1971), “Fresquistes gallo-romains, le bas relief du Musée de Sens”, *Revue Archéologique de l'Est et du Centre* XXII, 393-401.

G. Uggeri (1982), “I monumenti paleocristiani di Antinoe”, *Atti del V Congresso Nazionale di Archeologia Cristiana* (Torino 1979), Viella-Roma, 657-688.

L. Ungaro (2004), “La decoración arquitectónica del foro de Augusto a Roma”, S. Ramallo (ed.), *La decoración arquitectónica en las ciudades romanas de Occidente*, Murcia, 17-35.

P. Uribe (2009), “*Triclinia* y salones triclinares en las viviendas romanas urbanas del cuadrante nordeste de la Península Ibérica (I a.C.-III d.C.)”, *AEspA* 82, Madrid, 153-189.

V

- A. Valenzuela, K. Baker, R. F. Carden, J. Evans, T. Higham, A. R. Hoelzel, A. Lamb, R. Madgwick, H. Miller, J. A. Alcover, M. Á. Cau Ontiveros, N. Sykes** (2016), "Both introduced and extinct: The fallow deer of Roman Mallorca", *Journal of Archaeological Science: Reports* 9, 168-177.
- P. Valovanis** (2004), *Games and sanctuaries in ancient Greece: Olimpia, Delphi, Nemea, Athens*, Athens.
- D. Vaquerizo Gil, J. M. Noguera Celdrán** (1997), *La villa de El Ruedo, (Almedinilla, Córdoba), decoración escultórica e interpretación*, Universidad de Córdoba, Diputación de Córdoba, Universidad de Murcia, Murcia.
- M. A. Valero Tévar** (2011), "Les images de ludi de la mosaïque de la villa romaine de Noheda (Villar de Domingo García-Cuenca)", *Nikephoros* 24, 103-126.
- R. Varga, V. Rusu-Bolindet** (2017), *Official power and local elites in the roman provinces*, Routledge, London-Nueva York.
- S. Vargas Vázquez** (2012), "Pavimentos musivos del yacimiento romano de Fuente Álamo (Puente Genil, Córdoba): Los mosaicos del *balneum*", *Romula* 11, 115-136.
- S. Vargas Vázquez (2015), "La roseta de triángulos curvilíneos en Andalucía", I. García, I. Mañas, F. Salcedo (eds.), *Navigare necesse est. Estudios en Homenaje a José Mº Luzón Nogué*, Madrid, 585-595.
- A. Varone** (1995), "Discussionne", *Mededelingen van het Nederlands Instituut te Rome* 54, 175.
- V. Vassal** (2019), "Comptes rendus de publications", F. Ghedini, M. Bueno, M. Novello, F. Rinaldi (eds.), *I pavimenti romani di Aquileia: contesti, tecniche, repertorio decorativo*, Bull. AIEMA-AOrOc 25, Padova University, Padova, 453-454.
- M. Vendrell Saz** (2019), "El sostre romà dels Munts MNAT", P. Girádez, M. Vendrell (coord.), *Una mirada enlaire...Sostres, teginats i voltes. Construcció, història i conservació*, Barcelona, 39-52.
- M. J. Vermaseren** (1956-1960), *Corpus Inscriptionum et Monumentorum Religionis Mithriacae [CIMRM]*, I-II, The Hague = CIMRM I i II.
- L. Vidman** (1982), *Fasti Ostienses*, Praga.
- A. Vilaseca Canals** (1994), "La Clota", *un assentament romà*, Creixell.
- G. Ville** (1981), *La gladiature en occident des origines à la mort de Domitien*, Roma.
- M. Vitruvi Pol·lió** (1787), *De Agricultura*, Facsímil de la traducció de J. Ortíz Sanz, Madrid.
- M. Volken** (2004), *The development of the cult of Mithras in the Western Roman Empire: a Socio-archaeological perspective*, Lausanne.
- R. Vollkommer** (2001), "Considérations sur la mosaïque de La Chebba en Tunisie", *La Mosaïque gréco-romaine VIII, Actes du VIIIème Colloque Internationale pour l'Étude la Mosaïque Antique et Médiévale* (Lausanne, Suisse, 6-11 octobre 1997), Lausanne, 215-227.
- D. Von Boeselager** (1983), *Antike Mosaiken in Sizilien: Hellenismus und römische Kaiserzeit 3. Jahrhundert v. Chr.-3. Jahrhundert n. Chr.*, *Archeologica* XL, G. Bretschneider, Roma.
- Ch. Vorster** (2004), *Römische Skulpturen des späten Hellenismus und der Kaiserzeit 2. Vatikanische Museen. Museo Gregoriano Profano ex Lateranense*, Wiesbaden.
- C. Vout** (2005), "Antoninus, Archaeology and History", *JRS* 95, 80-96.
- P. Voute** (1972), "Notes sur l'iconographie d'Océan. À propos d'une fontaine à mosaïques découverte à Nole (Campanie)", *MEFRA* 84.1, 639-674.

W

- P. L. Walker, J. R. Johnsin, P. Lambert** (1988), "Age and Sex Biases in the Preservation of Human Skeletal Remains", *American Journal of Physical Anthropology* 76, 183-188.
- A. Wallace-Hadrill** (1994), *Houses and society in Pompeii and Herculaneum*, Princeton.

O. Wattel-de-Croizant (1986), "La mosaïque de l'Enlèvement d'Europe sur la pseudo-épave de Cannes (Sainte Marguerite) et le problème des emblema des 'emblemata voyageurs' ", *Archaeonautica* 6, 199-215, CNRS, Paris.

S. E. Waywell (1979), "Roman mosaics in Greece", *AJA* 83, N. 3, 293-321. <http://www.jstor.org/> [consultat: 18/03/2006].

P. H. Webb (1972), *The roman imperial coinage, Vol. Va, Valerian to Florian*, London.

M. Wegner (1939), *Die Herrscherbildnisse in antoninischer Zeit. Das römische Herrscherbild II* 4. Berlin.

C. Weinberg (1960), *Corinth, I, V, The Southeast Building. The Twin Basilicas. The Mosaic House*, Princeton.

P. Weiss (1981), "Ein agonistisches Bema und die isopythischen Spiele von Side", *Chiron* 11, 315-346.

J. Werner (1977), *Römischen Mosaiken aus Ephesos: I. Die Hanghauser des Embolos*. Forschungen in Ephesos.

K. E. Werner (1994), *Mosaiken aus Rom. Polychrome Mosaik Pavimente und Emblemata aus Rom und Umgebung*, Roma.

K. E. Werner (1998), *Die Sammlung antiker Mosaiken in den Vatikanischen Museen, Monumenti, Musei e Gallerie Pontificie*, Città del Vaticano.

E. Weski, H. Frosien-Leinz (1987), *Das Antiquarium der Münchner Residenz. Katalog der Skulpturen*, München.

R. C. Westgate (2000), "Pavimenta atque emblemata vermiculata: regional styles in Hellenistic mosaic and the first mosaics at Pompeii", *AJA* 204, 255-275.

M. Wilson Jones (1989), "Designing the Roman Corinthian Order", *JRA* 2, 35-69.

M. Wilson Jones (1991), "Designing the Roman Corinthian Capital", *PBSR* 59, 89-149.

M. Wilson Jones (1999), "La progettazione architettonica: riflessioni su misure, proporzioni e geometrie", P. Pensabene, C. Panella (eds.), *Arco di Costantino. Tra archeologia e Archeometria*, Roma, 75-99.

J. Whitley (2002-2003), "Archaeology in Greece 2002-2003", *Archaeological Reports* 49, 1-88.

H. Wrede (1981), *Consecratio in Formam Deorum*, Mainz am Rhein.

Y

M. Yacoub (1993), *Le Musée du Bardo*, Tunis.

M. Yacoub (1995), *Splendeurs des mosaïques de Tunisie*. Agence Nationale du Patrimoine.

M. Yacoub (2002), *Splendeurs des mosaïques de Tunisie*, Tunis.

A. B. Yavuz, M. Bruno, D. Attanasio (2011), "An updated, multi-method database of Ephesos marbles, including white, greco scritto and bigio varieties", *Archaeometry* 53, 215-240.

Z

K. L. Zachos (2015), *An archaeological guide to Nicopolis*, Athens.

M. M. Zarzalejos Prieto, C. Fernández Ochoa, P. Hevia Gómez, G. Esteban Borrajo, M. R. Pina Burón (2019), "The urban decline of Sisapo-La Bienvenida (Ciudad Real, Spain), signs and archaeological evidence", J. Andreu Pintado, A. Blanco-Pérez (eds.), *Signs of weakness and crisis in the Western cities of the Roman Empire (c. II-III AD)*, Stuttgart, 83-99.

M. Zeder (2001), "A metrical analysis of a collection of modern goats (*Capra hircus aegagrus* and *C. h. hircus*) from Iran and Iraq: Implications for the study of caprine domestication", *Journal of Archaeological Science* 28, 61-79.

M. Zeder (2006), "Reconciling rates of long bone fusion and tooth eruption and wear in sheep (*Ovis*) and goat (*Capra*)", D. Ruscillo, *Ageing and Sexing Animals from Archaeological Sites*, Oxbow Press, Oxford.

SIGLES I ABREVIATURES

AE = L'Année épigraphique. Revue des publications épigraphiques relatives à l'Antiquité romaine, Paris.

AEspA = Archivo Español de Arqueología, Departamento de Historia Antigua y Arqueología, CSIC, Madrid.

AFPMA = Association Française pour la Peinture Murale Antique.

AIPMA = Association Internationale pour la Peinture Murale Antique.

AIEMA = Association Internationale pour l'Étude de la Mosaïque Antique.

AISCOM = Associazione Italiana per lo Studio e la Conservazione del Mosaico.

AJA = American Journal of Archaeology.

Alberca = Revista de la Asociación de Amigos del Museo Arqueológico de Lorca.

ANRW = Aufstieg und Niedergang der römischen Welt.

ArchCl = Archeologia Classica.

BICS = Bulletin of the Institute of Classical Studies, University of London.

BJ = Bonner Jahrbücher des Rheinischen Landesmuseums in Bonn und des Rheinischen Amtes für Bodenkmalpflege im Landschaftsverband Rheinland und des Vereins von Altertumsfreunden im Rheilande, Colonia-Viena.

BSAA = Boletín del Seminario de Estudios de Arte y Arqueología, Universitat de Valladolid.

Bull. AIEMA = Bulletin de l'Association internationale pour l'étude de la mosaïque antique, Paris.

CIG = *Corpus Inscriptionum Graecarum*, volumes I-IV, Berlin, 1828-1877.

CIL II = E. Hübner, *Corpus Inscriptionum Latinarum*, volume II, Academia Litterarum Regia Borussicae, Berlin, 1869.

CIL II* / 14, 2 = G. Alföldy (ed.), *Corpus Inscriptionum Latinarum, II. Inscriptiones Hispaniae Latinae. XIV. Conventus Tarraconensis. II. Colonia Iulia Vrbs Triumphalis Tarraco*, Berlin-New York, 2011.

CIL II* / 14,4 = G. Alföldy, H. Niquet, J. M. Abascal, *Corpus Inscriptionum Latinarum. II. Inscriptiones Hispaniae Latinae. XIV. Conventus Tarraconensis. IV. Colonia Iulia Vrbs Triumphalis Tarraco*, Berlin-New York, 2016.

CIL III = *Corpus inscriptionum latinarum*, volume 3, Pars 1-2, Th. Mommsen (ed.), *Inscriptiones Asiae, provinciarum Europae Graecarum, Illyrici Latinae*, 2 volumes, Berlin, 1873, volume 3, Supplement, Parts [1],1-2 & 2, Th. Mommsen, O. Hirschfeld, A. Von Domaszewski (eds.), *Inscriptionum Orientis et Illyrici latinarum supplementum*, 4 volumes, Berlin, 1889-1902.

CIL XI = *Inscriptiones Aemiliae, Etruriae, Umbriae Latinae*, E. Bormann (ed.), Pars I: *Inscriptiones Aemiliae et Etruriae*, 1888 (*impr. iter.* 1966). Pars II: Fasc. 1: *Inscriptiones Umbriae, viarum publicarum, instrumenti domestici*, 1901 (*impr. iter.* 1968). Pars II: Fasc. 2: *Addenda ad partes priores et indicum capita tria*, 1926 (*impr. iter.* 1976).

CIL XIV = *Inscriptiones Latii veteris Latinae*, H. Dessau (ed.), 1887 (*impr. iter.* 1968).

CIL XV = *Inscriptiones urbis Romae Latinae. Instrumentum domesticum*, H. Dressel (ed.), Pars I: H. Dressel (ed.), 1891 (*impr. iter.* 1966), Pars II: Fasc. 1: H. Dressel (ed.) 1899 (*impr. iter.* 1969).

CIMRM = M.J. Vermaseren, *Corpus Inscriptionum et Monumentorum Religionis Mithriacae I-II*, The Hague, (1956-1960).

CMGR I = M.G. Picard, M.H. Stern, *La Mosaïque Gréco-Romaine I, Actes du Ier Colloque International pour l'Étude de la Mosaïque Antique* (Paris, 29 Août-3 Septembre 1963), Paris, 1965.

CMGR II = M.H. Stern, M. Le Glay, *La Mosaïque Gréco-Romaine II, Actes du Iie Colloque International pour l'Étude de la Mosaïque Antique* (Vienne 30 Août-4 Septembre 1971), Paris, 1975.

CMGR III = R. Farioli Campanati (ed.), *Atti del III Colloquio Internazionale sul Mosaico Antico* (Ravenna, 6-10 Settembre 1980), volumes 1-2, Ravenna, 1983.

CMGR IV = J.P. Darmon, A. Rebourg (eds.), *La Mosaique Gréco-Romaine IV. Actes du IVe Colloque International pour l'Étude de la Mosaique Antique* (Trèves, 8-14 Août 1984), Paris, 1994.

CMGR V = P. Johson, R. Ling, D.J. Smith (eds.), *Fifth International Colloquium on Ancient Mosaics held at Bath, September 5-12 1987*, (JRS Suppl. 9, 1994-1995), volume 1, Ann Arbor, Michigan, 1994.

CMGR VI = *Actas del VI Coloquio Internacional sobre Mosaico Antiguo* (Palencia-Mérida 1990), Asociación Española del Mosaico, Guadalajara, 1994.

CMGR VII = M. Ennaïfer, A. Rebourg (eds.) *La Mosaique Gréco-Romaine VII, Colloque International pour l'Étude de la Mosaique Antique* (Tunis, 3-7 octobre 1994), volumes 1-2, Tunis, 1999.

CMGR VIII = D. Paunier, Ch. Schmidt (eds.), *La Mosaique Gréco-Romaine VIII. Colloque International pour l'Étude de la Mosaique Antique et Médiévale* (Lausanne, 6-11 octobre 1997), Cahiers d'archéologie romande 85-86, volumes 1-2, Lausanne, 2001.

CMGR IX = H. Morlier Ch. Baily, D. Janneteau, M. Tahri (eds.), *La Mosaique Gréco-Romaine IX. Colloque International pour l'Étude de la Mosaique Antique et Médiévale* (Roma, 5-11 Novembre 2001), volumes 1-2, École Française de Rome, Roma, 2005.

CMRE = *Corpus de mosaïcos de España*, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Madrid.

CMRE I = A. Blanco, *Mosaicos romanos de Mérida*, Madrid, 1978.

CMRE II = A. Blanco, *Mosaicos romanos de Itálica (I), Mosaicos conservados en colecciones públicas y privadas de la ciudad de Sevilla*, Madrid, 1978.

CMRE III = J. M. Blázquez Martínez, *Mosaicos romanos de Córdoba, Jaén y Málaga*, Madrid, 1981.

CMRE IV = J. M. Blázquez Martínez, *Mosaicos romanos de Sevilla, Granada, Cádiz y Málaga*, Madrid, 1982.

CMRE V = J. M. Blázquez Martínez, *Mosaicos Romanos de la Real Academia de la Historia, Ciudad Real, Toledo, Madrid y Cuenca*, Madrid, 1982.

CMRE VI = J. M. Blázquez Martínez, T. Ortego, *Mosaicos romanos de Soria*, Madrid, 1983.

CMRE VII = J. M. Blázquez Martínez, M. A. Mezquíriz, *Mosaicos romanos de Navarra*, Madrid, 1985.

CMRE X = J. M. Blázquez Martínez, G. López Monteagudo, T. Mañanes, C. Fernandez Ochoa, *Mosaicos romanos de León y Asturias*, Madrid, 1993.

CMRE XII = G. López Monteagudo, R. Navarro Sáez, P. De Palol Salellas, *Mosaicos romanos de Burgos*, Madrid, 1998.

CMRE XIII = I. Mañas Romero, *Mosaicos romanos de Itálica (II)*, Madrid-Sevilla, CSIC-Universidad Pablo de Olavide, Madrid, 2011.

CMRE XIV = S. Vargas Vázquez, G. López Monteagudo, S. García-Dils de la Vega, *Mosaicos romanos de Écija (Sevilla)*, Madrid-Écija, CSIC-Real Academia de Ciencias, Bellas Artes y Buenas Letras "Luis Vélez de Guevara" de Écija, 2017.

CMT = *Corpus des Mosaiques de Tunisie*.

CMT I/2 = C. Dulière, S. Ben Baaziz, J. Gretzinger, G. P. R. Metraux, D. Soren, *Utique. Mosaiques in situ en dehors des Insulae I-II-III*, Tunis, 1974.

CMT II/1 = M. A. Alexander, A. Ben Abed, S. Besrou-Ben Mansour, D. Soren, *Thuburbo Maius, Les mosaiques de la region du forum*, Tunis, 1980.

CMT II/2 = A. Ben Abed-Ben Khader, M. Ennaïfer, M. Spiro, M.A. Alexander, D. Soren, *Thuburbo Maius. Région des Grands Thermes*, Tunis, 1985.

CMT II/3 = A. Ben Abed-Ben Khader, *Thuburbo Maius. Région Ouest*, Tunis, 1987.

CMT II/4 = M. A. Alexander, A. Ben Abed-Ben Khader, D. Soren, M. Spiro, *Thuburbo Majus: les mosaiques de la région Est, mise à jour du catalogue de Thuburbo Majus et les environs, les mosaiques de Ain Mziger, Bir Chana, Draa Ben Jouder et Zaghuan*, Tunis, 1994.

- CNA = *Congreso Nacional de Arqueología*.
- CNRS = *Le Centre National de la Recherche Scientifique*, Paris.
- CQ = *Classical Quarterly*, Cambridge University Press.
- CRAI = *Comptes rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres*, Paris.
- CSIC = *Centro Superior de Investigaciones Científicas*, Madrid.
- CuadArqBar = *Cuadernos de Arqueología e historia de la Ciudad*, Barcelona.
- CuPAUAM = *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología*. Madrid.
- DA = Ch. Daremberg, E. Saglio, *Dictionnaire des Antiquités Grecques et Romaines d'après les textes et les monuments*, Paris, 1877-1919.
- DAC = *Documents d'Arqueologia Clàssica*. Tarragona
- DM = C. Balmelle, M. Blanchard-Lemée, J. Christophe, J. P. Darmon, A. M. Guimier-Sorbets, H. Lavagne, R. Proudhomme, H. Stern, *Le décor géométrique de la mosaïque romaine. Répertoire graphique et descriptif des compositions linéaires et isotropes*, volume I, Paris, 1985.
- DM II = C. Balmelle, M. Blanchard-lemée, J. P. Darmon, S. Gozlan, M. P. Raynaud, *Le décor géométrique de la mosaïque romaine. Répertoire graphique et descriptif des décors centrés*, volume II, Paris, 2002.
- EAE = *Excavaciones Arqueológicas en España*. Ministerio de Cultura. Madrid.
- EPRO = *Etudes préliminaires aux religions orientales dans l'Empire romain*, Leiden.
- ETF = *Espacio, Tiempo y Forma*, Madrid.
- HAEP = *Hispania Antigua Epigrafica*.
- HEp = *Hispania Epigraphica*, Archivo Epigráfico de Hispania, Universidad Complutense, Madrid.
- IG = *Inscriptiones Graecae*.
- IG III = *Inscriptiones Atticae aetatis romanae*, W. Dittenberger (ed.), Parts I-II. Berlin 1878-1882.
- IG VII = *Inscriptiones Graecae*, VII. *Inscriptiones Megaridis, Oropiae, Boeotiae*, W. Dittenberger (ed.), Berlin 1892.
- ICAC = Institut Català d'Arqueologia Clàssica, Tarragona.
- IEC = Institut d'Estudis Catalans, Barcelona.
- IRAT = D. Gorostidi, *Ager Tarraconensis 3. Les inscripcions romanes*, Documenta 16, IEC / ICAC, Tarragona, 2010.
- JDAI = *Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts*, Berlin.
- JRA = *Journal of Roman Archaeology*, Cambridge.
- LIMC = *Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae*, I-VIII (1981-1997), Zürich-München-Düsseldorf.
- MAAR = *Memoirs of the American Academy in Rome*, University of Michigan.
- MEFRA = *Mélanges de l'Ecole française de Rome Antiquité*.
- MedAnt = *Mediterraneo Antico*.
- MF = *Madridrer Forschungen*, Deutsches Archäologisches Institut (DAI), Berlin.
- MM = *Madridrer Mitteilungen*, Institut arqueològic Alemany, Madrid.
- MNAT = *Museu Nacional Arqueològic de Tarragona*.
- NAH = *Noticario Arqueológico Hispánico*. Ministerio de Cultura, Madrid.
- PBSR = *Papers of the British School at Rome*, London.
- PIR2 = E. Groag, A. Stein, L. Petersen, *Prosopographia Imperii Romani*, Berlin, 1933.
- PPM = *Pompei: Pitture e Mosaici: topographical description of the decoration in all the excavated houses at Pompeii*, 1-10, Istituto della Enciclopedia Italiana, (1990-2003), Roma.

- RE = Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft.
- RIC = The Roman Imperial Coinage.
- RGMG = *Recueil général des mosaïques de la Gaule*, (Gallia Xè supp.), Éditions du CNRS, Paris.
- RGMG I/1 = H. Stern, *Province de Belgique, 1. Partie ouest*, Paris, 1957.
- RGMG I/2 = H. Stern, *Province de Belgique, 2. Partie est*, Paris, 1960.
- RGMG I/3 = H. Stern, *Province de Belgique, 3. Partie sud*, Paris, 1963.
- RGMG II/1 = H. Stern, *Province de Lyonnaise, 1. Lyon*, Paris 1967.
- RGMG II/2 = H. Stern, M. Blanchard Lemée, *Province de Lyonnaise, 2. Partie sud-est*, Paris, 1975.
- RGMG II/3 = J. P. Darmon, H. Lavagne, *Province de Lyonnaise, 3. Partie centrale*, Paris, 1977.
- RGMG II/4 = M. Blanchard Lemée, *Province de Lyonnaise, 4. Partie Occidentale. Cités de Carnutes, Turons, Andécaves, Cénomans, Daiblintes, Namnètes*, Paris, 1991.
- RGMG II/5 = J. P. Darmon, *Province de Lyonnaise, 5. Partie Nord-Ouest. Cités des Veneti, Osismi, Coriosolitaie, Redones, Abrincatui, Unelli Baiocasses, Viducasses, Lexovii, Esvvii, Eburovices, Veliocasses, Caleti*, Paris, 1994.
- RGMG III/1 = H. Lavagne, *Province de Narbonnaise, 1. Partie central*, Paris, 1979.
- RGMG III/2 = J. Lancha, *Province de Narbonnaise, 2. Vienne*, Paris, 1981.
- RGMG III/3 = H. Lavagne, *Province de Narbonnaise, 3. Partie sud-est. Cités des Allobroges, Vocontii, Bodiontici, Reii, Salluvii, Oxubii, Deciates, Vediantii*, Paris, 2000.
- RGMG IV/1 = C. Balmelle, *Aquitaine, 1. Partie méridionale. Piémont pyrénéen*, Paris, 1980.
- RGMG IV/2 = C. Balmelle, *Aquitaine, 2. Partie méridionale. Les Pays Gascons*, Paris, 1987.
- RM = Römische Mitteilungen, Mainz.
- RAN = Revue Archéologique de Narbonnaise, Montpellier.
- REA = Revue des Etudes Anciennes, Université Bordeaux Montaigne.
- RIASA = Rivista dell'Istituto Nazionale d'Archeologia e Storia dell'Arte, Pisa-Roma.
- RIDA = Revue Internationale des Droits de l'Antiquité, Paris.
- RIT = G. Alföldy (1975), *Die römischen Inschriften von Tarraco*, MF 10, Berlín.
- ROER = A. García y Bellido, *Les religions orientales dans l'Espagne romaine*, Leyden, 1967.
- SHA = *Scriptores Historiae Augustae*. V. Picon, A. Gascon (traductors), *Historia Augusta*, Akal, Madrid, 1989.
- SEBarc = Sylloge Epigraphica Barcinonensis, Universitat de Barcelona.
- TED'A = Taller Escola d'Arqueologia de Tarragona.
- TZ = Trierer Zeitschrift, Trier.
- UAB = Universitat Autònoma de Barcelona.
- URV = Universitat Rovira i Virgili, Tarragona.
- ZPE = Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik.

ÍNDEX

SALUTACIONS pàg. 11

Sònia HERNÁNDEZ ALMODÓVAR

Mònica BORRELL GIRÓ

1 PRESENTACIÓ pàg. 15

2 LA VIL·LA ROMANA DELS MUNTS (TÀRRACO)

Josep Anton REMOLÀ VALLVERDÚ, Jacinto SÁNCHEZ GIL DE MONTES, Francesc TARRATS BOU

2.1. **Introducció** pàg. 19

2.2. **L'emplaçament i l'entorn** pàg. 19

2.3. **Historiografia** pàg. 26

2.4. **Descripció general** pàg. 36

2.5. **Conclusions** pàg. 187

2.6. **Una hipòtesi suggeridora** pàg. 230

3 LA DECORACIÓN PINTADA

Carmen GUIRAL PELEGRÍN

3.1. **Introducción** pàg. 243

3.2. **Sector 2, criptopórtico y estancias anejas** pàg. 243

3.3. **Corredor oriental (3.1) y estancias anejas** pàg. 315

3.4. **Baños meridionales (6)** pàg. 319

3.5. **Las pinturas conmemorativas** pàg. 323

3.6. **Síntesis y conclusiones** pàg. 361

4 LOS TITULI PICTI

Francisco BELTRÁN LLORIS

4.1. **Introducción** pàg. 367

4.2. **El *titulus pictus* referente a la construcción de la cisterna: Avito y Faustina** pàg. 369

4.3. **Los *tituli picti* referentes a los Juegos de Nemea y de Accio** pàg. 373

5 LA DECORACIÓ ARQUITECTÒNICA

Javier DOMINGO MAGAÑA

5.1. **Introducció** pàg. 387

5.2. **La vil·la del segle I dC** pàg. 387

5.3. **La vil·la del segle II** pàg. 392

5.4. **La vil·la tardo-romana (finals del segle IV - inicis del segle V)** pàg. 402

5.5. **Conclusions** pàg. 416

6 MOSAICS I REVESTIMENTS MUSIUS

Rosario NAVARRO SÁEZ

6.1. **Introducció** pàg. 419

6.2. **Catàleg** pàg. 420

6.3. **Conclusions** pàg. 464

7 ESTATUARIA

Eva Maria KOPPEL pàg. 475

8 ESCULTURA DECORATIVA Y ESTATUAS FRAGMENTADAS

Julio César RUIZ RODRÍGUEZ

8.1. **Introducción** pàg. 491

8.2. **Escultura decorativa** pàg. 491

8.3. **Estatuas fragmentadas** pàg. 496

9 EL PROGRAMA DECORATIVO MARMÓREO

Anna GUTIÉRREZ GARCIA-MORENO i Laura GALAN PALOMARES

9.1. **Introducción** pàg. 511

9.2. **Breve contextualización: los *marmora* en la antigua Roma** pàg. 511

9.3. ***Marmora* empleados en la villa romana de Els Munts: tipos y elementos** pàg. 512

9.4. **Usos, cronología y significado: algunas consideraciones** pàg. 526

10 APROXIMACIÓ A LA CIRCULACIÓ DE LA MONEDA

Immaculada TEIXELL NAVARRO

10.1. **Introducció** pàg. 531

10.2. **Les monedes de les intervencions de P. M. Berges** pàg. 534

10.3. **Consideracions** pàg. 540

11 UN SELLO PERDIDO, UN HOMBRE DE CONFIANZA, UN PROPIETARIO, UNA HERENCIA, ¿UNA CONJURA IMPERIAL? CAIUS VALERIUS AVITUS, AUGUSTOBRIGENSE, DUOVIRO DE TARRACO Y PROPIETARIO DE LA VILLA DELS MUNTS

Joaquín RUÍZ DE ARBULO BAYONA

11.1. **Introducción** pàg. 543

11.2. **Un sello perdido** pàg. 543

11.3. **Un hombre de confianza...** pàg. 546

11.4. **... propietario de la villa de Els Munts** pàg. 550

11.5. **Una herencia...** pàg. 551

11.6. **... y una conjura imperial. El juicio y suicidio del gobernador *Priscianus* en el año 145 d. C.** pàg. 553

12 UNA MORT VIOLENTA A FINALS DEL SEGLE III dC

Andrea FERNÁNDEZ VILELA i Maria Eulàlia SUBIRÀ DE GALDÀCANO

12.1. **Introducció** pàg. 557

12.2. **El cas de l'individu UE 96/4609** pàg. 557

12.3. **Conclusions** pàg. 559

13 CONTEXTOS FAUNÍSTICS: UNA FINESTRA A LA RAMADERIA I A LA DIETA CÀRNICA DELS MUNTS

Katie TARDIO i Lidia COLOMINAS BARBERÀ

13.1. **Introducció** pàg. 561

13.2. **Procedència dels contextos faunístics i metodologia d'estudi** pàg. 561

13.3. **Resultats** pàg. 562

13.4. **Ramaderia i dieta càrnica als Munts** pàg. 567

Resumen en castellano pàg. 571

Abstract in english pàg. 603

Índex d'autors pàg. 634

Sigles i abreviatures pàg. 681

Títol:

VIL·LA ROMANA DELS MUNTS (TARRACO)

Edició:

Museu Nacional Arqueològic de Tarragona (MNAT)
Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya

Edició científica:

Josep Anton Remolà Vallverdú

Textos:

Francisco Beltrán Lloris
Lídia Colominas Barberà
Javier Domingo Magaña
Andrea Fernández Vilela
Laura Galan Palomares
Carmen Guiral Pelegrín
Anna Gutiérrez García-Moreno
Eva Maria Koppel
Rosario Navarro Sáez
Josep Anton Remolà Vallverdú
Joaquín Ruiz de Arbulo Bayona
Julio César Ruiz Rodríguez
Jacinto Sánchez Gil de Montes
Maria Eulàlia Subirà de Galdàcano
Francesc Tarrats Bou
Katie Tardio
Immaculada Teixell Navarro

Fotografia i tractament d'imatge:

Gemma Jové Llopis

Elaboració de la bibliografia conjunta:

Pere Gebellí Borràs

Disseny gràfic i maquetació:

Albert Navarro Casado

Traducció a l'anglès:

Paul Turner

Traducció al castellà:

Aadimatiq

Correcció de català:

Incyta Multilanguage, SL

Correcció i revisió de textos:

Misericòrdia Ribó Barberà

© de l'edició: MNAT

© dels textos: els autors corresponents

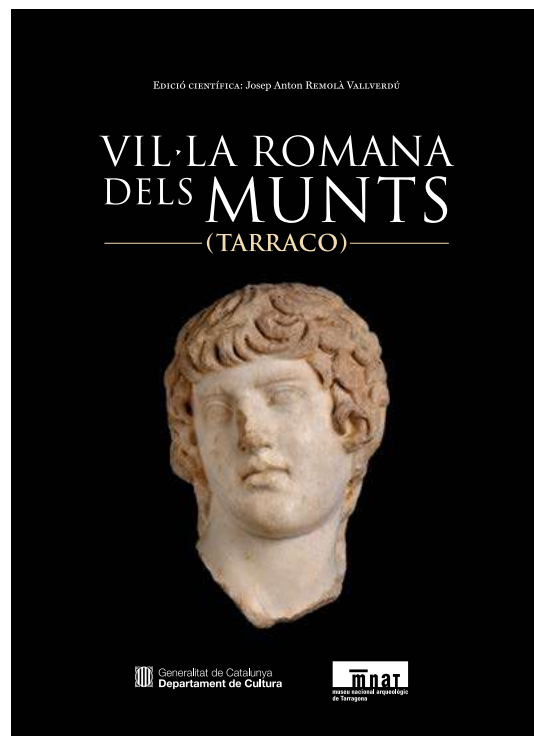
© de les fotografies: MNAT i autors i institucions corresponents

ISBN: 978-84-19326-74-4

Dipòsit legal: T 1231-2022

Generalitat de Catalunya
Departament de Cultura

Imatge de coberta: Cap d'Adrià (MNAT) 14.400
(R. Gemma Jové MNAT)

Amb la publicació d'aquesta monografia pretenem posar a l'abast de la comunitat científica i el públic en general els resultats de gairebé setanta anys d'intervencions arqueològiques i estudis sobre la vil·la romana dels Munts (Tàrraco). Una documentació en gran part inèdita o publicada de forma preliminar i dispersa.

Els indicis d'ocupació romana del turó del Munts (Altafulla) es remunten al segle I aC i correspondrien, possiblement, a un *castellum*. Un segle després, al seu voltant, es forma una vil·la de la qual en coneixem part de l'àrea productiva. Una edificació que a principis del segle II dC és enderrocada per construir una nova vil·la d'extensió, monumentalitat i sumptuositat excepcionals: mosaics, pintures, estatuària, revestiments marmoris, epigrafia, arquitectura, numismàtica, antropologia física i fauna. Aspectes que són tractats de forma específica per especialistes en cada matèria. De tot el conjunt, podem destacar peces com l'escultura d'*Antinous*, amant d'Adrià, o la pintura amb corones agonístiques emmarcades per una escenografia arquitectònica. I també edificis, com el mitreu, d'unes dimensions extraordinàries.

Considerant conjuntament totes les dades, plantejem que l'excepcionalitat de la vil·la podria posar-se en relació amb un fet, també excepcional, com va ser l'estada a Tàrraco de l'emperador Adrià durant l'hivern de 122 al 123 dC. Un esdeveniment d'enorme impacte que requeria una residència digna del personatge.

Vil·la romana dels Munts (Tarraco)

Bibliografia i índex. — Texts en català i castellà, resum en castellà i anglès

ISBN 9788419326744

I. Remolà Vallverdú, Josep Anton, editor literari II. Museu Nacional Arqueològic de Tarragona.

1. Excavacions arqueològiques - Catalunya - Altafulla.
2. Romans - Catalunya - Altafulla
3. Vil·les romanes - Catalunya - Altafulla.
4. Altafulla (Catalunya) - Arqueologia romana.
5. Munts (Altafulla, Catalunya: Jaciment arqueològic) 904(460.23 Ta Altafulla) 728.84.032(37)(460.23 Ta Altafulla) 904(460.23 Ta Altafulla):7.032(37)

Generalitat de Catalunya
Departament de Cultura

mnat
museu nacional arqueològic
de Tarragona

ISBN 978-84-19326-74-4
9 788419 326744